

ISSN 2227-1864

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

Серія «ФІЛОЛОГІЯ»

ВИПУСК 77

Заснована 1965 р.

Харків-2017

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Філологія» містить оригінальні статті, присвячені актуальним проблемам сучасного мовознавства та літературознавства. Журнал призначений для науковців, аспірантів, докторантів, студентів філологічного напрямку та всіх, хто цікавиться проблемами філології.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 18 від 22 грудня 2017 р.)

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор: Безхутрий Ю. М., д. філол. н., проф., ХНУ імені В. Н. Каразіна (Україна)

Відповідальний секретар: Шеховцова Т. А., д. філол. н., проф., ХНУ імені В. Н. Каразіна (Україна)

Бондаренко Є. В., д. філол. н., проф., ХНУ імені В. Н. Каразіна (Україна)

Борзенко О. І., д. філол. н., проф., ХНУ імені В. Н. Каразіна (Україна)

Гончарова-Грабовська С. Я., д. філол. н., проф., Білоруський державний університет (Мінськ, Білорусь)

Даниленко А. І., PhD, проф., Університет Пейс (Нью-Йорк, США)

Зельдович Г. М., д. філол. н., проф., Варшавський університет (Польща)

Калашник В. С., д. філол. н., проф., ХНУ імені В. Н. Каразіна (Україна)

Кузьменко В. І., д. філол. н., проф., Київський національний лінгвістичний університет (Україна)

Мережинська Г. Ю., д. філол. н., проф., Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Московкіна І. І., д. філол. н., проф., ХНУ В. Н. Каразіна (Україна)

Попов С. Л., д. філол. н., проф., ХНУ імені В. Н. Каразіна (Україна)

Слівицька О. В., д. філол. н., проф., Санкт-Петербурзький державний інститут культури (Росія)

Турган О. Д., д. філол. н., проф., Запорізький державний медичний університет (Україна)

Технічний редактор: Полякова Є. О., ХНУ імені В. Н. Каразіна (Україна)

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
філологічний факультет, кімн. П-36, тел. 707-53-54.

E-mail: philology@karazin.ua, rus.lit@karazin.ua, visnyk.philology@karazin.ua

Web-pages: http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/Visnyk_Philology.html,
<http://periodicals.karazin.ua/philology> (Open Journal System)

Статті друкуються в авторській редакції.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Журнал затверджено Наказом МОН України № 747 від 13.07.2015 р.

як фахове видання у галузі філологічних наук.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21559-11459Р від 20.08.2015 (в версії с англ.)

ISSN 2227-1864

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

VISNYK

OF

V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

Series **“PHILOLOGY”**

ISSUE 77

Founded in 1965

Kharkiv-2017

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, series "Philology" contains original articles about topical issues of modern linguistics and study of literature. The journal is meant for scientists, postgraduate and doctoral students, students of philology and for everyone who is interested in philology problems.

Approved for publication by the Academic Council
of V. N. Karazin Kharkiv National University decision
(protocol № 18 from 22 december 2017)

Editorial board:

Executive editor: Bezkhoutry Y. M., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Executive Secretary: Shekhovtsova T. A., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Bondarenko Y. V., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Borzenko O. I., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Goncharova-Grabovskaya S. Y., Doctor of Philology, Professor, Belarusian State University (Minsk, Republic of Belarus)

Danilenko A. I., PhD, Professor, Pace University, New York, USA

Zeldovich G. M., Doctor of Philology, Professor, University of Warsaw (Poland)

Kalashnik V. S., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Kuzmenko V. I., Doctor of Philology, Professor, Kyiv National Linguistic University (Ukraine)

Merezhinskaya A. Y., Doctor of Philology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Moskovkina I. I., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Popov S. L., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Slivitskaya O. V., Doctor of Philology, Professor, Saint-Petersburg State University of Culture and Arts (Russia)

Turgan O. D., Doctor of Philology, Professor, Zaporozhye State Medical University (Ukraine)

Technical editor: Poliakova Y. O., V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Editorial address: 61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Square, 4,
V. N. Karazin Kharkiv National University,
School of Philology, office 2-36, tel. (057) 707-53-54.

E-mail: philology@karazin.ua, rus.lit@karazin.ua, visnyk.philology@karazin.ua

Web-pages: http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/Visnyk_Philology.html,
<http://periodicals.karazin.ua/philology>

The articles are printed in the author's edition.

Published articles have been internally and externally reviewed.

The journal is a professional in the field of philological sciences:

Decree № 747 of MES of Ukraine from 13.07.2015.

The certificate of state registration: KB № 21559-11459P from 20.08.2015

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

Ідеї Харківської філологічної школи в історичній ретроспективі та сучасних лінгвістичних парадигмах

Глущенко В. А., Рябініна І. М., Тищенко К. А.

О. О. Потебня про джерела вивчення історії східнослов'янських мов 11

Охріменко Т. В.

Сакральне значення золота та грошей у спільнослов'янських фольклорних формулах 14
(на матеріалі творів О. О. Потебні)

Піскунов О. В., Тищенко К. А.

Методологічні засади порівняльно-історичних досліджень
українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. 21

Сердега Р. Л.

Лінгвофольклористичні витоки в працях О. О. Потебні 25

Фунікова Т. В.

Становлення парадигми давального, орудного та місцевого відмінків множини
іменників чоловічого та середнього роду в українській літературній мові XVII ст.
(на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича) 29

Шведова М. О.

Корпусні методи дослідження регіональних відмінностей у межах однієї мови
(на матеріалі регіональних корпусів української та російської мов) 33

Когнітивні та лінгвокультурологічні аспекти дослідження мови

Бобро М. П.

Опозиції «верх – низ» та «рух угору – рух вниз» як аксіологічні маркери концепту «життя» 39

Заверющенко О. Л.

Концепти слави й честі в українському весільному концептуальному полі 42

Маслій Е. В.

Концепт «русское» в концептосфері Александра Башлачева 46

Педченко Л. В.

Перцептивна метафора как средство создания «образа человека» в русском диалектном языке 50

Смирнова Т. Н.

Займовані концепти в близькородствених языках (МАЙДАН) 55

Яроцкая Г. С.

Взаимопомощь и сотрудничество как ценности в истории русской лингвокультуры 57

Комунікативно-прагматичні виміри різних типів дискурсу

Болотнікова А. П.	
Увічливість як національно-культурна категорія	63
Гуменяк В. О.	
Міжнародний договір як жанр офіційно-ділового стилю в історичній ретроспективі (на матеріалі договорів Української Центральної Ради)	68
Жовнір М. М.	
Кореляція значень слова <i>світський</i> у словнику й дискурсі	72
Мальцева В. В.	
Чужое слово чуждого мира: проблематизация власти дискурса в романе Виктора Пелевина «Т»	75
Мусяченко В. П.	
Фактор автора в герменевтическом процесі	80
Сніховська І. Е.	
Внутрішня форма слова у дзеркалі мовної гри	86
Стрельченко К. С.	
Прагматичний аспект вербалізованого сценарію «ПРИХОВУВАННЯ ТАЄМНИЦІ»: стратегії й тактики	89
Шугаєв А. В.	
Імідж та іміджевий дискурс міжнародної організації ООН	94
Юмачікова О. М.	
Предикатні стійкі сполучення слів у науковому гуманітарному тексті	97

Проблеми лінгвістичного аналізу художнього тексту у світлі традицій Харківської філологічної школи

Гамали О. И., Каневская О. Б.	
Лингвоэстетические особенности портрета в прозе Л. Улицкой (на матеріалі роману «Медея и её дети»)	102
Литвин О. О.	
Образ лісу в мовній картині художніх світів Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко	107
Сметана І. І.	
Вербалізація екзистенційного мотиву смерті в поетичній картині світу В. Свідзінського: семантико-синтаксичний аспект	110
Тихоненко О. В.	
Специфіка стилістичного переміщення лексичних одиниць (на матеріалі текстів публіцистичного стилю)	115
Тищенко З. Р.	
Семантико-функціональні особливості повтору в поезії Тараса Мельничука	119
Черемська О. С.	
Нариси зі стилістики Бориса Ткаченка в контексті харківських лінгвістичних студій 20–початку 30 рр. ХХ ст.	123
Шепель Ю. О.	
Особливості перекладу ліричних творів Лесі Українки М. Комісаровою (щодо поетичного відлуння долі у творчості Лесі Українки)	131

Актуальні проблеми сучасної лексикології та термінознавства

<i>Анютіна Г. А.</i>	Аналіз семантики дієслівного компонента об'єктних словосполучень у світлі концепції О. Потебні.....	138
<i>Васильєва К. П.</i>	«Складівниця української мови»: словник складів від О. Різникава	141
<i>Кривець О. М.</i>	Пуристичні тенденції в сучасних термінознавчих студіях	146
<i>Петрова Т. О.</i>	Проблеми в нормування сучасної української фітомеліоративної термінології (словотвірний аспект)	149
<i>Синегуб Я. В.</i>	До питання про класифікацію української соціологічної термінології.....	155
<i>Сухенко В. Г.</i>	Нормативність і надмірність у сучасній українській мові	160

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Сучасні літературознавчі дослідження як досвід рецепції ідей класичної філологічної науки

<i>Астрахан Н. І.</i>	Теоретична поетика О. О. Потебні як чинник сучасної теорії літературного твору	164
<i>Борбунюк В. О.</i>	Українська чеховіана кінця XIX – початку XX ст.: Михайло і Марія Грушевські	168
<i>Васильюк Є. І.</i>	Творчість Фленна О'Брайєна у наукових студіях: основні напрями й етапи вивчення.....	178
Михайлин І. Л.	Чи міг бути малим поет, який має велике значення? Михайло Петренко в інтерпретації Юрія Шевельова (Шереха)	181
<i>Поборчая И. П.</i>	Тютчев в поетическом мире Александра Кушнера	186
<i>Промська А. С.</i>	Дискурс тоталітаризму в інтерпретації В. Винниченка та Дж. Орвелла (на матеріалі романів «Слово за тобою, Сталіне!» та «1984»).....	192
<i>Сухоруков В. А.</i>	Поетика пьєсы Л. Андреева «Реквием»	199
<i>У Луцянь</i>	Цветочная метафора в повести И. С. Тургенева «Вешние воды»	202

Пам'ятні дати

Ювілей Лідії Георгіївни Бикової.....	207
--------------------------------------	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	209
-----------------------------	-----

TABLE OF CONTENTS

LINGUISTICS

The ideas of Kharkiv Philological School in Historical Retrospective Review and Modern Linguistic Paradigms

Glushchenko V. A., Ryabinina I. M., Tyshchenko K. A.	
O. O. Potebnia about sources of studying the history of East Slavic languages	11
Okhrimenko T. V.	
The sacred value of gold and money in the joint Slavic folk formulas (based on the works of O.O.Potebnya)	14
Piskunov O. V., Tyshchenko K. A.	
Methodological foundations of the comparative-historical studies of Ukrainian linguists of the 70's of the XIXth century – 30's of the XXth century	21
Serdega R. L.	
Folklore Linguistics Origins in the Works of O. O. Potebnya	25
Phunikova T. V.	
Dative, instrumental and local cases of plural nouns of masculine and middle family in the Ukrainian literary language of the XVII th century (on the basis of «Synopsis» and «Chronicle» of Ph. Sophonovich)	29
Shvedova M.	
Corpora methods in studying regional language varieties, exemplified by geographically annotated Ukrainian and Russian corpora)	33

Cognitive and Linguoculturological Aspects of Language Study

Bobro M. P.	
The Oppositions “Top – Bottom” and “Movement up – Movement down” as Axiological Markers of the Concept “Life”	39
Zaveriushchenko O. L.	
The Concepts of glory and honour in Ukrainian wedding's conceptual field	42
Masliy E. V.	
The concept “Russian” in the conceptosphere of Alexander Bashlachov	46
Pedchenko L. V.	
Perceptual metaphor as a mean of creating an image of a person in Russian dialect language	50
Smirnova T. N.	
Borrowed concepts in closely related languages (MAIDAN)	55
Yarotska G. S.	
Cooperation and mutual aid as values in the history of Russian Language and Culture	57

Communicative-pragmatic dimensions of Different Types of Discourse

<i>Bolotnikova A. P.</i>	63
Politeness as a national-cultural category.....	
<i>Gumenyak V. O.</i>	68
International agreement as a genre of official style in a historical retrospective (based on materials of agreement of Ukrainian Central Rada).....	
<i>Zhovnir M. M.</i>	72
Correlation of senses of word society in a dictionary and discourse.....	
<i>Maltseva V. V.</i>	75
Stranger word of an another`s world: the problem of the power of discourse in Pelevin`s novel "T".....	
<i>Musienko V. P.</i>	80
The Author's Factor in the Hermeneutic Process.....	
<i>Snikhovska I. E.</i>	86
The Inner Form of the Word in the Mirror of Language Play.....	
<i>Strelchenko K. S.</i>	89
The pragmatic aspect of the verbalized scenario "CONCEALING A MYSTERY": strategies and tactics.....	
<i>Shuhaiev A. V.</i>	94
Image and the UN image discourse.....	
<i>Umachikova O. M.</i>	97
The predicate stable combinations of words in the scientific humanitarian text.....	

The Problems of Linguistics Analysis of Literary Text from the standpoint of Kharkiv School of Philology

<i>Hamali O. I., Kanevska O. B.</i>	102
Linguistic poetic features of a portrait in prose by L. Ulitskaya (a case study of the novel «Medea and Her Children»).....	
<i>Lytvyn O. O.</i>	107
The image of the forest in the language picture of Olga Kobylanskaya and Ulyana Kravchenko's artistic worlds.....	
<i>Smetana I. I.</i>	110
Verbalization of existential motif of death in a poetic picture of the world V. Svidzinskiy: semantic-syntactic aspect.....	
<i>Tykhonenko O. V.</i>	115
Specificity of the stylistic lexis transposition (on the material of texts of the publicistic style).....	
<i>Tischenko Z. R.</i>	119
Semantic-functional features of repetition in the poetry of Taras Melnychuk.....	
<i>Cheremska O. S.</i>	123
Essays on Borys Tkachenko's stylistics within the context of the Kharkiv linguistic studies of the 1920s and early 1930s.....	
<i>Shepel Yu. A.</i>	131
Lesya Ukrainka's lyrical works peculiarities of translation by M. Komissarova (concerning the poetic echo of fate in Lesya Ukrainka's lyrics).....	

Actual Problems of Modern Lexicology and Terminology Studies

<i>Aniutina H. A.</i>	
Semantic analysis of object phrases verbal component in the light of O. Potebnya's conception	138
<i>Vasylieva K. P.</i>	
«The Ukrainian language syllables book»: the dictionary of syllables by O. Riznykiv.....	141
<i>Krimets O. M.</i>	
Puristic tendencies in modern terminology studies	146
<i>Petrova T. O.</i>	
The problem to standardize the modern Ukrainian phytomeliorative terminology (word-formation aspect).....	149
<i>Sinieub Y. V.</i>	
On the question of the classification of Ukrainian sociological terminology	155
<i>Sukhenko V. G.</i>	
Normativity and redundancy in the modern Ukrainian language.....	160

STUDY OF LITERATURE

Modern Literature Studies as an Experience of Reception of Ideas of Classical Philology

<i>Astrakhan N. I.</i>	
Theoretical Poetics of A. A. Potebnia as a Factor in the Contemporary Theory of Literary Work.....	164
<i>Borbunuk V. O.</i>	
Ukrainian Chekhovian of the end of the XIX – early XX centuries: Mikhail and Mariya Grushevsky	168
<i>Vasyliuk Y. I.</i>	
Flann O'Brien's Works in Scientific Studies: the Main Directions and Stages of Study.....	178
Mykhailyn I. L.	
Could be a poet too little but so important?	181
Mikhailo Petrenko in interpretation of Yuriy Shevelev (Sherekh)	
<i>Poborchaya I. P.</i>	
Tyutchev in the poetic world of Alexander Kushner	186
<i>Promska A.S.</i>	
Discourse of totalitarianism in the interpretation by V. Vynnychenko and G. Orwell (based on novels «It's Your Word Now, Stalin!» and «1984»).....	192
<i>Sukhorukov V. A.</i>	
Poetiks of L. Andreev's play «Requiem»	199
<i>Wu Luqian</i>	
The Flower Metaphor in Ivan Turlenev's Novella "The Torrents of Spring"	202

Memorable Dates

Lidiia Bykova's anniversary.....	207
----------------------------------	-----

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	209
--------------------------------	-----

МОВОЗНАВСТВО

Ідеї Харківської філологічної школи в історичній ретроспективі та сучасних лінгвістичних парадигмах

УДК 811.161.2'0 + 811.161.1'0

В. А. Глущенко, І. М. Рябініна, К. А. Тищенко

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

О. О. Потебня про джерела вивчення історії східнослов'янських мов

Глущенко В. А., Рябініна І. М., Тищенко К. А. О. О. Потебня про джерела вивчення історії східнослов'янських мов. У статті зазначено, що О. О. Потебня зробив вагомий внесок у розв'язання проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов. Проаналізовано низку капітальних праць ученого, що увійшли в золотий фонд вітчизняного мовознавства. Доведено, що пріоритетним джерелом вивчення історії мови в студіях О. О. Потебні виступали сучасні діалектні дані; матеріал давніх писемних пам'яток було кваліфіковано як найважливіше серед допоміжних джерел.

Ключові слова: джерела вивчення історії мови, давні писемні пам'ятки, сучасні говори.

Глущенко В. А., Рябинина И. Н., Тищенко Е. А. А. Потебня об источниках изучения истории восточнославянских языков. В статье отмечено, что А. А. Потебня сделал весомый вклад в решение проблемы источников изучения истории восточнославянских языков. Проанализирован ряд капитальных трудов ученого, которые вошли в золотой фонд отечественного языкознания. Доказано, что приоритетным источником изучения истории языка в работах А. А. Потебни выступали современные диалектные данные; материал древних письменных памятников был квалифицирован как важнейший среди вспомогательных источников.

Ключевые слова: источники изучения истории языка, древние письменные памятники, современные говоры.

Glushchenko V. A., Ryabinina I. M., Tyshchenko K. A. O. O. Potebnia about sources of studying the history of East Slavic languages. The article stated that O. O. Potebnia made a significant contribution to solving the problem sources study of East Slavic languages. Analyzed a number of capital works of scientists that entered the golden fund of domestic linguistics. It is proved that the priority source for the history of language in O. O. Potebnia's works were modern dialects; material ancient written records were classified as among the most important auxiliary sources. The thesis on the priority of modern dialectal data as the source of the study of the history of language O. O. Potebnia argued the very practice of his linguistic research. The ignorance of this source was assessed by the scientist as a significant disadvantage of his contemporary studies from the history of language. As for ancient written monuments, they, as O. O. Potebnia believed, have significant disadvantages, which cannot be called the first priority source for studying the history of language. The significance of these abstracts should be weighed down. We foresee the prospects of further exploration in the frontal in-depth study of O. O. Potebnia's research devoted to the history of East Slavic languages at various levels.

Key words: the sources of the study of the history of, ancient manuscripts, modern dialects.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відомо, що завдяки О. О. Потебні сучасна лінгвістика отримала низку капітальних праць, що увійшли в золотий фонд вітчизняного мовознавства. Важливими є його

погляди на джерела вивчення історії східнослов'янських мов. Без сумніву, відомий мовознавець зробив вагомий внесок у розробку порушеної проблеми. Саме тому наукові здобутки вченого достатньо часто виступають об'єктом дослідження сучасних лінгвістичних парадигм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що стисло про джерела вивчення історії

східнослов'янських мов у працях О. О. Потебні писали В. А. Глущенко, І. М. Рябініна, Е. Р. Брагіна [2, 3, 14]. Цими авторами було проаналізовано й відповідні погляди О. О. Потебні. Проте спеціальних праць, присвячених ґрунтовному вивченню тверджень ученого щодо проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов, у лінгвістиці немає. Сподіваємося, пропонувана стаття заповнить цю прогалину.

Метою розвідки є розкриття поглядів О. О. Потебні на джерела вивчення історії східнослов'янських мов, установлення його внеску в дослідження зазначеної проблеми.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) розкрити погляди на джерела вивчення історії мови попередників і сучасників О. О. Потебні; 2) установити внесок ученого в дослідження проблеми кола джерел вивчення історії східнослов'янських мов; 3) виявити, які твердження Потебні зберегли свою цінність для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Як показав В. В. Колесов, саме в працях О. О. Потебні порівняльне та історичне вивчення мов уперше виступає у своїй діалектичній єдності як наукова теорія дослідження [6].

Зроблений В. А. Глущенком аналіз [3:49] дозволяє зробити висновок, що це було пов'язане з новим підходом до джерел вивчення історії мови: у студіях О. О. Потебні на передній план висунуто сучасні мовні (діалектні) дані як пріоритетне джерело вивчення історії мови, а матеріалу давніх писемних пам'яток відведено роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел.

На синтез у працях О. О. Потебні найважливіших джерел вивчення історії мови – сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток – вказував П. В. Владимиров: «Перший, хто наважився злити сучасні народні говори... з фактами пам'яток давньоруської писемності в усьому їхньому обсязі, був Потебня» [1:13]. Цей висновок було зроблено в результаті аналізу праць О. О. Потебні «Два исследования о звуках русского языка» і «Заметки о малорусском наречи».

До цих праць звернувся й О. О. Шахматов, який відзначив, що в них сучасні діалектні дані виступають як пріоритетне джерело вивчення історії мови: «Потебня зробив першу спробу такого історичного дослідження руської мови, в основу якого покладено живу сучасну мову; спроба визначна для того часу, і вона аж ніяк не втратила свого значення ще й тепер...» [16:94–95].

Необхідно взяти до уваги, що О. О. Шахматов підкреслює тут велике значення використання О. О. Потебнею сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови для

подальшого розвитку порівняльно-історичного мовознавства. Такий висновок О. О. Шахматова є, звичайно, закономірним: твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови стало принциповою настановою та набуло завершеного характеру в працях учених Московської школи, перш за все О. О. Шахматова [3:116–119; 14:60–61].

Дані сучасних східнослов'янських мов виступають як пріоритетне джерело, наприклад, у дослідженні О. О. Потебнею історії українських африкат *дж* і *дз* шляхом звернення до систематизованого вченим значного матеріалу тогочасної української мови в сукупності її говорів.

Аналіз цього матеріалу дав О. О. Потебні можливість зробити висновок, що в різних словах зазначені африкати мають різне походження. На думку вченого, вони виникали двома різними шляхами і є наслідком двох діаметрально протилежних фонетичних процесів: «ослаблення» приголосних і їх «підсилення».

До «ослаблень» О. О. Потебня відносив, зокрема, виникнення м'яких приголосних у результаті праслов'янських йотацій приголосних різного місця творення (пов'язуючи це з фрикативним способом творення *j*), а також палаталізацій задньоязикових [10:69, 132]. Учений навів переконливі аргументи на користь того, що за першою та другою палаталізаціями дзвінкий проривний задньоязиковий приголосний змінився у дзвінкі африкати *дж* і *дз*; звук *дж* виникав також унаслідок йотації приголосного *d* (так само, як *ч* є наслідком взаємодії *t* з подальшим *j*). Наявність африкати *дж* < *dj* О. О. Потебня відзначав в укр. *ходжу*, півд.-зах. укр. *меджа* тощо [10:124]. Щодо укр. *джерело*, *дзвін*, півд.-зах. укр. *джаворонок*, *джерно*, то тут дзвінкі африкати мають інше походження: вони виникли в результаті «підсилення» фрикативних *ж* і *з* [10:124–125, 136].

Для підтвердження своїх висновків О. О. Потебня звертається до матеріалу давніх пам'яток. Учений відзначає, що африката *дз* позначалася в писемності кириличною літерою *с* [12:31], і зосереджує свою увагу на відбитті в давніх рукописах звука *дж*. О. О. Потебня писав: «Панування звука *ж* із *dj* (= Ст. Сл. *жд*) у найдавніших пам'ятках руської писемності є доказом, що відмінністю між *дж* (Мр.) і *ж* (Вр.) був помічений поділ руської мови на наріччя не пізніше Х–ХІ ст.ст.» [10:124.]. На думку вченого, у російській мові перехід *дж* > *ж* відбувся раніше, ніж в українській [там же]. Підтвердження О. О. Потебня знаходив у свідченнях південних давньоруських пам'яток, де диграф *жч*, на думку дослідника, передає сполучення африкати *дж* з попереднім приголосним *ж*. Крім того, О. О. Потебня вважав не зовсім точною тезу П. Г. Житецького про те, що в південній

східнослов'янській писемності безпосереднє відбиття африкати *дж* засвідчено не раніше XVI ст. [5:239–240], і наводив приклад *мечибожье* (Іпатівський літопис під 1147 р.), у якому літера *ч* позначає звук *дж* [15:74–75].

Отже, тезу про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови О. О. Потебня стверджував самою практикою своїх мовознавчих досліджень. Ігнорування цього джерела вчений оцінював як істотний недолік сучасних йому студій з історії мови. Так, О. О. Потебня першим відзначив (і ця оцінка згодом стала загальноприйнятою) такі вади книжки М. О. Колосова «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» [9:74–75], як брак посилок на матеріал сучасних говорів східнослов'янських мов і порівняльного вивчення мовного минулого та сучасного [11:4–6].

Необхідно відзначити, що М. О. Колосов задумав свою книжку як історичний огляд мовних особливостей давніх писемних пам'яток; вона, з погляду М. О. Колосова, має значною мірою попередній характер. У зв'язку з цим учений підкреслював, що для здійснення мети саме цього дослідження матеріал сучасних говорів непотрібний [8:IV].

Щодо принципів настанов М. О. Колосова, то його позиція в питанні використання сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови збігалася з позицією О. О. Потебні. Більше того: М. О. Колосов обґрунтував твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови й теоретично. Це базувалося на критичному ставленні до іншого джерела – давніх писемних пам'яток. На думку М. О. Колосова, давні пам'ятки, навіть якщо в них є

змішання певних літер, не дають можливості визначити характер того або іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, давню фонетичну систему не витримано в жодній з пам'яток. Для її реконструкції й необхідно використовувати сучасні діалектні дані [7:35].

Істотний недолік книжки П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [5] М. О. Колосов убачав у тому, що для П. Г. Житецького особливості графіки та орфографії давніх писемних пам'яток більш важливі, ніж свідчення сучасних говорів [7:7, 14–17]. Щодо праці П. Г. Житецького в цілому (вона побудована, головним чином, на матеріалі тогочасних українських говорів [3:91; 14:94]) така оцінка є хибною. У даному випадку нас цікавить принципова орієнтація М. О. Колосова на пріоритетне використання сучасних діалектних даних.

Висновки. Проведене дослідження показало, що значення тез О. О. Потебні для розв'язання проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов важко переоцінити. Наші спостереження свідчать про те, що вчений критикував давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії. Пріоритетним джерелом вивчення історії мови в працях О. О. Потебні виступали сучасні діалектні дані; матеріал давніх писемних пам'яток було кваліфіковано як найважливіше серед допоміжних джерел.

Перспективи подальших розвідок ми убачаємо у фронтальному поглибленому вивченні студій О. О. Потебні, присвячених історії східнослов'янських мов на різних рівнях.

Література

1. Владимиров П. В. Пятидесятилетие «Мыслей об истории русского языка» (Очерк трудов за 50 лет и новые материалы) / П. В. Владимиров – К., 1899. – 45 с.
2. Глущенко В. А. Джерела вивчення історії мови в концепції О. О. Потебні / В. А. Глущенко, І. М. Рябініна, Е. Р. Брагіна // Словознавчі студії : науково-метод. зб. / відп. ред. В. А. Глущенко. – Слов'янськ : СДПІ, 2001. – С. 77–83.
3. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
4. Глущенко В. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики / В. А. Глущенко // Филол. науки. – 1987. – № 3. – С. 38–45.
5. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / П. И. Житецкий. – К., 1876. – IV, 376 с.
6. Колосов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. / В. В. Колосов // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л.: Наука, 1984. – С. 163–199.
7. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка / М. А. Колосов. – Варшава, 1877. – 45 с.
8. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие / М. А. Колосов. – Варшава, 1872. – 192 с.
9. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові (до 60-річчя «Українського правопису») / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 7–14.
10. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка : I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий / А. А. Потебня. – Воронеж, 1866. – 156, III с.
11. Потебня А. А. К истории звуков русского языка / А. А. Потебня. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.

12. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : Этимологические и другие заметки / А. А. Потебня. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.
13. Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия» / А. А. Потебня. – К., 1876. – СПб, 1878. – 76 с.
14. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. / І. М. Рябініна – Слов'янськ : Видавець Маторін Б. І., 2011. – 174 с.
15. Франчук В. Ю. Харьковская лингвистическая школа / В. Ю. Франчук, Ю. В. Рождественский // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 569–570.
16. Шахматов А. А. Русский язык : лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890–91 ак. г. / А. А. Шахматов. [– Литограф. изд. – М., 1890–91]. – 179 с.

УДК 336.742:398.3

Т. В. Охріменко

Київський національний лінгвістичний університет

**Сакральне значення золота та грошей
у спільнослов'янських фольклорних формулах
(на матеріалі творів О. О. Потебні)**

Охріменко Т. В. Сакральне значення золота та грошей у спільнослов'янських фольклорних формулах (на матеріалі творів О. О. Потебні). Стаття містить аналіз міфопоетичної концепції О. О. Потебні, в якій відображені уявлення слов'ян про найважливіші елементи грошової культури, пов'язаної із символікою золота, дорогоцінних металів, потаємних скарбів, цінних природних ресурсів, первинних елементів буття, жіночого начала, небесного та потойбічного світу. Народнопоетичне тлумачення феномену багатства включає в себе таке: здоров'я людини, родючість землі, юну дівочу красу, плідність та щасливу долю молодої сім'ї, довгі та веселі роки життя, добробут у господі, Божу ласку, допомогу та прихильність пращурів.

Ключові слова: народна поезія, символіка багатства, грошова номінація, грошова культура.

Охрименко Т. В. Сакральное значение золота и денег в общеславянских фольклорных формулах (на материале произведений А. А. Потебни). Статья содержит анализ мифопоэтической концепции А. А. Потебни, в которой отражены представления славян о наиболее важных элементах денежной культуры, связанной с символикой золота, драгоценных металлов, тайных кладов, ценных природных ресурсов, первоэлементов бытия, женского начала, небесного и потустороннего мира. В народнопоэтическое объяснение феномена богатства включается следующее: здоровье человека, плодородие земли, юная девичья красота, плодovitость и счастливая судьба молодой семьи, долгие и радостные годы жизни, достаток в доме, Божья ласка, помощь и поддержка предков.

Ключевые слова: народная поэзия, символика богатства, денежная номинация, денежная культура.

Okhrimenko T. V. The sacred value of gold and money in the joint Slavic folk formulas (based on the works of O. O. Potebnya). The article analyzes the mythological concept of Olexandr Potebnya, a well-known Ukrainian folklorist and ethnographer. Potebnya's works on the mythology and folklore of the Slavs reflect the ancient notions of our ancestors about important common elements of monetary culture. This culture is associated with such symbols as gold, silver and other precious metals, hidden treasures, valuable natural resources, primary elements of being (earth, water, fire, air, thunder), women's origin, heavenly and demonic worlds. Folk, poetic interpretation by the Slavs of the phenomenon of wealth includes the following: human health, fertility of the land, young maiden beauty, fruitfulness and happy fate of the young family, long and fun years of life, welfare in the economy, God's favor, help of ancestors.

Key words: folk poetry, symbols of wealth, money name, money culture.

Дослідження феномену грошей як унікального явища, заглибленого в історію та культуру людства, важливе тому, що відбиває одну з найдавніших та найстійкіших сфер господарської діяльності людини та суспільства в цілому – царину грошового обігу, бо ж саме гроші є основною мірою вартості об'єктів матеріального світу. Однак,

незважаючи на багатоміжові дослідження і велику кількість теоретичних концепцій грошей, людство сьогодні не має однозначної й остаточної відповіді на питання, що ж таке гроші [14:22]. Цей факт пояснюється тим, що суть грошей змінюється адекватно змінам характеру історично визначених економіко-суспільних відносин, в яких вони функціонують [4:5–8; 20:18–19]. Ставлення до грошей суттєво впливає на формування не лише

матеріальних, а й ідеологічних, морально-етичних цінностей суспільства, які відбито в універсальних та національних ідеологемах [3:250], що можуть сягати задавнених, міфопоетичних витоків мови.

Існує значна економічна, історична, нумізматична, соціальна, юридична та політична література про грошову систему та грошові відносини у різних країнах. У східнослов'янській філології праці лінгвістів, що присвячені найменуванням грошового обігу, звернені до аналізу міждисциплінарних зв'язків із такими гуманітарними науками, як політологія, соціологія, правознавство, державне управління тощо (Александров Д. В., Римар А. П., Шкребець М. С., Анікаєва О. О., Дмитрієвська Н. О., Зубіашвілі І. К., Баранов О. О., Лосевський Д. А., Коцюба Н. Й.); зосереджені на дослідженні термінології або ж системи окремої мови грошового обігу, зокрема товарно-грошових відносин, фінансового, правового та юридичного сектору грошової політики (Кришталь С. М., Шпильківська О. В., Бойко Л. П., Михайленко Л. Л., Рудакова Т. М.); заглиблені в етимологію та історію окремих грошових номінацій слов'янського мовного простору (Чернов Є. І., Рябенко М. Г., Гладкий В. Д., Котляр М. Ф., Колобова І. Н., Тхоржевський Р. Й., Дмитрієнко М. Ф., Ющенко В. А., Шуст Р. М.) та вивчають пов'язаний із такими номінаціями концептуальний рівень мови, лінгвокультурне підґрунтя, зокрема досліджується концепт «гроші» й протоконцепт «багатство/бідність»; аналізуються етнічні особливості мовних картин світу на матеріалі словників, пам'яток давньої писемності та сучасних художніх творів (Карасик В. І., Голубовська І. О., Яроцька Г. С., Прихода Я. В., Унук З. І., Богданова Л. І., Дроздова С. О., Сурмач О. Я.).

Однак потребує детального вивчення сакральне, міфопоетичне значення грошей та пов'язаних із ними символічних асоціацій (відбитих у номінаціях дорогоцінних металів – золота, срібла тощо) у багато представленому слов'янському фольклорі, відомим збирачем та поціновувачем якого був Олександр Опанасович Потебня – вітчизняний філолог і філософ широкого кола інтересів у галузі лінгвістики, етнографії, фольклору, літературознавства, психології та психолінгвістики [19:3; 9:67], фундатор Харківської філологічної школи [11], теоретик національного питання у зв'язку з філософією мови [10:6], зрештою, знавець багатьох мов і талановитий виконавець українських пісень [18:444–445]. О. О. Потебня так пояснював свою зацікавленість усною народною творчістю слов'янських та споріднених із ними народів: «При богатстве мифологических материалов, сохранённых в памяти народной, с одной стороны, и при крайней бедности письменных материалов,

с другой, следует большего ожидать от пользования первыми, чем вторыми, тем более, что первые сохранились несравненно лучше и, несмотря на язык, несравненно древнее, чем вторые» [19:346]. Зауважимо, що фольклорно-етнографічні роботи О. О. Потебні – одна з перших спроб увести українську, східно- і взагалі слов'янську міфологію в коло міфологій індоєвропейських [7:77].

Матеріалом дослідження обрано статті О. О. Потебні, які містять авторський (глибоко пережитий та «пропущений крізь себе») аналіз різножанрового фольклорного матеріалу східнослов'янських народів та які дозволяють описати символи грошової культури слов'ян: «О некоторых символах в славянской народной поэзии» [13] та «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» [12].

Вважається, що гроші насамперед є поняттям економіки. Більше того, існує думка, що вивчення грошей значною мірою визначило формування економічної теорії як науки [4:5]. У традиційній економічній теорії гроші тлумачаться як металічні або паперові знаки, які є мірою вартості при купівлі-продажу та виконують роль загального еквівалента, тобто виражають вартість усіх інших товарів та обмінюються на будь-який з них [2:216; 5:186; 15:76]. Натомість у міфопоетичній традиції слов'ян гроші як металічні монети або паперові знаки не є давнім символом. Архаїчне, міфопоетичне значення грошей як міри вартості усіх товарів, як універсального товару або цінностей загалом відбито у давній символіці золота та пов'язаного із ним існування потаємного скарбу [17:190–191, 227–228; 6:253]; подібна символіка представлена й у міфопоетичному розумінні багатства як такого та у поясненні згубної дії демонів Злиднів, які відбирають багатство та втілюють у собі бідність [17: 45–46, 185; 6:247].

У давній слов'янській міфології золото не лише ототожнюється із цінним, «благородним» металом жовтого кольору (з якого карбуються гроші), не лише дає первісні уявлення про багатство / бідність (злидні), але й містить цілий ряд інших ознак: воно символізує дівочу красу, талант та вдачу, довге життя, є чудодійним та лікувальним засобом, досконалим витвором, співвідноситься із символікою світла, сонця, місяця, загалом представляє сферу божественного або й демонічного, потойбічного світу [17:190–191; 6:253–254]; і лише серед останніх тлумачень (тобто пізніших в історичному розвитку мови) знаходимо значення золотих монет та грошей в цілому [6:253–254].

У статті О. О. Потебні, присвяченій дослідженню прадавніх символів слов'янської народної поезії, найперше значення *золота*

співвідноситься із *світлом*, *вогнем*; автор також відмічає, що це слово вживається із постійним епітетом *красний* і тлумачиться як ознака *краси*, зокрема *дівочої* [13:28]. Вказана символіка здавна притаманна давньослов'янській культурі. До прикладу, в українській народнопоетичній творчості знаходимо весільні пісні про дівочу красу, яка дарується парубку: «Іде Маруся до вінця, Сіє золото з рукавця, За нею батенько ступою, Збирає золото рукою», але зібрати золото і утерти сльози вдається тільки милому [6:253]. Наведемо паралельні приклади О. О. Потебні: вирази «красная девица», «дівка, краша злота»; слова пісні «Под горой, горой високою, Что кипит колодезь с красным золотом, Красны девицы расчерпывают, Коя чарой, коя ковшиком. Одна Машенька целым кубцом. Кому кубец отдать с красным золотом?...Как отдам кубец Ксенофонтушке, Ксенофонту да Кирилловичу...» [13:28, 31]. Порівняймо із перекладом сербського дівочого замовляння на красу: «Все девушки сороки и вороны, а я птица-перепелица с золотыми крыльями» [17:191] та з українським традиційним висловом «Від злота аж капає» [6:253]. Бачимо, що золото у слов'янській народній поезії може трансформуватися: позначати твердий стан (при описі фізичної вроди дівчини), легкий і повітряно-прозорий (як проміні світла), може наближатися до рідини (золото розливається, кипить, його набирають у чари, подібно до вина, ним пригощають кохану людину) або бути атрибутом чарівного птаха (перепелиці із золотими крилами).

Цікаво, що О. О. Потебня згадує про інше слово спільного творення із «золотом» – епітет *зелений* [13:31]. Така дивна спільна етимологія підтверджується сучасними дослідженнями української етнокультури: зелений колір здавна пов'язується із весною, зеленими нивами, що мають дати врожай; водночас символізує молодість, надію, радіщі життя; ту саму символіку має й зелене вино [6:242], що засвідчується й пісню про молоду вродливу наречену, записаною О. О. Потебнею.

У весільному фольклорі слов'ян епітет «золотий» призначається для *всього, що належить нареченій* (до її коси, вінка, обручки, одягу тощо) та *молодцям* загалом. Так, у болгар заможні господарі намагалися покрити сусальним золотом усі весільні атрибути для молодят: віночки, обрядове деревце та його прикраси [17:191], у чому можна вбачати побажання новій родині не лише молодості і краси, а й багатства, добробуту. Порівняймо із сербським ворожінням про майбутнє заміжжя: дівчина зав'яже золоту та звичайну нитку на двох цибулинах; якщо цибулина із золотою ниткою за ніч виросте вищою за цибулину із звичайною ниткою, дівчина вийде заміж у багатий дім [17:191].

Слов'янські вірування ототожнювали *багатство* із великою кількістю земних благ, матеріального добра, добробуту загалом та пов'язували багатство із долею, вдачею, Божою ласкою, допомогою та прихильністю прашурів. Суспільне, сімейне, особисте багатство складали: худоба, врожай плодів, а також *золото*, *срібло*, *гроші* [17:45]. Багатство – основна мета багатьох ритуалів сімейної та календарної обрядовості. Зокрема, аби стати багатим, вмивалися у Великий четвер водою, в якій лежали золоті та срібні речі, монети; ховали гроші під подушку новонародженого; трусили гаманцем чи хапались за монети із появою молодого місяця, при першому громі; осипали зерном молодят [17:46].

Багатство завжди пов'язували із потойбіччям та *нечистою силою*. Великим багатством володіє диявол (чорт), змії (змія), домовик. Диявол купує за багатство душі [17:46]. *Вогонь* також символізував багатство. Білоруси вогонь називали багатцем (згадаймо укр. Багаття – вогнище, ватра – О. Т.). Македонці вважали, що бачити уві сні пожежу у своєму домі – до багатства [17:46]. Натомість у О. О. Потебні символом багатства, не пов'язаним із золотим кольором та сонячною символікою, виступає *доц* – небесний напій, який «годує» землю, а хмари уявляються коровами [12:418].

Подібно до вище згаданої весільної сакралізації золота, О. О. Потебня у весільних обрядах та ворожіннях на заміжжя вбачав *побажання молодцям краси, здоров'я, молодості, родючої землі та плодovitої сім'ї, багатства загалом*. Вчений писав: «Известен повсеместный обычай обсыпания молодых... чтоб хлеб родил колосистый и чтоб сохранялась красота и здоровье молодых... Цель обсыпания: ...плодородие земли и плодородие людей. В обсыпании деньгами (золотыми монетами – О.Т.) значение богатства, разумеется, заметнее других... Символическое значение покровения (нареченой – О.Т.) есть здоровье, красота, богатство и плодородие» [12:142, 152].

Смерть молодої людини, яка вмерла передчасно, у слов'янській міфології розумілася як шлюб, одруження із «сирою землею», із ямою. Тому поховання юних та незаміжніх у народі прирівнювалося до весілля. О. О. Потебня для унаочнення даної думки наводить приклад: «В Сербии посыпают деньгами (золотыми монетами – О.Т.) не только скрину невесты, но и гроб умершей девицы» [12:144–145].

Цікаво, що у результаті дослідження мовного матеріалу пісень, зокрема українських, О. О. Потебня доходить висновку, що *символом дівчини-нареченої, дружини, господині виступає сонце, а чоловіка втілює місяць* [12:264].

Сакральні, символічні значення золота як світла (зокрема сонячного) та молодої, здорової краси підтверджуються розвідкою українського вченого з приводу міфологічного значення ряду давніх ритуалів, обрядів та вірувань слов'янських та споріднених із ними народів. О. О. Потебня відзначає численні приклади народної обрядовості, в яких золотий колір (а подекуди такий сліпучий, що аж *білий*) співвідноситься перш за все із сонцем. Такими є замовляння, ігри, приповідки *напередодні Різдва в очікуванні народження нового сонця*. Вчений пише: «У чехов на кануні Різдва говорять дітям: «Если весь день будете постить, то ввечеру, когда появятся на небе звёзды, увидите между ними золотое теля и золотых поросят». ...Это известие следует понимать как рождение языческого, солнечного бога [12:116]. ...В Швабии видят белого поросёнка с золотой цепью на шее. ...По словацкому поверью, на Рождество видно, как это поросёя бегают по вершинам стрех. Дети называют солнечный отблеск в зеркале «золотое поросятко». В словацкой игре ... прячут золотое поросёя, как в Чехах – золотой перстень. ...Нужно будет видеть в золотом или белом поросёнке недавно родившееся солнце. ...Кто видит золотое поросёя, то говорит, что для того, чтобы найти его, нужно перейти море и сплести золотую верёвку. ...Несомненно, что море есть небесное море облаков и что, значит, золотое поросёя является на небе» [12:115].

О. О. Потебня наводить приклади ритуальних дій навколо *літнього купальського вогнища*: «...Немецкие свидетельства о том, что живой огонь (далее – лесной, царь-огонь, лекарственный, золотой – О. Т.) получали, вертя колесо вокруг оси, не оставляют сомнения в том, что купальский огонь, подобно всем праздничным, изображал, как зажигается небесное колесо, солнце. ...Солнце пляшет, т.е. кружится подобно колесу или жернову» [12:404]. Дослідники українського фольклору відмічають, що «О. О. Потебня чи не вперше звернув увагу на те, що сонце в українських народних піснях порівнюють з колесом («Колесом сонечко на гору йде, Колесом ясное на гору йде, ...Горою сонечно колесе...») [9:70–71]. Серед найвідоміших та найдавніших образів української міфології відмічають сонце у вигляді кола, колеса, колісниці, прядок, паляниці, золотого яблука, а серед тварин-символів сонця називають золоторогого оленя [1:23–25]. У веснянках часто згадується колесо – крокове, вербове, яке «видить много дива», тобто все на світі бачить. У такого колеса дівчата питають, чи не бачило воно, куди поїхав милий. На свято Купала в Україні є звичай спускати з пагорба вогненне колесо (його обливають смолою і запалюють). Вінок (купальський, весільний, обжинковий, настінний вінок-оберіг) також уособлює сонце [1:26–27].

За міфологічними уявленнями не лише слов'ян, а й усіх праіндоевропейців, *сонце живе на верхівці світового дерева і звідти посилає свої промінці на землю у вигляді різних істот або речей*. Подібні приклади знаходимо у записях О. О. Потебні: «В польской колядке небесное древо, явор, ...по вине райских птиц обсыпает золотую резь, а девица собирает это золото (згадаймо про золото як алегорію дівочої вроди – О. Т.)... Сокол сносит с небесного древа на землю огонь...(золото є одночасно небесним сонцем і земним вогнем – О. Т.). В индоевропейском представлении туча – это гора и скала, а солнечный свет – золото» [12:408–409, 411]. Порівняймо із болгарським повір'ям про те, що сонце – це золотий дзвін, який висить у небі, або ж божество, яке вирішує одружитися на земній дівчині і з цією метою опускає до неї золоту гойдалку, аби на ній підняти дівчину на небо [17:190]. В українській міфології, зокрема в «Казці про вугляра», сонце – це Дідо-Всеїдо, яке має золоте волосся, що надає могутності його власнику; у загадках про сонце фігурує золотий та червоний колір: «Серед моря-моря стоїть червона комора», «За лісом, за пралісом золота діжа горить» [1:24].

У християнській традиції атрибут «золотий» має безпосереднє відношення до *Бога, Богородиці, ангелів і святих*. До прикладу, у східнослов'янських замовляннях Св. Юрій зачинає худобу золотими замками і ключами; Св. Микола сурмить у золоту трубу; на горі стоїть золотий монастир, де у золотому кріслі сидить Михаїл-архангел чи Богородиця; Божа Мати накриває людей золотою ризою, скатертиною, має золоті ключі і хрест; за польським повір'ям, Бог сидить на небі на золотому троні, від якого розходить ся сонячне проміння [17:190–191]. О. О. Потебня наводить приклад військової ритуальної дії, коли у хід війни втручається Світлий Янгол та кидає у захоплене місто золоте яблуко – блискавку (сонячний символ – О. Т.): «К войску, идущему на пруссаков и поморян, явился чудесным образом прекраснѣй юноша в белой блестящей одежде. Когда войско приблизилось к укрепленному городу поморян, он бросил на город золотое яблоко и исчез. Это было предвестием победы... Светлый Ангел, может быть, заменил здесь гром... Яблоко, по славянским, впрочем, очень не ясным свидетельствам, тоже связывается с громом и молнией» [12:129]. У даному сюжеті бачимо і архаїчнішу за християнську символіку одного з головних язичницьких богів – Зевса, Перуна, Хмарогонця, «Громовержця», Бога-Сонця тощо. Дослідники української етнопольтури наводять відомі сонячні символи – «золоті яблука», «золота птиця – Жар-птиця» [6:253].

Разом з тим, «золотий» ознака і атрибут *потойбічного світу* та всього, що до нього прямує:

у замовляннях бачимо золоту корону та золоті роги у місяця; шлях, всипаний золотом; золотокорий дуб із золотим корінням, на якому лежить золоте гніздо, а в ньому сидить крук чи орел із золотими крильми, дзьобом чи очима; у казковому тридесятому царстві, що має всі ознаки світу мертвих, все довкола розмальовано у золотий колір. Популярний персонаж підземного царства – *Змій*, що приносить чи охороняє гроші та розсипає золоті іскри, – обов'язково золотий: із золотими ріжками, золотою головою, золотими крильми, із золотим каменем у пащі тощо [17:191].

В міфології слов'ян золотий колір асоціювався із вогненною стихією, яка також відбиває символіку *багатства*. Так, в українській народній поезії існує приповідка про те, що золото й вогонь і приваблюють людину, і страшать водночас: «Із золотом, як із огнем, тепло і страшно»; золото – це ознака нечесно нажитого багатства, також, у поєднанні з вогнем, ознака жадібності і скупості: «Чужими руками добре вогонь загортати, а своїми золото брати» [6:253–254]. До широко відомих у слов'янській культурі духів вогню належать Цар-вогонь, Вогненний Змій та Юж. Останній мав здатність збагачувати своїх коханок золотом, дорогоцінним металом та коштовним камінням, але навзамін забирати в них здоров'я чи й саме життя [8:145, 148]. У цілому ряді українських фольклорних текстів червоний та золотий кольори є ознакою нечистої сили. Вона може обернутися блискучими, металевими або червоними предметами: коралями, поясами, каблучками тощо. Якщо дівчина підбере цю річ, до неї почне літати вогняний змії... Він наділяє багатством, яке не приносить щастя. Звідси походить вираз про гроші, які обпалюють [1:63].

Досліджуючи мову казок та загадок, О. О. Потебня описує *Змія* як такого, що, по-перше, *охороняє багатство потойбічного світу*: «По сербському поверью, под лещиною, на которой выросла омега, есть змея с дорогим камнем на голове и ещё бог знает сколько других сокровищ» [12:231]. Порівняймо із болгарським віруванням про змію, яка виходить із землі у Страсну суботу та тримає у пащі чарівний золотий камінь; кожен, хто його дістане, зможе здійснити будь-яке бажання. За сербським віруванням, якщо під порогом будинку закопати змію та зуміти виростити з неї дерево, то по ночах воно буде приносити господарям дому золоті монети [17:191]. По-друге, за слушною думкою О. О. Потебні, *Змій ховає сонце*: «Змей скрывает светила и есть враг солнца... В малороссийской загадке назван темнотою... В словацкой сказке у царя был конь с солнцем на лбу, которое светило, как настоящее солнце. Этого коня похитил змей, и настала тьма...» [12:289, 304]. Бог, Перун або янголи можуть перемогти Змія та відвоювати сонце: «Дождь представляется ...

кровью, текущею из поражённого перуном змея» [12:304]. В українській казці про вкрадене сонце оповідається: «Були Змії такі, що здійняли із неба Сонце і Місяць і світили собі у покою» [1:24]. Протиставлення небесного та підземного вогню відображене в українському фольклорі казковим мотивом знищення змія за допомогою вогню. Так, в українських замовляннях зміюці погрожують: «Гад, гад, гад, камінь або трава, пісок горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю» [1:65]. Таким чином, Змій як господар / охоронець підземного царства мертвих вступає у боротьбу із силами небесного царства за владу над сонцем і світом. Багатство ж знаходиться лише у володінні Змія та нечистої сили. Тому українське прислів'я каже: «Срібло-злото тягне чоловіка в болото».

Досліджуючи мову казок, О. О. Потебня знаходить підтвердження *отождженню Змія та Кощея, Змія та велетня, сина Баби-Яги, або Змія та самої Баби-Яги, Баби-Яги та Матері сонця*, які разом є представниками потойбічної реальності. Міфологи заперечують факт такого отождження: «В главе о Бабе-Яге О. О. Потебня отождествляет разных сказочных персонажей друг с другом и с персонажами языческих мифов на том основании, что им приписываются сходные функции... При ограниченном количестве ситуаций сказки и однообразии функций её персонажей такая методика приводит к тому, что уравниваются друг с другом самые разные персонажи, а сказка предстаёт как бесконечное варьирование одних и тех же мифов» [18:445]. Однак можна стверджувати, що всі вище перелічені персонажі пов'язані із золотою атрибутикою хтонічного світу, однаково виступають охоронцями потаємного підземного багатства, можуть заволодівати молодою дівочою вродою, яка пов'язана із золотим кольором: «В русской сказке ...Иван Горох (Покатигорошек) выручает у змея свою сестру, Василису, золотую косу, не покрытую косу... У змея (Кощея) золотой дворец на серебряном столбе. Дворец повергается при приближении змея (як і хатинка Баби-Яги – О. Т.)... В хорватском варианте сказки богатырь хитростью убивает трёх змеев, и после каждой победы добывает по замку (медному, серебряному и золотому), который вертится на сорочьей ноге. Эти замки-царства прячутся в яички (подобно до Кошеєвої смерті на кінці голки та в яйці – О. Т.)... Встречать богатыря может баба – мать змея ... В словацкой сказке богатырь на пути приходит в три замка: оловянный, серебряный и золотой... Ежи-Баба и её сын-великан едят оловянные, серебряные и золотые галушки» [12:285–286].

О. О. Потебня, описуючи сакральну функцію Баби-Яги, золотоволосої царівни, красуні-нареченої, нагадує про *важливу роль жінки у міфопоетичній проекції всесвіту*: «...Вообще

мысль мужчины шире, подвижнее, изменчивее в силу новых входящих в неё стихий, чем мысль женщины, заключённой в кругу медленно изменяющегося домашнего быта, более близкой к природе и неподвижному разнообразию её явлений. Женщина – преимущественно хранительница обрядов и поверий давно застывшего и уже непонятного язычества» [13:8]. До сакральних жіночих образів, описаних вченим, належать і описані О. О. Потебнею істоти жіночої статі, однорідні із слов'янськими Вілами чи германськими Валькіріями. Подібні до скіфських амазонок, які жили, за легендами, у Причорномор'ї, це – жінки-воїни, які летають золотоперими павами чи голубками, воюють із цілим військом за допомогою чарівного меча, золотого шолома, роз'їжджають на золотистих конях [12:218–219].

Цікавим є той факт, що у переказах О. О. Потебні бачимо не лише хтонічних істот підземного царства (Змія, Кошея, Велетня, Баби-Яги), подібних за властивостями, а й особливості їхнього помешкання (оточення, їжі тощо), зробленого із різного виду металу – від найменш цінного, буденного, до найціннішого, золотого. Цікаво, що в якості грошового матеріалу у Київській Русі срібло використовувалося значно більше і частіше, ніж золото. Відбитки цього знаходимо у мові. Дослідник історії грошових номінацій російської мови зазначає: «Сребреник (серебреник) означало и деньги вообще, и серебряных дел мастера, и крестьянина, взявшего у феодала денежную ссуду. Сребролюбие означало корыстолюбие, сменившее более древнее название скотолубие. Бескорыстного человека до сих пор в русском языке называют бессребреник» [16:12–13]. У порівнянні із профанною картиною світу слов'ян, де *срібло* займало почесне місце серед дорогоцінних металів, сакральна картина світу зберегла протиставлення *золота* як найціннішого, «божественно-демонічного» елементу буття, іншим, допоміжним металам (сріблу, міді, олову тощо), звичним для земного світу, світу людини.

Золото у поєднанні (чи протиставленні) із іншими металами як приналежність до потойбічного світу знаходимо у багатьох прикладах казкових сюжетів, зібраних та прокоментованих О. О. Потебнею. Так, в одній із кімнат Єжи-Баби (персонажа словацької/сербської демонології), в яку вона нікому не дозволяє заглядати, одна діжка із золотом, друга – із сріблом, а третя – з міддю (подібно до хорватського варіанту казки про богатиря, трьох зміїв та три замки – О. Т.). Дівчина-прислужниця обмиває себе золотом (найціннішим атрибутом – О. Т.) і тікає, Єжи-Баба помічає розлите по підлозі золото (пригадаймо, що у міфології золото за властивостями наближається до рідини – О.Т.) і женеться за дівчиною, яка стала золотоволосою. Лише чарівним залізним гребінцем

Баба може зняти із дівочого волосся золото та повернути його собі [12:201]. Сакральне залізо виявляється міцнішим навіть за золото. У другій казці баба, яка горлала вісьмома кобилами, показала всіх своїх дочок, крім золотоволосої, яку ховала від світу [12:233]. Відомий ученому і ще один сюжет казки про золотоволосу красуню: «...Младший брат находит на пути три золотых волоса, три золотых пера и золотую подкову, нанимается конюхом к царю, ночью без огня при свете золота (золото как атрибут солнца – О. Т.) чистит коней. По доносу других конюхов (или его братьев) царь отбирает у него золото и посылает за девицей, которой принадлежат золотые волосы» [12:234]. Таким чином міфологічна свідомість уявляє ступені багатства – від найнижчого (олова, міді чи води) до посереднього (срібла) та найвищого (золота). Хоча залізо може виявитися міцнішим за золото, а інші метали – перетворитися на золото за допомогою чарівних атрибутів.

О. О. Потебня записує хорватське повір'я для пошуку *скарбу*, порівнює з індійськими та германськими міфологічними сюжетами, в яких *вода за ціннісною функцією в житті людини наближається до дорогоцінних металів та золота*: «Кто хочет найти клад, тот должен в новую неделю (в первое воскресенье по рождении месяца) до солнечного восхода во имя Отца и Сына и Святого Духа с трёх раз отрезать прут белой лещины... Первый прут, окрещённый Каспаром, первым из трёх царей, нужен при копанье золота; второй, окрещённый Бальтазаром, вторым из трёх царей, нужен при исканье серебра; третий, названный Мелихаром, – при отыскивании скрытых водяных источников... У индийских и германских народов Индра и Тор – не только боги сокровищ, добытых у змея, но и рек и источников» [12:231]. Однак загалом слов'яни вважали, що більшість скарбів приносять нещастя та закляті нечистою силою. Людина, що змогла відшукати скарб, захищений гроші, часто буває нещасливою, тяжко хворіє та передчасно вмирає або втрачає глузд. Прокляття може падати на сім'ю та нащадків шукача скарбів [17:227–228].

О. О. Потебня відзначає, що *в якості нагороди за важку працю та моральні чесноти найкоштовніше золото може стати легким на вагу*: «Сирота прибудила к избушке в лесу, где жила Ала (змея, наводящая облака)... Ала предложила девице за службу идти домой и взять себе один из сундуков. Девица, по скромности, взяла самый лёгкий. Дома открывает сундук, а в нём одни червонцы» [12:202]. Золото й троянди можуть легко сипатися з вуст доброї людини: «В царство мёртвых, принадлежащее Гольде (персонажу немецкой демонологии – О. Т.) попадают две души, добрая и злая...Добрая душа выходит на свет через золотые ворота (в которые,

по немецким песням, восходит солнце). Она становится солнечным лучом, потому что таким образом можно объяснить её золотые волосы, платье или золото и розы, которые падают у неё из уст или рассыпаются под ногами...» [12:208].

У світі сакрального на золото здатні перетворюватися інші метали, якщо знайти чарівну квітку підземного царства. У розвідках українського вченого знаходимо: «Чешское поверье говорит: кто достанет цветок мочерака (близького за описом до папороті – О. Т.), который цветёт синим цветом раз в семь лет, ... тот может превращать простые металлы в золото» [12:414].

Таким чином, аналіз статей знаного українського філолога і етнографа О. О. Потебні «О некоторых символах в славянской народной поэзии» та «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» довів існування спільних елементів грошової культури слов'ян, які у цілому ряді фольклорних формул народнопоетичного мовлення та ритуальних дій відбивають сакральне, міфопоетичне значення багатства в цілому та

золота, грошей зокрема. Народнопоетичне тлумачення феномену багатства включає в себе здоров'я людини, плодючість землі, юну дівочу красу, плідність та щасливу долю молоді сім'ї, довгі й веселі роки життя, добробут у господі, Божу ласку, допомогу та прихильність прашурів. Уявлення давніх слов'ян про багатство пов'язані перш за все із символікою золота, дорогоцінних металів, а звідси, метонімічно, – із потаємними скарбами, цінними природними ресурсами, первинними елементами буття, жіночим началом, небесним та потойбічним світом.

Перспективою даного дослідження бачимо аналіз міфопоетичної семантики скарбу як табуйованого елементу грошової культури, демонізації злиднів як уособлення бідності, нужденності на протигагу багатству у слов'янській міфології. Цінним матеріалом можуть слугувати українські пісні, записані О. О. Потебнею, зокрема тексти його двотомника «Объяснения малорусских и сродных народных песен».

Література

1. 100 найвідоміших образів української міфології / [під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика]. – К. : «Автограф»; Книжковий дім «Орфей», 2007. – 460 с.
2. Большой экономический словарь / [под ред. А. Н. Азрилияна]. – М. : Институт новой экономики, 2007. – 1472 с.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
4. Гроші та кредит / [М. І. Савлук, А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна та ін.] – К. : Либідь, 1992. – 331 с.
5. Энциклопедичний словник бізнесмена : менеджмент, маркетинг, інформатика / [під заг. ред. М. І. Молдованова]. – К. : Техніка, 1993. – 856 с.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури / В. В. Жайворонок – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
7. Іваненко О. В. Слов'янська міфологія у творчості О.О. Потебні / О. В. Іваненко // Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі: [зб.наук.праць / ред.колегія : В. М. Бріцин, В. В. Жайворонок та ін.]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 75–87.
8. Киреевский И. Р. Мифы древних славян / И. Р. Киреевский. – Харьков–Белгород : «Клуб семейного досуга», 2010. – 240 с.
9. Назаров Н. А. Индоевропейское происхождение формул украинского фольклора : сучасна інтерпретація спостережень О. О. Потебні / Н. А. Назаров // Мовознавство – 2015. – № 6. – С. 66–71.
10. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: статті і фрагменти / О. Потебня; [упорядкування і вступ. ст. Юрія Шевельова]/ – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1992. – 156 с.
11. Олександр Потебня : Сучасний погляд // Матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи. – Х. : Майдан, 2006. – 224 с.
12. Потебня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / А. А. Потебня // Символ и миф в народной культуре; [сост. А. Л. Топоркова]. – М. : Лабиринт, 2007. – С. 92–328.
13. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня // Символ и миф в народной культуре; [сост. А.Л. Топоркова]. – М. : Лабиринт, 2007. – С. 5–91.
14. Райзберг Б. А. Психологическая экономика / Б. А. Райзберг. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 432 с.
15. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 496 с.
16. Рябченко Н. Г. Действие внутренних и внешних факторов языкового развития в истории русских денежных наименований: автореф. дис... канд. филол. н. / Н. Г. Рябченко. – Одесса, 1966. – 23 с.
17. Славянская мифология. Энциклопедический словарь / [отв. ред. С. М. Толстая]. – М. : Международные отношения, 2002. – 512 с.

18. Топорков А. Л. Работы А. А. Потебни о народной поэзии / А. А. Потебня // Символ и миф в народной культуре; [сост. А. Л. Топоркова]. – М. : Лабиринт, 2007. – С. 443–447. – (Серия «Разыскания в области филологии, истории и традиционной культуры: Rare texte»).

19. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.

20. Ющенко В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні / В. Ющенко, В. Лисицький. – К. : «Скарби», 1998. – 288 с.

УДК 811.161.1'373

О. В. Піскунов, К. А. Тищенко

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Піскунов О. В., Тищенко К. А. Методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. У статті детально проаналізовано методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., зокрема П. О. Бузука, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, Є. К. Тимченка та ін. Вивчено реалізацію методологічних поглядів цих мовознавців у працях з історії східнослов'янських мов. Показано новаторський характер тверджень учених для подальшого розвитку мовознавства. Доведено, що названі українські дослідники, які зверталися до історичного й порівняльного методів, стали продовжувачами традицій учених Харківської, Московської, Казанської шкіл.

Ключові слова: метод дослідження, історичний метод, порівняльний метод, джерела вивчення історії мови, хронологізація мовних явищ.

Піскунов А. В., Тищенко Е. А. Методологические принципы сравнительно-исторических исследований украинских языковедов 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. В статье детально проанализированы методологические принципы сравнительно-исторических исследований украинских языковедов 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в., в частности П. А. Бузука, А. Е. Крымского, К. Т. Немчинова, Е. К. Тимченко и др. Изучена реализация методологических взглядов этих языковедов в трудах по истории восточнославянских языков. Показан новаторский характер утверждений ученых для последующего развития языкознания. Доказано, что названные украинские исследователи, которые обращались к историческому и сравнительному методам, стали продолжателями традиций ученых Харьковской, Московской, Казанской школ.

Ключевые слова: метод исследования, исторический метод, сравнительный метод, источники изучения истории языка, хронологизация языковых явлений.

Piskunov O. V., Tyshchenko K. A. Methodological foundations of the comparative-historical studies of Ukrainian linguists of the 70's of the XIXth century – 30's of the XXth century.

The article thoroughly analyzes the methodological foundations of the comparative-historical researches of Ukrainian linguists of the 70's of the XIXth century – 30's of the XXth century, in particular, such scientists' as P. O. Buzuk, A. Yu. Krymskyi, K. T. Nimchynov, Ye. K. Tymchenko and others. The implementation of the methodological views of these linguists in the works on the history of the East Slavic languages is studied. The innovative character of the scientists' statements for the further development of linguistics is shown. It is proved that aforementioned Ukrainian researchers, who referred to historical and comparative methods, became the continuators of the traditions of scientists from Kharkiv, Moscow, and Kazan schools. It is defined that for the linguistic works of Ukrainian scientists of the 70's of the XIXth century – 30's of the XXth century is typical the usage of the historical (A. Yu. Krymskyi) and comparative-historical (K. T. Nimchynov) research methods. The features of the reconstruction of language phenomena, in particular, phonetic, are revealed. The important fact is that Ukrainian linguists combine the relative and absolute chronology, studying the phenomenon of vocalism and consonantism. The relevance of the in-depth study of all components of comparative-historical and historical methods in the Ukrainian linguists' studies of the indicated period is emphasized.

Key words: method of research, historical method, comparative method, sources of language history studying, chronologization of language phenomena.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Вивчення лінгвістичної спадщини минулого завжди є актуальним для науки. Відомо, що наукові

здобутки українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. достатньо часто стають об'єктом дослідження сучасних лінгвістичних поглядів. Зокрема, це стосується методологічних поглядів П. О. Бузука, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, Є. К. Тимченка та ін.

У нашому дослідженні ми апелюємо до широкого трактування лінгвістичного методу як складної одиниці, що включає три різні компоненти: онтологічний, операційний, телеологічний [12:26; 5:35]. Найбільш суттєвою частиною операційного компонента порівняльно-історичного та історичного методів є процедура лінгвістичної реконструкції. Саме тому методика реконструкції в лінгвістиці – одна з пріоритетних проблем лінгвістичної історіографії. Дослідники солідарні в тому, що методика реконструкції відіграє важливу роль у працях відомих українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що аналіз методології досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. представлений у розвідках В. А. Глушенка [6], О. М. Голуб [7], К. А. Тищенко [15] та ін. Проте поставлене питання до цього часу розкрито лише в загальних рисах. Цим зумовлена актуальність пропонованої статті.

Метою розвідки є розв'язання питання про методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., зокрема П. О. Бузука, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, Є. К. Тимченка та ін.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) розглянути сучасні лінгвістичні праці, які дають уявлення про методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; 2) дослідити реалізацію методологічних поглядів мовознавців у працях з історії східнослов'янських мов; 3) показати новаторський характер тверджень цих мовознавців для подальшого розвитку мовознавства.

Виклад основного матеріалу. Значним внеском у мовознавчі дослідження стали твердження українських учених 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. про методи дослідження історії мовних явищ. Так, на думку П. О. Бузука, «історичне вивчення мови, що відбудовує її минуле життя, є в той же час порівняльним» [5:104]. Іншим підтвердженням думки П. О. Бузука про поєднання історичного та порівняльного аспектів при дослідженні історії мовних явищ може бути твердження: «той самий порівняльний метод, який, проте, мусить перевірювати свої висновки методом історичним» [2:8]. П. О. Бузук указує на додаткові завдання цього методу, а саме «спостереження над так званими винятками з того чи іншого звукового закону», «аналіз лексичних стосунків слов'янських мов з іншими мовами» і «наслідки, здобуті слов'янською археологією» [2:8]. Це підкреслюють і сучасні лінгвісти [13:58]. Можна стверджувати, що таке трактування методу певною мірою перегукується з твердженнями представників

Московської школи. Подібної точки зору дотримувалися В. К. Поржезинський [11:1], П. Ф. Фортунатов [16:24] та ін.

На переваги порівняльно-історичного методу вказував К. Т. Німчинов. На думку мовознавця, «прамова є пункт-осередок зародження й поширення певних мовних явищ», але далі він дотримується дельбрюківського розуміння прамови, а саме «більш чи менш зручної гіпотези, зручної для пояснення цілого ряду мовних фактів». [10:20–21]. І в цьому дослідженні мовних фактів, за словами лінгвіста, «найкориснішим, найточнішим знаряддям відкривати закономірність і розподіл явищ язикового розвитку, буде метод історично-порівняльного вивчення поодиноких ізоглос» [10:21].

У науковій літературі з'ясовано, на що спирається методологія досліджень А. Ю. Кримського. Як відзначає В. А. Глушенко, учений використовував історичний метод [6:112]. Історичним учені Московської лінгвістичної школи називали метод, за допомогою якого вивчають факти історії мови, що містяться в давніх писемних пам'ятках: цей метод є «реконструкцією мовних явищ за пам'ятками мови – рукописами, написами і т. д.» [8:9].

Широке використання таких писемних пам'яток у працях А. Ю. Кримського не слід пояснювати незнанням сучасних діалектів [там же]. Учений був одним з провідних українських діалектологів свого часу. Водночас орієнтація А. Ю. Кримського на матеріал давніх писемних пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови не давала цьому мовознавцеві можливості використати в його історико-фонетичних дослідженнях той багатий, інформативний матеріал сучасних говорів, який був у його розпорядженні. А це збіднювало результати.

Важливими є твердження Є. К. Тимченка щодо використання матеріалу давніх писемних пам'яток. Наші спостереження свідчать про те, що в критиці давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії Є. К. Тимченко йшов за вченими Харківської, Казанської та Московської шкіл. Особливо значним був вплив О. О. Шахматова, з яким упродовж багатьох років співпрацював видатний український лінгвіст. Відзначимо також, що в Тимченка, так само як у вчених Харківської, Казанської та Московської шкіл, пріоритетним джерелом вивчення історії мови ставали сучасні діалектні дані; матеріал давніх писемних пам'яток було кваліфіковано як найважливіше серед допоміжних джерел.

Названі українські вчені, які зверталися до історичного й порівняльного методів, стали продовжувачами традиції учених Харківської, Московської, Казанської шкіл в аспекті вивчення причин мовних і звукових змін. Практика

досліджень українських учених показує, що вони намагалися встановити причини фонетичних явищ, представлених у їхніх лінгвістичних працях. У теоретичному аспекті важливими є твердження П. О. Бузука, який вважав, що «всі фонетичні зміни зумовлені, – зумовлені перш за все психологічними причинами, але ці зміни звуків в деяких випадках, однак, можуть бути незалежні від впливу сусідніх звуків» [4:38]. Мовознавець, подібно до тверджень його попередників, виділяє «обумовлені», або «комбінаційні», та «спонтанічні» зміни – такі, що показують «незалежність звукових змін від впливу сусідніх звуків» [4]. Серед «обумовлених», або «комбінаційних», мовознавець виділяє два типи – процеси асиміляції і дисиміляції [4:39], які можуть бути в свою чергу прогресивними і регресивними, повними і частковими [4:40–41]. Приклади, до яких звертався автор, представлені як слов'янськими мовами, так і індоєвропейськими мовами [4:41–43]. Як приклад, мовознавець вказує на перехід *й* в *ы*, процес переходу назалізованих голосних *о* та *е* в чисті голосні в праслов'янській епосі [4:43]. Названі процеси у своїй основі мають психологічні чинники [4:44–45].

Усі ці теоретичні твердження мають відтворення в практиці лінгвістичних досліджень мовознавців. Аналіз праць учених, які зверталися до історичного й порівняльного методів, показує, що розгляд фонетичних процесів зводився до встановлення фонетичних умов, за яких відбувалися ці явища. В. А. Глушенко акцентує цю особливість у працях представників історичного й порівняльного методів в українському мовознавстві [6]. Так, А. Ю. Кримський вказував на фонетичні процеси зміни звуку [ε] «в складі, за яким слідував склад м'який і дуже часто в кінці слова» вимовлявся як *е* (м'яке *е*), «схильний однак розширюватися в дуже широке м'яке *ä* (близьке до *я*). Але перед твердими складами – у відповідність букв *ε* (і інколи також в кінці слова) чулось м'яке *ö*» [9:199]. О. О. Шахматов робив критичні зауваження щодо недостатності дослідження умов фонетичних процесів переходу *е* в *ä* в кінці слів на східнослов'янському півдні X ст. у праці А. Ю. Кримського [17:148–150].

А. Ю. Кримський писав про ствердіння приголосних перед *е* в губних сполученнях *бе, пе, ве, ме* й одночасно використовував відносну і абсолютну хронологізацію, коли «губні сполучення (*бе, пе, ве, ме*) стверділи тільки після падіння глухих і після виникнення замісної довготи, яка відбулася лише біля XII – XIII століття» [9:194–195].

П. О. Бузук поєднував відносну і абсолютну хронологію, вивчаючи явища переходу *л* в *ў* (*в*). На думку лінгвіста, цей перехід відбувся перед зникненням «глухих», не пізніше XII ст., а умовою появи цього процесу є випадки, «коли за *л* йшла

безпосередньо шелестівка, а не *ъ*, хоч-би й в слабому положенні» [1:54]. Всупереч твердженням Є. К. Тимченка, К. Т. Німчинова, які визнавали за споконвічну в українській мові твердість приголосних перед *е*, П. О. Бузук вважав, що перед *е* та *ъ* всі приголосні вимовлялись м'яко, беручи до уваги слова типу *разьвьръзиса, разьвьръзость, погыбьнетъ*, мовознавець доходить висновку, що «літеру *ъ* після *з* у перших двох прикладах і після *б* ужито як знак пом'якшення зазначених приголосних, яке з'явилося унаслідок асиміляційного впливу з боку наступних приголосних» [2:46].

Своєрідним продовженням *потебнянської* концепції «кількісних змін приголосних» є дослідження розвитку *ј* після приголосного в формах типу *бряття*: «*ј* уподобився до попередньої (м'якої) приголосної і таким чином з'явилася подвоєна приголосна» [2:58]. Психологічне пояснення змін таке: «Психологічна причина всіх названих видів звукових змін полягає в наступному: при вимові даного звуку в нашій свідомості з'являються образи звуків не тільки сусідніх (попереднього і наступного), але й цілого ряду наступних за ним в ту і іншу сторону звуків, які, знаходячись у сфері безсвідомого, модифікують, однак, звук, який вимовляється в даний момент» [4:44–45].

Звертався до встановлення фонетичних умов і К. Т. Німчинов. Так, «раніше ослаблювалися кінцеві *ъ, ъ*, взагалі ж *ъ* та *ь* були слабкі і звичайно ненаголошені в складах перед подальшим з нормальним голосозвуком... дужі переходили в голосозвук нормальної сили, – в мовах східнослов'янських в *о* та *е*» [10:65].

Відзначимо, що вивченню умов дії фонетичних законів приділяли увагу представники історичного методу в українському мовознавстві. Можна стверджувати, що представники цього напрямку ретельно вивчали лінгвістичну спадщину своїх попередників і творчо її доповнювали в аспекті дії фонетичних законів. Так, П. О. Бузук в цілому сприймав молодогограматичну концепцію фонетичних законів. У теоретичному аспекті мовознавець доповнював: «Коли звуковий закон, на відміну від фізичного, не з'являється кінцевим і всеосяжним ні в часових, ні в просторових відносинах, то у нас немає підстави допускати всеосяжність його розповсюдження на всі приклади. Коли закон був обмежений часом своєї дії, випадково могло трапитися, що маловживані слова не попали у мову тих, хто розмовляє, і не підпали заміні. І навпаки, підпадати звуковій заміні могли інколи, як ми вже говорили, часто вживані слова» [3:53–54]. Мовознавець вбачав сутність звукового закону в тісному зв'язку з соціальним фактором в житті мови і підкреслював: «встановлення звукового закону в з'ясуванні усіх

представлених обмежень, нам представляється тільки як констатація утвореного у мові процесу вже *post factum*, з докладним з'ясуванням його меж у різних відносинах, і у такому випадку зрозуміло, закон не буде мати винятків, оскільки всі вони і будуть обговорені при його формулюванні» [3:54].

С. К. Тимченко встановив умови фонетичних змін і хронологізував їх: праслов'янське *g* в веларний спірант і гортанне [14:44–45], ствердіння голосних напівпалатальних і палатальних перед *e*: **небо, пень, нива** [14:45], ствердіння губних у всіх позиціях: **голуб, кров, масо, пйать** [14:45].

А. Ю. Кримський дослідив і сформулював фонетичні умови дії фонетичного закону, коли «звук *e* після м'яких приголосних схильний перетворюватися в малорусів перед твердими складами – в [ь] *o*; а перед м'якими складами і в «изглашении» (вимові – О. П., К. Т.) або зберігаються в формі *e* або розширюється в *я*»

[9:399].

Висновки. Проведене дослідження показало, що для мовознавчих робіт українських лінгвістів 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. характерне використання історичного (А. Ю. Кримський) і порівняльного-історичного (К. Т. Німчинов) методів дослідження. Реалізацією цих методологічних поглядів стала лінгвістична реконструкція мовних явищ, зокрема фонетичних. Важливим є той факт, що українські мовознавці поєднували відносну і абсолютну хронологію, вивчаючи явища вокалізму та консонантизму.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в поглибленому вивченні порівняльно-історичного та історичного методів у студіях українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., зокрема онтологічного та телеологічного компонентів цих методів.

Література

1. Бузук П. О. Коротка історія української мови : вступ і звучня / П. О. Бузук. – Одеса, 1924. – 60 с.
2. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії / П. О. Бузук. – К., 1927. – 98 с.
3. Бузук П. А. Асноўная пытанні мовазнаўства : падручная кніга для настаўнікаў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістаў / П. А. Бузук. – Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 123 с.
4. Бузук П. А. Очерки по психологии языка / П. А. Бузук – Одесса : Типографія «Техникъ», 1918. – 140 с.
5. Глушенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глушенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.
6. Глушенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глушенко // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
7. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Донецький національний ун-т. / О. М. Голуб – Донецьк, 2006. – 20 с.
8. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика : из лекций, читанных в 1909–10 уч. ак. г. [Литограф. изд.] / С. М. Кульбакин. – Харьков, [1909–10]. – 155 с.
9. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А. Е. Крымский – М., 1907. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 16 – 200.
10. Німчинов К. Український язык у минулому і тепер / К. Німчинов. – 2-е вид. – К. : Державне вид-во України, 1926. – 90 с.
11. Поржезинский В. К. Важнейшие моменты в истории сравнительного языковедения. (Пробная лекция, прочитанная в Моск. ун-те в окт. 1895 г.) / В. К. Поржезинский – Варшава, 1897. – 26 с.
12. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ивановна Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
13. Романович Е. М. П. А. Бузук / Романович Евгения Михайловна, Юревич Елена Казимировна. – Мінск : Выдавецтва «Навука і техника», 1969. – 104 с.
14. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині / Євген Тимченко // Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 38–48.
15. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Донецький національний університет / Тищенко Катерина Анатоліївна. – Донецьк, 2006. – 20 с.
16. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение : Общий курс / Ф. Ф. Фортунатов // Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды: в 2-х т. – М. : Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – С. 21–197.
17. Шахматов А. А. [Рец. :] А. Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907 – 08 / А. А. Шахматов // Rocznik slawistyczny. – 1909. – Т. 2. – С. 135–174.

УДК 398 = 161.2:811.161.2'38

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Лінгвофольклористичні витoki в працях О. О. Потебні

Сердега Р. Л. Лінгвофольклористичні витoki в працях О. О. Потебні. Сьогодні без належного осмислення наукових досягнень видатного представника Харківської філологічної школи О. О. Потебні не може обійтися жоден дослідник мови. Значну увагу вчений приділяв питанням, пов'язаним із вивченням мови фольклору. Олександра Опанасовича Потебню можна назвати предтечею української лінгвофольклористики. Мову фольклору видатний філолог розглядав як джерело світогляду, ментальності, психічного складу та історії народу. В статті розглянуто й проаналізовано ті праці, в яких О. О. Потебня фактично заклав підвалини сучасної лінгвофольклористики.

Ключові слова: лінгвофольклористика, О. О. Потебня, мова фольклору, усна народна словесність.

Сердега Р. Л. Лингвофольклористические истоки в трудах А. А. Потебни. Сегодня без надлежащего осмысления научных достижений выдающегося представителя Харьковской филологической школы А. А. Потебни не может обойтись ни один исследователь языка. Значительное внимание ученый уделял вопросам, связанным с изучением языка фольклора. Александра Афанасьевича Потебню можно назвать предтечей украинской лингвофольклористики. Язык фольклора выдающийся филолог рассматривал как источник мировоззрения, ментальности, психического состояния, истории народа. В статье рассмотрены и проанализированы те труды, в которых А. А. Потебня фактически заложил фундамент современной лингвофольклористики.

Ключевые слова: лингвофольклористика, А. А. Потебня, язык фольклора, усная народная словесность.

Serdega R. L. Folklore Linguistics Origins in the Works of O. O. Potebnya. Today any researcher of language can't do without works of the representative of the Kharkiv philological school O. O. Potebnya. The scientist paid great attention to issues related to the study of folklore language. Oleksandr Opanasovych Potebnya can be called a forerunner of the Ukrainian folklore linguistics. An outstanding philologist considered the language of folklore as a source of world outlook, mentality, mental state, and the history of the people. The article reviews and analyzes the works in which O. O. Potebnya actually laid the foundation of modern folklore linguistics. The Kharkiv linguist set forth integral studies about nature of word and poetic work. This doctrine has absorbed the achievements of European intellectual thought. O. O. Potebnya considered a large number of folklore texts. A scientist became familiar with to work from collection of folklore. He collected the standards of folklore texts on Slobozhanschyna. However these standards were published only in XX century. The Large merit of O. O. Potebnya consists in that he gave to us the standards of analysis of language units taking into account etymology, analogies in other languages, contextual surroundings, intercommunication of facilities of expression. The prognostic character of row of ideas of scientist, in particular, and in industry of study of verbal folk literature, predetermines the urgent necessity of the new reading him scientific works.

Keywords: folklore linguistics, O. O. Potebnya, folklore language, oral folk literature.

О. О. Потебню справедливо вважають основоположником Харківської філологічної школи. Він чітко визначив риси, що відрізняють очолюваний ним напрямок від інших. Характерною особливістю Харківської філологічної школи, слушно зазначає Т. Ю. Лисиченко, є різнобічність наукових інтересів, тісний зв'язок лінгвістики з проблемами суміжних наук: розробка проблем мовознавства та літературознавства на основі досягнень філософії, історії, літературознавства, культурології, етнографії, психології [3:173]. Мова крізь призму цього зв'язку розглядається О. О. Потебню як духовна творчість. Справді, вчений виробив своєрідний і неповторний дух цілого напряму в мовознавстві. О. О. Потебню можна назвати предтечею української лінгвофольклористики, бо він звертав увагу не тільки на саму народну творчість, а й цікавився мовою фольклору. Отже, мета нашої статті полягає

в окресленні лінгвофольклористичних витоків, закладених у працях О. О. Потебні.

Видатний мовознавець зробив чималий внесок у вивчення народної поетичної творчості та етнографії. В його багатій науковій спадщині знаходимо цілу низку праць, в яких, по суті, закладається фундамент сучасної української й певною мірою навіть слов'янської лінгвофольклористики, бо вчений не обмежував себе дослідженням лише українського фольклору, а й активно залучав до своїх студій зразки сербської та російської усної народної творчості. Так, наприклад, у магістерській дисертації О. О. Потебні «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860), поряд з українськими, російськими, білоруськими, польськими та чеськими матеріалами усної народної словесності чи не найчастіше аналізуються тексти сербських народних пісень, прислів'їв та інших фольклорних жанрів, головним чином із зібрання Вука Караджича, яке Олександр Опанасович Потебня –

що цілком очевидно з поданих прикладів та їх фахового наукового опису – знав до тонкощів і надзвичайно цінував. Зокрема, український лінгвіст використовує такі праці В. Караджича, як «Српске народне пјесме» (1841–1845), Кн. 1–5, «Српске народне пословице и друге различне, као оне у обичај узете ријечи» (1849), такі праці В. Караджича, як «Српске народне пјесме» (1841–1845), Кн. 1–5, «Српске народне приповјетке» (1853), «Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима» (1852) [10]. Отже, у цій праці розглядаються й аналізуються з широким залученням різножанрового, в основному пісенного (хоча є приклади із замовлянь, загадок, казок та ін.), фольклорного матеріалу символічні значення характерних для текстів усної народної словесності слов'ян лексем.

Крім вже згаданої вище «О некоторых символах в славянской народной поэзии», серед праць О. О. Потебні можна назвати ще цілу низку тих робіт, де висвітлюються питання вивчення усної народної словесності. Учений до проблеми дослідження мови фольклору звертався протягом свого життя, постійно тримаючи її в колі свого зору. Назвемо ці праці: «Мысль и язык» (1862), «О связи некоторых представлений в языке» (1864); «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865); «О доле и сродных с нею существах» (1867), «О купальских огнях и сродных с ними представлениях» (1867); «Переправа через воду как представление брака» (1868), «Объяснение малороссийских и сродных народных песен» (т. 1–2, 1883–1887), рецензія на «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» (1880), «Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок» (1884–1887), «Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка» (1894), «Из теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения» (1905) та ін. Вже самі назви вказаних праць свідчать про те, що наукові погляди О. О. Потебні виникли й сформувалися на основі вивчення й узагальнення даних мовознавства, літературознавства й фольклористики.

Інтерпретація народнопоетичних одиниць здійснена Олександром Потебнею в його наукових розвідках протягом середини ХІХ – початку ХХ ст. залишається актуальною для сучасних мовознавчих пошуків, зокрема й лінгвофольклористичних. Насамперед, відзначимо, що учений творив у період, коли активно розвивалися зіставні студії фольклору. Праця О. О. Потебні «О некоторых символах славянской народной поэзии» (1860) з'явилася в контексті ґрунтовних славістських досліджень Й. М. Бодяньського «О народной поэзии славянских племён» (1837), О. М. Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу» (1856–

1868), М. І. Костомарова «Славянская мифология» (1874), Ф. Міклошича «Изобразительные средства славянского эпоса» (1895), в яких ішлося про виразові одиниці як наслідок відображення давніх мифологічних уявлень, народної ментальності. Отже, свою наукову діяльність учений починає як етнограф, мифолог, дослідник слов'янської народної давнини і словесності. Зазначеною дисертацією О. О. Потебня започаткував низку історико-порівняльних досліджень 60-х рр., присвячених обрядам, віруванням, релігійно-поетичному світосприйняттю давніх слов'ян та споріднених з ними народів.

Філософсько-лінгвістичне дослідження «Мысль и язык» (1862) приносить ученому визнання серед представників тодішньої науки в Росії. В ньому О. О. Потебня виступає як основоположник філософсько-теоретичного вивчення мови. Для ілюстрації своїх теоретичних положень дослідник часто використовує приклади з фольклору. Вчений надає великого значення символічним значенням, наявним у мові, зокрема народній поезії, наголошуючи, що «символізм уже в зачатках людського мовлення відрізняє його від звуків тварин і вигуків» [11:99]. І саме він (символізм мови), на думку О. О. Потебні, може бути названий його поетичністю [11:160]. Слово є мистецтвом, поезією [11:176], а отже воно разом із поезією «зосереджує в собі все естетичне життя народу» [11:177]. Наявний у згадуваній праці й аналіз, характерних для текстів фольклору мовних засобів, зокрема постійних епітетів: *чорна хмара, ясна зоря, червона калина, дрібен дощ*, двочлених поєднань типу *мала-невеличка*, характерного для усних народних творів явища паралелізму.

Праця «О связи некоторых представлений в языке» (1864) відразу починається з аналізу народної пісні про Марусю, зафіксованої в збірнику А. Л. Метлинського «Народные южнорусские песни» (1854) [11:444]. У цій розвідці О. О. Потебня продовжує аналізувати народнопоетичну символіку, звертає увагу на етимологію та семантику фольклорного слова і все це робить в порівнянні з фактами мов інших слов'янських народів.

В роботі «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865) учений звертає увагу в першу чергу на різдвяні обряди, повір'я, але не обмежується лише цим святом залучає для аналізу й інші народні свята. Свої теоретичні викладки ілюструє численними прикладами з творів усної народної творчості (колядок, щедрівок, весільних пісень, прислів'їв, казок та ін.), причому знову ж таки приклади бере з різних слов'янських мов, зіставляє й порівнює різножанрові фольклорні твори слов'ян між собою, заглиблюється в слов'янську мифологію, етимологію та символіку народнопоетичного слова,

з'ясовує семантику окремих лексем. Приходить до висновку, що язичницьке свято, яке співпало з Різдом і близькими до нього християнськими святами, було пов'язане з божеством вогню та грому, родючості, багатства, шлюбу й таким, що мало відношення до смерті [11:390].

У праці «О доле и сродных с нею существах» (1867) О. О. Потебня послуговується такими ж методологічними прийомами, як і попередній, зокрема на початку з'ясовує семантику та етимологію слова «доля», залучає для порівняльно-історичного студіювання фольклорний матеріал різних слов'янських народів. Розкриває на прикладі долі й горя суть уособлення та міфу: «Образи, подібні долі й горю, можуть сприйматися двоюко: або вони здаються уособленнями, позбавленими об'єктивного буття, або істотами, що таке буття мають. У першому випадку залишимо за ними назву уособлень, а в другому назвемо їх міфічними особами» [11:482–483]. Міфічний образ – не вигадка, не довільна комбінація даних, узятих із голови, а таке їх поєднання, яке здавалося найбільш відповідним дійсності. Міф – це акт пізнання. Він може бути засвоєний народом тільки тому, що заповнює певний пробіл у системі знань [11:483].

Дві наступні праці «О купальских огнях и сродных с ними представлениях» (1867) і «Переправа через воду как представление брака» (1868) також є порівняльно-історичними і присвячені згадуванню у назві обрядам і віруванням, релігійно-поетичному світосприйняттю давніх слов'ян, відповідним символам тощо. Так, наприклад, *сокіл* символізує нареченого, молода теж позначається орнітологічним символом (*голубка*, *ластівка* і т. ін.) [11:554–555], *пити* – любити, *калина* – символ дівочтва, краси і кохання, пояснюється вираз калиновий міст – переправа молодих, місце переходу і т. ін. У праці, вміщеній у журналі «Русській філологічній вѣстникъ», що видавався у Варшаві, «Обзор поэтических мотивов колядок и щедривок» (1884, 1885, 1886, 1887) О. О. Потебня залишається вірним розробленому ним історико-порівняльному методу, аналізуючи колядки і щедрівки на широкому слов'янському тлі, залучаючи як суто мовні, так і звичаєво-обрядові паралелі сербського, польського, чеського болгарського, македонського та інших слов'янських і не тільки слов'янських народів. Так, наприклад, аналізуючи один із мотивів (пречиста відмикає пекло й випускає всі грішні душі, крім однієї), вчений вказує на його зв'язок із поминанням мертвих й ілюструє обрядом, наявним в осетинського народу [8:64]. За змістом «Обзор поэтических мотивов колядок и щедривок» далеко виходить за межі визначеної теми. Крім спостережень і заміток про колядку й щедрівку, в цій роботі багато цінних зіставлень і думок про пісні весільні, весняні, літні, купальські та ін.

Праця охоплює великий запас цінних спостережень, розробок і висновків у галузі народної поезії, її форм та змісту. Поряд з тим у праці поставлені й деякою мірою розв'язані на матеріалі народної поезії питання теорії художньої творчості. Поетичні засоби вчений розглядає з метою розкриття специфіки народної творчості. Поети різних часів і народів, прагнучи до конкретності образів, досягають цієї мети або тим, що самим зображенням ясно вказують точку зору, з якої воно сприйнято, або, що може бути більш первинним, ставлять на цю точку зору себе чи іншу людську або людиноподібну істоту. Чим ширший світогляд, тим вище повинен стояти той, чіми очима дивиться співець.

Не будемо далі детально зосереджуватися на змісті всіх, написаних О. О. Потебнею, праць, бо його наукова творчість може бути темою окремого дослідження, що зокрема переконливо довів своєю монографією М. К. Дмитренко [2], а лише зупинимося на істотних для лінгвофольклористики моментах, наявних у роботах видатного харківського мовознавця.

Важливим для з'ясування мовностилістичних вартостей усної словесності було питання походження народної поезії. О. О. Потебня вважає усну словесність найдавнішим етапом художньої творчості. Народна поезія і література служать, на його думку, «представниками двох різних станів людської думки, які відносяться один до одного як ступені, попередній і наступний» [4:166]. Багато вчених того часу слушно відзначали, що фольклорний текст, який виникає внаслідок праці невідомого поета, утворюючись на основі мистецького канону, «впродовж свого життя є не одним твором, а низкою варіантів» [6:143]. Новаторським було те, що, як слушно зауважує Н. О. Данилюк, дослідник, визнаючи підпорядкованість тексту традиційним вимогам, вказував на креативний підхід носіїв народної поезії. Він звернув увагу на прийом різнооформленості тієї самої думки в народній поезії, який зумовлює великі можливості вибору в межах традиційного арсеналу мовностилістичних засобів [1:23].

О. О. Потебня чи не перший вказав на те, що фольклор може стати предметом спеціальних мовознавчих студій. Так, наприклад, у рецензії на збірник пісень, зібраних Я. Ф. Головацьким, учений відзначив: «Народна пісня становить матеріал для мовознавства, етнографії, історії, психології та ін. Але цим наукам потрібна зовсім не пісня, а, наприклад, мовознавству – звук, слово, форма, зворот і т. ін.» [4:79]. О. О. Потебня розглядав словесні засоби фольклору крізь призму розробленого ним психологічного напряму дослідження мови, створивши цілісну теорію образного слова. Осмислення природи поетичного

символу стало визначальним в його працях «Мысль и язык» (1862), «О связи некоторых представлений в языке» (1864), «Из лекции по теории словесности» (1894), «Из записок по теории словесности» (1905) тощо. Учений вважав, що поезія – це слово, яке не втратило зв'язку з живим уявленням. Народна фантазія, на думку О. О. Потебні, «відновлює чуттєву, збуджувальну діяльність фантазії слів через так звані епічні вислови», тобто через такі постійні сполучення слів, в яких одне вказує на внутрішню форму іншого [7:145]. До них автор зараховував традиційні епітетні сполуки типу *красна дівця*, тавтологічні вислови (*діло ділати*), парні утворення (*мир – народ, плакати – ридати*) і т. ін.

Аналізуючи символіку кольоративних епітетів, дослідник помітив специфічну якість їх семантики, на що звертали увагу дослідники пізніших часів (О. М. Веселовський, С. Є. Нікітіна, С. Я. Єрмоленко, О. Т. Хроленко та ін.): розширення конотативного й розмитість предметного значення. Так, прикметник *білий* стає універсальним знаком всього позитивного. У висловах *білі руки, біле личко, біле тіло, білі ноги, біла сорочка, біла постіль, біла хата, білий день, білий світ, біл-камінь* та ін. епітет не стільки називає колір, скільки виражає позитивно-оцінну семантику. Значення кольору певною мірою втрачають й інші епітети (*зелений, червоний, чорний*), які часто виступають у функції оцінних слів. Зауважимо, що О. О. Потебня знаходив елементи символу вогонь-світло у тих поняттях, які можуть супроводжуватися означенням *красний (червоний)*. На думку вченого, «калина стала символом дівці тому ж, чому дівця названа красною, за єдністю основного уявлення *вогню-світла* в словах *дівця, красний, калина*». Епітетні сполуки, на перший погляд алогічні за своїм змістом, як-от: *зелене вино, зелений меч, сині стріли* О. О. Потебня пояснював первинним сприйманням кольору через поняття сяючого, яскравого, блискучого. Вказував він також на інші семи означення *зелений*: «Зелен як епітет рослини, відповідає слову *молод*, епітету *людини*» [9:35]. Можна припустити, що сполука *зелене вино* також має значення «молоде». Аналізуючи семантику народнопоетичного слова, слід враховувати, що воно є елементом художнього тексту, а тому в його структурі виникають специфічні явища, які спостерігав свого часу О. О. Потебня. Він помітив, що для фольклорного слова характерна максимальна узагальненість, невизначеність семантики і слушно зауважив таке: «Неможливо припустити, щоб людина зі здоровим глуздом не знала різниці між загальновідомими речами або, знаючи, називала відомі рослини в один і той же час і *каліною*, і *малиною*, і *смородиною*. Лишається думати, що зіставлення непокінчених

частковостей не є порушенням логічного закону, а способом позначення понять вищого порядку, способом узагальнення, нерідко – ідеалізації в значенні зображення предмета такого роду» [5:418]. Цінним є те, що значення слова вчений завжди з'ясував, спираючись на контекст.

У працях О. О. Потебні закладено підвалини сприймання слова як концепту, який, з одного боку, є одиницею мови, а з другого, – фактом людського мислення. Тісно пов'язуючи мову і мислення, дослідник звертав увагу на їх національну специфіку. Він розкрив особливості форм художнього поетичного мислення, що відбувається за допомогою образів, виводячи його зі сприйняття навколишнього світу. Визнаючи, що зміст народної поезії становить не природа, а людина, учений, з одного боку, вказав на антропоцентричний характер усної словесності, а з другого, – з'ясував основні закони утворення рядів уявлень (асоціація та ототожнення), які є наслідком постійного зіставлення явищ навколишнього світу і людського життя й базою для творення виразових одиниць. В основі символів народної поезії О. О. Потебня вбачав усталені, типові ознаки, які дають змогу ототожнювати назву символу й позначуваний ним предмет. Сильною ознакою наукового методу дослідника є те, що, пояснюючи символи, О. О. Потебня звертався до екстралінгвістичних чинників, до історії та культури, обрядової реальності.

Описуючи форми існування порівнянь у фольклорі, вчений виділив і детально проаналізував кілька різновидів: «Порівняння виражається в народній поезії або так, що символ цілком відповідає своєму предмету, або так, що між тим та іншим допускається деяка відмінність. У повному порівнянні символ то є прикладкою (*кіль-сокіл*), то обставиною в орудному відмінку (*зегзицею кичет*), то розвинутим реченням» [9:207]. О. О. Потебня простежив також різні види семантико-синтаксичного паралелізму, що сприяють закріпленню символічного значення. Він писав так: «зміст народної поезії складає не природа, а людина, тобто те, що складає найважливіше в світі для людини» [4:65]. Вчений слушно зауважував, що паралелізм усонародного твору становить «так би мовити, розмах думки, без якого не існувала б і сама думка. Людина звертається всередину себе тільки від зовнішніх предметів, пізнає себе спочатку тільки за собою» [4:65]. Розглядаючи такі виразові одиниці, як метонімію, метафору, синекдоху, порівняння, автор не лише продемонстрував особливості їх структури і змісту у фольклорних текстах, що робили і його попередники, але й звернув увагу на зв'язок, взаємопроникність мовних образів. Символи ж, зокрема порівняння й метафори, дослідник виводив із зіставлень, які виявляють три основні залежності:

порівняння, протиставлення і власне причинові відношення. Таким чином, завдяки зусиллям О. О. Потебні було розглянуто велику джерельну базу фольклорних текстів (до створення якої він теж долучився, здійснивши записи на Слобожанщині). Щоправда, друкований варіант українських народних пісень, зафіксованих ним, з'являється завдяки зусиллям М. К. Дмитренка лише в 1988 р. [12].

Таким чином, у працях О. О. Потебні закладені підвалини сучасної лінгвофольклористики, бо загалом мова (і мова фольклору зокрема) фактично розглядається ним як джерело світогляду, ментальності, психічного складу, історії народу. Крім того, він сформулював теорію словесності – цілісне вчення про природу слова й поетичної

творчості, яке увібрало в себе здобутки європейської інтелектуальної думки. Велика заслуга О. О. Потебні полягає в тому, що він подав нам зразки аналізу мовних одиниць з урахуванням етимології, аналогій в інших мовах, контекстуального оточення, взаємозв'язку виразових засобів. Враховуючи прогностичний характер ряду ідей ученого, зокрема, і в галузі вивчення усної народної словесності, все нагальнішою стає потреба нового прочитання його текстів. Сьогодні без належного осмислення наукових досягнень О. О. Потебні не може обійтися жоден дослідник мови загалом, а мови фольклору тим більше, бо його можна назвати основоположником теоретичної лінгвофольклористики.

Література

1. Данилюк Н. О. Народнописенні одиниці мови в аспекті поглядів О. Потебні / Н. О. Данилюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Філологія. — № 787. — Вип. 52. — С. 22—26.
2. Дмитренко М. К. Олександр Потебня як фольклорист: монографія / М. К. Дмитренко. — К. : Сталь, 2012. — 535 с.
3. Лисиченко Т. Ю. Харківські лінгвістичні традиції в контексті сучасного національного та світового мовознавчого досвіду / Т. Ю. Лисиченко. — Лінгвістичні студії: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. — 2015. — Вип. 40. — С. 171—179.
4. Потебня О. О. Естетика і поетика слова: збірник / О. О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — Т. 3. Об изменении значения и заменах существительного. — М. : Просвещение, 1968. — 551 с.
6. Потебня А. А. Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложение / А. А. Потебня. — Х. : Паровая тип. и литогр. М. Зильберга, 1905. — 646 с.
7. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 1993. — 192 с.
8. Потебня А. Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок / А. Потебня // Русскій філологічскій вѣстникъ. — № 1. — 1887. — Варшава : Въ тип. М. Земкевича. — С. 30—68.
9. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. — Х., 1914. — 245 с.
10. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. — Х. : Тип. ун-та, 1860. — 155 с.
11. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. — М. : Правда, 1989. — 624 с.
12. Українські народні пісні в записках Олександра Потебні / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К. : Музична Україна, 1988. — 311 с.

УДК 811.161.2'367.622'366.54

Т. В. Фунікова

Національний аерокосмічний університет ім. М. С. Жуковського «ХАІ»

Становлення парадигми давального, орудного та місцевого відмінків множини іменників чоловічого та середнього роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича)

Фунікова Т. В. Становлення парадигми давального, орудного та місцевого відмінків множини іменників чоловічого та середнього роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича). У статті проаналізовано давальний, орудний та місцевий відмінки множини іменників чоловічого та середнього роду в літописних пам'ятках XVII ст. «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича в контексті української літературної мови XVII ст.

Виявлено як архаїчні, так і нові форми іменників у літописах, що властиві сучасній українській літературній мові. Встановлено, що система іменника, відображена в «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича, є перехідним етапом від системи іменника староукраїнської доби до системи іменника сучасної української літературної мови, бо, зберігаючи архаїчні форми (стародавні флексії, залишки форм двоїни тощо), вже поповнюється і багатьма новими формами (флексії -ам, -ами, -ах), властивими сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: система іменника, українська літературна мова XVII ст., церковнослов'янська мова, історична морфологія, флексія, словозміна, давальний відмінок, місцевий відмінок.

Фуникова Т. В. Становление флексий дательного, творительного и предложного падежей множественного числа существительных мужского и среднего рода в украинском литературном языке XVII в. (на материале «Синописа» и «Хроники» Ф. Софоновича). Стаття посвящена аналізу дательного, творительного і предложного падежів множественного числа системи существительного в летописних пам'ятниках XVII в. «Синописе» і «Хроніке» Ф. Софоновича в контексті українського літературного мови XVII в. В роботі виявлені як архаїчні, так і нові форми существительних в летописях, які характерні для сучасного українського літературного мови.

Исследование показало, что система существительного в языке «Синописа» и «Хроники» Ф. Софоновича является переходным этапом от системы существительного староукраинской эпохи к системе существительного современного украинского литературного языка. Сохраняя архаические формы (старые флексии, остатки форм двойственного числа и т.д.), система существительного уже пополняется и новыми формами (флексии -ам, -ами, -ах), характерными для современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: система существительного, украинский литературный язык XVII в., церковнославянский язык, историческая морфология, флексия, словоизменение, дательный падеж, предложный падеж.

Phunikova T.V. Dative, instrumental and local cases of plural nouns of masculine and middle family in the Ukrainian literary language of the XVII th century (on the basis of «Synopsis» and «Chronicle» of Ph. Sophonovich). The article is based on the historical materials. This investigation is dedicated to the analysis of dative, instrumental and local cases of the noun system in «Synopsis» and «Chronicle» by Ph. Sophonovich, annalistic monuments of the XVII th century, in the context of the Ukrainian literary language of the XVII th century. In article both archaic and new forms of noun in chronicle are revealed.

The most important phenomenon in the system of the declension of nouns is the destruction of the old system of the declension, organized according to the structure of stems, and setting up a new system, based on the gender principle. It is determined that the language of «Synopsis» is literary Church Slavonic language in Slavo-Ukrainian variant from which foreign structural components are gradually removed and replaced with the Ukrainian ones. The analysis of case category gave the possibility to find out that some cases receive two or three parallel case forms caused by new grouping of nouns on gender principle as well as such processes as internal analogy, development of animate and inanimate objects category, number, step-by-step disappearance of dual number. At the same time some cases are multifunctional. In word-changing of nouns of new types of declension of the Ukrainian literary language of the XVII century inflexions of some cases of different declension may be unified. New types of declension gave the possibility to get rid of archaic Church Slavonic forms and use inflexion forms on the new principles.

In this work both archaic and new forms of nouns in chronicles which are typical for the modern Ukrainian literary language are revealed. On the basis of the investigation it is concluded that the noun system in the language of «Synopsis» and «Chronicle» by Ph. Sophonovich is a phase of transition from noun system of Old Ukrainian period to noun system of modern Ukrainian literary language. There is established that the noun system in «Synopsis», on the one hand, keeps many archaic forms, many old inflexions and, on the other hand, includes different new forms (new inflexions, forms of plural number, etc.).

Key words: noun system, Ukrainian literary language of the XVII th century, Church Slavonic language, historical morphology, inflexion, word-changing, the dative case, the instrumental case.

Системний лінгвістичний аналіз парадигми іменників (ім.) чоловічого та середнього роду (чол. та середн. р.) в українській літературній мові XVII ст., зокрема форм давального, орудного та місцевого відмінків множини (дав., орудн., місц. відм. мн.) є досить актуальним в історичній морфології [3; 9; 11]. Важливим науковим завданням фахівців морфології є ґрунтовне дослідження системи словозміни ім., зокрема флексій орудн., місц. та дав. відм. ім., співвідношення архаїчних та нових флексій вищезазначених відм. протягом історичного розвитку мови, оскільки думки науковців щодо цього різні, а також з'ясування причин появи нових флексій -ам, -ами, -ах на місці старих в дав., орудн. та місц. відм. мн. [4; 5; 8].

Морфологічні особливості окремих пам'яток XVII ст., зокрема дав., орудн. та місц. відм. ім. досліджували І. Керницький [10], А. Свашенко [14] та ін., але граматична система «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича (XVII ст.) взагалі ще не була предметом окремих досліджень мовознавців. Тому мета нашої статті – певною

мірою заповнити зазначену лаку в історичній морфології, проаналізувати старі та виявити нові форми орудн., місц. і дав. відм. мн. ім. чол. та середн. р., властиві сучасній українській літературній мові, дослідити систему флексій вищезазначених відм. ім. чол. та середн. р. в українській літературній мові XVII ст. на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича.

Дав. відм. мн. ім. чол. р. в мові «Синопису» має старе закінчення -омь для твердих основ і -емь для м'яких основ, напр.: кь отцемь [Син.: 64]; татаромь [Син.: 78], а у виданні 1768 р. (СПб) зафіксовано форму татарамь [Син.: 131].

Отже, в «Синописі» (1680 р.) в дав. відм. мн. ім. чол. р. зберіглося ще давнє закінчення -омь, -емь.

У виданні 1768 р. вже з'являються й нові форми дав. відм. мн. з флексією -амь (-ямь): кь монастырямь [Син.: 107]; самодержцамь [Син.: 92]; кь славянамь [Син.: 18]; кь скифамь или татарамь [Син.: 7], але у виданні 1680 р. вживається тільки архаїчна флексія -омь (-емь): кь скидомь, или татаромь [Син.: 13] тощо.

Виникнення закінчення -ам (також -ами, -ах) О. І. Соболевський відносить на XIII ст. і пояснює його впливом ім. жін. р. з основою на -а [15: 177]. Іншого погляду дотримується О. О. Шахматов, який гадає, що витіснення старого закінчення новим почалося з дав. відм. в словах середн. р. Цьому сприяли форми наз. та знах. відм. мн. на -а [18: 196-197]. Його погляди поділяє Л. А. Булаховський [6: 17].

Однак сам О. О. Шахматов пізніше змінює свою думку і розв'язує це питання по-новому. Першим відм., який змінив старе закінчення новим, був не дав., а орудн. відм. Це було викликано тим, що форма орудн. відм. мн. з основою на -ō (дворы) збігалася з формами знах. та наз. відм. мн. (дворы). Щоб уникнути омонімічності, з'явилося нове закінчення -ами. Нове закінчення в словах δ-основ підтримувалося характерним для цього відм. закінченням -ми в ім. чол. р. ї та й-основ. Природно, що воно перейшло потім і в середн. р. За аналогією до орудн. відм. мн. перейшли також нові закінчення -ам, -ах і в дав. та місц. відм. мн. [18: 277].

Б. Унбегаун припускає, що нові закінчення -ам, -ами, -ах з'явилися в ім. чол. р. з основою на -ō під впливом ім. чол. р. з основою на -а типу староста, слуга [11: 60]. І. М. Керницький уважає, що нові закінчення першими набули ім. середн. р. [11: 60].

В українській мові процес витіснення флексій -ом, -ем флексіями -ам (-ям) завершується лише в першій чверті XVIII ст. [13: 137]. Принаймні у XVII ст. випадки вживання флексій -ам (-ям) в українських пам'ятках, зокрема і в «Хроніці» Ф. Софоновича, нечисленні: полякамъ [Хр. Соф.: 209].

Орудн. відм. мн. ім. чол. р. в аналізованих літописах, як і в інших пам'ятках XVII століття, має переважно нове закінчення -ами, -ями : дарами [Син.: 16].

Місц. відм. мн. ім. чол. р. в «Синописі» ще досить часто зберігає давнє закінчення δ-основ -ѣхъ, а також -ехъ, властиве первісно ім. з основою на ї, наприклад: въ шлемѣхъ [Син.: 87]; о князехъ [Син.: 1] тощо.

У літописі вживаються також форми місц. відм. мн. з новим закінченням -ахъ (-яхъ): о наслѣдникахъ [Син.: 1]; в постах [Син.: 105]; вопрошаху о послахъ своихъ [Син.: 30] та ін. Те, що в «Синописі» більше архаїчних флексій -ехъ, -ѣхъ (42 ім.), ніж нових -ахъ (-яхъ) (35 ім.), в той час, як у др. п. XVII ст. нове закінчення -ахъ (-яхъ) стає вже панівним [13:143], свідчить про церковнослов'янський характер мови літопису.

У мові «Хроніки» Ф. Софоновича нова флексія -ахъ (-яхъ) уже переважає:

и на вятичахъ ..., и на кривичахъ [Хр. Соф.: 57]; на удѣлахъ своихъ [Хр. Соф.: 58]; в таборахъ [Хр. Соф.: 100]. Тому наявність паралельних

флексій від одних і тих же ім. в одній і тій же пам'ятці XVII ст. (в тых полночных краех [Хр. Соф.: 58] - на полночных краях [Хр. Соф.: 56]) або «навіть у тому самому реченні є незаперечним свідченням загальної тенденції, початок якої сягає ще давньоукраїнської доби, до витіснення флексій -ѣхъ(-ехъ) флексією -ахъ (-яхъ), - тенденції до уніфікації флексій і в місц. відм. мн., як і в орудн. та дав. відм. мн. [13 :143].

Дав. відм. мн. ім. середн. р. з основами на -о, -jo має закінчення -омъ, -амъ для твердих основ та -емъ, -ямъ (графічно) для м'яких основ (-омъ, -емъ зафіксовано 10 разів, -амъ, -ямъ – 5 разів): воинствомъ [Син.:87]; къ дѣламъ [Син.:87].

Ім. середн.р. з основою на приголосний -s у мові «Синопису» мають флексію -амъ, хоча й зберігають старий суфікс -ес: тѣлесамъ[Син.:101].

Таким чином, у дав. відм. мн., з одного боку, ще вживаються архаїчні форми -омъ (-емъ), але, з другого боку, вже починають використовуватися й нові форми на -амъ під впливом ім. а-основ.

Орудн. відм. мн. ім. середн. р. в літописі має такі закінчення:

а) давню флексію -ы для твердих основ та -и для м'яких основ: мнѣгими царствы [Син.:77]; со всѣми княженіи [Син.:77] тощо. Ім. з колишньою основою на - s зберігають архаїчні церковнослов'янські форми з суфіксом -ес: мудрыми словесы [Син.:77]; великими чудесы [Син.:15] та ін.

б) закінчення -(ѣ)ми для твердих основ та -(ѣ)ми для м'яких основ (ім. давніх о-, -jo-основ під впливом ім. и- та і-основ теж набувають ці флексії): селенами [Син.,УЛ:77]; тѣми знаменьми [Син.:64].

в) нову флексію -ами для твердих основ і -ями (графічно) для м'яких основ: полями [Син.:123]; крылами плещуще [Син.:151] та ін.

Із зазначених флексій у «Синописі» найчастіше вживається старе закінчення -ы (-и), хоча вже активно використовуються і флексії -(ѣ)ми, -(ѣ)ми, а також нові флексії -ами (-ями). Такі показники свідчать про архаїзацію мови «Синопису», бо в українській літературній мові XVII ст. нова флексія -ами вже переважає, напр.: з воисками полскими [Хр. Соф.: 74] тощо.

Від ім. очи, плечи маємо в «Синописі» форми очима, плечима, що є формами орудн.відм. двоїни: очима оузрѣ [Син.:36]; плещима [Син.:53]. За допомогою архаїчної флексії -ы утворюється орудн.відм. мн. від ім. з основою на -п: различными имени [Син.,УЛ:170]; между рамены [Син.:88].

Місц. відм. мн. від ім. середн. р. з основами на -о, -jo в літописі має такі закінчення: -ѣхъ, яке часто передається через -ехъ. Ця флексія властива ім. з твердою основою : по мѣстехъ [Син.:11]; по лѣтѣхъ [Син.:115]; -ехъ (<ѣхъ ѣ), властиве ім. з м'якою основою: въ полехъ [Син.:85]; -нове

закінчення –ахъ, -яхъ(уживається найчастіше в літописі): на многихъ мѣстахъ [Син.:32]; на всѣхъ кнѣзєніахъ[Син.:17]. Іноді в «Синописі» те саме слово приймає один раз закінчення – ѣхъ (-ехъ), другий раз –ахъ: по различныхъ мѣстѣхъ [Син.:11] та на многихъ мѣстахъ [Син.:32]. Таке змішування флексій указує на те, що давнє закінчення –ѣхъ починає поступатися місцем перед новим закінченням –ахъ.

Слід зазначити, що нова флексія -ахъ, -яхъ є провідною і в інших пам'ятках української мови XVII ст., напр.: в полях сѣли [Хр. Соф.: 57]; по морях [Хр. Соф.: 59]; по мѣстах и селах [Хр. Соф.: 247]та ін.

Ім. з давньою основою на приголосний –s зберігають у «Синописі» архаїчні форми, що свідчить про старокнижний стиль мови літопису:

въ словесех [Син.,УЛ:171] тощо.

Аналіз форм дав., орудн. та місц. відм. мн. ім. у «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича дозволяє зробити загальний висновок про те, що ці форми в досліджуваних пам'ятках у цілому відповідають нормам сучасної української літературної мови, хоча літописи ще зберігають також окремі старі флексії ім.

У наступних дослідженнях доцільно буде зупинитися на аналізі флексій інших відм. ім. чол., жін. та середн. р. у цих літописах, а також іменникової парадигми ще не вивчених пам'яток XVII ст., що допоможе простежити рівень відповідності системи словозміни ім. аналізованих пам'яток нормам сучасної української літературної мови.

Умовні скорочення

- Син. – Синопис. – К. : Друк. Києво-Печерської Лаври, 1680. – 130с.
УЛ – Українська література XVII ст./ [Упор. В.І. Крекотень. – К., 1987. – С.167–183.
Хр. Соф. – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх | [упоряд.: Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко]. – К., 1992. – 336с.

Література

1. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні / С. П. Бевзенко // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 5–13.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Наук. думка, 1980. – 384 с.
3. Будде Е. Т. Лекции по истории русского языка / Е. Т. Будде. – Казань, 1907. – 254 с.
4. Бузук П. Нарис історії української мови / П. Бузук. – Мінськ, 1926. – 96 с.
5. Булаховський Л. А. Вибрані праці. Українська мова / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : у 5 т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1977. – 1977. – 631с.
6. Булаховский Л. А. Грамматическая индукция в славянском склонении / Л. А. Булаховский // Вопросы языкознания. – 1956. – №4. – С. 17–24.
7. Житецький П. М. Нарис літературної історії української мови в XVII в. – Львів, 1941. – 314 с.
8. Жовтобрюх М. А. Морфологічна будова сучасної української мови / Жовтобрюх М. А., Вихованець І. Р., Грищенко А.П. – К. : Наук. думка, 1975. – 208 с.
9. Ільїнський Г. А. Закінчення -ові в давальному відмінку однини в українській мові / Г. А. Ільїнський // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – К., 1931. – Т.1. – С. 61–76.
10. Керницький І. М. Морфологічні особливості мови «Війтівських книг» XVI–XVII ст. / І. М. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 90–111.
11. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові / І. М. Керницький . – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.
12. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах / І. Г. Матвіяс // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. :Наук. думка, 1977. – С. 5–30.
13. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Рад. шк., 1964. – Ч.1. – 234 с.
14. Свашенко А. О. Мова «Кролевецької ратушної книги» др. пол. XVII–п. п. XVIII ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Свашенко А. О. – Х.,1968. – 435 с.
15. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский. – М. : Тип. ун-та, 1907. – 309 с.
16. Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка / А. И. Соболевский. – К., 1884. – 288 с.
17. Топоров В. Н. Локатив в славянских языках. / В. Н. Топоров. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 379 с.
18. Шахматов А. А. Исследование о языке новгородских грамот XIII–XIV вв. / А. А. Шахматов // Исследования по русскому языку. – СПб., 1885–1886. – Т. 1. – С. 131–285.

УДК 8.81.81-13

М. О. Шведова

Київський національний лінгвістичний університет

**Корпусні методи дослідження регіональних відмінностей у межах однієї мови
(на матеріалі регіональних корпусів української та російської мов)**

Шведова М. О. Корпусні методи дослідження регіональних відмінностей у межах однієї мови (на матеріалі регіональних корпусів української та російської мов). У статті представлено короткий огляд корпусних ресурсів, призначених для дослідження української мови, а також огляд світового досвіду у дослідженні регіолектів та національних варіантів мов на базі корпусів. Автором було розроблено два корпуси, розмічених за регіональною приналежністю текстів, – російської мови України (після 1991 р.) та української мови. У статті описані основні характеристики цих корпусів і наведено приклади конкретних лексичних досліджень на їх базі.

Ключові слова: корпусна лінгвістика, регіолект, регіоналізми, лексика, українська мова, російська мова в Україні.

Шведова М. А. Корпусные методы исследования региональных отличий в пределах одного языка (на материале региональных корпусов украинского и русского языков). В статье представлен краткий обзор корпусных ресурсов, предназначенных для изучения украинского языка, а также обзор мирового опыта в исследовании региолектів и национальных вариантов языков на базе корпусов. Автором разработаны два корпуса, размеченных по региональной принадлежности текстів, – русского языка Украины (после 1991 г.) и украинского языка. В статье описываются основные характеристики этих корпусов и приводятся примеры конкретных лексических исследований на их базе.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, региолект, регионализмы, лексика, украинский язык, русский язык Украины.

Shvedova M. Corpora methods in studying regional language varieties, exemplified by geographically annotated Ukrainian and Russian corpora. The paper briefly presents existing corpora resources featuring Ukrainian texts as well as the previous experience in corpora-based studies of national language varieties (eg British vs. American English, New world Englishes, varieties of Spanish, Russian language in Belarus). The author has built two large corpora, respectively of the (written standard-oriented) Russian language in Ukraine (the so-called Ukrainian Russian) and of the Ukrainian language. Both corpora feature metatextual annotation by the regions where the texts were created (including, for Ukrainian, different countries of diaspora). The paper describes the main properties of these corpora and features examples of corpora-based lexical studies: borrowings in Ukrainian Russian (as compared to the standard of Russia proper, represented in the Russian National Corpus) and geographically distributed synonyms in Ukrainian.

Key words: corpus linguistics, regional language varieties, regional lexica, Ukrainian language, Russian language of Ukraine.

Українська корпусна лінгвістика в останні роки розвивається досить активно в різних університетах та робочих групах. Корпусні дослідження проводять вчені інституту філології КНУ ім. Т. Г. Шевченка, Києво-Могилянської академії, Донецького національного університету (м. Вінниця), Національного університету «Львівська політехніка». Триває робота над Браунським українським корпусом обсягом 1 мільйон слововживань (Корпусна група БрУК). В інтернеті українська мова представлена кількома корпусами.

1. Корпус української мови на сайті mova.info – проект лабораторії комп'ютерної лінгвістики інституту філології КНУ ім. Т. Г. Шевченка, під керівництвом Н. П. Дарчук. Корпус складається з підкорпусів художніх, наукових, поетичних, фольклорних, законодавчих та публіцистичних текстів. Загальний обсяг корпусу приблизно 60 мільйонів словоформ.
2. Корпуси текстів української мови кафедри загального та прикладного мовознавства і

слов'янської філології Донецького національного університету (м. Вінниця) на сайті corpora.donnu.edu.ua – доступні для он-лайн пошуку корпуси художніх, наукових, поетичних текстів, а також корпус українських граматики. Загальний обсяг корпусів близько 4 млн. словоформ.

3. Відкриті корпуси української мови групи [lang-uk](http://lang-uk.org), доступні для завантаження за адресою: lang.org.ua/uk/corpora/: 229 текстів з українського браунівського корпусу, корпус UberText (корпус художніх та публіцистичних текстів обсягом близько 600 млн. словоформ, призначений для комп'ютерної обробки), корпус законів та нормативно-правових актів України.
4. Український веб-корпус Лідського університету (Centre for Translation Studies, University of Leeds), доступний для пошуку на сайті corpus.leeds.ac.uk/internet.
5. Паралельні українсько-російський та російсько-український корпуси на сайті Національного корпусу російської мови: www.ruscorpora.ru/search-para-uk.html.

Загальний обсяг корпусів близько 9 млн. словоформ.

6. Польсько-український паралельний корпус обсягом понад 3 мільйони словоформ (domeczek.pl/~polukt/index.php)

Ми досі не маємо корпусу української мови, який би був достатньо великим (для порівняння: Національний корпус російської мови містить понад 500 мільйонів словоформ), репрезентативним, доступним в Інтернеті із достатнім лінгвістичним інструментарієм для пошуку. Зокрема бракує такого корпусу, де можна було б формувати підкорпуси для окремих досліджень – за часом написання текстів, авторами, регіонами, до яких належать тексти.

1. Використання корпусів для дослідженні регіолектів

Регіональні та національні варіанти мов представлені в корпусній лінгвістиці. Є окремі корпуси не тільки британської англійської (наприклад, Британський національний корпус, BNC) та американської англійської (наприклад, Сучасний та Історичний корпуси американської англійської, COCA та COHA), є також корпуси так звані «нових світових англійських мов» (New World Englishes), які виникають у різних країнах світу і зазвичай не є рідними для тих, хто ними говорить. Ще у 1988 році з'явився проект Міжнародного корпусу англійської мови. Сучасний корпус, укладений на базі Інтернету, The corpus of Global Web-based English (GloWBE), має обсяг майже 2 мільярди слововживань. Цій проблематиці присвячені як досить давні [8], так і сучасні праці [7]. На матеріалі цих корпусів були проведені зіставні дослідження лексики та граматичних категорій у різних регіональних різновидах англійської мови, наприклад, перфекта (у збірнику [9]).

Аналогічний корпус (2 мільярди слововживань з 21 країни) укладений Марком Девісом для іспанської мови (<https://www.corpusdelespanol.org/web-dial/>). В його складі є зокрема й тексти, які походять з країни з іншою домінантною мовою (США).

У складі Національного корпусу російської мови є підкорпус зарубіжної преси, зокрема колекція газет Гродненщини російською та білоруською мовами, за яким також досліджували регіональні лексичні та граматичні особливості [4; 5].

Дослідження мови з точки зору регіональних відмінностей проводять також на матеріалі масиву текстів Інтернету із використанням можливостей пошуку за регіонами (зокрема по блогах), які надають пошукові системи Яндекс та Гугл [1; 2; 3]. Ці пошукові системи не є спеціально лінгвістичним інструментом, не мають засобів для лінгвістичного пошуку та не дають точної інформації щодо кількості даних, яка потрібна для статистичних досліджень. Проте використання Інтернету для пошуку регіонально маркованих мовних одиниць має також очевидні переваги: великий обсяг текстів, широке географічне, стилістичне охоплення, швидкість та легкість пошуку даних, визначення регіону, датування, відомостей про автора тощо.

2. Корпус російської мови в Україні

Існує чимало досліджень специфіки російської мови на території України, здебільшого з точки зору інтерференції та культури мови (роботи Г. П. Їжакевич, Т. К. Чорторизької, Н. Г. Озерової, В. І. Кононенка, Р. В. Болдирева та ін.). За допомогою сучасних корпусних технологій можна продовжити та розширити ці дослідження, описати російську мову України не тільки як таку, що має певні характерні «неправильності» та «помилки», але і з позицій сучасної лінгвістики: як регіональний варіант мови.

Для вирішення цього завдання нами було укладено корпус сучасної російської мови України обсягом близько 27 мільйонів словоформ (понад 3600 текстів 320 авторів з різних областей України). Корпус складається з текстів, які були написані після 1991 року: художніх, публіцистичних, текстів блогів. Цей корпус ми порівняли з Національним корпусом російської мови (<http://ruscorpora.ru/>), де обрали для порівняння підкорпус текстів того ж періоду (після 1991 року) обсягом 102 мільйони слів.

За цим корпусом було підтверджено висновки попередніх робіт (щодо більшої частотності в російській мові України порівняно з Росією демінутивів, конструкцій з прийменником *про*), а також зроблено власні спостереження. Зокрема знайдено, що для російської мови України характерна більша частотність слів іншомовного походження (відносно суто російських синонімів, слов'янських за походженням).

	Національний корпус російської мови (тексти після 1991 року)	Корпус сучасної російської мови України
<i>удача / фортуна</i>	15/1	7/1
<i>законный / легитимный</i>	15/1	4/1
<i>подделка / фальсификат</i>	21/1	8/1
<i>подлинный / аутентичный</i>	31/1	10/1
<i>маленький / мизерный</i>	99/1	20/1

<i>показать / презентовать</i>	123/1	23/1
<i>область / сфера</i>	3/1	1/1
<i>нарушение / аберрация</i>	99/1	35/1
<i>удобный / комфортный</i>	6/1	3/1
<i>избиратель / электорат</i>	4/1	1/1
<i>одаренность / харизма</i>	1,5/1	1/3
<i>предприятие / бизнес</i>	1,5/1	1/1,5
<i>мышление / менталитет</i>	5/1	3/1
<i>облик / имидж</i>	2/1	1/1
<i>руководитель / менеджер</i>	5/1	4/1
<i>встреча / саммит</i>	22/1	6/1
<i>соглашение / консенсус</i>	19/1	4/1
<i>настоящий / реальный</i>	2/1	1/1
<i>совершенно / абсолютно</i>	3/1	1/1
<i>вольный / фамильярный</i>	25/1	8/1
<i>выпуклый / рельефный</i>	3/1	2/1

З іншого боку, деякі іншомовні запозичення, добре засвоєні російською мовою, можуть мати рівне співвідношення по частотності з російським синонімом в обох корпусах, такі, наприклад, *неожиданность – сюрприз, противоречие – антагонизм, приспособленец – конъюнктуристик, материк – континент, платок – шаль, хлопать – аплодировать, наибольший – максимальный, выделяться – контрастировать* [6].

3. Корпус української мови, розмічений за регіонами

Зараз у стані розробки корпус української мови, розмічений за регіонами. Нами зібрано 6255 текстів загальним обсягом понад 100 мільйонів словоформ. Кожному тексту приписано таку інформацію: ім'я автора, назву, жанр, рік написання (для перекладів – рік створення українського перекладу), якщо текст перекладний, також ім'я

перекладача та мову оригіналу. Кожному автору приписано один або кілька регіонів, де він народився, вчився або жив тривалий час. Перекладному тексту в корпусі відповідають регіони, які приписано перекладачу. Частка перекладів в корпусі – приблизно 30 %. Корпус містить переклади з 38 мов, найбільше – з англійської (8,5 %) та російської (7,4 %).

За жанром найбільша частка – це художні тексти (майже 60 %), решта (приблизно 40 %) – це публіцистичні, наукові та навчальні тексти (з історії, права, філософії тощо).

За часом написання текстів корпус охоплює майже 200 років – від 1819 до 2017 р. Кількість і обсяг текстів за різні періоди такі:

1819–1913	497	40735932	4 %
1914–1940	315	59384405	6 %
1941–1990	2064	456825001	43 %
1991–2017	2199	500491613	47 %

В основу розмітки корпусу за регіонами покладено сучасний адміністративний поділ України. За областями тексти розподіляються нерівномірно. Один текст може належати одночасно до кількох регіональних підкорпусів: якщо автор мешкав тривалий час у різних місцях, йому приписували два чи більше регіонів. Багато людей переїжджали з різних місць до Києва, тому київський підкорпус найбільший – 60 % від загального обсягу текстів, але він найменш інформативний з точки зору регіональної мовної інформації. Серед інших підкорпусів найбільший за обсягом підкорпус текстів Львівської області –

майже 20 %. 9 % Полтавської. Приблизно по 5 % – Івано-Франківської, Житомирської, Волинської, Київської, Дніпропетровської, Тернопільської та Сумської областей і менша частка інших. У корпусі представлені тексти з усіх областей України і з Криму.

У випадках, коли автор довгий час жив за кордоном або емігрував, йому приписували також іншу країну. Таким чином, маємо чималий підкорпус текстів авторів діаспори. Тексти США, Канади, Польщі, Німеччини, Великої Британії, Франції здебільшого належать емігрантам 40-х років, менша частка – емігрантам 20-х рр. Обсяг

корпусу української мови діаспори – понад 10 млн. слівформ.

Для пошуку за корпусом використовується пошукова система diskMETA-Personal. Це програма для локального пошуку, яка шукає за лексемою, слівформою та точною фразою. За результатами такого пошуку можна рахувати частотність слів, слівформ та сталих виразів, порівнювати таку частотність у різних областях.

Було порівняно кількість вживання *спасибі* і *дякую* у різних українських регіонах. Обидві одиниці належать до літературної мови і вживаються по всій території України. У текстах

корпусу *дякую* було вжито 2112 раз, а *спасибі* – 1121 раз. Частка *дякую* становить 65 % від загальної кількості вживання обох форм, а *спасибі* – 35%. У деяких областях це співвідношення близьке до середнього, але в деяких воно помітно відхиляється від нього. В Івано-Франківській, Львівській, Хмельницькій областях частка *дякую* становить понад 80 %. В Київській, Черкаській, Вінницькій, Чернігівській областях кількість *спасибі* наближається до *дякую*. А у Кіровоградській області переважає *спасибі*.

Область	Кількість <i>дякую</i>		Кількість <i>спасибі</i>	
Івано-Франківська	85	87%	13	13%
Львівська	216	81%	51	19%
Хмельницька	16	80%	4	20%
Крим	7	78%	2	22%
Запорізька	25	74%	9	26%
Чернівецька	55	74%	19	26%
Волинська	65	73%	24	27%
Одеська	18	72%	7	28%
Херсонська	25	69%	11	31%
Тернопільська	43	68%	20	32%
Житомирська	44	67%	22	33%
Луганська	8	67%	4	33%
Рівненська	16	67%	8	33%
Закарпатська	13	65%	7	35%
Донецька	73	60%	49	40%
Миколаївська	42	60%	28	40%
Полтавська	157	60%	103	40%
Сумська	50	60%	33	40%
Дніпропетровська	94	59%	66	41%
Харківська	173	59%	120	41%
Київська	50	56%	40	44%
Черкаська	72	56%	57	44%
Вінницька	72	55%	59	45%
Чернігівська	101	53%	89	47%
Кіровоградська	45	45%	55	55%

Якщо зобразити це на карті, добре видно що області, де частотність *спасибі* вища за середню, це територія в центрі України.

Області з найвищою частотністю *дякую* – на заході.

Корпус, розмічений за регіонами, має стати основою дослідження регіональних відмінностей в українській мові, а в перспективі – системного опису українських регіональних стилів.

Висновки

Корпусна лінгвістика в Україні активно розвивається, частина корпусів української мови доступна в Інтернеті для пошуку або завантаження. Проте досі існує потреба у великому, репрезентативному корпусі, який був би доступний в Інтернеті і мав розгалужений інструментарій для лінгвістичного пошуку, можливість укладання

різноманітних підкорпусів, побудови графіків тощо.

Для системного вивчення регіональних варіантів мов необхідно мати корпуси достатньо великого обсягу, розмічені за регіонами. За такими корпусами можна рахувати і порівнювати частотність слів і граматичних одиниць у різних регіонах. Вивчення регіональних стилів необхідно для глибокого розуміння функціонування мови, а також пошуку нових підходів до її лексикографічного та граматичного опису.

Література

1. Ахметова М. В. Лексические регионализмы и локализмы в русскоязычном Интернете: проблема сбора материала / М. В. Ахметова // Русский язык и новые технологии. – М., 2014. – С. 155–171.

2. Беликов В. И. К методике корпусного исследования лексики / В. И. Беликов // Русский язык и новые технологии. – М., 2014. – С. 99–130.
3. Романий Г. И. Региональная городская лексика в русском языке: происхождение, типология и ареализация по данным узуса в сети Интернет / Г. И. Романий // Русский язык и новые технологии. – М., 2014. – С. 172–186.
4. Рычкова Л. В. Многоцелевой лингвистический корпус региональных СМИ / Л. В. Рычкова, А. Ю. Станкевич // Информационно-коммуникативные технологии в лингвистике, лингводидактике и межкультурной коммуникации. – Вып. 6. – М., 2014. – С. 488–497.
5. Савчук С. О. Корпус как инструмент для исследования особенностей функционирования русского языка в региональной прессе / С. О. Савчук // Труды института русского языка им. В. В. Виноградова. – М., 2015. – С. 333–365.
6. Шведова М. А. Иноязычные влияния в русской речи Украины (Лексика) / М. А. Шведова // Мовознавчий вісник : Збірник наукових праць / Ред. кол. : Г. І. Мартинова та ін. – Черкаси, 2016. – Вип. 21. – С. 86–92.
7. Mair C. World Englishes and Corpora / C. Mair // M. Filppula et al. (eds.) The Oxford Handbook of World Englishes. Oxford: Oxford University press, 2017.
8. Schmied J. Corpus linguistics and non-native varieties of English / J. Schmied // World Englishes, 1990 – Vol. 9 – No. 3. – pp. 255–268.
9. Werner V. Re-Assessing the Present Perfect: Corpus Studies and Beyond / V. Werner, E. Seoane (eds.) – Berlin : Mouton de Gruyter, 2016.

Когнітивні та лінгвокультурологічні аспекти дослідження мови

УДК 811.161.2'37

М. П. Бобро

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Опозиції «верх – низ» та «рух угору – рух вниз» як аксіологічні маркери концепту «життя»

Бобро М. П. Опозиції «верх – низ» та «рух угору – рух вниз» як аксіологічні маркери концепту «життя». У статті проаналізовано особливості оцінної репрезентації концепту життя опозиціями «верх – низ» та «рух угору – рух вниз». Схарактеризовано специфіку національно маркованого негативного сприйняття низу на протилежності позитивній оцінці верху. Досліджено образи статичного перебування угору чи внизу, що метафоризують життєві стани (матеріальний, соціальний, психологічний), а також описано рух угору чи вниз як символ зміни такого стану. Виокремлено образи «небо», «рай», «земля», «крила», «голова», «ноги» як конкретизатори верху і низу.

Ключові слова: концепт «життя», верх, низ, рух, оцінка.

Бобро М. П. Оппозиции «верх – низ» и «движение вверх – движение вниз» как аксиологические маркеры концепта «жизнь». В статье проанализированы особенности оценочной репрезентации концепта жизнь оппозициями «верх – низ» и «движение вверх – движение вниз». Охарактеризована специфика национально маркированного негативного восприятия низа в противовес позитивной оценке верха. Исследованы образы статического пребывания наверху или внизу, которые метафоризируют жизненные состояния и положения (материальное, социальное, психологическое), а также описано движение вверх или вниз как символ изменения таких состояний. Выделены образы «небо», «рай», «земля», «крылья», «голова», «ноги» как конкретизаторы верха и низа.

Ключевые слова: концепт «жизнь», верх, низ, движение, оценка.

Bobro M. The Oppositions “Top – Bottom” and “Movement up – Movement down” as Axiological Markers of the Concept “Life”. The article analyses the peculiarities of the evaluative representation of the concept LIFE by the oppositions “top – bottom” and “movement up – movement down”. It points out the characteristic features of the nationally marked negative perception of the bottom as opposed to positive evaluation of the top. The images of static stay at the top or bottom that metaphorise social, psychological and moral-ethic dimensions of life are studied, among them such life states and phenomena as wealth–poverty, social status, freedom–subjugation, alcohol and drug addiction and such psychological characteristics as person’s mood, state of mind. The movement up or down is described as a symbol of changes in the above mentioned life states as well as a symbol of the biological aspects of a person’s life, which accentuates the correlations “movement up – illness”, “movement down – recovery”. Life states as represented by the metaphorical top and bottom are considered in the light of mythological and Christian beliefs of Ukrainian people. The images “sky”, “heaven”, “ground”, “wings”, “head”, “legs” are singled out as top–bottom specifiers.

Key words: the concept “life”, top, bottom, up, down, movement, evaluation.

Одним із важливих і перспективних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень є аналіз образної репрезентації складників національної концептуальної картини світу з урахуванням базових її координат, до яких належать культурно значущі опозиції, зокрема «життя – смерть», «верх – низ», «свій – чужий», «тепло – холод» тощо. Метою нашої наукової розвідки є аналіз особливостей оцінної репрезентації концепту *життя* через опозиції «верх – низ» та «рух угору – рух вниз». Матеріал дослідження – лексичні та фразеологічні одиниці української мови на позначення життя, вилучені методом суцільної вибірки із словників української мови, зокрема таких, як «Словник української мови: В 11 т.»

(гол. редкол. І. Білодід, 1970–1980), «Фразеологічний словник української мови: Кн. 1, 2» (В. М. Білоноженко та ін., 1999), «Галицько-руські народні приповідки» (І. Франко, 1910), «Словник стійких народних порівнянь» (О. Юрченко, А. Івченко, 1993).

Опозиція «верх – низ» є однією з основних семантичних опозицій, що реалізуються в картинах світу різних народів. Вона належить до так званих орієнтаційних метафор. На думку Дж. Лакоффа та М. Джонсона, подібні уявлення пов’язані з особливостями будови нашого тіла та його функціонування у фізичному світі, що нас оточує. Орієнтаційні метафори надають концепту просторову орієнтацію, в нашому випадку, орієнтацію «верх» – «низ». Вони не є випадковими і базуються на фізичному та культурному досвіді

людини [7:14]. Верх наділений символічними ознаками «гарний», «благополучний», «родючий», «багатий», «життєвий», а низ характеризується ознаками «поганий», «скудний», «смертельний» [4:345].

В українській мові протиставлення «верх – низ» представлено двояко: з одного боку, йдеться про рух угору чи рух униз, а з іншого – про локус, місце перебування. Відповідно, останнє є способом тропоморфного позначення певного фізичного, психологічного, морального чи соціального стану людини, а рух догори чи вниз символізує зміну такого стану. Власне образ руху репрезентує в першу чергу фізичний, біологічний вимір життя: стан «бути живим» (*ходити, бігати, чухати, шкандибати, топтати землю, топтати ряст, по світу ходити, по землі ходити*); смерть, помирання (*іти з цього світу, відійти у царство небесне, смерть прийшла, кінець прийшов*); фізичний стан (*ледве триматися на ногах; ноги не слухають; ледве ноги тягти; лежати трупом; лежати в недузі; відходити; вставати з ліжка; лежати пластом*); вік людини (*під стіл бігати, без штанів бігати; виходити з літ*). Метафори з образами *верх – низ* на позначення фізичних станів людини також постають у взаємозв'язку із компонентом руху. Наприклад, мовні одиниці діал. *спустетися* («бути при смерті»), *здбляти* («нездужати»), *занепадати* («важко захворіти, утрачати сили, здоров'я»); *падати з ніг, ледве голову підводити; стати на ноги; вставати з ліжка* відбивають кореляції «рух униз – хвороба», «рух угору – одужання». Проте найбільша кількість мовних репрезентантів опозиції *верх – низ* стосуються інших вимірів життя людини і акцентують здебільшого соціальні, психологічні й моральні його аспекти.

Соціальний вимір представлений такими ціннісними вимірами людського життя як *багатство / бідність, соціальний стан, воля / підкорення*. Опозиція «багатство – бідність» репрезентується протиставленням «рух угору – рух униз». Рух униз як символ погіршення матеріального стану представлений лексемами *підупадати, пропадати, приопастити*. Рух угору, відповідно, маніфестує покращення матеріального стану: *піднятися, вставати на ноги, підніматися на ноги*. Утім, багатство у координатах *верх – низ* передається не лише через динаміку. Лексема *раювати* актуалізує *рай* як конкретизатор поняття *верх* і символ заможного життя. Рай, як відомо, є символом красивої, благодатної та багатой землі; це вічнозелений сад, де родять золоті й срібні плоди та овочі, квітнуть луки, по яких течуть річки з медом і молочними берегами, там завжди повно райських яств, хліба і всього, «що лише може людина забажати» [3:493–494; 5:248; 6:195].

Соціальний стан людини, що характеризує її положення в ієрархії суспільних відносин, зображується за допомогою архетипового протиставлення верху й низу: чим краще положення людини в суспільстві, тим вона вище в ньому знаходиться, і навпаки. В основі такого протиставлення лежать маркери влади: верх (трон на підвищенні, гора тощо) – це місце правителя, вождя, царя тощо. Низ – місце підлеглих, народу (черні, простолюд). Звідси й образи руху вгору або вниз, що сигналізують про соціальну динаміку індивідуума: *підійматися, піти вгору, йти вгору, іти по висхідній, птах високого польоту, високо літати; падати, падати вниз, скотитися вниз, впасти з п'єдесталу*.

Мовним одиницям *підійматися, піти вгору, йти вгору, іти по висхідній*, які мають нейтральне або позитивне значення, протиставляються номінації *лізти вгору* (*по кар'єрі / по кар'єрних щаблях*), *дертися вгору*. Дієслова *лізти, дертися* позначають рух, що передбачає труднощі не лише для суб'єкта дії, а й для всього й усіх, хто знаходиться на шляху такого руху. Людина, яка «лізе» або «вибирається» вгору, зазвичай робить це, не зважаючи на оточуючих, часто за чужий рахунок. Прагнення досягти успіху будь-якою ціною не схвалюється в українській культурі, що підтверджується приміткою «зневажливо» у фразеологічних словниках. Окремо варто відзначити оцінні характеристики життя людини, яка змушена надмірно працювати. Номінації *і вгору глянути ніколи, не мати коли й угору глянути, не мати коли на небо глянути* відбивають співвідношення «верх, небо – Бог». Така робота і заклопотаність сприймаються негативно, адже дія «глянути вгору» кодує сенс «звернутися до Бога», «молитися», тобто надмірна робота призводить до порушення однієї з базових для народної свідомості потреб – Богоспілкування.

Опозиція «верх – низ» символізує протиставлення «воля – підкорення»: *не схилити чола, високо нести голову, високо тримати голову, вставати з колін; схилити голову, стояти на колінах; стати на коліна, гнути коліна, повзати на колінах колінопреклоніння*. В репрезентації цієї сфери життя людини соматизми *голова* та *ноги / коліна* реалізуються як відповідні конкретизатори «верху» і «низу». Такі кореляції пояснюються прямою аналогією з будовою тіла людини: голова є органом, що розташований зверху, а ноги – знизу. З іншого боку, у наведених вище прикладах відбиваються поведінкові стереотипи людини: вільна, впевнена в собі людина йде з «високо піднятою головою», у той час як людина, що підкоряється чийсь волі, «схиляє голову» та «стає на коліна».

Психологічний вимір життя людини репрезентується мовними одиницями на

позначення різних внутрішніх станів людини. В першу чергу, це настрої, душевний стан. Негативні конотації представлені динамічно, метафорою «рух униз» (*упадати* («тужити, жаліти»), *падкатися* («бідкатися, журитися»), *занепадати духом, упасти духом, упадати серцем, повісити носа, опускати вуха, опускати крила, повісити голову, опускати руки, руки опускаються*). Позитивні конотації представлені через «рух угору» (*підноситися духом, наче світ піднявся вгору*), але частіше статично, через місце перебування, а саме «верх»: *раювати, перебувати на сьомому небі, добре як у небі, так як би ми сі небо отворило, не чути землі під собою, не відчувати землі під ногами*.

Як бачимо, опозиція «верх – низ» співвідноситься із опозицією «небо – земля», яка належить до найархаїчніших космогонічних протиставлень. Небо, за віруваннями, є місцем перебування Бога й ангелів, там завжди все добре, бо Боже. Небо є уособленням раю як місця вічного, кращого життя. Фразема *перебувати на сьомому небі* відображає давні слов'янські міфологічні уявлення, згідно з якими небо є не одне, їх кілька. Видиме небо є лише частиною безмежжя, а саме на сьомому небі живе бог неба Сварог, що сприймався як владика світу. За християнськими віруваннями, земля є місцем вигнання людини із небес, символом тяжкої праці, покаяння та терпіння, через які очищається тіло і дух людини від гріхів перед вічним життям у раю [1:51–53; 2:331; 3:388–389; 5:124]. Утім, саме на землі проходить реальне, а не уявне (міфологічне, небесне, вічне) життя людини, тому номінації *відриватися від землі, вітати в хмарах, вітати в небесах, вітати у небесних сферах* відбивають психологічний стан людини, яка втрачає відчуття реальності. Крім того, земля асоціюється зі смертю, могилою (пор. *іти в землю, лягати в сиру землю, піти в могилу* тощо). Саме такі уявлення відбито у фразеологізмах *хоч живцем у землю лізь; хоч крізь землю йди; хоч провалився в безодню* на позначення відчаю, безвиході, а також у прокльонах, як от *щоб тебе сира земля пожерла; щоб ти в сирицю вбився; хай розверзеться під вами земля; най западеться в землю; щоб ти провалився; щоб ти крізь землю провалився тощо*. Слід звернути увагу на репрезентацію психологічного стану людини, яка знаходиться у невизначеному, непевному становищі. Така людина «зависає» десь між землею і небом, між «верхом» і «низом»:

висіти в повітрі, повиснути між небом і землею, зависати на середині, висіти на волосинці, повиснути на волоску.

Іншим корелятом опозиції «верх – низ» на позначення душевного стану людини є образ крил. Вони уособлюють можливість рухатись угору, до небес. Позитивно конотований образ руху вгору репрезентується фразеологічними одиницями *ростуть крила; крила вирости за плечима; відчувати крила за плечима; розгортати крила; розправляти крила*, що репрезентують стан надзвичайного душевного піднесення, натхнення, енергії. Антонімічним є образ руху вниз, що має негативну семантику: *опускати крила* («втрачати впевненість у собі»).

Морально-етичний вимір життя людини представлений асиметрично, адже актуалізується лише один компонент опозиції, а саме *низ*. Він відбиває небажані, негативні стани в житті людини, відхилення від морально-етичних норм: *опускатися* («ставати занедбаним, неохайним»), *упасти* («опуститися морально»), *спускатися на дно* («морально спустошуватися, опускатися»), *припадати до горілки, припадати до чарки*. У фразеологізмі *вклонятися чарці* метафора «руху униз» певною мірою перегукується із кореляцією «рух униз – підкорення». Людина, що постійно випиває, втрачає власну волю і стає залежною, «підкорюється» цій поганій звичці. Іншу пагубну звичку – вживання наркотичних речовин – репрезентовано мовними одиницями *висіти, висіти на голці*. В стані наркотичного сп'яніння, людина немов «відривається» від землі і «висить», втрачаючи відчуття реальності, існуючи певний час в уявному світі. Фразема *висіти на голці* відображає стан залежності, адже «висячи» на чомусь, людина втрачає можливість руху.

Отже, опозиція «верх – низ» є одним із базових образних репрезентантів концепту *життя* в українській національній картині світу. Її взаємозв'язок із категорією руху виявляється в опозиції «рух угору – рух униз». Метафоризація різних проявів життя через протиставлення верху і низу багато в чому спирається на давні вірування та уявлення українців. Перспективним видається подальше дослідження особливостей репрезентації концепту «життя» іншими культурно значущими образами й символами.

Література

1. 100 найвідоміших образів української міфології / [В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак]. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – Київ: Довіра, 2006. – 703 с.
4. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под ред. Н. И. Толстого]. – Т. 1: А–Г. – М.: Международные отношения, 1995. – 578 с.

5. Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко, В. В. Куйбіди. – К. : Міленіум, 2005. – 352 с.

6. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 1. – С.-Петербург, 1872. – 468 с.

7. Lakoff G. Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago, London : The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

УДК 811.161.2'373.7

О. Л. Заверющенко

*Національний аерокосмічний університет ім. М. С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*

Концепти слави й честі в українському весільному концептуальному полі

Заверющенко О. Л. Концепти слави й честі в українському весільному концептуальному полі.

У статті досліджуються концепти слави й честі в українському весільному концептуальному полі. На матеріалі фольклорних записів, діалектних словників, творів художньої літератури аналізується динаміка розвитку названих концептів, зокрема проводиться етимологічний аналіз лексем слава й честь, з'ясовуються їхні значення. Простежується зв'язок концептів слава й честь з іншими весільними концептами, такими, як пам'ять, воля, а також іншими моральними поняттями – сорому, чесності, безчестя. Визначається роль і місце цих концептів в українському весільному концептуальному полі.

Ключові слова: концепт, українське весілля, слава, честь, обряд.

Заверющенко О. Л. Концепты славы и чести в украинском свадебном концептуальном поле.

В статье исследуются концепты славы и чести в украинском свадебном концептуальном поле. На материале фольклорных записей, диалектных словарей, произведений художественной литературы анализируется динамика развития названных концептов, в частности проводится этимологический анализ лексем слава и честь, выясняются их значения. Прослеживается связь концептов слава и честь с другими свадебными концептами, такими, как память, воля, а также другими моральными понятиями – стыда, честности, бесчестия. Определяется роль и место этих концептов в украинском свадебном концептуальном поле.

Ключевые слова: концепт, украинская свадьба, слава, честь, обряд.

Zaveriushchenko O. L. Concepts of glory and honour in Ukrainian wedding's conceptual field.

In this article are investigated concepts of glory and honour in Ukrainian wedding's conceptual field which include concepts connected with wedding realities, participants of wedding action, moral categories and so on. The base of concepts consolidation are established in the article in common subgroup "Moral principles of behavior". On material of folklore records, dialectal dictionaries and dictionaries of modern Ukrainian, works of fiction the dynamics of development of the adopted concepts is analysed. Etymological analysis of lexemes glory and honour is conducted and their meanings are cleared up. Connection of concept glory is traced with other wedding concepts such as memory, will. Concept honour is connected with other moral principals as shame, honesty, chastity.

Great attention is paid to filling of the mentioned concepts by the morals which are intended for unmarried young people. These concepts are recommended by Ukrainian folk morals. A role and place of these concepts are defined in the Ukrainian wedding conceptual field for forming of the idea of pre-wedding normative young people's behavior, society moral principles, it's reaction to violation of Ukrainian folk morals.

Keywords: concept, Ukrainian wedding, glory, honour, ceremonies.

Концепти слави й честі, як і концепти совісті, гідності тощо, входять до українського весільного концептуального поля. Вербальне вираження названих понять перебуває в площині уявлень про моральну поведінку людини, у тому числі незаміжньої дівчини та хлопця, а також молодих. Під весільним концептуальним полем ми розуміємо сукупність концептів, які стосуються не тільки власне весільних обрядодій, але й дошлюбних стосунків молоді.

Українські та закордонні вчені (Т. Бернштам, М. Бігусяк, В. Борисенко, Хв. Вовк, Е. Гаврилюк, Б. Грінченко, О. Гура, Н. Здоровага, П. Литвинова-Бартош, І. Магрицька, О. Потебня, П. Романюк, М. Сумцов, В. Ужченко, В. Шевченко та ін.) присвятили свої дослідження весільним концептам, більшою мірою пов'язаним з весільними реаліями (піч, рушник, коровай) або учасниками весілля (батько, мати, князь, княгиня, дружка), меншою мірою увагу було приділено таким концептам, як щастя, доля, любов, слава, честь тощо, що групуються навколо моральних якостей людини. Вивчення останніх являє собою необхідний

елемент аналізу архітектоніки українського весільного дійства в усій його красі та багатстві, а також допомагає глибше зазирнути у важливий для українців звід правил поведінки й моральних засад життя – звичаєве право. Це зумовлює мету нашої статті – дослідити концепти слави та честі в українському весільному концептуальному полі. Завданнями розвідки є: 1) з'ясувати динаміку розвитку названих концептів; 2) простежити зв'язок концептів *слава* й *честь* з іншими весільними концептами; 3) визначити роль і місце концептів *слава* й *честь* в українському весільному концептуальному полі.

Лексема «слава» походить з праслов. **slava* від **slovŏ*, **slŭti* «говорити, слухати», зокрема «робити так, щоб хтось став предметом спільних розмов, щоб було що про нього слухати» (пор. д.-рус. *слуту* «називатися, славитися»; чес. **slouti* «мати славу, бути відомим») [9:382]. Слово *честь* прийшло з д.-рус. *чьсть* «честь, пошана» ← праслов. **čьstь* «пошана, повага», яке утворилося з і.-с. **ket* «помічати, розуміти» (пор. з і.-с. **kētas* «думка, бажання», *cētati* «дотримується, помічає, думає, пізнає, розуміє») [9:482].

На сучасному етапі розвитку мови термін *слава* має такі значення: 1. Широка популярність як свідчення загального схвалення, визнання чийось заслуг, таланту, доблесті і т. ін.; ім'я. 2. Загальна думка про кого-, що-небудь; репутація. 3. Чутка, звістка про кого-, що-небудь; прослава. 4. Вигук, який виражає схвалення, визнання і т. ін. [5:3:321–322]. *Честь* у сучасній українській мові означає: 1. Сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці. 2. Повага, пошана, визнання кого-, чого-небудь. 3. Те, що дає право на шану, повагу, визнання. 4. Той, хто (те, що) є характеристикою величчя, гордості якогонебудь місця, середовища і т. ін. [5:3:763]. Як бачимо, обидва поняття мають спільне значення «визнання», етимологічний аналіз доводить, що їх об'єднує також значення «пошана, честь».

Поняття слави сформувалося в українців на базі значення широкого розголосу про щось таке, яке викликає повагу, захоплення. У народній творчості *слава*, *славитися* асоціюються із зовнішніми ознаками та розумовими здібностями людини, які привертають до себе увагу, набувають розголосу: *Не хвалися красою, а слався розумом* [6:37]; *Хороша жінка – мужеві слава, а лиха – згуба* [6:98]. Честь сприймається як найвища моральна чеснота людини, яка прирівнюється до гідності, совісті та ін. якостей. При цьому важливим є те, що народна мудрість спрямована на виховання, перш за все, молоді людини: *Шануй честь змолоду, а одержу знову* [6:47]; *Лучче честь, ніж безчестя* [6:84]; *Хто утратив стид, той утратив честь* [6:367]. Прикметною є близькість концептів *честь* і

слава в народному повчанні: *Кому честь, тому й слава* [6:367]; *Зійшов ні в честь, ні в славу* [6:366]. Однак слава й честь не ідентичні поняття, оскільки слава – це не якість людини, а та думка про особистість, яка формується внаслідок дотримання нею моральності, у тому числі й чесної поведінки. Слава може бути близькою й до безчестя, тобто втрати сумління: *Багатство і слава не загоять ушкодженого сумління* [6:367].

Первісно слава сприймається як щось позитивне, те, що створює імідж, репутацію людини. Так, краса дівчини як один з неодмінних компонентів зовнішності українських дівчат у цілому й харківських зокрема лягла в основу образності виразів *дівчата на славу красиві* [1:319]; *...гончарівські дівчата не виходять з слави* [1:320]. Звертає на себе увагу «наявність» слави як необхідної передумови формування образу повнолітньої, готової до одруження молоді людини. В одній з купальських пісень, яка насичена шлюбними мотивами, знаходимо вказівку на те, що *славний (славна)* як похідні від слави – це готові до ініціації молоді люди, оскільки в період групового умикання дівчини купальський обряд водночас був і весільним: *Тонкий, невисокий дубок. – А той славний той Семенко парубок. Тонка невисока ліщина, Там то славна Марійка дівчина – Коли б мені ту ліщину зрубать, Коли б мені ту Марійку узять...* [3:13].

Слава начебто ореол оточує молоду людину, яка досягає шлюбного віку, тому важливим є зуміти зберегти її, що рівнозначно збереженню честі. Старий Наум Дрот з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», ховаючи дочку, яка померла незаміжною, каже: *збираюсь тепер поховати її дівуваннячко, як закон велить і як її слава заслужила* [1:108]. Слава прирівнюється до високоморальної поведінки, її можна *заслужити* шляхом дотримання звичаєвого права українців, що знаходить своє вербальне вираження у виразі *закон велить*.

Відсутність дітей бездітні люди сприймають як відсутність слави, перерваний зв'язок їхніх душ з людським світом: *не буде нам ні слави, пам'яті; хто нас поховає, хто нас пом'яне?* [1:45]. Концепт слави пов'язаний з концептом пам'яті. Пізніше в лексичному значенні терміна *слава* з'явилася нова сема «розголос про негативне». Зокрема, дівчина, дбаючи про свою репутацію, каже: *...хто-небудь побачить, та про мене ще й слава піде?* [1:69]. У зв'язку з цим можна говорити про те, що на основі первинного значення номінації *слава* розвинулося нове значення «репутація, загальна думка про когось, щось». На цьому етапі лексема *слава* стала синонімічною лексемі *честь*: *присяглася своєю славою* [1:314]. Таке дозвілля молоді, як вечорниці, часто засуджувалося як небезпечне для втрати честі дівчиною: *чи мало ж то своєї слави*

загубили, ходячи на тую погань... [1:41]. Отже, славу можна загубити. Слава може вимірюватися, прислівник *мало* вказує на необхідність дбати про неї, як про щось святе. Близьким за значенням до попереднього виразу є фразеологізм *добула слави* [1:310] теж з негативною конотацією, при цьому можна зіставити антонімічні дієслівні компоненти *загубили* – *добула*. Дієслівні компоненти *підє, добула* в стійких сполученнях *слава підє, добула слави* підкреслюють градацію засудження ненормативної поведінки дівчини.

Утрата чеснот уважалася не просто небезпечною для людини, а й для всього роду. Тому героїня повісті «Сердешна Оксана» Г. Квітки-Основ'яненка відмовляє хлопцеві в одруженні на підставі того, що сама вона не гідна цього: *не остиджу ніколи твоєї слави, не запакочу твоєї сім'ї й роду* [1:309]. Слава персоніфікується, її, як і людину, можна *остидити*. Зіпсовану репутацію, тобто честь, дівчини-покритки важко відновити: *от така їй честь була* [1:310], *а тепер яка тобі честь* [1:310]. Для цього Петро, герой названої повісті, хоче одружитися з такою дівчиною, усиновити її дитину, щоб *покрити її славу: покрій свою славу, дай йому батька, а матері сина* [1:309]; *хотів покрити твою славу, хотів показати людям, що вони неправедно осуджають* [1:313]. Її мати також прагне відновити честь доньки: *дуже хотіла, щоб ще на своєму віку побачити моєї Оксаночки славу покритую* [1:314]. Заплямовані честь і слава в народній уяві *не повертаються: вернути мою славу ніяк вже не можна* [1:313].

Не викликає сумніву, що *покрити славу* походить від того, що лексема *слава* набула ще одного значення – «коса дівчини» як її окраса, як знак незайманості, символ дівочої честі: *ось де моя слава, – сказала Оксана і вийняла платочок з своєю косою* [1:313]; *закопала свою славу, свою дівочую косу, свою волю, до суду, до віку* [1:313]. *Покрити славу* – це покрити голову дівчини, що означає «одружитися». Увагу акцентовано на тому, що слава й честь протиставляються сорому: *ти... хотів мене узяти, покрити мій стид і сором, увести мене меж чесних людей* [1:313]. Покритка вже не має права ходити з непокритою головою, тому для неї коса – святиня, це її загублена слава. Покритка Оксана *закопує славу* не тільки в буквальному значенні, зариваючи косу в землю, вона прощається таким чином зі своєю дівочою честю: *прийми тут, де моя слава, де моя воля лежить... мою присягу...* [1:313]. Слава сполучається також з *волею* людини. Рис уособлення *слави* додають епітети *свою, твою, моя*.

Опозитом *честі* виступає *безчестя* як «1. Те, що завдає неслави; ганьба» [5:1:90]: *як не можна приставити знову моєї коси, так не можна мені стати достойною чесною чоловіка; не принесу нікому безчестя..., не зав'яжу чужого віку, не*

остиджу ніякої сім'ї... [1:313]. Честь сполучається з людською гідністю, чесністю, а безчестя – із соромом. *Безчестя* можна *принести*, нехтуючи народною мораллю. У народній традиції порушення морального кодексу, у тому числі відмова від весілля (*наробити бешкету* [1:411]), каралося грошовим відшкодуванням: *заплатити за безчестя* [1:196].

Під час самого весільного дійства неодноразово реалізуються концептуальні уявлення про таку моральну якість, як честь. Так, опозитами є весільні терміни *чесна молода* й *нечесна молода*, пов'язані з моральними настановами щодо збереження молодою дівочої честі до весілля: «Якщо *молода чесна, красенькі стрічечки чіпляють всім гостям...* *Над стріхою, на велику ломаку, чіпляють червоний прапор і півлитру*» [7:65]. Також на позначення цнотливої нареченої в східнослов'янських говірках знаходимо весільні терміни *чесна; чесна дівочка; чесна дівка; чесна дівчина; чесна нівеста* на противагу не цнотливій – *нечесна; нечесна молода* [2:154]. Звичаєве право засуджує дошлюбні стосунки молоді, тому це знаходить вираження у весільних обрядах, покликаних покарати *нечесну молоду*: «Як *молода не дуже чесна – по комині писали, драли чим угодно, і ложками, і всім. Комин у сажу замазували. Набирали в драгу цеберку попіл і били по неї палкою – для сміху*» [7:67]. «У весільний сезон одного дня часом вінчалось відразу до восьми пар. Але тільки «чесних» молодих, «покритки» не мали права вінчатися в неділю» [4:22]. *Чесна дочка* – таку назву має молода у весільній пісні на Полтавщині під час обряду *перезва*, коли в понеділок до батьків молодої ідуть родичі молодого з молодими: «Після того, як добре нап'ються та нагуляються, «перезва» повертається назад з усім родом і гостями молодої. Вперше за все весілля в гості до сватів ідуть і батьки молодої. Попереду процесії старший боярин веде молоду і рід молодого. За ними крокує молодий під руку з тещею, а далі – батько зі своїм родом... Дорогою гості молодого співають: ...Зять тещеньку веде. Він доріжку мете, За білу ручку, За честную до(чку)» [4:50–51]. Пошану матері молодої за збереження честі доньки виражено за допомогою демінутивних суфіксів слів *тещеньку, доріжку, ручку*.

Дотримання честі як принцип поведінки молодих людей у дошлюбний період стало підґрунтям для утворення термінів на позначення весільних чинів: *рідні од її честі* – «родичі молодої», *рідні од його честі* – «родичі молодого» [2:124]. Концепт *честі* містить у собі не тільки моральну якість людини, але й ушанування цієї якості. У весільній обрядовості це виявляється найяскравіше. Так, у бойківсько-наддністрянській говірці «...дослідники відзначають назву

жартівливого післявесільного обряду, під час якого наречена вшанувала, тобто «давала честь» батькам чоловіка, – на честь... пор. рос. діал. *почётно, почёсно* «частування на другий день після весілля» [8:203]. Як бачимо, назви українських і російських весільних обрядодій є результатом трансформації назви моральної якості. Крім того, поле концепту *честь* містить у собі назву весільної реалії: східнслоб. *Чесность* – «сорочка зі знаками цноти, яку демонструють учасникам весілля» [2:155].

Меншою мірою реалізується концепт *слава* безпосередньо під час весільного дійства. Так, у значенні «чутка, звістка про кого-, що-небудь; прослава» термін *слава* зустрічається у весільному контексті: «У вівторок – їсти та й пити, В середу – славу зробити» [7:67], що вказує на закінчення весілля в середу. «Казали: І завтра середа, До середи – хоч на призьбі сиди» [7:67]. Дієслівний компонент *зробити* підкреслює можливість створити як позитивну репутацію (у даному разі), так і негативну. Вираз *славу зробити* дає розуміння того, що саме значення «добра звістка про щось» лежить в основі концепту *слава*, адже весільні контексти відзначаються глибокою архаїчністю, дають ключ для розуміння багатьох образів, символів, концептів.

Таким чином, концепти *слава* й *честь* належать до української весільної концептосфери поряд з такими концептами, як совість, гідність, любов тощо, які можна об'єднати в спільну підгрупу «Моральні засади поведінки». При всій близькості понять, зокрема спільності значення «визнання,

пошана», слава й честь становлять різні поняття. Видається логічним зв'язок слави з честю або безчестям людини, у тому числі молодої людини, яка готується до шлюбу. Від початкового значення лексеми *слава* «розголос про щось позитивне, схвалення чогось або когось» відмежовуються нові значення «готовність до ініціації», «загальна думка про когось», «чиясь репутація», «розголос про щось негативне», «коса покритки», які часто стосуються незаміжньої дівчини. Такі трансформації концептуального значення *слави* сталися внаслідок формування звичаєвого права українців, яке передбачає моральне покарання молоді за безчестя. Концепт *честь* реалізується більшою мірою у весільних обрядодіях переважно для позначення цнотливої або нецнотливої молодої. Його наповнюють не тільки поняття про моральну якість, але й, як результат, наявність цієї риси. Концепт слави пов'язаний з концептами пам'яті, волі, концепт честі – з поняттями сорому, чесності, безчестя. Лексеми *слава* й *честь* входять до складу образних висловів, причому *слава* вживається з численними дієслівними компонентами типу *підє, добула, зробити, остидити* тощо, а *честь* дала підґрунтя для утворення назв весільних чинів, весільних обрядодій, весільних реалій. Названі концепти займають важливе місце у концептуальному полі українського весілля, оскільки містять уявлення про дошлюбну нормативну поведінку молоді, формування етикетних засад соціуму, його реакцію на порушення норм звичаєвого права.

Умовні скорочення

д.-рус. – давньоруське,
і.-є. – індоєвропейське,
праслов. – праслов'янське,

рос. – російське,
східнслоб. – східнословобанське,
чес. – чеське.

Література

1. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Григорій Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1982. – 540 с.
2. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобанських говірок (Луганська область) / Ірина Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.
3. Марчук З. «Іванові ручку дам, Степанова буду» (пережитки давніх шлюбних стосунків у купальських піснях) / Зоряна Марчук // Берегиня. – 2004. – № 3. – С. 8–21.
4. Муравський шлях – 2000: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Г.В. Лук'янець, М.П. Маслов, О.В. Коваль. – Х.: Регіон-інформ, 2000. – 152 с.
5. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпущко] – К. : Аконіт, 2006.
6. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упоряд. М.М. Пазяк] – К. : Наук. думка, 1990. – 528 с.
7. Фольклорні осередки Харківщини / [упоряд. К. Дорохова, В. Осадча, Н. Плотник]. – Харків : Регіон-інформ, 2002. – 380 с.
8. Хібеба Н. В. До весільної лексики бойківських говірок: номінація післявесільних обрядодій / Н. В. Хібеба // Лінгвістика: Збірник наукових праць. – Луганськ, 2007. – № 1 (11). – С. 199–208.
9. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – 2-е изд., перераб. и доп. / Г. П. Цыганенко. – К. : Рад. шк., 1989. – 511 с.

УДК 811.161.1'42

Е. В. Маслий

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Концепт «русское» в концептосфере Александра Башлачева

Маслий О. В. Концепт «руське» у концептосфері Олександра Башлачева. У творчості відомого російського рок-барда Олександра Башлачева завершився синтез західних музичних та поетичних форм і руської національної традиції. Тексти цього автора створені у жанрі «літературної поезії», відмінної від «пісенної поезії» своєю класичною віршованою формою та змістом. Стаття присвячена опису концепту «руське» в концептосфері О. Башлачева, яка демонструє глибину його проникнення у філософську, моральну сутність російського життя.

Ключові слова: концепт, концептосфера, ядро та периферія концепту, поетична традиція, феномен «руського».

Маслий Е. В. Концепт «русское» в концептосфере Александра Башлачева. В творчестве известного русского рок-барда А. Башлачева завершился синтез заимствованных западных музыкальных и поэтических форм и русской национальной традиции. Тексты этого автора созданы в жанре «литературной поэзии», отличающейся от «песенной поэзии» своей классической стихотворной формой и содержанием. Статья посвящена описанию концепта «Русское» в концептосфере А. Башлачева, демонстрирующей глубину его проникновения в философскую, нравственную суть русской жизни.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, ядро и периферия концепта, поэтическая традиция, феномен «русского».

Masliy E. V. The concept “Russian” in the conceptosphere of Alexander Bashlachov. In the work of the famous Russian rock bard A. Bashlachov, the synthesis of the borrowed western musical and poetic forms and the Russian national tradition was completed. This author's texts are created in the genre of “literary poetry”, which differs from “song poetry” with its classical poetic form and content. Despite the small amount of the creative heritage of this author (about 80 verses in all), he demonstrates the depth of penetration into the philosophical and moral essence of the Russian life.

The article is devoted to the description of the concept “Russian” in the conceptual sphere of A. Bashlachov. It is established that the nucleus of the concept is formed around the meanings of ‘love’ (‘heart power’), ‘pain’, ‘soul’, ‘material and spiritual poverty’, ‘trials’. The close periphery of the concept defines a whole range of characteristics: death as a measure of life, aspiration to heaven, cruelty, duality, propensity to extremes, grief-melancholy, passion, thirst for a miracle, craving for considerable, moral promiscuity, lack of reflection and others.

Key words: concept, conceptosphere, core and periphery of the concept, poetic tradition, phenomenon of «Russian».

*«Стилистически то, что он пел,
было ближе протопону Аввакуму,
чем лексике тусовщиков
из ленинградского рок-клуба»
И. Смирнов.*

А. Н. Башлачев – русский «поющий поэт», рок-бард второй половины 20 века, незаслуженно забытый в наше время. Однако творческое наследие этого автора (всего около 80 стихотворений), образ «бесприютного» человека с гитарой, всецело посвятившего себя поэзии, его трагический уход из жизни (в контексте проблематики эстетизации судьбы, автобиографического мифа столь важного для русской культуры [6]) и пр., безусловно, оказали огромное влияние на современников А. Башлачева – как коллег по цеху, так и обычных слушателей: «И удивительно, что эта среда (ленинградский рок-клуб – прим. Е. М.) его не просто признала своим. Но и поставила в ней, наверное, выше других. У него был странный

статус: он был поэтом для поэтов, его хуже знала широкая аудитория, чем, например, Шевчука или Гребенщикова. Он не любил эти манежи и арены, но сами рок-звезды этой рок-культуры смотрели на него снизу вверх, насколько в этой демократической среде это было возможно...» (И. Смирнов, программа «Севалогия»).

Эта важная роль «маленького человека из Череповца» отмечается и создателями истории рок-музыки [7], и филологами (см., напр, [8]), и профессиональными литераторами (Вознесенский, Житинский, см., напр., [3]).

Такое признание правомерно и обусловлено главной особенностью текстов этого автора – их литературностью. Это парадоксальное, по сути, утверждение объясняется очень просто. Текст рок-композиции и литературный стихотворный текст могут ощутимо отличаться. Эта разница

обусловлена синкретичностью рок-музыки как жанра, предполагающей комплексное воздействие на слушателя, в связи с этим текстом целой песни может стать одна строчка, исполняемая в разных музыкальных вариациях / перепевах, а «изучение печатного варианта в отрыве от интерпретируемого, звукового, может привести к искажению «исходного» смысла». Подробней об этом [4].

Настя Рахлина, гражданская жена поэта, считала, что «СашБаш¹ был первым, кто органически связал русскую поэзию с большим нервом рок-музыки, первым из рокеров, заглянувшим в глубины, рождающие слова, первым из поэтов, вспомнившим традицию древнего исполнения стихов в ритме дыхания...» [2].

По-видимому, такое трепетное отношение к Слову было напрямую связано с личностью и биографией поэта, который закончил факультет журналистики Уральского государственного университета, много читал, был знаком с фольклорными текстами, прекрасно, не понаслышке знал жизнь русской глубинки (например, летом жил у бабушки под Череповцом: *Я опять на краю знаменитых вологоданьских лесов. / Как эскадра в строю, проплывают корабли деревень, / И печные дымы – столбовые мачты без парусов* («Зимняя сказка»)²), почитал слова и идиомы, изучая их по словарям.

В поэзии А. Башлачева завершился синтез заимствованных западных музыкальных и поэтических форм и русской национальной поэтической традиции³.

Главная(-ый) тема / пафос творчества поэта – созвучно-синонимичные понятия «Любовь» – «Боль», звучащие в унисон: *...Объясни – я люблю оттого, что болит, / Или это болит оттого, что люблю* («Посошок»).

Особенность башлачевской Любви в ее всеобъемлемости и всеохватности, в особом напряжении, накале этого чувства: *Вечный пост, / умойся в моей любви!* («Вечный пост»); *Тут дело простое – нет тех, кто не стоит, / Нет тех, кто не стоит любви* («Тесто»); *Она приносит огня и хлеба, / Когда ты рубишь дорогу к небу* («Ванюша»).

Драматизм и даже трагизм, вызывающие

острейшую боль лирического героя, вызваны невозможностью *такого совершенного* чувства в реальном мире его соотечественников. Однако поэт наделен им с избытком: *Не надо, не плачь. Сиди и смотри, / Как горлом идет любовь. / Лови ее ртом. Стаканы тесны. / Торпедный аккорд – до дна...* («Все от винта»).

Это мироощущение наиболее явно выражено в стихах, посвященных феномену «русского», – русской души, русского человека, русской природы и пр. Уникальное (в силу многогранности) описание этого феномена можно признать главной темой А. Н. Башлачева. Об этом в сопроводительной статье к пластинке «Время колокольчиков», выпущенной фирмой «Мелодия» уже после смерти поэта, писал А. Троицкий: «Глубина его проникновения в философскую, нравственную суть русской жизни совершенно непостижима...: он знает больше нас, он чувствует острее, ему даровано «что-то еще», нам неведомое».

Цель данной статьи – реконструкция содержания концепта «Русское» на материале творчества А. Н. Башлачева. Эта предельно обобщенная номинация не случайно выбрана в качестве имени концепта. Она позволяет суммировать представления о трудно описываемых феноменах, выражаемых фразеологизмами «русский менталитет», «русская ментальность», «русский характер», «русская душа» и пр. (ср. Э. Лимонов «Русское»). В задачи работы входит описание структуры этого концепта: определение его ядерных и периферийных смыслов.

Личностные характеристики самого поэта: максимализм, потребность в идеале, его интуитивное предощущение, невозможность достижения в реальной жизни, а значит обделенность главным, смыслоутрата (по Виктору Франклу), ведущая к отчуждению человека от контекста жизни, ее обесмысливанию – становятся основным мотивом его стихов: *Мы тоске зеленой – племяши родные* («Лихо»); *Лишь печаль-тоска облаками / Над седой лесною страной...* («Некому березу заломати»).

Героев поэзии А. Башлачева можно разделить на тех, кто испытывает острую боль от несовершенства жизни: *Разом пойдем, / Как болела живая душа* («Имя имен»)⁴, и тех, кто живет в летаргическом сне, механически, по привычке, не пытаясь понять, что же с ними происходит, вытесняя в глубины бессознательного «души высокие порывы».

Плотина в виде нереализованности как бы накапливает потенциал, внутреннюю мощь этих

¹ Так называли поэта в рок-н-рольных кругах.

² Стихотворения А. Башлачева цитируются по [1].

³ Известно, что тексты русских рок-композиций претерпели своеобразную эволюцию: от подражательных рок-н-рольных песен с макароническими текстами, имитировавшими фонетику английской речи в середине 70-х годов, до самодостаточных литературных форм в конце 80-х [5].

⁴ К ним прежде всего относится лирический герой поэта.

людей и в определенной ситуации делает их способными на порыв, безумие, жертвенность, подвиг, самоотвержение, самоотречение. Ср. стихотворение «Ванюша» – программное для творчества Башлачева: *Гулял Ванюша вдоль синей речки / И над обрывом / Раскинул руки / То ли для объятия / То ли для распятия...*

Под действием прорвавшейся плотины, определяющей напор, безудержность, безграничность: *Звонари черными мозолями / Рвали нерв медного динамика* («Время колокольчиков»); импульсивность, спонтанность и неуправляемость: *Позабыв откуда, скачем кто куда* («Лихо»), человек действует иррационально, поддаваясь нахлынувшим чувствам и ощущениям, в которых есть что-то дикое, необузданное: *Эй, Братва! Чуєте печенками / грозный смех русских колокольчиков?* («Время колокольчиков»).

Модель русского мира, в котором *снаружи – все еще пусто? / А внутри по-прежнему тесно...* («Некому березу заломати»), предельно концентрированно выражает четверостишие А. Башлачева: *Если забредет кто нездешний – / Поразится живности бедной, / Нашей редкой силе сердешной / Да дури нашей злой-заповедной* (Там же).

«Злая дурь» связана с духовным упадком, о котором неоднократно пишет поэт: *Купола растеряли золото. / Звонари по миру слоняются. / Колокола сбиты и расколоты* («Время колокольчиков»); *Душа в загуле. / Да вся узлами. / Да вы ж задули / Святое пламя!* («Ванюша»), но, как представляется, в большей степени обусловлена особенностью русского мироощущения, связанного с полюсной ориентированностью черт характера⁵:

- склонностью к крайностям: *Если плач – не жалели соли мы. / Если пир – сахарного пряника* («Время колокольчиков»); *Ведь святых на Руси – только знай выноси! / В этом высшая мера. Скопихорони* («Посошок»);

- амбивалентностью, двойственностью: *Коротки причастия на Руси. / Не суди Ты нас! На Руси любовь / Испокон сродни всякой ереси / Испокон сродни черной ереси* («Вечный пост»); *Гуляй, собака, живой куда! / Из песни – в драку! От драки – к чуду!* («Ванюша»).

При таком раскладе звериная жестокость – *Я пойду смотреть, как Твою сестру / Кроют сваты втемную, в три бревна* («Вечный пост»); *Через сугробы, через ухабы... / Молитесь, девки. Ложитесь, бабы. / Ложись, кобылы! Умри старуха! / В Ванюхе силы! Гуляй, Ванюха!*

⁵ См. об этом в философской и филологической литературе, например: Н. Бердяев «Судьба России», И. Левонтина, А. Шмелев, А. Зализняк «Ключевые идеи русской языковой картины мира».

(«Ванюша») – и милосердие, доброта, понимание и всепрощение (ср. сюжет стихотворения «Хозяйка», в котором героиня в ответ на циничную корысть, проявленную по отношению к ней, отвечает, тихо качая головой: *Это ничего...*) становятся полюсными проявлениями русского отношения к миру.

Ретроспектива творчества А. Н. Башлачева представляет очень неприглядную, скудную во всех смыслах жизнь, вросшую / врошенную в обыденность (т. е. в высшей степени привычную): *Век жуем матюги с молитвами. / Век живем – хоть шары нам выколи. / Спим да пьем. Сутками и литрами. / Не поем. Петь уже отвыкли...* («Время колокольчиков»); *Города цветут синяками / Да деревни – сытью чумною* («Некому березу заломати»); *Вьюга продувает белые палаты. / Головати кивает хвост из-под заплаты; Пососали лапу – поскрипим лаптями* («Лихо»); *А мы все между волком и вошью* («Некому...»). Перед нами беспросветное существование, остановившаяся жизнь: *Под окном по ночам – то ли песня, то ли плач, то ли крик, / То ли спим, то ли нет! Не поймешь нас – ни живы, ни мертвы* («Зимняя сказка») (в противоположность принципиально иному мироощущению, которое на другой параллели / Сквозняками рвется сквозь щели («Некому...»)).

Похоже, что эта беспросветность определяется равнодушием людей к своей жизни, безответственностью за нее, бездеятельностью: *По сколько лет лошади не кованы. / Ни одно колесо не мазано. / Плетки нет. Седла разворованы / И давно все узлы развязаны...* («Время колокольчиков»); *Некому березу заломати* («Некому...»), а также нравственной неразборчивостью *А крестины там, иль поминки – / Все одно там пьянка-гулянка* («Некому...»), комплексом Манилова / Обломова (см. ниже), безволием, приводящим к алкоголизму: *Вот тебе медовая брага, / Ягодка-злодейка-отрава. / Вот тебе, приятель, и Прага. / Вот тебе, дружок, и Варишава* («Некому...»).

Однако устоявшуюся жизнь меняет / ломает случай (стихотворение «Грибоедовский вальс»), который заставляет героя поэзии Башлачева прозреть и осознать всю ничтожность собственного существования, испытать чувство стыда и «не принять такой билет» (герой стихотворения кончает жизнь самоубийством): *Он смотрел голубыми глазами. / Треуголка упала из рук. / И на нем был залитый слезами / Императорский серый сюртук.*

В поэтическом мире СашБаша возможен и другой, альтернативный финал, в котором духовное банкротство героя нивелируется его способностью возродиться из пепла и служить людям: *Преломлю хлеба румяные / да накормлю я все / тех, кто придет сюда / тех, кто поможет мне / рассеять*

черный дым... («Мельница»).

История страны – это история выживания народа в противостоянии с природой, суровой и неласковой к человеку: *А не то сломаете зубы / Об широты наши смурные* («Некому...»), с которой, тем не менее, русские люди находятся в родственных отношениях, ср.: *Клевер да береза. Полевое племя* («Лихо»), – пишет поэт о своих соотечественниках.

История народа – это исторические катаклизмы XX века. Осмыслению этой темы посвящено несколько программных стихотворений А. Башлачева («Петербургская свадьба», «Ржавая вода», «Абсолютный вахтер»), описывающих времена, которые *согнули / страну в бараний рог и тили из него: Босиком гуляли по алмазной жиле. / Многих постреляли. Прочих сторожили. / Траурные ленты. Бархатные шторы. / Брань, аплодисменты да стальные шпоры* («Лихо»).

Судьба обрекает человека на невероятные испытания, которые, по ощущению, предначертаны, предназначены ему: *Стопудовый камень на шею. / Рановато, парни, купаться! / Хороша студена водица, / Да глубокий омут таится – / Не напиться нам, не умыться, / Не продрать колтун на ресницах* («Некому...»); *Вся Нева будет петь. / И по-прежнему впадать в Колыму* («Зимняя сказка»).

С другой стороны, очевидно, что исторические перипетии, социальные условия, вынужденная аскеза (*Выкатим кадушку капусты. / Выпечем ватрушку без теста; Всемером ютимся на стуле, / Всем миром на нары-полати* («Некому...»)) настолько закаляют человека, что он обретает мощь и невероятную духовную силу: *Долго шли зноем и морозами. / Все снесли и остались вольными. / Жрали снег с кашею березовой. / И росли вровень с колокольнями* («Время колокольчиков»); *А приглядишь / да за Лихом – Лик / за Лихом – Лик* («Когда мы вместе»); *Но капля крови на нитке тонкой / Уже сияла, уже блестела / Спасая душу, / Врезалась в тело* («Ванюша»). При этом долготерпение его героя получает амбивалентную оценку поэта, который пишет: *Если б не терпели – по сей день бы пели. / А сидели тихо – разбудили Лихо* («Лихо»).

В обыденной жизни, в которой героике как будто бы нет места, на этом простом, «многократно луженом» человеке, на его «обыденном» героизме держится огромная страна: *И плывут до утра хутора, где три кола – два двора, / Но берут на таран всероссийскую столетнюю мель. / Им смола – дикий хмель. А еловая кора им – махра. / Снежок – сахарок. А сосульки им – добра карамель* («Зимняя сказка»), а духовная устремленность проявляется невероятной жаждой чуда и тоской по

высокому, героическому, экстраординарному: *В «Труде» сенсационная заметка / О том, что до сих пор шумит тайга. / А мне до боли хочется в разведку, / Уйти и не вернуться в эту клетку, / Уйти – в чем есть – в глубокий тыл врага* («Подвиг разведчика»).

Примечательно, что жажда подвига обнажает духовную пустоту человека в ситуации сбитого ритма рутинного течения жизни (выходной, который не на что потратить). Показательна иллюзорность некоей цели, страстность, с которой она может быть достигнута, а также воображаемость ее достижения. Это свидетельствует о слабой воле (комплекс Обломова) и отсутствии реального потенциала, заменяемого на виртуальный (комплекс Манилова). Видимо, именно этот феномен «таинственной русской души» определяла Л. Улицкая как «*мощнейшее целеполагание с полным отсутствием здравого смысла*» (в открытой лекции «Маленький человек меняет большую историю»).

Подсчитав частотность тех или иных характеристик, складывающихся в поэзии А. Н. Башлачева в концепт «Русское», представим его структуру. Ядро концепта формируется вокруг смыслов 'любовь' («сердечная сила»), 'боль', 'душа', 'материальная и духовная нищета', 'испытания', 'сила духа', 'потенциал человека'.

Ближнюю периферию концепта определяет целый комплекс характеристик, представленных в порядке снижения их частотности: общинность существования (вернее, осознание ее необходимости), смерть как мерило жизни, устремленность к небу, жестокость, амбивалентность, склонность к крайностям, печаль-тоска, алкоголизм, неудачливость (склонность попадать в беду), бесперспективность жизни, страстность, неуемность, духовный кризис, жажда чуда, тяга к высокому, значительному, настоящему, отсутствие рефлексии, нереализованный потенциал, вольность, свобода, жалость, нравственная неразборчивость, неприкаянность, бесхозяйственность, безродность, стремление к истине, эгоизм, судьба, страх. Дальняя периферия представлена ассоциативным комплексом, связанным с перечисленными характеристиками.

В творчестве А. Н. Башлачева синтезированы «драйв» рок-н-рольных ритмов, энергетика авторского исполнения и классическая литературная традиция, реализованная как в высоком поэтическом мастерстве автора, так и в гражданственном, гуманистическом звучании его стихов. Перспективу их дальнейшего изучения определяет синкретизм всех перечисленных компонентов, понимаемый в философском ключе.

Литература

1. Александр Башлачев: Стихи, фонография, библиография / [сост. О. А. Горбачев; науч. ред. Ю. В. Доманский]. — Тверь : Твер. гос. ун-т, 2001. — 222 с. — (Русская рок-поэзия: текст и контекст; Приложение).
2. Биография А. Б. от Н. Рахлиной [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://rok.kulichki.net/groups/bashlachev//mail.html>
3. Житинский А. Семь кругов беспокойного лада / А. Житинский // Башлачев А. Посошок. — Л., 1990. — С. 3—10.
4. Константинова С. Л. Дырка от бублика как предмет «русской рокологии» [Электронный ресурс] / С. Л. Константинова, А. В. Константинов // Русская рок-поэзия: текст и контекст. Сборник научных трудов. — Вып. 2. — Тверь, 1999. — Режим доступа : <http://www.fedy-diary.ru/Gold/books-r/poeza2.htm>
5. Кормильцев И. Рок-поэзия в русской культуре: возникновение, бытование, эволюция [Электронный ресурс] / И. Кормильцев, О. Сурова // Русская рок-поэзия: текст и контекст. Сборник научных трудов. — Вып. 1. — Тверь, 1998. — Режим доступа : <http://www.fedy-diary.ru/Gold/books-r/poeza.htm>
6. Лотман Ю. М. Литературная биография в историко-культурном контексте (к типологическому соотношению текста и личности автора) / Ю. М. Лотман // Избранные статьи: в 3 т. — Таллинн : Александра, 1992. — 479 с.
Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. — С. 365—377.
7. Рок-музыка в СССР: опыт популярной энциклопедии [Электронный ресурс] // [сост. А. К. Троицкий]. — Ч. 1. — М. : «Книга», 1990. — Режим доступа : <http://www.fedy-diary.ru/?p=3418>
8. Русский язык и литература. Литература. 11 класс. [учеб. для общеобразоват. организаций] / [под ред. В. П. Журавлева]. — М. : «Просвещение», 2002. — 431 с.

УДК 811.161.1'37

Л. В. Педченко

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Перцептивная метафора как средство создания «образа человека» в русском диалектном языке

Педченко Л. В. Перцептивная метафора як засіб створення образу людини в російській діалектній мові. У статті досліджено метафоричний потенціал перцептивної лексики в російській діалектній мові в аспекті формування «образу людини», виявлено закономірності взаємодії системи сприйняття та інших «тілесних» і «духовних» систем людини у російській мовній картині світу. Автор ставить під сумнів ідею Ю. Д. Апресяна про бінарну організацію систем, які формують образ людини в російській мовній картині світу, про парність систем сприйняття і інтелекту. Аналіз діалектних лексем, які обслуговують різні модули перцепції, показує, що метафоричний потенціал перцептивної лексики не обмежується лише інтелектуальною сферою. Різноманіття моделей перцептивної метафори доводить, що сприйняття, яке є тим фундаментом, на якому базується пізнання і оцінка людиною навколишнього світу, пов'язане з усіма системами, що формують «образ людини».

Ключові слова: діалектна лексика, мовна картина світу, сприйняття, перцептивна метафора.

Педченко Л. В. Перцептивная метафора как средство создания образа человека в русском диалектном языке. В статье исследован метафорический потенциал перцептивной лексики в русском диалектном языке в аспекте формирования «образа человека», выявлены закономерности взаимодействия системы восприятия и других «телесных» и «духовных» систем человека в русской языковой картине мира. Автор ставит под сомнение идею Ю. Д. Апресяна о бинарной организации систем, формирующих образ человека в русской языковой картине мира, о парности систем восприятия и интеллекта. Анализ диалектных лексем, обслуживающих различные модули перцепции, показывает, что метафорический потенциал перцептивной лексики не ограничивается интеллектуальной сферой. Многообразие моделей перцептивной метафоры доказывает, что восприятие, являющееся тем фундаментом, на котором базируется познание и оценка человеком окружающего мира, связано со всеми системами, формирующими «образ человека».

Ключевые слова: диалектная лексика, языковая картина мира, восприятие, перцептивная метафора.

Pedchenko L. Perceptual metaphor as a mean of creating an image of a person in Russian dialect language. The article explores the metaphorical potential of perceptual lexicon in Russian dialect language in the aspect of the formation of the "image of a person", the patterns of interaction of the perception system and other "bodily" and "spiritual" human systems in the Russian language picture of the world are revealed. The author calls into question the idea of Y. Apresyan about the binary organization of the systems that form the image of a person in the Russian language picture of the world, on the pairing of systems of perception and intellect. The analysis of dialect lexemes serving various modes of perception shows that the metaphorical potential of perceptual vocabulary is not limited to the intellectual sphere. Different modes of perception show a closer interaction with certain systems: vision - with intellect and emotions, hearing - with intellect and speech, smelling - with actions and intellect, taste, pain and temperature sensations - with emotions, tactile sensations are associated with almost all systems. The variety of models of perceptual metaphor proves that perception, which is the foundation on which cognition and assessment of a person around the world is based, is associated with all systems that form the "image of man" – intellect, actions and activities, physiological reactions, emotions, speech etc.

Key words: dialectal vocabulary, language picture of the world, perception, perceptual metaphor.

Характеризуя «наивную картину человека», в своей программной статье «Образ человека по данным языка: попытка системного описания» (1995) Ю. Д. Апресян отмечает, что человек мыслится в русской языковой картине мира как динамичное, деятельное существо. Он выполняет три различных типа действий – физические, интеллектуальные и речевые. С другой стороны, ему свойственны определенные состояния – восприятие, желания, знания, мнения, эмоции и т. п. Наконец, он определенным образом реагирует на внешние или внутренние воздействия [1:39–40]. Каждому типу деятельности, состояния, реакции соответствует своя система. Описывая общую схему «состава» человека, Ю. Д. Апресян выделяет 8 таких систем: 1) физическое восприятие, 2) физиологические состояния, 3) физиологические реакции, 4) физические действия и деятельность, 5) желания, 6) мышление, интеллектуальная деятельность, 7) эмоции и 8) речь [1:42–43].

Названные системы взаимодействуют друг с другом, образуют иерархию, объединяются в более крупные классы. Самой простой из перечисленных систем является восприятие. Самой сложной системой Ю. Д. Апресян признает речь. Лингвистически относительная сложность той или иной системы определяется количеством обслуживающих её языковых средств – как лексических, так и грамматических. Номинативные поля, вербализующие более сложные системы, постоянно нуждаются в пополнении и обновлении своего состава, причем, как правило, эти процессы осуществляются за счет языковых ресурсов, обслуживающих более простые системы. При этом Ю. Д. Апресян обращает внимание на парность «телесных» и «духовных» систем, между которыми осуществляется такое взаимодействие. Так, систему восприятия он связывает с интеллектом, отмечая, что «в наивной, как и в научной картине мира, через систему восприятия человек получает всю ту информацию, которая направляется на обработку в сознание и на основании которой человек осмысливает действительность, получает знания, вырабатывает мнения, планирует свои действия и т.п.» [1:49]. Аргументируя данный вывод, автор приводит ментальные значения основных глаголов зрительного и слухового восприятия – *видеть* и *слышать* – в современном русском литературном языке, однако метафорический потенциал других лексем с перцептивной семантикой не рассматривает. Избирательность в выборе материала исследования, его ограничение рамками только русского литературного языка не позволяют, на наш взгляд, делать вывод об универсальности данной модели взаимодействия систем, не дают оснований говорить о русской языковой картине мира в целом.

Целью настоящего исследования является

выявление систем-реципиентов перцептивной метафоры в русском диалектном языке, что может послужить основой для выявления характера взаимодействия «телесных» и «духовных» систем человека, установления закономерностей метафорических процессов, лежащих в основе формирования «наивного» образа человека в русской языковой картине мира.

Восприятие в психологии рассматривается, во-первых, как субъективный образ предмета, явления или процесса, непосредственно воздействующего на анализатор или систему анализаторов (употребляются также термины «образ восприятия», «перцептивный образ»), во-вторых, как сложный психофизиологический процесс формирования перцептивного образа [2:74]. Лингвистическое исследование восприятия, как правило, сосредоточивается на анализе средств вербализации различных модусов восприятия (зрения, слуха, обоняния, вкуса, осязания), причем количество работ по данной проблематике в настоящее время уже настолько велико, что некоторые авторы предлагают выделять особую отрасль языкознания – лингвосенсорику [7:6] или лингвистическую перцептологию [4: 368].

С. С. Кузнецова выделяет целый ряд направлений в изучении лексических единиц с семантикой восприятия: семантическое, когнитивное, сопоставительное, типологическое, этимологическое, синтаксическое, стилистическое, лингвоперсоналистическое, дискурсивное [3:3–4]. В большинстве случаев материалом исследования становятся данные словарей литературного языка, экспериментальные данные либо тексты различных типов (художественные, рекламные и др.). Ассоциативный потенциал перцептивной лексики, обуславливающий возможности ее метафоризации, как правило, исследуется в рамках художественного дискурса отдельных авторов.

Отражение процессов восприятия в русском диалектном языке довольно редко становится предметом исследовательского интереса (например, [3]). В то же время привлечение диалектной лексики в качестве объекта лингвоперцептологического исследования представляется чрезвычайно продуктивным, поскольку в диалектном языке, не скованном жесткими рамками кодификации, словотворческие потенции, детерминированные соответствующими когнитивными структурами, реализуются гораздо более полно по сравнению с литературным языком. В этой связи в настоящем исследовании анализируются данные русского диалектного языка.

Как отмечают большинство исследователей, модусы восприятия человека иерархизированы по степени значимости, определяемой объемом информации, поступающей через них в сознание

человека. Доминирующим признается зрение, через которое человек получает около 80% информации, затем следует слух. Обоняние, вкус и осязание в плане когнитивной релевантности значительно уступают двум предшествующим модусам восприятия и не обнаруживают четкой иерархической дифференциации.

Метафоризация лексики зрительного восприятия обнаруживает связь данного модуса перцепции с интеллектуальной сферой человека. Большой объем накопленной информации, полученной через визуальный канал, соотносится с большим объемом знаний, опытом: **видкой** «опытный, много повидавший» Арх. [6 4:275]; **видок** «тот, кто видит и понимает лучше других; прозорливый человек», «бывалый, опытный человек» Перм., Ср. Урал. [6 4:276]; **видущий** «грамотей, видящий слово божие» Арх. [6 4:276]. Отсутствие зрения также проецируется на интеллектуальную систему человека, в частности, ассоциируется с глупостью и необразованностью: **слепой** «неграмотный, некультурный (о человеке)» Моск., Калуж., Кемер., Краснояр., Амур., Арх. [6 38:266]; **слепокур** «неумный, малограмотный человек» Бурят. [6 38:267]; **слепота** «об отсталом, невежественном человеке» Арх. [6 38:268]; **слепотье** «о неосмотрительном человеке» Свердлов., Перм.; **слепоум, слепоумка, слепоумок, слепоумый** «недалекий, глуповатый человек; опрометчивый, безрассудный человек // неразвитый, малограмотный» Прибайк. [6 38:268], **слепуха** «неграмотная женщина» Горно-Алт. [6 38:269]; **слепучий** «неграмотный, ничего не знающий» Бурят АССР [6 38:69]; **слепошарый** «рассеянный, невнимательный // разиня» Ср. Урал., Тобол. [6 38:269].

В то же время номинации основных визуально воспринимаемых признаков – **светлый, тёмный** – и их дериваты, которые в русских говорах могут обозначать и собственно способность видеть (ср. **светлый** «обладающий острым зрением» Новг., Яросл. [6 36:266], **темный** «плохо видящий, слепой» Тобол., Волог., Онеж., Арх., Вят., Перм., Курск. [6 44:31]), обнаруживают связь не только с интеллектуальной сферой (**светлый** «грамотный, образованный, развитый» Твер., Арх. [6 36:266]), но и с эмоциональной: **темнеть** «быть хмурым, грустным» Арх. [6 44:27]; **темнуха** «о невеселом, хмуром человеке» Новг. [6 44:30]; **темный** «о невеселом, хмуром человеке // сердитый, злой» Арх., Мурман., Олон. [6 44:31]; **темняк** «о невеселом, хмуром, угрюмом человеке» Новг., Арх. [6 44:33]; **свет** «ласковое обращение к кому-л. // о любимом, возлюбленном» Олон., Арх., Костром., Калуж., Яросл., Брян. [6 36:253].

Номинации слухового восприятия эксплицируют связь перцептивной сферы не только с интеллектуальной деятельностью человека, но и с

речью. Целый ряд фактов: семантическое развитие лексемы **слух** («молва» > «способность слышать»), этимологическая связь лексем **слух, слава** и **слово**, соединение в семантике праславянского глагола ***slūti** значений «говорить» и «слышать», – свидетельствует о том, что этим корнем первоначально обозначалась способность воспринимать не просто звуки, а звуки человеческой речи. Это указывает, по-видимому, на то, что восприятие человеческой речи является для человека гораздо более значимым по сравнению с восприятием других звуков. Осознание и наименование человеческой способности слышать формировалось в связи с развитием членораздельной речи [5]. В русских говорах глагол **слышать** имеет не только значение «слушать», но и «понимать чужой язык» Якут. [6 38:321]. Другие диалектные лексемы с корнем **слух-** / **слых-**, развивающие ментальные значения, как, правило, характеризуют знание, полученное в результате восприятия человеческой речи: **слуху не было** «не было известно о ком-, чем-либо» Ворон., **получить слух** «получить вест, узнать что-либо» Дон., **слухом видеть** «знать о ком-, чем-либо по слухам» Среднеобск. [6 38:314]; **слых** «вест, известие о ком-либо» Том., Перм., Кемер., Костром., Олон., Новг., Пск., Ряз., Твер., Смол., Том. [6 38:324], **слушмяный** «во всё вслушивающийся, любопытный» Пск. [6 38:322].

Отсутствие слуха, как и отсутствие зрения, в русском языковом сознании интерпретируется как источник интеллектуального несовершенства человека: **глухарь** «невежественный, некультурный человек» Том.; **глухач** «рассеянный, невнимательный человек» Терск., Кубан. [6 6:214].

Семантика глаголов слуха указывает на связь данного модуса восприятия с другими перцептивными модусами: зрением (**слышать** «видеть» Арх. [6 38:325]), обонянием (**слушать** «нюхать, вдыхать запахи» Новосиб. [6 38:321]), а также недифференцированным восприятием (**слышать себя** «чувствовать себя, испытывать те или иные ощущения» Перм. [6 38:325]).

Метафоризация основных акустических параметров – **тихий / громкий** – демонстрирует связь слухового перцептивного модуса с системой «**физические действия и деятельность**». Так, признак «тихий» переосмысливается в большинстве случаев как «делающий что-либо медленно»: **тихан** «о медлительном в работе человеке» Урал. [6 44:141]; **тихой** «медлительный, нерасторопный человек» Сев.-Двин., Арх., Перм., Омск., Свердлов., Том., Иркутск. [6 44:142]; **тихобязинка** «человек, который всё делает медленно, плохо работает» Ср. Урал. [6 44:143]; **тиходел** «медлительный человек»; **тиходельный** «медлительный, нерасторопный (о человеке)» Ср. Прииртыш. [6 44:143]; **тихоня** «неловкий, медлительный,

нерасторопный человек» [6 44:146] (ср. *Громов* «быстрый (прозвище)» Симб. [6 7:150]). Другая продуктивная модель перцептивной метафоризации – «тихий» > «скрывающий свои мысли, намерения, действия, эмоции»: *тихомом* «скрытный человек» [6 44:144]; *тихомольный* «делающий что-либо исподтишка», «скрытный» Моск., Яросл., Казан., Влад. [6 44:145]; *тихонич* «скрытный человек» [6 44:145]; *тихоня* «скрытный человек» Волог., Пск., Смол., Арх. [6 44:146]; *тихоша* «тихий, скрытный человек» Сев.-Зап. [6 44:147]. Низкий уровень интенсивности акустических ощущений может ассоциироваться с низким уровнем эмоциональных реакций и их проявлений: *тиханица* «о тихой, спокойной женщине» Новг. [6 44:141]; *тихое лето* «об очень тихом, спокойном человеке» Дон. [6 44:143]; *тихомом* «о тихом, спокойном человеке, тихоне» Пск., Твер. [6 44:144]; *тихомирный* «тихий, смиренный, спокойный» Пск., Арх., Мурман., Перм., Свердл., Тюмен., Амур., Якут. [6 44:144]; *тихомолошный* «спокойный, смиренный о человеке» Тюмен. [6 44:145]; *тишаня* «тихий, мирный человек» Волог. [6 44:148].

Таким образом, характер метафоризации слуховых ощущений в русском диалектном языке указывает на связь слухового модуса восприятия не только с интеллектуальной, но и с другими системами, формирующими «образ человека», – речью, физическими действиями и деятельностью, эмоциями.

Подобная разнонаправленность векторов метафоризации наблюдается и в процессе когнитивной интерпретации обонятельных ощущений. Системами-реципиентами в данном случае оказываются «интеллект» (*пах* «запах», «обоняние», «догадливость, сметливость» [6 25:285]; *нюхтить* «разведывать, выскидывать // узнавать» Сиб., Арх., Свердл. [6 21:330]; *нюхлый* «лишенный обоняния» Волог., «страдающий слабоумием (о человеке)» Волог. [6 21:329]), «действия и деятельность» (*нюхлый* «медлительный, неповоротливый, вялый» Арх., Олон., Волог. [6 21:329]; *нюхря* Горно-Алт., *нюхтелка* Ряз. «о ленивом, неповоротливом человеке» [6 21:330]; *нюча* «ленивый человек» Олон. [6 21:330]; *нюха* «разиня, мямля, тихоня» Перм., Свердл. [6 21:329]; *нюхтя* «разиня, мямля, тихоня» Перм. [6 21:330]; *нюхча* «разиня, мямля», «мелкий воришка» Онеж., Арх. [6 21:330]) и «физиологические реакции» (*нюша* «плакса» Вят. [6 21:330]).

Метафорический потенциал вкусового модуса восприятия ограничивается преимущественно эмоциональной сферой человека: *слава* «радость, отрада» Азерб. [6 38:220]; *сладимчик* «милый, любимый, близкий сердцу человек», *сладимый* «милый, дорогой, близкий сердцу», *сладиночка*

«дорогой, милый мой» Ср. Прииртыше [6 38:221]; *сладкий* «приятный, милый, хороший (о человеке)» [6 38:223]; *горький* «огорченный, расстроенный», *горе-горький* «очень несчастный», *горько* «скучно» [6 7:81]; *горчат* «высказывать неудовольствие» Курск. [6 7:74]; *горчиться* «испытывать горе, горевать» Перм., «огорчаться чем-либо, сетовать на что-либо» Нижегород. [6 7:75]; *кислиться* «иметь, недовольный, унылый, кислый вид» Влад., Костром., Саратов. [6 13:230]; *кислый* «угрюмый» Ворон. [6 13:235]; *кислогубый* «недовольный, унылый, кислый» Новг. [6 13:232]. Номинации сладкого вкуса выступают мотиваторами характеристик речевого поведения человека: *сладушка* «говорун, весельчак». Дон. [6 38:225]; *сластёна* «о сладкоречивой женщине» Пск., Твер. [6 38:235]. Номинации кислого вкуса могут развивать метафорические значения, характеризующие действия и деятельность человека (*кислядь* «о вялом, неповоротливом, ленивом человеке» Перм., Олон. [6 13:229]; *кисловатый парень* «плохой, неповоротливый работник, апатичный, недействительный человек» Колым. [6 13:232]; *кислух* «вялый, ленивый, унылый человек» [6 13:233]), а также физиологические реакции (*кислун* Твер., *кислух* Твер., *кислява* Перм., *кисляк* Пск., Перм. «плакса» [6 13:233–236]. Отсутствие ментальных значений в спектре метафорической семантики номинаций вкуса, по-видимому, обусловлено низкой когнитивной информативностью вкусового канала восприятия по сравнению с другими перцептивными модусами (зрением, слухом, обонянием). Вкус выполняет скорее гедонистическую, чем познавательную функцию, и поэтому воздействует не на интеллектуальную, а на аффективную систему человека, что находит отражение в характере метафоризации соответствующих перцептивных номинаций в русском диалектном языке.

Система осознания в отличие от других модусов восприятия объединяет целый комплекс ощущений – тактильные, температурные, болевые. Различные типы осознательных ощущений имеют свои особенности концептуализации, в связи с чем метафорический потенциал соответствующих групп перцептивной лексики характеризуется специфическими чертами. Так, болевые ощущения обнаруживают связь исключительно с эмоциональной сферой: *болеечка* «сердечный, милый, желанный человек» Вост., «сострадательный, мягкосердечный человек» Вост. [6 3:72], *болезенка* «ласк. милочка, душенька, желанная» Арх. [6 3:72], *болезка* «о сердечном, милом, желанном человеке» Влад., Вост., «ласковое обращение к человеку, особенно к ребенку» Калуж. [6 3:72], *болезенький* «ласк. миленький, ласковый, желанный» Волог. [6 3:72], *болезный*,

«вызывающий жалость, сострадание; милый, дорогой». Яросл., Нижегород., Костром., Влад., Волог., Новг., Вят., Пенз., Ряз., Калуж., Пск., Смол., Дон., «ласковое обращение — милый, дорогой» Нижегород., Яросл. Костром., Влад., Новг., Твер., Ряз., Тул. Калуж. Дон., «сострадательный, мягкосердечный, милосердный» Костром., Твер. [6 3:73]; **болезнь** «обращение, выражающее ласку, нежность, любовь» Дон. [6 3:73], **боленый** «ласковое обращение к ребенку» Моск. [6 3:73]; **боляткий** «ласк. милый, родной, дорогой» Дон. [6 3:74]; **болечка** «милочка, душенька, голубчик, миленок» Дон., Урал. [6 3:74]; **болина** «о милом, любимом, дорогом (человеке)» Перм., Ср. Урал. [6 3:74]; **болиночка**, «ласк. о миленьком, возлюбленном» Перм., Урал. [6 3:74]; **больнёхонький** «милый, дорогой» Самар., Влад. [6 3:86]; **больный** «милый, родной, дорогой, любезный» Дон., Терск. [6 3:86].

Температурные ощущения дают более широкий спектр метафорических интерпретаций, эксплицирующих взаимодействие системы осязания не только с эмоциональной сферой (**теплёшенький** «добрый, ласковый, приветливый» Орл. [6 44:50]; **теплячок** «о простом и ласковом человеке» Яросл. [6 44:62]; **тёпленький** «доброжелательный, приветливый (о человеке)» Р. Урал [6 44:49], **горячка** «вспыльчивость» Пск., Смол. [6 7:88]; **горячня** «горячий, вспыльчивый человек» Иван. [6 7:89]), но и со сферами физических действий (**теплуха** «о нерасторопном человеке» Волог. [6 44:57]; **тепляк** «о нерасторопном человеке» Волог. [6 44:61–62]; **тёпленький** «ленивый; равнодушный» Р. Урал [6 44:49]) и интеллекта (**тёпленький** «неразвитый, глуповатый (о человеке)» Ворон. [6 44:50]).

Подобную метафорическую многовекторность демонстрируют и номинации тактильных ощущений, используемые для вербализации различных сфер: **действий** и **деятельности** (**мягкий** «поворотный, легкий в движениях, ловкий» Якут., «ленивый, с ленцой» Влад., Смол., Калуж., Моск., «медлительный, малоподвижный, нерасторопный» Яросл., Калуж. [6 19:73]; **мягонький** «немного ленивый» Волог. [6 19:75]; **мякуля** «о неловком, нерасторопном человеке» Яросл.; **мякун** «о ленивом человеке» Влад.; **мякуша** «о вялом, нерасторопном человеке» Моск. [6 19:81]; **твердый** «неловкий, неуклюжий» Сиб. [6 43:322]; **сухобздей** «о вялом, не бойком человеке» Арх. [6 43:7]; **гладкий** «ловкий» Волог. [6 6:179]; **склизкий** «ловкий, увертливый, ненадежный «о человеке» Самар., Влад., Пск., Смол., [6 38:27]), интеллекта (**твердоносый** «тупой, глупый (о человеке)» Перм. [6 43:321]; **воли** (**твердолом** «упрямый человек» Арх. [6 43:321], **твердый** «обладающий сильным характером» Свердл., Иркут., Перм., «упрямый» Перм., «настойчивый,

упорный» Вят. [6 43:322]; **мякиш** «о кротком, простоватом человеке» Костром. [6 19:78], **эмоций** (**гладкий** «приветливый, ласковый» Олон., Самар., Новг. [6 6:179]; **гладко** «весело» Тобол. [6 6:180]; **гладкобай** «ласковый, веселый человек, который говорит всегда правду» Вят. [6 6:180]; **мякенький** «ласковый» Смол. [6 19:76]); **сухота** «грусть, печаль, тоска» Моск., Новг., Арх., Волог., Костром., Вят., Орл., Смол., Ворон., Кемер.[6 43:24]; **сухота** «ревность» Арх., «о любимом человеке» Смол., «о заботливом, преданном человеке» Олон., «нелюбимый, постылый человек» Ворон. [6 43:25]; **сухотина** «о любимом человеке» Яросл. [6 43:26]; **речи** (**мокроводка** «сплетник, сплетница» [6 18:210]; **мокроводить** «сплетничать» Твер. [6 18:210]; **мокрослоить** «ссорить кого-либо, распуская сплетни» Твер. [6 18:211]; **мокрохвост** «пустомеля» Пск., Твер., «сплетник» Пск., Твер., Костром. [6 18:211].

Таким образом, вторичная семантика перцептивной лексики русского диалектного языка указывает на связь системы восприятия с другими как «телесными», так и «духовными» системами человека – интеллектом, действиями и деятельностью, физиологическими реакциями, эмоциями, речью и др. В многообразии моделей перцептивной метафоризации отражается неоднозначность когнитивной интерпретации процесса восприятия, обусловленная его сложным, многоаспектным характером. «Как существо социальное, человек в процессе восприятия формирует знания об окружающем мире (когнитивная сторона перцепции), испытывает определённые эмоции (аффективная сторона перцепции), учитывает опыт предшествующих поколений и свой собственный прежний опыт (рефлексивная сторона перцепции). Содержание перцепции основывается на состоянии индивида (установки, эмоции, внимание, волевой компонент), на его психических образованиях (перцептивный опыт, умения, навыки), на свойствах личности (перцептивные способности, черты характера, направленность)» [4:13].

Различные модусы восприятия демонстрируют более тесное взаимодействие с определенными системами: зрение – с интеллектом и эмоциями, слух – с интеллектом и речью, обоняние – с действиями и интеллектом, вкус, болевые и температурные ощущения – с эмоциями, тактильные ощущения связаны практически со всеми системами.

Синкретичный, комплексный характер процесса восприятия обуславливает явление синестезии (**твёрдый** «неприятный на вкус» Перм. [6 43:323], **твёрдо** «громко (греметь, стучать)» Арх. [6 43:321], **гладь** «тишина» Твер, Костром. [6 6:183] и др.), а также общность метафорического потенциала различных модусов перцепции. Так,

образ ленивого, нерасторопного, медлительного человека формируют метафоры, базирующиеся на звуковых, обонятельных, вкусовых, осязательных признаках, позитивную и негативную эмоциональную оценку выражают визуальные, осязательные и вкусовые образы.

Таким образом, метафоризация перцептивной лексики русского диалектного языка отражает сложность взаимосвязи системы восприятия с другими уровнями жизнедеятельности человека. Анализ лексики, обслуживающей различные

модусы восприятия, ставит под сомнение идею Ю. Д. Апресяна о бинарной организации систем, формирующих образ человека в русской языковой картине мира, о парности систем восприятия и интеллекта. Восприятие, являющееся тем фундаментом, на котором базируется познание и оценка человеком окружающего мира, связано со всеми системами человека, что на вербальном уровне отражается в многообразии моделей перцептивной метафоры.

Литература

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 17–67.
2. Зинченко В. П. Восприятие // Большой психологический словарь / [под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко] – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 74–75.
3. Кузнецова С. С. Вербализация чувственного восприятия как отражение перцептивной картины мира диалектной языковой личности: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 – русский язык / С. С. Кузнецова. – Томск, 2015. – 28 с.
4. Мещерякова О. А. Семантика перцепции в аспекте художественной когниции И. А. Бунина: дис. ... доктора филол. наук: 10.02.01 – русский язык / О. А. Мещерякова – Елец, 2011. – 457 с.
5. Педченко Л. В. Номинации слухового восприятия в русском языке (ономасиологический аспект) / Л. В. Педченко // Русский язык в поликультурном мире. 2011: сб. науч. тр. – К., 2012. – С. 96–100.
6. Словарь русских народных говоров. – Вып. 1–49. – СПб.: Наука, 1965–2016–
7. Харченко В. К. Лингвосенсорика: Фундаментальные и прикладные аспекты / В. К. Харченко. – М.: Либроком, 2012. – 216 с.

УДК 811.161.1'373.45

Т. Н. Смирнова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Заемствованные концепты в близкородственных языках (МАЙДАН)

Смирнова Т. М. Запозичені концепти у близькоспоріднених мовах (МАЙДАН). У статті досліджується перетворення українського екзотизму Майдан у повноцінне запозичення, що втратило зв'язок з певною подією і має значення «масова акція спротиву», а також розглядаються концептуальні ознаки цієї лексики, її ціннісні та образні властивості. Аналіз контекстів засвідчує, що ціннісна семантика концепта Майдан є залежною від соціальних умов його функціонування, тому вона може бути не тією ж самою не тільки в мові-донорі й мові-реципієнті, а й в медіапросторах різних країн, в яких функціонує одна й та ж сама мова.

Ключові слова: запозичення, екзотизм, концепт, ціннісний зміст.

Смирнова Т. Н. Заемствованные концепты в близкородственных языках (МАЙДАН). В статье исследуется превращение украинского экзотизма Майдан в полноценное заимствование, утратившее связь с определенным событием и имеющим значение «массовая протестная акция», а также рассматриваются концептуальные признаки этой лексики, её ценностные и образные составляющие. Приведённые контексты свидетельствуют о том, что ценностная семантика концепта Майдан зависит от социальных условий его функционирования, потому она может быть различной не только в языке-доноре и языке-реципиенте, но и в медиапространствах разных стран одного и того же языка.

Ключевые слова: заимствование, экзотизм, концепт, ценностное содержание.

Smirnova T. N. Borrowed concepts in closely related languages (MAIDAN). The article examines the transformation of the Ukrainian exoticism of the Maidan into a complete borrowing that has lost its connection with a certain event and the significance of the "mass opposition to resistance", as well as the conceptual features of this token, its value properties. The author of the article watched of the development of the concept in Russian media discourse. This concept has acquired new value meanings in the Russian conceptosphere, which distinguish it from the values of the donor language. The value component of the concept is determined by social factors and therefore has a different content in the Russian language of Russia and Ukraine. The ambivalence of the value semantics of the Maidan concept is a characteristic feature of the recipient language.

Keywords: borrowing, exoticism, concept, value content.

Импорт концептов рассматривается в современной лингвистике как инновационное явление, вызванное изменившимися социальными условиями культурного обмена между разными этносами. Заимствованные концепты изучаются в разных аспектах в работах В. И. Карасика, М. В. Пименовой, О. Н. Кондратьевой, Л. Ю. Касьяновой, Т. Б. Новиковой, И. В. Приваловой и др.

Цель данной статьи – показать, что лексема *Майдан* является заимствованным украинским концептом, т. е. элементом украинской лингвокультуры, транспонированным в русскую концептосферу. При этом в фокусе нашего внимания оказываются те трансформации, которые сопровождают процесс концептуального заимствования. В связи с этим необходимо, во-первых, обосновать, что *Майдан* – полноценное лексическое заимствование, а не украинский экзотизм – маркер «украинскости» в русском лингвистическом пространстве; во-вторых, если *Майдан* – не просто заимствованное слово, а именно концепт, он должен обладать всеми концептуальными признаками в русской картине мира, т. е. иметь содержательную новизну, лакунарную в русской концептосфере, образную и оценочную составляющие.

Лексема *майдан* давно известна русскому лексикону и отражена в разнообразных словарях. В соответствии с нашими задачами укажем только на словари иноязычной лексики, в которых *майдан* описывается как заимствование из тюркского *maidan* – «ровное, свободное место, базарная площадь» [2:453], «площадь, где проходят собрания, а в торговые дни базар» [1:338]. В справочной литературе содержатся арготические значения этого слова, например, «место тюремной торговли». В работе петербургского исследователя В. В. Химика [4] прослеживается, как прямое локальное значение данного слова «площадь» в результате нескольких метонимических переносов приобретает значение «люди, собравшиеся в данном месте, участники сходки». В. В. Химик трактует лексему *майдан* как «семантический неологизм нового времени», в структуре которого соединяются реалии истории и реалии «современной социокультурной и языковой действительности» [4:53]. Таким образом, российский автор указывает на новое значение слова, отражающее в языке реалии современной политической жизни.

Как семантический неологизм в значении «революционное событие, массовая протестная акция» лексема *Майдан* появилась в политическом дискурсе после известных событий 2004 г. В нашей работе [3:160–162] исследовалась прагматика употребления неологизма *Майдан* в политическом дискурсе русскоязычных СМИ Украины, в которых

он выступал как заимствованный концепт. Теперь появилась возможность для расширения научного описания этой лексемы в политическом дискурсе не только Украины, но и России.

Прежде всего докажем, что *Майдан* в анализируемом значении «массовая протестная акция» является полноценным лексическим заимствованием. Оно активно используется в СМИ России, насчитывает тысячи контекстных употреблений в таких популярных российских изданиях разной политической ориентации, как «Комсомольская правда», «Известия» – с одной стороны, и «Эхо Москвы» – с другой (см. Национальный корпус русского языка). Особо следует указать на широкое употребление лексемы *Майдан* в интернет-публикациях. Слово утратило обязательную привязку к киевским политическим событиям, происходившим на майдане Независимости, о чём свидетельствуют следующие контексты: *Первый русский Майдан* – Февраль 1917 года (А. Эллиадис. Украинский кризис глазами грека); *В какой из стран бывшего СССР, по вашему мнению, может случиться следующий Майдан?* («Известия», 2014, 03.17); *крымский майдан, наоборот, оказался очень полезен* («Известия», 2014, 02.28); *В конце прошлого года Янукович делал всё возможное, чтобы задушить евразийский майдан в Одессе; МВД Грузии готовится защитить страну от «майдана Саакашвили»; общество не допустит майдана в Тбилиси; харьковский майдан; видеоигра Майдан; языковой майдан, налоговый майдан.*

Наблюдаемая деривационная продуктивность лексемы *Майдан* является признаком её обрусения, укрепления в русском этнокультурном пространстве: *евромайдан, автомайдан, антимайдан, бляхомайдан* (протестная акция владельцев машин с европейскими номерами), *постмайдан, майдаун, майданить, майданутый*. Например: *«Майдаун» – этим словом частенько называют сторонников Майдана*. Л. Лябина. Новый русско-украинский словарь: 10 неологизмов постмайдана («Комсомольская правда», 2014.07.21); *Лидер антимайдана: «Власть регионам»* («Известия», 2014, 05.23); *Киевский магазин, где стёрли граффити Евромайдана, закрыли.*

Итак, контексты употребления анализируемой лексемы приводят нас к выводу, что лексема *Майдан* в значении «массовая протестная акция» является не временным обозначением конкретного события, а полноценным заимствованием.

Теперь рассмотрим, что происходит при перемещении данной лексемы в концептосферу родственного, но другого этноса. Сохраняются ли при транспонировании признаки концепта? На наш взгляд, – безусловно, сохраняются, так как лексема *Майдан* и в воспринимающем языке, как и в языке-

доноре, має ярокую ціннісну складову.

Якщо значуща сторона поняття в російському та українському медіапросторі збігається, то ціннісна складова залежить від соціальних факторів. Одноразове явище в межах одного й того ж російського мовного простору може оцінюватися абсолютно по-різному в різних країнах і в різний час. Яскравий приклад – словосполучення *Октябрська революція*: оцінка цього події діаметрально протилежна в емігрантському середовищі та всередині СРСР, п'ятдесят років тому і сьогодні.

Цінності формуються суспільними умовами. Якщо в російськомовній Україні поняття має переважно позитивну оцінку (див. такі контексти: *ідеали Майдана, цінності Майдана, совість Майдана*), то в медіапросторі Росії оцінка коливається від переважно негативної до позитивної в залежності від політичної орієнтації авторів: див. наступні контексти: *в запалених майданом мозках; майдан – кримінальний ад; прийшов на майдан, отримав деякі гроші, поспригав, втік і отримав від цього задоволення; подивіться, з якою повагою так звані «російська ліберальна інтелігенція» відносяться до майдану; майданні кричалки; втікали з Майдану; якщо виховання підлітків пустити на самоті, то станеться Майдан; в фільмі «Срок» виливаються різні*

куски суспільного безумства, які так і не склалися в слово Майдан; кримський майдан виявився дуже корисним. Як видно з наведених контекстів, оцінка коливається від «ада» до «раді» в сприйнятті авторів однієї й тієї ж газети «Ізвестія» в залежності від того, до якого саме Майдану вона відноситься: Майдан в Криму – добре, в Києві – погано.

Значуща складова лексики, на наш погляд, менше детермінована соціальними факторами: в обох медіапросторах Майдан асоціюється як з подією (он стався, стався, вмивався кров'ю, заявив, втік, казав), так і з тривалим станом (*Майдан стояв, мёрз*).

Таким чином, спостерігаючи за лексею *Майдан* в динаміці, можна прийти до висновку, що, в першу чергу, аналізоване значення змінило свій статус в російському мовному просторі від українства, маркуючого конкретні події в Україні, до запозиченого з близькородственного українського мовного простору поняття, яке ввійшло в російську мовну сферу, закріпилося в ній і отримало нові ціннісні значення, що відрізняють його від цінностей мови-донора. Вторинні, ціннісна складова розглянутого поняття детермінована соціальними факторами і тому має різний зміст в різних соціумах однієї й тієї ж мови. В третій, ціннісна семантика в мовному рецепієнті є амбівалентною.

Література

1. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов / А. Н. Булыко. – М. : Мартин, 2011. – 704 с.
2. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М. : Изд-во Эксмо, 2007. – 944 с.
3. Смирнова Т. Н. Прагматика иноязычного слова в русской речи / Т. Н. Смирнова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія філологія – № 787. – Вип. 52. – X., 2007. – С. 160–162.
4. Химик В. В. Майдан как феномен русской и восточнославянской языковой действительности / В. В. Химик // Политическая лингвистика – № 3 (53). – Екатеринбург, 2015. – С. 57–63.

УДК 811.161.1-112'23

Г. С. Яроцкая

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Взаимопомощь и сотрудничество как ценности в истории русской лингвокультуры

Яроцкая Г. С. Взаємодопомога та співпраця як цінності в історії російської лінгвокультури. Метою запропонованого дослідження є опис особливостей мовної репрезентації конкуренції / кооперації як ціннісних пріоритетів у відносинах суб'єктів трудової діяльності в історії російської лінгвокультури. В результаті вивчення мовних фактів робиться висновок про орієнтацію на співпрацю-взаємодопомогу як засіб досягнення гармонії в міжособистісних стосунках. Когнітивна метафора конкуренції як боротьби, що є характерною для західноєвропейської культури, не акцентується в російській мовній свідомості.
Ключові слова: семантика, співпраця, цінності, російська лінгвокультура.

Яроцкая Г. С. Взаимопомощь и сотрудничество как ценности в истории русской лингвокультуры. Целью предлагаемого исследования является описание особенностей языковой репрезентации конкуренции / кооперации как ценностных приоритетов в отношениях субъектов трудовой деятельности в истории русской лингвокультуры. В результате изучения языковых фактов делается вывод об ориентации на сотрудничество-взаимопомощь как средство достижения гармонии в межличностных отношениях. Когнитивная метафора конкуренции как борьбы, характерная для западноевропейской культуры, не акцентирована в русском языковом сознании.

Ключевые слова: семантика, сотрудничество, ценности, русская лингвокультура.

Yarotska G. S. Cooperation and mutual aid as a values in the history of Russian Language and Culture. The main purpose of the paper presented above is to reveal the characteristics and specific features of linguistic representation of competition / cooperation as value priorities in the relations of subjects of labor activity ("working practice") in the history of Russian Language. Our analysis of the semantic evolution of the Russian lexicon relating to concept of cooperation-mutual aid has uncovered certain value-laden connotations – reoccurring in the meanings of a number of Russian words and phraseological units. Positive connotations are typically associated with lexemes containing a semantic component of cooperation-mutual aid. Elements of working practice such as cooperation and mutual aid are considered to have the attributes of nominative density, meaning that they are brought up and developed by human linguistic consciousness. The conclusion drawn is oriented towards cooperation-mutual aid as a means of achieving harmony in interpersonal relations.

Key words: semantic, cooperation, value, Russian Language and Culture.

В коллективном труде американских авторов «Сотрудничество и соперничество среди примитивных народов» рассматриваются тринадцать разных культур с точки зрения преобладания в них принципа сотрудничества или соперничества. Поскольку интересующую нас русскую культуру можно определить как культуру сотрудничества, стоит уделить внимание результатам этого исследования. Они изложены редактором книги Маргарет Мид в предисловии как обобщение монографических очерков, посвященных отдельным культурам [10].

М. Мид выделяет три типа культур: сотрудничающие, соперничающие и индивидуалистические. Интересно, что, по результатам исследования, не выявлено связи между преобладанием принципа сотрудничества или соперничества, с одной стороны, и способом добывания средств существования (охотой, земледелием или скотоводством) – с другой. Не имеет значения бедна или зажиточна данная группа, а также какой технологией она располагает.

Соперничество, по мнению М. Мид, не обязательно носит конфликтный характер; сотрудничество не обязательно предполагает солидарность. Межгрупповое соперничество может сочетаться с сотрудничеством в рамках собственной группы. Соперничество, понимаемое как соревнование, следует отличать от соперничества, понимаемого как конкуренция. В первом случае главное – достижение цели, а отношение к соперникам – вопрос второстепенный. Во втором случае, напротив, главное – победить соперников, а достижение цели соперничества менее важно. Подобное различие проводится также между сотрудничеством-кооперацией и сотрудничеством-взаимопомощью. В первом случае упор делается на цель, которую желают достичь совместными усилиями; во втором – на межличностные отношения [10]. В «культурах сотрудничества» мы имеем дело с замкнутыми группами, в рамках которых позиция человека

определена и гарантирует ему безопасность (вероятно, в качестве примера может служить культура древних восточных славян). Положение человека не зависит здесь от его инициативы и личных притязаний. В других культурах индивид не чувствует себя в безопасности, пока не убедится в своем несомненном превосходстве. Заметим, что там, где положение человека определяется происхождением, родством (а именно так и было в древних восточных славянских племенах), его инициатива и личные притязания не должны были бы играть большой роли: ведь этой привилегии никто не может его лишить. У праславянских племён соперничеству препятствует отсутствие экономической стратификации и сознание того, что можно улучшить свое положение благодаря успеху в хозяйственной деятельности.

Традиционно русская культура относится к культурам с преобладанием принципа сотрудничества (в отличие, например, от западноевропейской рыцарской культуры соперничества) [4]. Мы предполагаем, что в экономической культуре восточных славян приоритетной ценностью являлось сотрудничество-взаимопомощь, а не кооперация. Анализ динамики языковой репрезентации данного концептуального пространства дал основания говорить об устойчивости в русской культуре ценностной ориентации на взаимопомощь в трудовой деятельности [7].

Учитывая вышесказанное, можно предположить, что действия власти, направленные на повышение экономической эффективности посредством конкурентной борьбы, могут иметь деструктивные последствия, если речь идёт о людях, которые не рассматривают рост своего экономического благосостояния как ценность, как элемент определенной программы. Таким образом, ошибочные представления о ценностных мотивах, которые движут людьми в трудовой деятельности, ставят под сомнение результат предпринятых властью попыток подключить людей к

определённым социальным действиям. В связи с этим встаёт вопрос о выявлении той ценностной системы, с помощью которой носители русской культуры осознавали и осознают экономические условия своего существования; их представления о должном, желаемом поведении участников трудовой деятельности; приоритеты и мотивы, побуждающие их к сотрудничеству или конкуренции; особые институты, в рамках которых происходили и происходят эти действия. Из этого следует, что изучение языковой объективации аксиогенеза с целью определения ценностного инварианта, позволяющего сохранять единство культуры и воспроизводственной деятельности общества, является **актуальным**.

Целью предлагаемого исследования является изучение динамики языковой объективации бинарной оппозиции **кооперация / конкуренция** в системе взаимоотношений субъектов трудовой деятельности.

Свидетельством ценностной ориентации на взаимопомощь может служить широко распространенный на Руси весьма своеобразный вид социальной взаимопомощи – *хождение в кусочки*, к которому в случае серьезной нужды мог прибегнуть работоспособный крестьянин. Суть этого способа в том, что крестьянин, у которого в данный момент не оказывалось хлеба, ходил по соседним дворам и деревням, прося хлеб. И ему подавали *кусочки*, большие или меньшие части каравая. Это не был кредит, принятый в странах рыночной цивилизации, ибо ни о каком возврате долга и речи быть не могло, само понятие «долг» в данном случае неприменимо. Не было это и нищенствованием, которое является своеобразным ремеслом. И если с помощью *кусочков* крестьянину удавалось «*перебиться*», он находил работу и покупал хлеб, то он «*возвращал*» его любому другому крестьянину, оказавшемуся в трудном положении [2:43].

Изучение ценностных оснований языкового сознания связывают с анализом лексической объективации концептов. Так, например, В. И. Карасик считает, что «ценным для человека является то, что играет существенную роль в его жизни и поэтому получает **многостороннее обозначение** в языке. Семантическая плотность той или иной тематической группы слов, детализация наименования, выделение смысловых оттенков являются сигналом лингвистической ценности внеязыкового объекта <...>. В этом случае наступает **отождествление ценности и актуальности явления**» [3:4] (Выделено нами. – Г. Я.).

Н. В. Бардина считает, что связь между аксиосистемой народа и синтетизмом тех или иных смысловых зон оказывается очевидной: различия между предметами, свойствами и отношениями,

которые пусть и осознаются человеком, но не зафиксированы с предельной лаконичностью в звуковых стереотипах и не частотны в реальном языковом существовании, выступают как менее значимые, второстепенные в национальной лингвоментальной аксиосистеме [1:9]. Из этого следует, что лишь те элементы, процессы, действия внешней и внутренней реальности получают номинацию в языке, которые осмысляются как важные для жизнедеятельности человека.

Под ценностью как лингвоаксиологической категорией в данном исследовании понимается позитивно оцениваемая, актуальная, значимая для языкового сознания сущность, которая ориентирует человека в его деятельности и детерминирует нормы его поведения. Соответственно, ценностный потенциал концепта определяется значимостью данного ментального образования как для отдельного человека, так и для коллектива в целом.

Подтверждением значимости, актуальности для языкового сознания того или иного концепта может служить лексико-семантическая (в том числе и коннотативная) и деривационная активность его вербальных репрезентантов. Подобная активность слова в целом пропорциональна его частотности, степени многозначности, словообразовательной и фразеологической продуктивности, разнообразию синтагматических возможностей [9].

Доказательством актуальности, значимости для языкового сознания той или иной аксиокатегории являются: 1) номинативная и семантическая плотность тематической группы слов, вербализующей экономический концепт; 2) детализация наименования, степень репрезентированности данного концепта фразеологическим фондом языка; 3) частотность слов-репрезентантов концепта в текстах разной жанровой принадлежности; 4) внутренняя форма слов как ценностный мотив концептуализации; 5) аксиологические пресуппозиции в семантике вербальных репрезентантов; 6) прагматический потенциал номинантов концепта.

Актуальность и значимость семантики взаимопомощи подтверждается высокой номинативной плотностью репрезентантов протоконцепта ПОМОЩЬ, которые, по нашим подсчётам, составляют 275 лексических единиц: *ср. подмогъ, подмога, подмогати, подможение, подможежа, подможежь, подможенный, помочь, помочи, подможенный, подмочь, подмощикъ, помогание, норовити, норовникъ, вспомогати, вспомочи, вспомогатель, вспомогательство, вспоможение, воспособие, выручка, испомогати, испомочи, испоручати, испоручение, помогатель, поможье, посилокъ, послуа, послуговати (помогать, заботиться), пособь, пособивый, пособление, пособити, пособствие, пособство, пособникъ, пособляти, поспешение* (своевременная

помощь), *поспешникъ, поспешитель, поспехъ, поспетися, рачительствовати, ряжение, попечение* и мн. др. [СлРЯ XI-XVII вв., вып. 1–28]. Аналогичные данные даёт Этимологический словарь славянских языков [ЭССЯ].

Сотрудничество в русской лингвокультуре (далее РЛК) осмысливается как взаимопомощь, взаимовыручка (*пособление*), ценностный акцент сосредоточен на коммунитарности: *Артелью гору поднимешь, а один и камень не сдвинешь. Дружно – не грузно, а врозь – хоть брось*. Идея коллективного труда является значимой и положительно оцениваемой в РЛК.

О том, что в РЛК акцентированы ценности взаимопомощи и сотрудничества, свидетельствует не только номинативная плотность данного лексико-семантического поля (103 лексемы, по данным СЦСРЯ), но и незначительное количество лексем, объективирующих когнитивные признаки соревновательности – конкуренции. В истории РЛК впервые в петербургский период зафиксированы лексемы с соответствующими значениями: *соперник* – соискатель, состязатель, противник [СЦСРЯ, т. 4:387], *соперничий, соперничество, соперничествовать, соревнование, соревнователь (соревновательница), соревновать* – вместе с другими ревностно подвизаться в чём-либо и не отставать от других в ревности к какому-либо делу [СЦСРЯ, т. 4:391], *состязать, состязатель, состязательный, состязание* – спор, прение, *состязаться* – иметь с кем-либо состязание, спорить [СЦСРЯ, т. 4:402], *соискатель/ница* и др.

В лексеме *соревнование* корень *-ревн-* имеет значение 'старательность' и 'усердие' (*ревность*), сохранившееся, например, в современном выражении *ревностно относиться к делу*. Таким образом, **семантические компоненты 'совместность', 'спор', 'усердие', 'противник' свидетельствуют о том, что начальный процесс формирования концептуального пространства «конкуренция» проходил в рамках коммуниитарных ценностных ориентиров коллективизма (совместность, приставка *со-*) и усердия (корень *-ревн-*).**

Займствования *конкуренция* и *конкурент* осмысливаются в РЛК с опорой на идею совместности, которая воплощается во внутренней форме всех соответствующих смыслов в исконно русских словах: *со-искание, со-перничество* и *совместник, со-искатель, со-перник, со-требователь* [СлРЯ XVIII в.].

Значение 'совместность деятельности' передано в заимствованной лексеме *кооперация* – сотрудничество, совместные действия, помощь [СлРЯ XVIII в.], которая пополнила ряд многочисленных номинантов концептуального пространства ПОМОЩЬ с ценностным наполнением «взаимопомощь».

Вербализация концептуального пространства сотрудничества, совместности, взаимопомощи в русском языке обнаруживает высокую номинативную плотность, а значит актуальность соответствующих когнитивных признаков, которые приобретают позитивную оценочность в языке, как в киеворусский и московский периоды, так и в петербургский: *допоможение, допомочь, помочь, помочник, помощь, помощник/ница, пособить, пособие, пособление, послуга, послужение, послуживец, послужилец, пособник/ница, пособлять, пособство, пособствие, пособствовать, пособствователь, пособствование, пособицк/ница, пособиь* – 'помощь', *посредник/ница, посредничество* ('помощь'), *посредствие, посредствовать, содействие, содействовать, содействователь/ница, спомощник, спомощник – защитник, подспаривать, подспорить, подспорье, подмога, выручка* и мн. др. [СЦСРЯ; СлРЯ XVIII в.].

Акцент на совместности, коллективности не только в трудовой деятельности, но и в интеллектуальной, эмоциональной сфере, вербально выраженная идея взаимности, сочувствия, сопереживания зафиксирована в словообразовательных приставочных моделях (*со-*) и *со-*, которые реализуются в многочисленных лексемах (377! слов) типа *спострадание, спострадати*, а также *спомогатель/ница, спомогательство, спомощство, споручность, споручение, споручный, споручаться, спомощник, спомощство, спомощствовать, спомощствователь/ница, спомоществователь* – оказывающий своевременную помощь, *спомощник, спомощничество* [СЦСРЯ, СлРЯ XVIII], *сожитель, совоспитанник, совопрошание, соискание, соискатель, сокупечествовать, сомученик, сообщца, соучаствователь, соумышлять, соумирати, соукрашати, соучастник/ница, сопредстольник, соприимати, сопричастие, сопричастник/ница, сопружество, сопружник/ница, сопрение, сопутник, сорадование, соратник, соседник, сосвидетель, сославити, сослуживец, сослужебник, совраждебник, сострадалец/лица, сострадательствовать, состранствовати, сострастие, сопутствовать* – присутствовать вместе с кем-либо, *сотрудник/ница, сотоварищ, сотоварищество, сотрапезник, сотруженник, соутешатися, соумыслить, соученик, соучинити, соцарственник/ница, сочувствовать, сошественник, союзник/ница, спленник/ница, спомощник/ница, спомощитель/ница, спомощство* – помощь при брани, содействие, спомоществование [СЦСРЯ; СлРЯ XVIII], *споимати* – брать вместе с собой [СЦСРЯ; СлРЯ XVIII], *споручаться, споручник/ница, споручение, споручность, спостник, спострадальчество, сработник/ница*, и мн. др., имеющих интегральную

сему 'совместность'. Большинство перечисленных лексем (около 75%) вышли из употребления в современном русском языке. Возможно, утраченная актуальность соответствующей коммуниитарной ценностной ориентации отразилась в снижении количественных показателей вербальных репрезентантов совместного участия в той или иной деятельности или переживаемого эмоционального состояния.

Адаптация заимствованных в петербургский период лексем, репрезентирующих номинативное пространство «конкуренция», свидетельствует о переосмыслении данных отношений с опорой на идею совместности, представленных в лексемах-аналогах – *соискатель, состязатель* [7]. Вербализация концептуального пространства сотрудничества, взаимопомощи в петербургский период истории РЛК обнаруживает высокую номинативную плотность, а значит актуальность, ценность соответствующих когнитивных признаков.

Коммуниитарные ценности занимали ключевую позицию также и в советской трудовой идеологии (ср. *Советы, касса взаимопомощи, Совет экономической взаимопомощи, взятие на поруки, поручительство, товарищество* и др.) [8; 9]. Тем не менее, большинство из приводившихся ранее номинаций лексико-семантического поля «взаимопомощь» вышли из употребления, о чём свидетельствует их отсутствие в словарях как советского, так и постсоветского периодов.

Постсоветский период движения к рынку, капитализму в русском языке получил номинацию *лихие 90-е*. «Пионерами российского капитализма» стали *кооператоры (кооперативщики)*, появившиеся в 80-е годы XX в. [НКРЯ]. Характерным является то, что именно в этот период наиболее частотной ассоциацией на стимул «богатый» была лексема *кооператор* [АТРЯ] и отсутствовали ассоциации, представляющие лексико-семантическое поле «взаимопомощь».

Ценности постсоветского периода, несмотря на лексическую динамику в русском языке конца XX и начала XXI века, в целом показывают устойчивость коммуниитарности в РЛК. Относительная стабильность ценностной системы,

воплощённой в русском языковом сознании, подтверждается и результатами массовых свободных ассоциативных экспериментов. Н. В. Уфимцева проследила динамику русского языкового сознания, опираясь на данные нескольких ассоциативных словарей [5], что позволило установить, что с 60-х годов XX в. неизменной остаётся соотнесённость структуры русского языкового сознания со структурой этнических констант [6].

Однако, по нашему мнению, смена ценностной парадигмы проявилась в снижении частотности таких номинаций концептуального пространства взаимопомощи, как *сердоболие, милосердие, сострадание и взаимопомощь*. Актуальными становятся понятия *благотворительность, спонсорская помощь, финансовая поддержка* и др., отражающие прагматические и субсидиарные ценностные ориентации.

Таким образом, языковая объективация отношений экономических субъектов трудовой деятельности, представленная в бинарной оппозиции *кооперация / конкуренция*, свидетельствует о приоритете ценностей сотрудничества-взаимопомощи в русском языковом сознании, что влечёт за собой ориентацию не на результат в трудовой деятельности, а на согласованность и гармонию межличностных отношений в трудовом коллективе. Вербализация концептуального пространства сотрудничества, совместности, взаимопомощи в РЛК обнаруживает высокую номинативную плотность, а значит актуальность соответствующих когнитивных признаков, которые имеют стабильно позитивную оценочность в языке. Когнитивная метафора конкуренции как борьбы, характерная для западноевропейской культуры, не акцентирована в русском языковом сознании: данные семантические компоненты остаются на дальнейшей периферии лексико-семантического поля и имеют низкие показатели разработанности в РЛК. Современное состояние аксиосистемы РЛК требует дальнейшего комплексного изучения не только системно-языковой объективации, но и ассоциативно-вербальной и текстовой.

Список использованных источников и условных обозначений

АТРЯ – Русский ассоциативный словарь. В 2 т. / Ю. Н. Караулов, Г. А. Черкасова, Н. В. Уфимцева, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов. Т. I. От стимула к реакции : Ок. 7000 стимулов. М. : АСТ-Астрель, 2002. – 784 с. Т. II. От стимула к реакции : Более 100 000 реакций. М. : АСТ-Астрель, 2002. – 992 с.

НКРЯ – Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// www.ruscorpora.ru /](http://www.ruscorpora.ru/). – Загл. с экрана.

СлРЯ XI–XVII вв. – Словарь русского языка XI–XVII вв. [Электронный ресурс]. Вып. 1–28 (1975–2008). – Режим доступа : <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3227643>. – Загл. с экрана.

СлРЯ XVIII в. – Словарь русского языка XVIII века / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред. : Ю. С. Сорокин. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1984–1991. – Вып. 1–6; СПб. : Наука. С.-Петербург. отд-ние, 1992–2011. – Вып. 7–19.

СЦСРЯ – Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской академии наук. В 4 томах. – Второе издание. – СПб, 1867.

ТСРЯ – Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : 80 000 слов и фразеологических выражений / Под ред. Н. Ю. Шведовой. Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М. : ООО «А ТЕМП», 2006. – 944 с.

ТСУ – Толковый словарь русского языка : В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов, 1935–1940.

ТСЯС – Мокиенко В. М. Толковый словарь языка Совдепии / В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. – СПб. : Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.

ЭСЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 1–10, 11, 12–20, 21–30. – М. : Наука, 1974–1994.

Литература

1. Бороноев А. О. Россия и русские : Характер народа и судьбы страны / А. О. Бороноев, П. И. Смирнов. – СПб. : Лениздат, 1992. – 144 с.

2. Бардина Н. В. Когнитивная конденсация как принцип этнолингвального варьирования / Н. В. Бардина // Слов'янський збірник. – Вип. 3. – Одеса : Астропринт, 1998. – С. 8–15.

3. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии / В. И. Карасик // Языковая личность : проблемы коммуникативной деятельности. – В. : Перемена, 2001. – С. 3–16.

4. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследование по истории морали / М. Оссовская. – М. : Прогресс, 1987. – 528 с.

5. Уфимцева Н. В. Язык, сознание, культура : [сборник статей] / Н. В. Уфимцева. – М. : Publisher, Эйдос, 2005. – 399 с.

6. Уфимцева Н. В. Языковое сознание: динамика и вариантивность / Н. В. Уфимцева. – М. : Институт языкознания РАН. – 2011. – 252 с.

7. Яроцкая Г. С. Аксиогенез экономического сознания в русской лингвокультуре: монография / Г. С. Яроцкая. – Одесса : Одесский нац. ун-т имени И. И. Мечникова – 2013. – 552 с.

8. Яроцкая Г. С. Ценностные аспекты вербализации трудовой деятельности в русском языке советского периода / Г. С. Яроцкая // Вісник Одеського національного університету. Серія Філологія. Науковий журнал. – Т. 20. – Вип. 2 (12). – Одеса, ОНУ, 2015. – С. 57–65.

9. Яроцкая Г. С. Аксиосистема экономического сознания в русской лингвокультуре / Г. С. Яроцкая // Одеський лінгвістичний вісник: науково-практичний журнал. Спецвипуск. Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2017. – С. 261–263.

10. Mead M. Introduction / M. Mead // Cooperation and competition among primitive peoples. – New York; London, 1937. – P. 16.

Комунікативно-прагматичні виміри різних типів дискурсу

УДК 81'366.5:371.81=161.2

А. П. Болотнікова

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

Увічливість як національно-культурна категорія

Болотнікова А. П. Увічливість як національно-культурна категорія. Стаття містить аналіз увічливості як національно-культурної категорії. За основу прийнято визначення увічливості як комунікативної категорії, що дає можливість вибудувати стратегію увічливості в усному мовленні з урахуванням лексико-граматичної структури мовних одиниць. Звертається увага на те, що розуміння увічливості в різних етнокультурних спільнотах неоднакове й ці відмінності знаходять своє відображення в мові та мовленні. Пріоритетним у статті є аналіз моделі української увічливості та її засад, а також представлення моделі увічливого українця. Автор зазначає, що важливою ознакою національного маркування увічливості є вибір шкали аналізу: абсолютної (семантичної) і відносної (прагматичної), де перша стосується мовного рівня, а друга – комунікативного.

Ключові слова: категорія увічливості, національно-культурна категорія, модель української увічливості, засади увічливості, модель увічливого українця.

Болотнікова А. П. Вежливость как национально-культурная категория. Статья содержит анализ вежливости как национально-культурной категории. За основу принято определение вежливости как коммуникативной категории, что дает возможность выстроить стратегию вежливости в устной речи с учетом лексико-грамматической структуры языковых единиц. Обращается внимание на то, что понимание вежливости в разных этнокультурах неодинаковое и эти различия находят свое отражение в языке и речи. Приоритетным в статье является анализ модели украинской вежливости и ее основ, а также представление модели вежливого украинца. Автор отмечает, что важным признаком национальной маркировки вежливости является выбор шкалы анализа: абсолютной (семантической) и относительной (прагматической), где первая касается языкового уровня, а вторая – коммуникативного.

Ключевые слова: категория вежливости, национально-культурная категория, модель украинской вежливости, основы вежливости, модель вежливого украинца.

Bolotnikova A. P. Politeness as a national-cultural category. The article gives an analysis of politeness as a national-cultural category. The definition of politeness as a communicative category which enables to shape a strategy of politeness in oral speech taking account of lexical-grammatical structure of language units is used as a basis. Much attention is given to the fact that understanding of politeness differs in various ethno-cultural communities and those peculiarities reflect in language and speech. The key priority in the article is the analysis of the Ukrainian model of politeness and its principles (following the rules of decency, attending to the interlocutor, showing interest in the interlocutor's concerns, manifesting help to the recipient, showing respect for the partner in communication, appreciating independence, rights and freedoms of every person), as well as representation of the model of a polite Ukrainian. The author notes that an important characteristic of the national marking of politeness is the choice of the analysis scale: absolute (semantic) and relative (pragmatic), the first scale is concerned with the linguistic level, whereas the second one deals with the communicative level, therefore the relative (pragmatic) scale proves to be more important for the linguistic analysis of politeness within the scope of a specific linguistic-cultural community.

Key words: category of politeness, national-cultural category, model of Ukrainian politeness, principles of politeness, model of a polite Ukrainian.

Своєрідність кожного народу виявляється передовсім у спілкуванні. Ефективність взаємодії передбачена не лише вмінням граматично правильно висловлюватися й послуговуватися формулами мовного етикету, але й знанням національно-культурної специфіки вербальної й невербальної поведінки, соціокультурних норм, доміантних стратегій і тактик комунікації. Увічливість є відображенням національного менталітету. Слушно стверджує Н. М. Журавльова, що «своєрідність будь-якого народу виявляється здебільшого в спілкуванні, у проявах увічливості як важливої складової частини мовної культури, яка

віддзеркалює духовний світ її носіїв» [10:7]. Увічливість як національно-культурна категорія є об'єктом дослідження як вітчизняних [6; 7; 10; 15; 25], так і зарубіжних учених [1; 3; 11; 14; 20; 30; 35; 36; 37; 38 та ін.]. О. М. Миронюк розглядає увічливість як «шанобливе ставлення один до одного, дотримання почуття такту, коректності, міру», «мистецтво виражати зовнішніми знаками ту внутрішню повагу, яку ми відчуваємо до співрозмовника», увічлива поведінка «має бути щирою й доброзичливою» [15:8]. Дослідниця описує принципи реалізації увічливої поведінки, «на основі яких актуалізується соціально-рольовий аспект спілкування» [15:9], і слушно стверджує, що за допомогою мовних засобів «установлюються та

підтримуються соціальні дистанції між людьми, які змінюються залежно від тональності спілкування» [15:10]. Нам імпонує думка Й. А. Стерніна та З. Д. Попової, що ввічливість являє собою «складний соціокультурний феномен, елемент комунікативної свідомості членів етноспільноти, який базується на змісті концепту «ввічливість» і передбачає визнання «лику» як самоповаги індивіда» [17:77]. Повністю суголосні з Т. В. Ларіною, що аналіз увічливості як національно-культурної категорії варто здійснювати «через тип культури й структуру соціальних стосунків – до основних культурних цінностей, норм і правил комунікації» [14:162].

Увічливість пов'язана з культурою мови, мовним етикетом народу, дослідженню яких присвячені наукові розвідки [4; 5; 15; 19; 24; 29; 32]. Поділяємо думку вчених, що поняття мовного етикету й увічливості не є тотожними [2; 10; 11; 14; 30 та ін.]. Н. І. Формановська зазначає, що «не все те ввічливе, що етикетне, не все, що неетикетне, неввічливе» [30:405]. Зауваги О. А. Земської переконливо посвідчують, що «категорію ввічливості доцільно відмежовувати від поняття мовний етикет, оскільки категорія ввічливості поширюється не тільки на усталені, повторювані формули типу привітань, прощань, подяки, але й на більш широке коло різноманітних явищ» [11:278]. Ідеться, передовсім, про прагматичні стратегії й тактики, які регулюють комунікативну поведінку носіїв конкретного етносу і їхню мовну репрезентацію, що визначається умовами спілкування (контекстом, інтенцією співрозмовників, доречністю та ін.). Релевантною для нашого дослідження є думка Т. Л. Ларіної, що ввічливість, незважаючи на свою універсальність, має релятивний характер, конкретний її зміст є національно-специфічним, що виявляється не лише в особливостях уживання різних етикетних формул, але, у першу чергу, у використанні різних комунікативних стратегій, характеристика яких визначається соціокультурними параметрами: типом соціальних взаємин і домінуючими культурними цінностями. Регулярне застосування тих чи тих стратегій у результаті формує національний стиль комунікації [14:175]. Стратегії регулюють комунікативну поведінку згідно з ситуацією спілкування й очікуваннями співрозмовників.

Розуміння ввічливості в різних етнокультурних спільнотах неоднакове, й ці відмінності знаходять своє відображення в мові та мовленні. Тому метою дослідження є з'ясування національно-культурної своєрідності української ввічливості, аналіз моделі української ввічливості та її засад.

Зауваги Т. В. Ларіної переконливо посвідчують, що «тип культури визначає структуру соціальних взаємин, найбільш придатних для конкретного

суспільства, життєві цінності, які диктують норми й правила міжособистісної комунікативної поведінки» [14:162]. Так, у східних культурах, з властивою їм складною ієрархією взаємовідносин, вона розуміється як вияв поваги, поштивості, возвеличення й скромності [1], в англійській – як демонстрація поваги до інших [14], у грецькій – як прояв турботи, уваги й поваги з акцентом на душевній теплоті та приязні [38], у російській – як дотримання правил пристойності [14; 20; 30], у польській – як добре виховання, безкорислива доброта [36]. Різний зміст поняття ввічливості потверджує його тлумачення в словниках, основне значення якого об'єктивують синоніми, обумовлюючи специфіку комунікативних стратегій і тактик, які репрезентують національну своєрідність, соціальні характеристики ситуації спілкування й вербальну поведінку інтерактантів відповідно до їхніх очікувань і контексту.

Так, в «Етимологічному словнику української мови» *ввічливість* – це «похідне утворення від (увіч) «наяву, в очі»... можливо, спочатку означало «той, хто (завжди) перед очима» з подальшим семантичним розвитком «люб'язний, ласкавий, привітний, запобігливий» [9:14]. Оскільки «первинною функцією багатьох етикетних знаків виступала демонстрація миролюбності, відсутності ворожості, агресивності, це повинен був засвідчити насамперед погляд людини. Спілкуючись (вітаючись, прохаючи про що-небудь, дякуючи, запрошуючи тощо) співбесідники дивилися у вічі один одному» [4:21]. Нам імпонує думка Я. К. Радевич-Винницького, що «в українському народі завше високо цінувалося ввічливе поведіння з людьми. Це засвідчує, зокрема, чимала низка слів на позначення цієї якості: *ввічливий, чемний, гречний, вихований, обхідливий, шанобливий, люб'язний, привітний, уважний, тактовний, коректний, делікатний, галантний*» [19:29]. До цього переліку варто додати лексеми *обачний, поштивий, учтивий, лицарський, рицарський, послужливий, запобігливий, куртуазний*. У синонімічному ряді домінують складає слово *ввічливий*, лексичне значення якого найбільш широко сформульовано в академічному «Словнику української мови»: «який дотримується правил пристойності, виявляє уважність; чемний» [22:304]. У «Тлумачному словнику української мови» дещо доповнено значення *ввічливості* – «це дотримання правил пристойності, вияв уважності, люб'язності, чемності. *Увічливий* – гречний, вихований, тактовний, обхідливий, коректний, делікатний» [16:233]. У «Сучасному словнику з етики» *ввічливість* – «це форма взаємин між людьми, що виявляється в уважності, доброзичливості, бажанні добра іншій людині, у коректності, люб'язності, делікатності й такті, у готовності зробити послугу тому, хто цього

потребує; риса характеру, моральна якість людини, що характеризує поведінку особи, для якої повага до людей стала повсякденною нормою й звичним способом поводження з оточуючими» [28:70]. На основі матеріалів словників можна виділити основні значення слова *ввічливий* і його дериватів *увічливість*, *увічливо*:

- 1) дотримання правил пристойності;
- 2) вияв уваги, доброзичливості, щирості;
- 3) демонстрація поваги;
- 4) бажання зробити послугу.

Для виявлення більш точної експлікації поняття ввічливості варто звернутися до аналізу синонімічних рядів, з'ясувати їхні своєрідні компоненти та особливості вживання.

Так, *чемний* – «шанобливо ввічливий» [22:293] та *гречний* – «шанобливо ввічливий у поводженні з людьми; чемний» [22:165] є основними синонімами до слова *ввічливий* з посиленням ефектом (*шанобливий*). Ознакою ввічливості, чемності й гречності є дотримання в комунікації правил пристойності, які сформовані етноспільнотою й передбачають демонстрацію уваги, доброзичливості, поваги до співрозмовника, ураховуючи зовнішні прояви: кінетику, тактику, проксемику, а також увічливе мовчання.

Синоніми *вихований* – «який унаслідок виховання набув навиків пристойного поводження; чемний, увічливий» [22:529]; *обхідливий* – «увічливий, привітний у поводженні з людьми» [22:599]; *тактовний* – «який володіє почуттям міри, такту» [22:26]; *коректний* – «який тактовно та ввічливо поводить з людьми» [22:287] містять значення **дотримання правил пристойності**. Ці правила формуються постійно в процесі існування конкретного суспільства й визначаються національно-культурною специфікою, історичним контекстом, соціальною ієрархією й системою цінностей. Усі слова характеризують мовця з хорошими манерами – «спосіб поводитися, триматися в товаристві» [22:620]. Крім того, *коректний* і *тактовний* указують на дотримання стандартних правил і норм поведінки, які вимагають від мовця, у першу чергу, стриманості й спокою.

Відповідно до значення **вияв уваги, доброзичливості, щирості** до спільного синонімічного ряду належать: *люб'язний* – «уважний, привітний до кого-небудь» [22:565], *привітний* – «який виявляє щирість, доброзичливість до когось» [22:576], *уважний* – «який виявляє увагу до кого-небудь; прихильний, доброзичливий, турботливий; люб'язний, привітний» [22:364], *делікатний* – «увічливий, люб'язний, завжди готовий виявити увагу, зробити послугу» [22:237], які характеризують манеру поведінки в цілому. Вони акцентують увагу на намірі мовця бути уважним до адресата, його

інтересів, бажань та потреб, на симпатії до співрозмовника з метою зробити щось приємне для нього (позитивна ввічливість).

За значенням **демонстрація поваги** об'єднуються *шанобливий* – «сповнений глибокої поваги, пошани до кого-, чого-небудь» [22:404]; *обачний* – «який зважає на інтереси, запити інших, виявляє повагу до них; чемний, уважний» [22:463]; *поштивий* – «який виявляє повагу до кого-небудь; чемний, ввічливий» [22:488]; *учти вий* – «рідко. Чемний, увічливий» [22:538]. Центральне місце в структурі значення *ввічливий* містить компонент *повага* – «почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось» [22:631]. Базуючись на цьому понятті, увічливість є одним із способів вияву схвальної оцінки статусу особи, його автономії та збереження негативного лику (негативна ввічливість). У такому співвідношенні *повага* – це «те, що», а *ввічливість* – це «те, як» [12:71]. *Шанобливий* демонструє підкреслену повагу, пошану до співрозмовника, а *обачний* повагу до його інтересів. *Поштивий*, на відміну від *увічливий*, передбачає наявність у мовця вишуканих манер, що зближує його з синонімом *галантний* і вказує на дотримання дещо застарілих правил світського етикету.

Бажання зробити послугу есплікується в синонімах *послужливий* – «який охоче робить послуги, завжди готовий зробити послугу кому-небудь; дуже ввічливий, уважний, привітний; догідливий, запобігливий» [22:343], *запобігливий* – «дуже ввічливий, люб'язний, готовий зробити послугу; який намагається в усьому догодити кому-небудь, підлещується до когось, домагаючись прихильності, заступництва» [22:267].

Формальне значення ввічливої поведінки, у тому числі дотримання правил етикету, його вербальної й невербальної репрезентації, описують синоніми *галантний* – «вишукано чемний, люб'язний» [22:18], *лицарський*, *рицарський* – «перен. Вихований і підкреслено чемний; благородний» [22:499], *куртуазний* – «вишукано люб'язний, увічливий» [22:413]. У цьому ряді найпродуктивнішим є синонім *галантний*, який вказує на підкреслену чемність, люб'язність, демонстрацію знаків уваги, переважно чоловіків: *Він крутнув догори свого відстовбурченого вуса і чемно, навіть по-шляхетському галантно, вклонився, ліктем відчуваючи в тісноті тепло її пружкого тіла* (Малик В., «Чорний вершник»).

Отже, синоніми ввічливості об'єктивують такі її риси: суб'єкт-об'єктна спрямованість (з одного боку, дотримання правил пристойності, з іншого – демонстрація поваги та бажання зробити послугу); орієнтованість на зміст, а не на форму (вияв уваги, доброзичливості, щирості). Слід зазначити, що українська ввічливість – не зовсім формальна

категорія, у ній цінується щирість почуттів, яка передбачає: а) демонстрацію позитивного емоційного стану мовця, б) позитивне ставлення до адресата, в) намір викликати в адресата задоволення й схвалення [2:40].

Перераховані ознаки ввічливості, зокрема такі, як щирість, люб'язність, доброзичливість знайшли свої рефлексії в мові: *Щиро дякую!, Ласкаво прошу, Ласкаво просимо! Якщо Ваша ласка! Будьте ласкаві! Будь ласка! Чи не будете так люб'язні...? Добродію (добродійко)! Чоловіче добрий!, На все добре!* В. О. Сухомлинський зазначав: «ми часто говоримо один одному: бажаю тобі всього доброго, бажаю тобі добра й щастя. Це не тільки вияв увічливості. У цих словах ми виявляємо свою людську сутність. Уміння відчувати. Уміння по-хорошому бачити оточуючих людей – не тільки показник етичної культури, а й результат величезної внутрішньої духовної роботи. Добрі побажання живуть у душі того, хто вміє віддавати сили своєї душі іншим людям. Здатний зичити добра іншим людям той, хто сам відчуває, що він сьогодні став кращим, ніж учора» [25:191].

Не викликає сумніву міркування Т. В. Ларіної, що «стратегії ввічливості безпосередньо пов'язані з домінуючими рисами комунікативної поведінки, які в цілому формують національний стиль комунікації» [14:301]. Українська комунікативна культура представлена комплексом стратегій які, по-перше, спрямовані на зближення співрозмовників. Українці, роблячи акцент на дотриманні правил пристойності за допомогою відповідних мовних засобів, демонструють увагу, доброзичливість, щирість та симпатію до партнера. Часте вживання деминутивів, різноманітних інтенсифікаторів надає висловленням емоційності та виразності *«хочу, щоб тобі було добре!»*. Виокремлюють емоційні та емотивні функції комунікації [33:13]. Емоційна характеризується більше психічними ознаками, які керують людиною на підсвідомому рівні, а емотивна – високо конвенційованими, складними, неінстинктивними формами, які співрозмовники використовують стратегічно для уникнення конфлікту й демонстрації ввічливості. Ця ознака з'являється внаслідок уживання таких мовних засобів, які цілеспрямовано надають мовленню емоційності й експресивності, тобто призводять до спеціально створеного емоційного ефекту: *То як, соколики мої, – спитав Шеремет, – що далі будемо робити?* (Іваниченко Ю., «Провінційний вузол»). Емоційність поєднує українців з представниками класичної східної ментальності. Але на відміну від росіян, як зазначає Ю. С. Юшкевич, українська емоційність базується на інтровертності, має внутрішню спрямованість [34:142]. Так,

емоційність українця найбільш виразно проявляється у «філософії серця» Г. С. Сковороди через поняття кордо центризму – переваги емоційного начала над інтелектуальним.

По-друге, демонстрація поваги до автономії партнера по комунікації реалізується за допомогою стратегій дистанціювання: висловлюйтесь непрямо, зменшуйте ступінь утручання, проявляйте максимум уваги до незалежності співрозмовника, надавайте співрозмовнику право вибору, сумнівайтесь в можливості адресата здійснити запропоновану дію, орієнтуйтеся на співрозмовника й дбайте про збереження його лику, використовуйте мітигатори категоричності. Ці стратегії прямо відображають таку рису українців, як індивідуалізм, на що вказують дослідники української ментальності [8; 18; 23; 31 та ін.], зазначаючи, що вони об'єднують українську націю з представниками класичної західної ментальності. Але український індивідуалізм емоційно забарвлений і базується на такій психічній характеристиці як інтровертність [23:197]. Як справедливо стверджує В. Кизима, знаходячись на перехресті Сходу й Заходу, Україна займає своєрідне становище між народами з класичним менталітетом, і вирізняється «некласичним менталітетом» [13], що позначається й на ввічливості.

Підсумовуючи сказане, можна запропонувати модель української ввічливості, яка формується на таких засадах:

- 1) засада дотримання правил пристойності;
- 2) засада доброзичливості – вияв уваги до співрозмовника;
- 3) засада співучасті – зацікавлення справами співрозмовника;
- 4) засада декларування допомоги адресатові;
- 5) засада поваги до комунікативного партнера;
- 6) засада автономності – цінування незалежності, прав та свобод кожної людини.

Тому *увічливий українець* – це особа, яка дотримується правил пристойності, демонструє свою доброзичливість, щирість, прихильність та симпатію, зацікавленість особою співрозмовника, а також виявляє бажання допомогти, у той же час маніфестує повагу до адресата, понад усе шануючи його свободу та право вибору.

Отже, увічливість як національно-культурна категорія, регулює комунікативну поведінку людей і базується на засадах: дотримання правил пристойності, доброзичливості, співучасті та бажанні допомогти адресатові, а також на повазі до комунікативного партнера й шануванні його незалежності та права вибору. Перспективним видається дослідження мовних засобів вираження ввічливості в українській мові.

Література

1. Алпатов В. М. Категории вежливости в современном японском языке / В. М. Алпатов. – М. : Наука, 1978. – 109 с.
2. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті : Монографія / Н. Ф. Баландіна. – Київ : АСМІ, 2002. – 332 с.
3. Бенаккьо Р. Конкуренция видов, вежливость и этикет в русском императиве / Р. Бенаккьо // Russian Linguistics. – 2002. – № 26. – С. 149–178.
4. Білоус М. П. Мовленнєвий етикет українського народу / М. П. Білоус // Культура мови і культура в мові : 36 наукових праць. – К., 1991. – С. 74–81.
5. Богдан С. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
6. Ветрова Е. С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Е. С. Ветрова. – Донецьк, 2004. – 20 с.
7. Гнатюк Л. Прагматичні й функціонально-комунікативні аспекти ввічливості (на матеріалі сучасної української мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. Гнатюк. – Івано-Франківськ, 2007. – 18 с.
8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – Київ : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
9. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 6 : У – Я / Уклад. : Г. П. Півторак та ін. – 2012. – 568 с.
10. Журавльова Н. М. Поетика української епістолярної ввічливості XIX – початку XX століття / Н. Журавльова. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. – 548 с.
11. Земская Е. А. Категория вежливости : общие вопросы национально-культурной специфики русского языка / Е. А. Земская // Zeitschrift für Slavische Philologie 56. – 1997. – № 2. – С. 271 – 301.
12. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : Ин-т языкознания РАН; Волгоградский государственный педагогический институт, 1992. – 330 с.
13. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для»? Маргінальна сутність ментальності України / В. Кизима // Віче. – 1993. – № 9. – С. 114–126.
14. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций / Т. В. Ларина. – М. : Рукописные памятники Древ. Руси, 2009. – 512 с.
15. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету. Звертання / О. М. Миронюк. – К. : Логос, 2006. – 167 с.
16. Новий тлумачний словник української мови : у 4 томах / Уклад. : В. В. Яременко, О. С. Сліпущко. – К., 1999.
17. Попова З. Д. Семантико-когнитивний аналіз мови / З. Д. Попова, І. А. Стернин. – Воронеж, 2006. – 226 с.
18. Попович М. М. Мовна категорія особи: феноменологічний аспект розгляду / М. М. Попович // НВЧУ : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 425. Романо-слов'янський дискурс. – С. 23–27.
19. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування : навчальний посібник / Я. К. Радевич-Винницький. – Львів: СПОЛЛОМ, 2001. – 224 с.
20. Ратмайр Р. Прагматика извинения : Сравнительное исследование на материале русского языка и русской культуры / Р. Ратмайр / Пер. Е. Араловой. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 272 с.
21. Словарь по этике / Под ред. И. С. Кона. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1975. – 392 с.
22. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
23. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт – Тернопіль : Діалог, 1997. – 256 с.
24. Стельмахович М. Мовний етикет українців / М. Стельмахович // Культура слова. – К., 1981. – Вип. 20. – С. 6–12.
25. Сухомлинський В. О. Слово про слово. / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : У 5 т. – К., 1977.
26. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К. : Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2007. – 176 с.
27. Тлумачний словник української мови : 14000 слів / Укладачі : Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига – Харків : Синтекс, 2002. – 672 с.
28. Тофтун М. Г. Сучасний словник з етики : Словник / М. Г. Тофтун. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.
29. Фабіан М. П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах / М. П. Фабіан. – Ужгород : Інформаційно-видавниче агентство «ІВА», 1998. – 256 с.
30. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие : коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 480 с.
31. Чижевський Д. Українська філософія / Д. Чижевський // Філософські студії. – 1993. – № 1. – С. 48–157.
32. Чмут Т. Культура спілкування / Т. Чмут. – Хмельницький : ХІРУП, 1996. – 346 с.
33. Шаховский В. И. О лингвистике эмоций / В. И. Шаховский // Язык и эмоции. – Волгоград : Перемена, 1995. – С. 3–15.
34. Юшкевич Ю. С. Аксиологічна складова української ментальності та механізми її збереження / Ю. С. Юшкевич // Наукове пізнання : методологія та технологія. – 2012. – № 1 (28). – С. 140–144.
35. Huszcza R. Honoryfikatywność. Gramatyka. Pragmatyka. Typologia / R. Huszcza. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 228 s.

36. Marcjanik M. Grzeczność w komunikacji językowej / M. Marcjanik. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – 166 s.
37. Ożóg K. Zwroty grzecznościowe współczesnej Polszczyzny mówionej (na materiale języka mówionego mieszkańców Krakowa) / K. Ożóg // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CM XIII. Prace Językoznawcze. – Zeszyt 98. – Kraków, 1990. – 92 s.
38. Sifianou M. Politeness Phenomena in England and Greece : A Cross-cultural Comparison / M. Sifianou. – Oxford, 1992.

УДК 811.161.2'38'42

В. О. Гуменяк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
**Міжнародний договір як жанр офіційно-ділового стилю
в історичній ретроспективі
(на матеріалі договорів Української Центральної Ради)**

Гуменяк В. О. Міжнародний договір як жанр офіційно-ділового стилю в історичній ретроспективі (на матеріалі договорів Української Центральної Ради). У статті розглянуто міжнародний договір як окремий жанр офіційно-ділового стилю початку ХХ століття за часів діяльності Української Центральної Ради. Схарактеризовано композиційні та мовні особливості текстів договорів, розглянуто використання правової та офіційно-ділової термінології, проаналізовано лексичні, фразеологічні, морфологічні особливості, які відображають процеси формування жанру міжнародного договору та формування відповідної фахової лексики, проакцентовано використання питомо української лексики.
Ключові слова: договір, міжнародний договір, текст, офіційно-діловий стиль, термінологія, фахова лексика.

Гуменяк В. А. Международный договор как жанр официально-делового стиля в исторической ретроспективе (на материале договоров Украинской Центральной Рады). В статье рассмотрен международный договор как отдельный жанр официально-делового стиля начала ХХ века во времена деятельности Украинской Центральной Рады. Охарактеризованы композиционные и языковые особенности текстов договоров, рассмотрено использование правовой и официально-деловой терминологии, проанализированы лексические, фразеологические, морфологические особенности, которые отражают процессы формирования жанра международного договора и формирование соответствующей профессиональной лексики, проакцентировано использование исконно украинской лексики.
Ключевые слова: договор, международный договор, текст, официально-деловой стиль, терминология, профессиональная лексика.

Gumenyak V. O. International agreement as a genre of official style in a historical retrospective (based on materials of agreement of Ukrainian Central Rada). The article is regard an international agreement as a separate genre of the official style on the beginning of the twentieth century during time of the Ukrainian Central Rada activities. Is characterized compositional and linguistic peculiarities of texts of treaties, used legal and official terminology, analyzed lexical, phraseological, morphological peculiarities that reflect the processes of formation the genre of the international agreement and formation of corresponding vocational lexis, accentuated the using of specific Ukrainian lexis. The article stated that in historical retrospective an international treaty is important in the formation of Ukrainian statehood at the beginning of the twentieth century. The conclusion of peace treaties of the UCR is the first attempt to normalize the genre of the treaty in the field of the new Ukrainian language. These documents contain typical elements, accepted language forms, but from the point of view of lexical filling there are many components (lexical, derivational, morphological) that reflect the processes of forming the genre of international treaty.
Key words: treaty, international treaty, text, formal-business style, terminology, professional vocabulary.

Договір як базовий чинник регулювання суспільних відносин досліджують правознавці, історики, мовознавці. Теорію та історію нормативно-правового договору, його особливості як джерела права аналізують А. Дьомін, О. Йоффе, В. Нерсисянц, Ф. Тарановський, Н. Пархоменко, Ю. Фрицький; Ж. Завальна та С. Скворцова вивчають теорію адміністративного договору й

адміністративно-правове регулювання договірних відносин; Л. Таль, Г. Рибницький, Г. Хникін аналізують теорію колективного договору як одного із локальних джерел трудового права; проблеми міжнародного договірного регулювання вивчають С. Восканов, Г. Галущенко, О. Мережко, О. Назаренко, В. Репецький та інші.

З огляду на сучасні тенденції розвитку української мови, пов'язані з розбудовою окремих стилів та підстилів, динамікою лексичного складу

мови, для українського мовознавства важливим й актуальним є системне й різноаспектне вивчення офіційно-ділового стилю в синхронічному та діяхронічному аспектах. Одним із питань означеної теми є дослідження особливостей формування жанру договору в мікро- та макродіахронії.

Наукових праць, присвячених розгляду договору як жанрового різновиду офіційно-ділового стилю, в українському мовознавстві небагато. Більшість науковців лише побіжно згадують поняття «договір» як жанр офіційно-ділового стилю, не вдаючись до детальних характеристик мови договорів.

На сьогодні в науковій літературі немає загальновизнаного визначення терміна *договір*. З. Юдін зазначає, що для з'ясування сутності договору слід абстрагуватися від стереотипів уявлень, що склалися про договір як про вузькогалузевий інститут [10:79], і взяти до уваги тезу, згідно з якою «узагальненого легального поняття договору, придатного для всіх галузей права, не існує» [5:195]. В основі сучасного розуміння поняття «договір» лежить визначення, що міститься в Цивільному кодексі України: «Договір – домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» [9]. Що стосується поняття «міжнародний договір», то найбільш змістовним і точним є таке визначення: «Міжнародний договір являє собою явно виражену угоду суб'єктів міжнародного права, призначену для регулювання їх взаємовідносин шляхом створення міжнародно-правових зобов'язань» [2:6]. У Словнику української мови в 11 тт. подано таке визначення: «Договір – це взаємне зобов'язання, письмова або усна угода про права та обов'язки між державами, установами, підприємствами та окремими особами» [7]. Новий тлумачний словник української мови дослівно відтворює це визначення, наводячи до нього кілька синонімів – *домовленість, домовта, пакт, трактат* [6:573].

Важливий матеріал щодо особливостей формування договору як окремого жанру офіційно-ділового стилю початку ХХ століття містять документи, що відображають діяльність Української Центральної Ради. Це можна пояснити тим, що зовнішньополітичний вектор відіграв важливу роль у політиці Центральної Ради.

Зовнішня політика доби Української Центральної Ради до середини 1917 року спочатку була скерована на налагодження взаємовідносин із Російською імперією, оскільки керівництво УЦР прагнуло визнання автономії у складі Російської республіки і не вважало Україну самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Від утворення УНР до січня 1918 року розпочинається самостійна діяльність УНР, спрямована на здобуття прихильності з боку Англії та Франції, що

виявилось у формальному визнанні українського уряду. Міжнародну правосуб'єктність України обмежувало те, що III Універсал УЦР фіксував УНР у складі Росії, через те УНР не мала можливості бути суб'єктом міжнародного права. З проголошенням у IV Універсалі (9) 22 січня 1918 року незалежної та суверенної держави УНР виступає як рівноправний суб'єкт міжнародних відносин, зокрема, має право укласти міжнародні договори. Відбувається переорієнтація зовнішньополітичного курсу УЦР на Німеччину та Австро-Угорщину.

Міжнародний договір як форма міждержавного співробітництва є важливим засобом забезпечення національних інтересів держави, захисту основних прав і свобод людини. Зауважимо, що до середини ХХ століття не було єдиного документа, який би визначав порядок укладання міжнародних договорів. У 1965 р. Віденська конвенція про право міжнародних договорів визначає міжнародний договір як «міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, викладена така угода в одному документі, у двох чи декількох документах, а також незалежно від її конкретного найменування» [1]. Отже, назва міжнародного документа (договір, конвенція, меморандум, декларація, статут, трактат, пакт, угода тощо) не впливає на його юридичну силу.

Поняття «форма договору» охоплює формулювання і визначення, які втілюють волевиявлення сторін договору, розташування, співвідношення і роль різних частин договору, його структуру та найменування [3]. Форма договору – це також засоби і способи, за допомогою яких воля суб'єктів міжнародного права набуває характеру явно вираженої угоди [4:128]. Основними елементами структури договору є назва договору (найменування і титул), преамбула, основна частина та заключна частина. Однак наявність усіх елементів структури в кожному договорі не є обов'язковою і не впливає на його юридичну силу.

Об'єктом нашого аналізу є тексти кількох міжнародних договорів: «Мирний договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою», «Текст Додаткового договору між УНР і країнами Четверного союзу» від 27 січня 1918 року, «Тайний договір між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини» (не раніше 27 січня 1918 року). Для визначення характерних мовних та композиційних ознак договору як жанру офіційно-ділового стилю з 10-20-тих років ХХ століття необхідно з'ясувати структуру та форму договору, розглянути лексичні, фразеологічні, морфологічні та синтаксичні особливості договору.

«Мирний договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою» (назва договору) був підписаний у ніч з 26 на 27 січня. Преамбула містить мету багатостороннього договору: «...правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини постановили заключити мирний договір з Правительством Української Народної Республіки. Вони хочуть цим вчинити перший крок до тривкого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому»; також у ній подано найменування сторін договору, зазначаються уповноважені: «За цісарське німецьке правительство державний секретар заграничного уряду цісарський дійсний тайний радник п. Ріхард фон Кюльман. За ц. і к. спільне австрійсько-угорське правительство міністер цісарського і королівського дому і справ заграничних...» [8:137].

Як частина преамбули використовується вступна формула згоди: «згодилися на слідуєчій постанови» – аналог сучасного варіанта «домовилися про таке». Основну частину договору складають 10 статей, які визначають зобов'язання сторін та особливості міжнародних відносин. У першій статті йдеться про те, що воєнний стан між державами закінчився: «Сторони, які заключають договір, вирішили жити взаємно в мирі і дружбі» [8:138]; друга стаття визначає кордони між країнами, третя встановлює порядок евакуації союзних військ, у четвертій йдеться про встановлення «дипломатичних і консульських зносин» між сторонами; п'ята розв'язує питання про відмову сторін від воєнних контрибуцій, шоста стаття стосується питання військовополонених, сьома регулює «господарські зносини» та економічні зв'язки між УНР та державами Четвертого союзу, восьма – визначає публічні та приватні «правні зносини», дев'ята стаття проголошує «неподільну цілісність» умов договору, десята констатує автентичність усіх текстів договору. Друга частина «Мирного договору між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою» подає роз'яснення змісту деяких статей договору, при цьому кожна стаття починається вступною формулою «одержує слідуєчий уклад». Стандартність уживання усталених мовних форм є однією з найважливіших рис текстів офіційно-ділового стилю.

Логічна організація думки, чіткість, прозорість формулювань досягається використанням внутрішнього членування в середині статті – підпункти 1), 2), 3), або а), б), або 1, 2. У «Тексті Додаткового договору між УНР і країнами

Четвертого союзу» кожен розділ має статті, а деякі статті – параграфи. Заключна частина визначає порядок набрання договором чинності й містить положення процесуального характеру (дата і місце підписання, підписи сторін, печатки): «На доказ цього повновласники отсей договір підписали і своїми печатками ствердили. Зладжено в п'яти первописях в Брестю-Литовськім 9 лютого 1918 р.» [8:142].

У текстах аналізованих договорів вживається лексика, що належить до офіційно-ділового стилю: 1) **назви державних організацій та позадержавних об'єктів** – *управа, інституція, комісія, спілка, уряд, рада, палата*: «Для осягнення тієї цілі австрійський уряд предложить обом палатам Державної ради проект закону...» [8:151]; 2) **найменування осіб, що обіймають певні посади** – *державний секретар, міністер, тайний радник, президент міністрів, військовий повновласник*: «За королівське болгарське правительство президент міністрів п. др. Василь Радославов...» [8:138]; 3) **назви документів, цінних паперів** – *закон, законопроект, постанова, конвенція, умова, протокол, договір, колективний договір, декларація, асигнація*: «Постанова кінцевого протоколу до 19 статті...» [8:140]; 4) **канцеляризми та мовні штампи** – *вищеозначений, згідно з нижче наведеними, довести до відома, приймати до відома, поіменованій, положені в основу, заключати договір, торговельні зносини*: «Кожна зі сторін, що заключають договір...» [8:143]; 5) **архаїзми**, проте їх кількість порівняно невелика: «На доказ цього повновласники отсей договір підписали...» [8:142]; 6) **русизми** – *предложили, інтересовані сторони, слідуєче число, будучність, правительство*: «Коли уповноважені ствердили, що їх повновластія, які вони предложили при підписанні мирного договору...» [8:143]; а також велика кількість дієприкметників на -уч, -юч: *слідуєчий, наступаючими, повертаючими, заключаючих*; 7) **назви**, які не увійшли до активного словникового складу української мови і в подальшому були витіснені іншими назвами – *уклад (тлумачення), речинці (строк, час), зарядження (розпорядження), пертрактуючі сторони (сторони, які беруть участь у перемовинах), уступ (уривок), передвістка (анонс), горожани (громадяни), мати осідок, не мати осідку*: «На рівні з горожанами заключаючої договір сторони ставляться також такі юридичні особи і товариства, які на її території мають свій осідок» [8:144]; «...кількість та рід витворів, котрих обмін передбачено в попередньому уступі, означить обостороння згода комісії...» [8:138]; «...постанова кінцевого протоколу до 21 статті одержує слідуєчий уклад...» [8:140]; «Якби

речинці, передбачені в 1 уступі 2 числа, мали наступити перед 30 червня 1919 р...» [8:141].

Фразеологічні одиниці мови міжнародних договорів представлені книжними фразеологізмами, які забезпечують лаконічність і чіткість думки – *мати по змозі, набирати сили, мати силу, заключати мир, вчинити перший крок, покласти кінець, стояти на перепоні*: «Постанова § 1 не стоїть на перепоні тому, щоби питання про те, який вплив на довжні зобов'язання мають викликані війною обставини...» [8:144].

Зміни в політичній, економічній, суспільній сферах зумовили активізацію дипломатичної лексики – *мирний договір, консул, консульство, посол, ратифікація, консультарні зносини*: «Німецьке правительство надішле Українському правительству в чотири тижні по ратифікації мирового договору...» [8:144].

Відповідно до предмета міжнародних договорів широко вживається суспільно-політична, юридична, економічна, фінансова, військова термінологія, наприклад **економічна**: *аванс, кредитор, купон, відсотковий та дивідентний папір, акції*: «Для поалагодження грошових і приватних зобов'язень взаємно повинні бути допущені признані державою товариства для охорони кредиторів...» [8:145]; **фінансова**: *торговельний договір, податок, обрахунок, тариф, митна тарифа*: «...обрахунок відбувати в золоті на таких основах...», «...загальна російська митна тарифа з 13 (24) січня 1903 року остається в дальшій силі» [8:140]; **військова**: *воєнні полонені і воєннополонені, воєнний час, воєнний стан, воєнна здобич, воєнна шкода*: «Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому...», «...особливо в зв'язку з перехідним воєнним часом можна було видати надзвичайні розпорядження заборони» [8:138:140]; **суспільно-політична**: *реквізиція, конституція, державний монопол, прелімінарний мир*: «...були або будуть предметом державного монополю...» [8:140]; **юридична**: *закон, мировий договір, строк давності, юридична особа, фізична*

особа, правосильний, публічні й приватні правні зносини: «Строки давності на території кожної із заключаючих договорів сторін в відношенні до горожан сторони другої...», «Мировий договір стає правосильним, оскільки в нім нічого іншого не постановлено по його ратифікації» [8:142]. Таким чином, термінологія як невід'ємна частина офіційно-ділового стилю є важливим складником мови міжнародних договорів.

На синтаксичному рівні тексти аналізованих договорів відзначаються великою кількістю означень, додатків, підрядних речень, що є способом деталізації думки та сприяють точності, чіткості викладу, однозначності тлумачення: «Жодна сторона не буде мати претензій на ті полегші, котрі друга сторона признає, або признає другій державі на підставі існуючої або майбутньої митової умови, або в дрібному пограничному обміні...» [8:140]; «Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх, воєнних коштів, то значить, державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, то значить тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях...» [8:138].

Часові межі реалізації договорних положень визначаються в текстах за допомогою прислівників *зараз, негайно, якомога скоро, якомога рівночасно, терміново* (часові конкретизатори): «Тому обидві сторони, котрі заключають договір, обов'язуються негайно повідомити правительства...» [8:141].

В історичній ретроспективі міжнародний договір відіграв важливу роль у становленні української державності початку ХХ століття. Укладання мирних договорів УЦР – перші спроби нормалізації жанру договору на терені нової української мови. Зазначені документи містять типові елементи, але з точки зору лексичного наповнення багато є тих складників (лексичних, словотвірних, морфологічних), які відображають процеси формування жанру міжнародного договору та формування відповідної фахової лексики.

Література

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118. – Назва з екрана.
2. Курс міжнародного права. В 7 т. – Т. 4. – М. : Наука, 1990.
3. Лукашук И. И. Структура и форма международных договоров / И. И. Лукашук. – Саратов, 1960. – 131 с.
4. Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики : монографія / О. О. Мережко. – К. : Таксон, 2002. – 344 с.
5. Мозолин В. П. Договорное право в США и СССР : история и общие концепции / В. П. Мозолин, Е. А. Фарнспорт. – М. : Наука, 1988. – 309 с.
6. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. – Т. 1: А–К. – Київ : Аконіт, 2006. – 926 с.
7. Словник української мови в 11 тт. (1970–1980) [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://sum.in.ua> – Назва з екрана.
8. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.]. – Т. 2: 10 грудня – 29 квітня 1917 р. – К. : Наук. думка, 1997. – 424 с.
9. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> – Назва з екрана.
10. Юдін З. М. Тлумачення договору : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська націон. юрид. академія / З. М. Юдін. – Одеса, 2004. – 193 с.

УДК 81'374.2-029: 81'373.6(038)

М. М. Жовнір

Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія», медичний коледж
Кореляція значень слова світський у словнику й дискурсі

Жовнір М. М. Кореляція значень слова світський у словнику й дискурсі. У статті розглянуто особливості дискурсивного й кодифікованого значення комунікативно актуального для сучасного вітчизняного соціуму слова світський. Установлено відмінність теперішнього і класичного трактування світськості як знакового елемента української реальності. Лексемі світський проаналізовано в контексті появи нового тезаурусу, осучаснення лексико-семантичної системи та її значеннєвої адаптації до посутніх вітчизняних і світових соціокультурних процесів, зокрема популяризації культурно-елітарного способу життя. Окреслено контекстуальний континуум лексеми світський.

Ключові слова: лексема, текст, дискурс, контекст, семантика, асоціативний експеримент, світський, гламурний.

Жовнір М. Н. Корреляция значений слова светский в словаре и дискурсе. Статья посвящена рассмотрению особенностей дискурсивного и кодифицированного значения актуального для современного отечественного социума слова светский. Установлены отличия нынешнего и традиционного толкования светскости как знакового элемента украинской реальности. Лексема светский проанализирована в контексте формирования нового тезауруса, изменений и смысловой адаптации лексико-семантической системы к важным отечественным и мировым социокультурным процессам, в частности, популяризации культурно-элитарного образа жизни. Обозначен контекстуальный континуум лексеми светский.

Ключевые слова: лексема, текст, дискурс, контекст, семантика, ассоциативный эксперимент, светский, гламурный.

Zhovnir M. M. Correlation of senses of word society in a dictionary and discourse. The article deals with the discursive senses of word society and its corresponding sense in the dictionary. The article considers the problem of lexical combinability as an indicator of ideal correlation between the discursive and corresponding dictionary meanings. The analysis is carried out on the example of modern, classic fiction literature and mass media texts. The paper presents the classification and description of the contextual meaning of the word society. The author has divided all contexts into traditional and unconventional (modern). The semantic transformation of secularism, as a specific phenomenon of the Ukrainian culture was traced.

Reality is dynamic, so various social, historical and cultural processes assist appearance of new lexemes, their senses and lexicographic representations. At the beginning of XXI century the elite way of life became very popular in our country. As a result of changing lifestyles word combinations with component society has been spread and quickly became popular. The novelty of investigation lies in presentation of noticeable differences between present and classic interpretation of this word.

Key words: lexeme, text, discourse, context, semantics, associative experiment, society, glamorous.

Рефлекси гіперінтенсивної популяризації культурно-елітарної сфери й актуалізації світськості як вагомого складника сьогочасного трибу життя відображено у дискурсі. Будучи закріпленими в офіційних лексикографічних джерелах, усі похідні від слова *світ* є сьгодні функційно активними. Це підтверджує актуальність обраної теми. Стиль, манера поведінки, взаємини і спілкування у світському форматі стали об'єктами досліджень Н. Д. Арутюнової, В. В. Дементьева, Г. М. Горлової, І. В. Костіної, К. Ф. Седова, Й. А. Стерніна, В. В. Феніної та ін.

Мета розвідки – з'ясувати особливості кореляції кодифікованого й дискурсивного значення слова *світський*. Досягнення окресленої цілі передбачає вирішення низки завдань: 1) подати словникові тлумачення лексеми *світський* (як похідної від *світ*); 2) дослідити сучасне потрактування й синтагматичні зв'язки розглядуваної словесної одиниці; 3) виявити

й диференціювати контексти вживання лексеми *світський*.

Відомо, що найбільш чутливою до зовнішніх чинників впливу є лексична семантика й саме вона найвиразніше відображає динаміку мови. Зважаючи на це, адекватно подати в сучасних словниках можливі смислові трансформації досить важко. Максимально охопити лексичне й семантичне багатство української мови майже неможливо, адже постійний рух у межах мовної системи перешкоджає цьому. Модифікації на значеннєвому рівні важко фіксувати, бо слово – це саме та ланка, що поєднує прямі й переносні семантичні парадигми. Слово, за О. О. Потєбнею, «призначене бути посередником між новим сприйняттям і попереднім запасом думки» [7:127]. Сміливо критикуючи механічне опанування мови, відомий теоретик писав: «Як правило, ми розглядаємо слово в тому вигляді, як воно подається в словниках. Це аналогічно тому, якби ми розглядали рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона живе, а як штучно підготовлена до цілей пізнання» [7:3].

Якщо так, то релевантною ознакою контекстів є консерватизм. Оминуту увагою цей факт не можна, адже цілісне, живе відображення картини мовного простору без урахування особливостей сучасного вжитку слова і ймовірних змін його значення порушується, тому для адекватного розуміння необхідне залучення асоціативного тла, що актуалізує конотативний, аксіологічний, стилістичний плани значення.

На основі загального аналізу матеріалів тлумачних словників української мови постає картина розлогої лексикографічної фіксації слова *світ* і його похідних – *світський*, *світськість*. У словнику староукраїнської мови XIV – XV ст. номінації *світ*, *світськість* не зафіксовано, але подано тлумачення похідної лексеми *світський* як «не духовний» [3:321]. Б. Д. Грінченко у своєму «Словарі української мови» тлумачить *світський* як «живущий в світі» [2:110]. Традиція такого потрактування актуальна й сьогодні. Так, *світ* – це «обмежене коло людей, що складає вищий прошарок привілейованих класів буржуазно-дворянського суспільства» [9:84]; *світський* – «не церковний, не духовний», «хто не має духовного сану», «який відповідає вимогам світу» [9:97]; *світськість* – «властивість за значенням світський» [9:97]. Стає очевидним, що у розглядуваних дефініціях експліковано низку релевантних ознак на позначення світськості, зокрема *відсутність зв'язку із церковним, божественним началом, аристократизм, елітарність, влада*. Описові характеристики употужнено можливими контекстами, адже подання ймовірної сполучуваності зі словами дає змогу досягнути точну смислову структуру слова з його тонкими значенневими відтінками. Іменник *світ* у лексикографічних працях уживаний із дієсловом *вивозити* (*вивезти*, *виводити*, *вивести*) у значенні «супроводжувати кого-небудь на світський бал, прийом і т. ін.» [9:84]; «допомагати кому-небудь забезпечити помітне становище в суспільстві, вищий рівень життя» [9:367]. Наведені приклади з художніх творів демонструють розширення сполучувальних можливостей лексеми *світ* атрибутом *вищий*: *Таких паній тільки в Варшаві можна знайти, таких милих, ласкавих, хоча й належачих [належних] до вищого світу* (Нечуй-Левицький, I, 1956, 171); *Два роки почесного вигнання на посаді голови комітету міністрів зробили графа ще більш різким у своїх судженнях про вищий світ* (Михайло Стельмах, I, 1962, 617). Отже, у тлумачних словниках подано традиційне вживання лексеми *світський* (як похідної від *світ*) у контексті реалій минулого, передовсім XIX ст. Опираючись на ці дефініції, висновуємо, що в тлумаченні досліджуваної лексеми практично не зафіксовано динаміки значень.

У наш час увагу до *світського* активізовано. Не

сторонячись ідеї того, що головним фіксатором будь-якої інформації та дискурсивного мовлення є текст, для цілісної подачі лексеми *світський* в сучасному дискурсі употужнюємо словниковий матеріал зразками різножанрових художніх творів, матеріалами мас-медійного контенту, які культура світськості використовує як поле оприявлення соціальних цінностей. Саме в них відзеркалено новий життєвий стиль, форму маскультури, політики, міжособистісних відносин.

Сучасне потрактування й синтагматичні зв'язки лексеми *світський* в українській лінгвокультурі не суперечать її кодифікованому тлумаченню. Водночас єднальні можливості вказаної словесної одиниці розширено: від *світських бесід* і *раутів*, узвичаєних ще з XIX ст., до *світських левиць*, *світських тусовок* і *пліток*, що мають значну функційно-прагматичну вагу в наш час. Дослідивши сполучуваність лексеми *світський*, усі виявлені контексти умовно поділяємо на *традиційні* і *нетрадиційні (сучасні)*. Традиційні: *бесіда, захід, вечір, коло, товариство, манери, етикет, спілкування, раут, вихід, бал, людина*, обарвлені легким присмаком аристократизму; нетрадиційні: *тусовка, тусовщик, хронікер, зірка, левиця, лев, вечірка, новини світського, розкішного життя, шоу-бізнесу*, сповнені енергетикою пафосу, епатажу та сміливого експерименту. Обидва контексти співіснують в одній дискурсивній площині, їх не варто протиставляти, логічно розглядати не осібно, а сукупно.

Оновлення суспільного прошарку, іменованого *світом*, яке можна вислідкувати в загальному потоці вітчизняних стратифікаційних трансформацій, стало спонукою до розширення сполучувальних потенцій лексеми *світський*. Контекстуальний континуум употужнено комунікативно актуальними словами на позначення сучасних і традиційних мовленневих ситуацій, зокрема заходів, процесів, явищ тощо. Вітчизняні ЗМІ, інтернет-ресурси, соціальні мережі, заголовки статей пістрявлюють від яскравого зображення світського життя сучасних селебритіс, зірок шоу-бізнесу, політичної еліти й олігархів: *Світські раути і вечірки стали настільки звичним явищем, що їх можна вже віднести до повсякденних явищ* [10]. Як комунікативно актуальне поняття *світський* детермінує максимально широкий соціальний простір сьогодення й обростає новими контекстами. Стають усталеними сполуки, які відображають реалії українського повсякдення – *світське життя, світська левиця, світська тусовиця, світська хроніка* тощо: *Поки що мені цілком вистачає роботи та реалізації творчого потенціалу в «Світських хроніках»* [6]. У загальному потоці соціального оновлення вітчизняного життя виникає потреба словесної фіксації посутніх буттєвих змін. Щоб уникнути

хаотичності й фрагментарності лінгвістичної перспекції, виділяємо такі (не єдино можливі) лексико-семантичні угруповання: 1) люди; 2) місця; 3) атрибути світськості; 4) поведінкові стандарти.

Світський культурний сегмент в Україні передовсім формують багаті й знамениті представники шоу-бізнесу, модного світу, бізнес-еліти, творчої інтелігенції, золотої молоді і навіть ключові особи вітчизняного політикуму. Потвердження цьому – у дискурсі, де активно транслюються поєднання лексеми *світський* зі словами на позначення людини, зокрема *левиця, лев, тусовиця, тусовиць, селебреті, пані, знаменитість, пара, модель, зірка, тусівка (тусовка), вечірка* тощо: *Хочу озирнутися на ту милу «світську» пару, яка сподівається прожити життя без жодної борозни на задоволеній ніці* (Роздобудько І., «Одного разу») [8:71].

Сучасні представники бомонду (подібно до денді XIX ст.) стають залежними від світського життя, підкоряються численним табу, дотримуються безлічі умовностей, не порушують межі заборон, щонайбільше прагнуть досягти світського статусу. Належність до еліти, олігархії чи сучасної інтелігенції визначають головню не особисті якості й досягнення, а зовнішні атрибути. Статус перетворюється на культ розкоші, моди, гламуру й асоціюється з конкретними персоналіями, подіями, об'єктами, місцями тощо. Порушення стандартів світського життя й багатьох пафосних стереотипів схоже на недотримання придворного етикету в аристократичній культурі і є приводом для нещадної критики та висміювання. Світський статус пов'язаний із конкретною локацією світської культури: дорогими ресторатаціями і готелями, закритими нічними VIP-клубами, модними бутіками, салонами преміум класу, відвідування яких – це обов'язкова практика соціалізації світських завсідників. На мовному рівні атрибут *світський* поєднано зі словами на позначення локацій та подій світської культури, як-от: *захід, подія, вечірка, вечір, бал, раут, тусовка, фуришет* тощо: *А хто ж займається виховання дитини, поки ти на світських раутах?* [6].

Українська світська культура, особливо мас-медійна, відкрито декларує культ знаменитостей, високої моди, індустрії краси, використання предметів розкоші та гедоністичний стиль життя, який не мислиться без певних статусних гламурних об'єктів, зосібна модного брендового одягу,

сучасних гаджетів, дорогих марок автівок, іменних годинників, коштовних прикрас та елітних замських будинків. Ці матеріальні символи світського життя поступово перетворено на спосіб самовираження й репрезентації в суспільстві. Світські завсідники ніби змагаються у витонченості, довершеності образів, гіперболізуючи візуальність. Закономірно, що сучасний дискурс фіксує активну сполучуваність слів *мода, убрання, журнал, життя, новина, дебют, розвага, плітка, скандал* тощо зі *світський*: *А ось чи існує по-справжньому бомонд у значенні художньої еліти – людей культури, мистецтва, котрі живуть якимось світським життям, сказати про це важко* [10].

Світське життя важко уявити без дотримання кодифікованих норм етикету, стереотипів у поведінці й мовленні. Інша сторона світського – культурна, духовна, мірилом якої не виступає матеріальна забезпеченість і статус світської персони. Не втрачають комунікативної й функційної ваги такі поняття, як *світська бесіда, світська розмова, світський етикет, світський тон, світські манери* та ін.: *Без великого бажання вести світську бесіду ти все ж продовжуєш розмову, хоча кава вже подіяла так, як вона завжди на тебе діє* [4]. Стає очевидним, що мовленнєва практика апелює і до споконвічних понять: *світський раут, світський бал, світська пані, світська леді* та ін.

Отож, на рівні повсякденної свідомості *світ, світський, світськість* і нині мисляться як щось красиве, розкішне, зразкове, до якого прагнуть, те, що є невід'ємним складником елітарного, заможного життя й корелює з новою соціальною ієрархією цінностей. Дискурсивне потрактування значення лексеми *світський* в українській мовленнєвій культурі загалом не суперечить традиційним словниковим тлумаченням. Водночас дослідження сполучуваності розглядуваної одиниці доводять, що в сучасних контекстах *світський* обростає новими значеннями або їхніми відтінками, розширюючи межі денотативної зони самого поняття. Нерідко постає проблема часткового або повного синонімічного заміщення. Відтак, перспективним бачиться розгляд функціонування лексеми *гламурний*, яка у вітчизняній лінгвокультурі стрімко набуває популярності та пропагує красивий, розкішний, для багатьох недосяжний стиль життя й суспільної поведінки.

Література

1. Дементьев В. В. Коммуникативные ценности русской культуры : категория персональности в лексике и прагматике : монография / В. В. Дементьев. – М. : Языки славянской культуры, 2013. – 337 с.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : в 4 т. / Б. Грінченко. – К. : АН УССР, 1958. – 1109 с.
3. Гумецька Л. Л. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / Л. Л. Гумецька, М. І. Керницький. – К. : Наук. думка, 1978. – 591 с.

4. Ірванець О. Загальний аналіз : збірник /О. Ірванець. – Харків : Фоліо, 2010. – 219 с.
5. Олександр Васильєв розкритикував гламурних жінок [Електронний ресурс] // Promatronu. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://promatronu.ru/rizne/golovne/4063-oleksandr-vasilev-rozkritikovav-glamurnih-zhinok.html>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 10.04.2016.
6. Осадча К. Бачу ціль – не бачу перешкод [Електронний ресурс] / К. Осадча // Pan та pani. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://pan-ta-pani.com/52674-katya-osadcha-bachu-cil-ne-bachu-pereshkod.html>. – Назва з екрана. – Дата перегляду : 22.03.2016.
7. Потебня А. Эстетика и поэтика / А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 613 с.
8. Роздобудько І. Одного разу / І. Роздобудько. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 210 с.
9. Словник української мови : в 11-ти т. / І. Білодід. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.
10. Шеремет Г. Чи існує таке поняття, як українська богема? [Електронний ресурс] / Г. Шеремет // День. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/chi-isnuie-take-ponyattya-yak-ukrayinska-bogema>. – Назва з екрана. – Дата перегляду : 14.04.2016.

УДК 811.161.1'42

В. В. Мальцева

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Чужое слово чуждого мира: проблематизация власти дискурса в романе Виктора Пелевина «Т»

Мальцева В. В. Чужое слово чуждого мира: проблематизация власти дискурса в романе Виктора Пелевина «Т». Стаття присвячено проблемі влади дискурсу в романі В. О. Пелевіна «Т», що проявляється у конструюванні розщепленої, багатовимірної свідомості героя, підпорядкованої чужим дискурсивним форматам демиургів-крейторів. Аналіз твору виявив, що сучасна проза є простором полідискурсивності (зіткнення та взаємодії різних дискурсивних форматів, серед яких неможливо виокремити дискурс-донор та дискурс-реципієнт). Окремою формою реалізації полідискурсивності є метадискурсивність (дискурс про дискурс), що має прояв у роздумах персонажу щодо творців. Рефлексія над словом дозволяє герою надбати самосвідомість та позбутися влади чужого дискурсу.
Ключові слова: дискурс, полідискурсивність, метадискурсивність, дивід, постмодернізм.

Мальцева В. В. Чужое слово чуждого мира: проблематизация власти дискурса в романе Виктора Пелевина «Т». Данная статья посвящена проблеме власти дискурса в романе В. О. Пелевина «Т», которая проявляется в конструировании расщепленного, многомерного сознания героя, подчиненного чужим дискурсивным форматам демиургов-крейторов. Анализ произведения показал, что современная проза является пространством полидискурсивности (столкновения и взаимодействия различных дискурсивных форматов, среди которых невозможно выделить дискурс-донор и дискурс-реципиент). Отдельной формой реализации полидискурсивности является метадискурсивность (дискурс о дискурсе), которая находит отражение в размышлениях персонажа о его творцах. Рефлексия над словом позволяет герою обрести самосознание и избавиться от власти чужого дискурса.
Ключевые слова: дискурс, полидискурсивность, метадискурсивность, дивид, постмодернизм.

Maltseva V. Stranger word of an another's world: the problem of the power of discourse in Pelevin's novel "T". Present article deals with the study of the power of discourse, which means consciousness' dependence on some ideological discourse structures. We have found that world perception and self-awareness of the character are constructed by demiurges, creators of postmodern literary fiction. Postmodern study represents a mosaic picture of the world and gives a blend of contexts and discourses, but the most prevalent and pervasive forms of institutionalized speech are religious, philisophical, criminal and ordinary that is related to the conception of the book. Every creator transmits his own ideological meanings in a rigid orderly system of modern writing. The analysis showed that postmodern prose is a sphere of poly-discursivity, which is expressed mainly through impact and interaction of several different discourses, among which it is impossible to single out the discourse-donor and discourse-recipient. Meta-discursivity is shown in its relation to the poly-discursivity. It is said that reflection over the utterance gives the possibility to get rid from the authority of someone's discourse. Much attention is given to problem of mosaic picture of the world in its connection with the divided person's consciousness.
Key-words: discourse, poly-discursivity, meta-discoursivity, human identity, postmodern.

Факт существования взаимосвязи между речью и мышлением человека давно стал общим местом в работах, посвященных вопросам психологии и психолингвистики, и не подлежит сомнению. В философии постмодернизма акценты несколько сместились: так, например, в работах М. Фуко, Ш. Муфф и Э. Лакло говорится о том, что язык конституирует сознание индивида. Той же концепции, кстати, придерживаются и последователи социального конструкционизма, которые также полагают, что язык, взятый в своем социально-историческом контексте, дает человеку возможность тем или иным образом структурировать, познавать мир [9:215]. Представляется, что организующая роль языка находит отражение не только в непосредственной коммуникации, но и в текстах художественной литературы, которые направлены, в первую очередь, на репрезентацию сознания читателя, активно содействующего творению новой фикциональной реальности. Художественный мир при этом многомерен и не ограничен рамками, т. е. гомогенен современному адресату, коммуникативная практика которого состоит из открытого ряда различных социальных ролей и соответствующего числа дискурсов.

Во многих своих произведениях Виктор Пелевин проблематизирует влияние дискурсивных практик на мировоззрение и самоидентификацию человека (романы «Empire “V”», «Священная книга оборотня», «Generation “P”», «Т», рассказы «Греческий вариант», «СССР Тайшоу Чжуань» и проч.). Наиболее показательным в этом аспекте, на наш взгляд, является роман «Т», в котором тема власти дискурса выдвигается на первый план.

Объектом исследования данной работы послужил роман В. О. Пелевина «Т», **предметом** изучения стал феномен власти дискурса в этом произведении. **Актуальность статьи** обусловлена возможностью нового взгляда на социально-значимую проблему власти чужого слова над сознанием каждого человека, которая эксплицируется в творчестве В. Пелевина. **Задача** исследования заключается в выявлении полидискурсивной природы мышления современного человека. Власть дискурса рассматривается с позиции критического дискурс-анализа, поскольку данная методология позволяет достичь следующих **целей**: определить роль различных дискурсивных практик в текстовом пространстве, обозначить возможные способы избавления от насаждаемых извне чужих дискурсивных формаций, проследить за особенностями функционирования полидискурсивности в романном пространстве.

Многие исследователи пелевинского творчества уделяют особое внимание стилистике автора. Так, А. Генис указывает на то, что Пелевин

говорит о «высших истинах в разных стилевых регистрах» [1:91]. Представляется, что речь идет не столько о различных стилях, сколько о столкновении нескольких дискурсивных форматов, поскольку изменение манеры повествования приводит к трансформациям в мировосприятии и репрезентации героя. Под дискурсом мы понимаем надындивидуальную языковую деятельность, в которой находит отражение особая ментальность и идеология. Дискурсивный формат коррелирует с той или иной областью социальной практики, а также задает параметры для познания и коммуникации [12:14].

Изменение самоидентификации Т. можно проследить на примере разворачивания борьбы дискурсов за гегемонию в рамках религиозного дискурс-строя (совокупности всех дискурсивных форматов, используемых в определенной области общественной коммуникации [11:126]). Данный дискурс-строй широко репрезентирован в романе: это православно-христианский дискурс, дискурс дзен-буддизма, скопческий дискурс и толстовский дискурс, который включает в себя понятия ненасилия, всеобщего труда, прощения, а также предполагает отказ от мифологизации христианства и стремление к синтезу всех верований на моральной основе. О религиозной направленности первоначального замысла романа о Льве Толстом говорит герою редактор Ариэль Брахман, отмечая, что цель, к достижению которой стремится граф Т., *меняется в зависимости от пожеланий заказчиков* [8:364]. Произведение, которое задумывалось как духовный путь Л. Н. Толстого и его возвращение в лоно церкви, превращается в пасквиль на христианство, поскольку архимандрит Пантелеймон не проплатил *возвращение блудного сына* [8:111].

В начале романа граф Т. предстает в роли молодого священника отца Паисия, который транслирует христианский дискурс со своими стилистическими базовыми концептами церкви, смерти, ада: *смерть вне лона церкви, пока над ним довлеет анафема, – это верная дорога в геенну!* [8:13]. Весьма показательным то, как герой меняет свою ипостась: он избавляется от вещественных атрибутов, которые инсценируют православно-христианскую дискурсивную формацию (клобука и рясы), лишаясь при этом имени, статуса и возможности транслировать православный дискурс: *Сброшенная ряса медленно уплыла в подводную мглу, и на поверхность реки вынырнул уже не отец Паисий, а граф Т.* [8:15]. Из вышесказанного следует, что воссоздание дискурса не ограничено лишь языковой практикой, а включает в себя объекты внеязыковой действительности, которые также могут нести в себе дискурсивное значение.

Из-за отказа архимандрита Пантелеймона от

оплаты писатели стремятся извратить те смыслы, которые уже были воплощены в книге: *наши специалисты по черному пиару нанесут их бренду колоссальный имиджевый и метафизический урон на самом фундаментальном уровне* [8:111]. Этим мотивировано то, что христианско-православный дискурс обесценивается, дискредитируется и заменяется на сектанский (например, Т. попадает под влияние скопческого дискурса и хочет побелиться малой печатью (иными словами, кастрировать себя) [8:87], чтобы уберечься от греха) или оккультный (инсценирующий появление божества-гермафродита с кошачьей головой, во имя которого совершаются все преступления). Появление дискурсов травелога и детектива связано с изменением общей концепции романа: *Маркетологи сразу объявили, что эту туфту про каючегося Толстого мы никому не продадим. <> Давайте сделаем нормальный триллер с элементами ретродетектива* [8:108].

Дискурсивные форматы, в рамках которых приходится мыслить и действовать главному герою графу Т., наслаиваются и видоизменяются, тем самым создавая явление **полидискурсивности**. Сосуществование дискурсов и переключение их кодов позволяет автору представить их «остраненно». Так, детективный жанр, соседствуя с религиозным и философским дискурс-строями, переосмысливается в ключе постмодернистской мысли: персонаж ищет не убийцу, а читателя, и находит его в себе.

В постмодерной философии полидискурсивность обретает особое значение: она проявляется в смешении пространственно-временных координат, нарушении линейности повествования, что, в свою очередь, дает основание говорить о романе «Т» как об антибахтинском романе (термин Б. Ланина), реализует принцип нониерархии, способствует созданию языковой игры и освобождает от власти дискурса. Отдать предпочтение какой-либо дискурсии – значит попасть во власть ее идеологии.

Представляется, что именно смешение дискурсов позволяет исследователям творчества В. Пелевина говорить о полиморфной природе его персонажей [10:212]. Полидискурсивность характеризуется невозможностью четко разграничить дискурсивные форматы на дискурс-донор и дискурс-реципиент. Такое дискурсивное «равноправие», продиктованное постмодернистским принципом нонселекции, позволяет каждому дискурсу претендовать на гегемонию, реализовывать свои властные свойства.

Любой дискурсивный формат стремится установить границы для познавательной и коммуникативной деятельности субъекта речи и тем самым вытеснить иные дискурсивные высказывания, содержательно и идеологически не

соответствующие общей теме, за свои пределы [12:80]. В «Т» данный феномен получил отражение в концепции текстопроизводства: роман пишут пять криэйтеров, каждый из которых занимает по отношению к тексту определенную дискурсивную позицию, закрытую для других писателей: *романы обычно пишутся бригадами специалистов, каждый из которых отвечает за отдельный аспект повествования. А затем сиитые вместе куски причесывает редактор, чтобы они не смотрелись разнородно* [8:97]. Так, Митенька Бершадский транслирует эротику и гламур, Гриша Овнюк проявляет себя, когда герой перестреливается с преследователями, прыгает с моста в реку, Гоша Пиворылов, берет на себя психоделический контент, безымянный Метафизик создает поток сознания, а Ариэль Эдмундович Брахман играет роль редактора.

Данный коммерческий проект является метафорой, поводом для осознания природы процессуальности жизни каждого человека: *Можете утешиться тем, что любой живой человек ничем от вас не отличается... Каждый человек в любую секунду жизни создается временным балансом могуществ... Единого автора нет ни у кого из нас* [8:98]. Пресуппозиция подобного высказывания заключается в полидискурсивной природе сознания человека, выражающейся в способности личности играть различные дискурсивные роли, если того потребует жизненный контекст, и интериоризировать идеологемы, которые присущи тому или иному дискурсивному формату. При таком рассмотрении сознание главного героя романа (впрочем, как и сознание современного человека) можно представить как анонимный текст, который складывается из готовых схем, выработанных обществом в ходе коммуникативной деятельности, преконструктов, значимых понятий и прецедентных имен, составляющих смысловое ядро дискурса. Человек оказывается объектом манипуляции, осуществляемой с помощью дискурсии: *вот если вам, к примеру, захотелось Аксинью – разве можно сказать, что это ваш собственный каприз? Просто Митенька заступил на вахту. Ну а если мне захотелось взять кредит под 12% годовых и купить на него восьмую «мазду»... – разве это моя прихоть? Разница исключительно в том, что вас имеет один Митенька, а меня – сразу десять жуликов из трех контор по промыванию мозгов* [8:190]. Человек при этом перестает быть субъектом собственных мыслей и желаний. Объективация превращает личность в **дивида** – фрагментированного, лишённого целостности человека Новейшего времени [3:76]. Этот принцип в полной мере выражает современную культурную ситуацию, которая представляет собой, по мнению А. Моля,

мозаїку, разобщенные отрывки, связанные случайными отношениями [6:45]. Творимая дивидом культура предопределена мозаичностью мышления и калейдоскопичностью восприятия окружающего мира, что, в свою очередь, ведет к формированию дробной структуры знания как такового. Соответственно, построение текстов также осуществляется в технике мозаичности [5:34] и находит отражение в полидискурсивности.

Зачастую соседство дискурсов выливается в их конкуренцию, борьбу за гегемонию, что проявляется в изменении смысла определенных понятий на прямо противоположные. Власть дискурса, понимаемого как система ограничений (ментальных, методологических, содержательных и лингвистических границ), накладываемых на высказывания, направлена на создание условий для распространения своей идеологии в виде различных текстов. Дивид может оказать сопротивление власти одного дискурсивного формата, приняв на себя роль транслятора другого дискурса, функционирующего по тому же «принципу подавления чужого» [12:79–80; 92]. Стремление дискурса детектива расширить свое влияние проявляется в полном изменении значения у одного из ключевых понятий религиозно-философской доктрины, которой следует граф Т., – непотворения злу насиліем. Морально-этическое учение о недопустимости воздаяния злом за зло превращается в восточный боевой прием, который основан на *обращении силы и веса атакующего противника против него самого... именно это борьба и называется непотворением злу насиліем* [8:12-13].

Порою противостояние дискурсов эксплицируется: так, Ариэль рассказывает своему персонажу о первоначальном замысле, по которому княгиня Тараканова, с которой Т. встречается на барже, должна была соблазнить графа, но *Гриша Овнюк ее раньше замочил* [8:109], Митенька не успел дописать свой фрагмент. В дальнейшем роль княгини переосмысливается: она предстает как сектантка, которая должна была принести Т. в жертву божественному гермафродиту. В реалистическом отрывке Тараканова осмысливается с позиций обыденного дискурсивного формата и выступает в качестве подруги Софьи Андреевны, жены Льва Николаевича. Таким образом каждый персонаж романа обретает несколько ипостасей, коррелирующих с той или иной дискурсией.

По В. Пелевину, эту расщепленность можно преодолеть, если стать свободным от манипулятивных стратегий чужого дискурса, т. е. обрести авторство. Функция автора-творца в данном романе тесно связана не только с порождением, но и с прочтением текста. Герой, чтобы освободиться от навязываемых смыслов,

должен был делить себя на книгу и ее читателя [8:226]. Обнаружение позиции читателя сопряжено с появлением метадискурсивного плана. Под метадискурсивностью мы понимаем взаимосвязь конкретного дискурсивного высказывания с другими дискурсами, выступающими по отношению к нему в качестве метаязыка и предлагающими авторское толкование (будь то пояснение, интерпретация или оценка) особенностей его организации [7:213]. Метадискурсивность является одним из способов реализации полидискурсивности.

Метадискурс проявляется в размышлениях Т. о том, кто из криэйторов в данный момент работает над созданием его мыслей и чувств. Герой классифицирует их на основании ментальных моделей, понимание которых ему дал главный редактор Ариэль. Например, писатель Митенька всегда транслирует эротический дискурс: *Она была в самом расцвете юности – и так ослепительно хороша, что Т. проводил ее долгим взглядом. «Митенька, – сразу же напомнил он себе, – это Митенька работает. Хорошо, не сплю...»* [8:349], *Т. почувствовал, как екнуло в груди сердце. Вот и Митенька подрулил. Хорошо хоть, узнаю сразу. Ясности взгляда не потерял* [8:308]. Гриша Овнюк, отвечающий за приключенческую составляющую романа (дискурс травелога), проявляет себя в том, что *всегда по колено в крови бредет; на нем только мочилово* [8:346;112].

Как правило, переключение дискурсивных форматов для самого субъекта речи носит закономерный, ситуативно обусловленный характер, потому протекает незаметно. Когда граф Т. учится читать интенции творцов, видит чужой почерк, он осознает себя как самость, целостность, в которую насильственно вторгается инородный Другой: *Следует постоянно напоминать себе, что я – не Ариэль, и не Митенька. И тем более не этот Ливорьлов* [8:300]. Став читателем чужих дискурсов, он принимает роль творца, который конституирует не только ту реальность, которая уже была кем-то создана, но и возможные, потенциальные, параллельные реальности. Редактор Брахман в таком случае оказывается в уязвимой позиции, поскольку он полностью находится во власти чужих дискурсов.

Однако творение своего Слова не знаменует появления истинной, подлинной реальности, поскольку, как представляется, миромоделирование не может обойтись без той или иной дискурсивной практики, так как всякое познание опосредовано дискурсией. Следует оговорить то, что в пелевинских текстах нет разделения на истинные и иллюзорные реальности; степень достоверности не является основанием для того, чтобы отдать предпочтение одному из миров, поскольку все они симулятивны. Окружающая действительность

доступна нам в готовом, отрефлектированном виде: она отражает взгляды тех социальных групп, которые участвуют в процессе становления человека как личности. В. Пелевин в одном из интервью сказал, что «реальность – это любая галлюцинация, в которую вы верите на сто процентов. А видимость – это любая реальность, в которой вы опознали галлюцинацию» [2].

Итак, герой, желающий обрести свое слово, вновь оказывается в плену готовых смыслов, поскольку все, что ему понятно и известно, сконструировано кем-то Другим, обладающим той или иной социальной дискурсивной практикой. Об этом свидетельствует финал романа: в нем появляются те же реалии, что были «дарованы» Т. его творцами: телега, которая каждый раз встречалась персонажу в необходимый момент (ср. *Однако, какой-то слишком удобный и вежливый мужик, – думал Т., засыпая. – Слово он последние десять лет каждый день выезжает на дорогу в надежде подобрать барина* [8:186]); говорящая лошадь, созданная *торчком* Гошей Пиворыловым; рыжий кот, в морде которого Т. узнал редактора Ариэля и т. д.

Метадискурсивность, которая заключается во взгляде субъекта речи на свое высказывание с иной дискурсивной позиции, является характерной чертой всего литературного творчества В. Пелевина. Рефлексия над словом призвана освободить от власти дискурса, однако такое освобождение также оборачивается всего лишь очередной симуляцией. Полного освобождения можно достичь, если поставить в тексте точку: *Приближается граница, после которой... В общем, раз автор теперь вы, надо решить, где будет последняя обзорная точка* [8:411]. Высказывание, которым завершается повествование, – *любые слова будут глупостью, сном и ошибкой* [8:411] – снимает релевантность противостояния дискурсивных форматов, борющихся за статус истинных и доминантных, а также разрушает авторский миф о графе Т.

Изложенный материал позволяет прийти к следующим **выводам**:

1. Роман В. Пелевина «Т» представляет собой

поликодовое текстовое пространство. В произведении поднимается вопрос о влиянии дискурсивных форматов на самоидентификацию персонажей и способ освоения ими окружающего мира. При переключении дискурсов меняется мотивировка перипетий романа.

2. В романе эксплицируется зависимость между доминантным положением тех или иных дискурсов и их ситуативной востребованностью. Среди гегемонных дискурсивных форматов оказываются религиозный (поскольку роман изначально задумывался как произведение о духовном пути Льва Толстого, а затем превратился в пасквиль на христианство), философский (бытует мнение о том, что В. Пелевин пишет философские романы), криминальный (эта дискурсия транслируется Ариэлем, который является посредником в мире российского бизнеса), а также дискурс травелога (что связано с детективно-приключенческой составляющей произведения).

3. Борьба за освобождение от чужого дискурса заключается в переключении, постоянной смене дискурсивных форматов, т. е. в полидискурсивности. Отдать предпочтение какому-либо дискурсу – значит попасть во власть его идеологии. Метадискурсивность, которая проявляется в размышлениях над текстом, дает возможность человеку обнаружить себя в мире, однако полное освобождение от чужого слова порождает только молчание или пустота, которую сам В. Пелевин пропагандирует из романа в роман (ср. «Чапаев и Пустота»).

4. Техника введения дискурсов в ткань повествования, отображающая тему «жизнь героя как проект», акцентирует внимание читателя на проблеме соотношения цивилизации и культуры. В. Пелевин демонстрирует победу цивилизации над культурой, т. е. превращение «естественной» полидискурсивности, отражающей процессуальность жизни в ее многообразии, в коммерческую технологию. Таким образом, автор ставит вопрос о перспективах жизни современного ему общества, выход которого из цивилизационной ловушки заключается в рефлексии над чужим словом и обретении самосознания.

Литература

1. Генис А. Иван Петрович умер : статьи и расследования / Александр Генис. – М. : НЛО, 1999. – 336 с.
2. «Вдали от комплексных идей живешь, как Рэмбо, – day by day» : [интервью с писателем В. Пелевиным / записала Л. Новикова] [Электронный ресурс] // Коммерсантъ. – 2003. – № 157. – С. 14. – Режим доступа : <http://kommersant.ru/doc/408159>.
3. Ильин И. П. Постмодернизм: словарь терминов / И. П. Ильин. – М. : ИНИОН РАН – INTRADA, 2001. – 384 с.
4. Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса : пер. с фр. и португ. / Общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю. С. Степанова. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – 416 с.
5. Михайлов В. А. Особенности развития информационно-коммуникативной среды современного общества / В. А. Михайлова, С. В. Михайлов // Актуальные проблемы теории коммуникации: сб. науч. тр. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 34–52.

6. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль; [пер с фр.; вступ. ст., ред. и прим. Б. В. Бирюкова, Р. Х. Зарипова и С. Н. Плотникова]. – [3-е изд.]. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 416 с.

7. Олизко Н. С. Семиотико-синергетическая интерпретация особенностей реализации категорий интертекстуальности и интердискурсивности в постмодернистском художественном дискурсе: дис. ... доктора филол. наук: 10.02.19 / Н. С. Олизко. – Челябинск, 2009. – 343 с.

8. Пелевин В. т. [роман] / В. Пелевин. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2016. – 416 с.

9. Смит Н. Современные системы психологии: история, постулаты, практика / Н. Смит; [пер. с англ.; под общ. ред. А. А. Алексева]. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.

10. Степанов А. Ишь, навертел! [Электронный ресурс] / А. Степанов // Прочтение. – Режим доступа: <http://prochtienie.ru/index.php/docs/3367>.

11. Филипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод. / Л. Филипс, М. В. Йоргенсен; [пер с англ.] – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с.

12. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: [учеб. пособ.] / В. Е. Чернявская. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 136 с.

УДК 801.73:028 – 051(045)

В. П. Мусиенко

Киевский национальный лингвистический университет

Фактор автора в герменевтическом процессе

Мусиенко В. П. Фактор автора у герменевтичному процесі. У статті обговорюється авторський чинник у процесі інтерпретації тексту. Визначено і продемонстровано на текстах найсуттєвіші координати для врахування авторської позиції щодо змісту висловлювання: експлікація авторської присутності, ступінь об'єктивності, оцінка.

Ключові слова: герменевтика, інтерпретація, авторська присутність, авторська об'єктивність, авторська оцінка.

Мусиенко В. П. Фактор автора в герменевтическом процессе. В статье обсуждается роль автора в процессе интерпретации текста. Определены и продемонстрированы на текстах важнейшие координаты для фиксации авторской позиции относительно содержания высказывания: экспликация авторского присутствия, степень объективности, оценка.

Ключевые слова: герменевтика, интерпретация, авторское присутствие, авторская объективность, авторская оценка.

Musienko V. The Author's Factor in the Hermeneutic Process. The article deals with author's factor in the process of the interpretation of the text.

Domination of the author's position is assessed through the prism of subjectivism and intentionalism. The dependence of the influence of the author's personality in the interpretation of the text on its type is noticed. Future prospects for a comparative study of the author's role in unfolding texts with a common subject of speech are outlined. The most important coordinates for fixing the author's position regarding to the content of the statement are determined and demonstrated on the texts: the nature of the presence, the degree of objectivity, the evaluation, the level of evidence.

Two types of author's presence are distinguished: explicit or implicit. The degree of author's objectivity is presented in the form of a scale: subjectivity, conventionality, objectivity, conditional objectivity (lack of markers), taking into account the interests pursued. The author's assessment of the subject of speech is characterized in the parameters well – normally – badly, the determination of its explication is indicated by the type of discourse. It is noted that the category of evidence of the author's position, the most significant in the scientific and political discourse, is on the border between the author's and reader's position: it is programmed by the author, but ultimately is in the power of the recipient.

Key words: hermeneutics, interpretation, author's presence, author's objectivity, author's score, proof of author's position.

Доминирование позиции автора в герменевтике можно квалифицировать как интенционализм, поскольку в данном случае ставится задача уяснить подлинные намерения автора. Философской основой для понимания текста как опредмеченной субъективности автора является идеализм. Э. Гуссерль афористично сформулировал роль субъекта в восприятии мира:

между сознанием и реальностью зияет пропасть смысла [6:11].

Авторский аспект не менее существенен, нежели предметный, что особенно актуально при восприятии текстов научных (принадлежность автора к определенной школе, например), политических (принадлежность к политической силе), религиозных, художественных и др.

Авторский замысел и цель очень важны в библеистике, начиная с ранней церкви и до наших

дней, особенно если авторы выступали в роли апостолов или пророков, а также почитались как Отцы церкви. Обычно именно они служат отправной точкой для истолкования текста. Более того, по мнению Иоанна Златоуста, автор текста ответственен за восприятие текста. Позже и Мартин Лютер, и Жан Кальвин считали поиск авторского замысла в Священных текстах наиболее важным аспектом интерпретации. Именно на материале библейской герменевтики Ф. Шлейермахер («Герменевтика») заключает, что в основе понимания лежит раскрытие авторского замысла, ведь следуя ему, автор избирает жанр текста и речевые средства. Главная задача герменевтики по Ф. Шлейермахеру – понять автора и его труд лучше самого автора. Понять произведение можно только с учетом жизненных обстоятельств автора, восстановив ход его мысли. Это положение Ф. Шлейермахера было высоко оценено В. Дильтеем, который связывал его с учением о подсознательном в творчестве. Задача интерпретатора заключается в том, чтобы раскрыть бессознательное, запечатленное в тексте. Возможность проникновения в авторское бессознательное В. Дильтей усматривает в механизме эмпатии [7:180–189 и др].

Русский философ Г. Шпет в «Эстетических фрагментах» также отмечает важность учета личности автора: за каждым словом автора мы начинаем теперь слышать его голос, догадываться о его мыслях, подозревать его поведение. Слова сохраняют все свое значение, но нас интересует некоторый как бы особый интимный смысл, имеющий свои интимные формы [11: 380, 470]. Роль автора в постижении художественного текста подчеркивал и известный теоретик языковой личности художника В. Виноградов [4:118, 210 и др.]. Фактор автора доминирует в концепции интерпретации Р. Унгера, абсолютизируется у Ю. Айхенвальда. Украинский исследователь С. Квит подчеркивает: «Авторская личность формирует стиль, и посредством стиля, в произведениях, влияет на мир и изменяет его» [8:111]. Его герменевтический анализ произведений [8: 102–155] базируется именно на позиции автора.

В. Белянин, развивая идею Ф. Шлейермахера и В. Дильтея о необходимости раскрыть подсознательный пласт в тексте, пытается детерминировать «тип текста» психическим типом личности автора. В работе «Основы психолингвистической диагностики: Модели мира в литературе» [2] он настаивает на том, что за текстом стоит не реальная действительность, а реальные психические процессы, которые протекают в **сознании акцентуированной личности**. Автор пытается доказать, «что «светлые» и «активные» типы текстов соответствуют мироощущению личности

с паранойяльными чертами акцентуации; «веселые» тексты соответствуют мироощущению личности гипоманиакального склада; «красивые» описывают мир личности демонстративной акцентуации; в основе эмоционально-смысловой доминанты «темных» текстов лежит мироощущение, схожее с мироощущением эпилептоидной личности; «печальные» тексты отражают мироощущение депрессивной личности». Автор подчеркивает при этом сопряженность идеи с герменевтической проблематикой. В. Белянин строит концепцию на материале художественного текста, но, полагаем, что и в других коммуникативных сферах (религиозной, политической, научной) она находит свое проявление.

Необходимо учитывать, что фактор автора при интерпретации текста зависит от типа текста. Так, в официально-деловых и других институализированных текстах (протокол, рецепт, автореферат диссертации, инструкция, информативное сообщение, аннотация), в фольклоре личность автора нивелируется, а следовательно, при интерпретации этот фактор стремится к нулю. С другой стороны, дешифровка смысла художественных текстов, особенно постмодернистских, экзистенциальных, лирической поэзии, философской литературы, политического и рекламного текста во многом обусловлена пониманием личности автора, ср., например, интересное замечание у Э. Тисельтона относительно позиции П. Рикера: «Это соответствует протестантским убеждениям П. Рикера в преимущественно католической стране» [9:270].

Однако и в научных, и в учебных текстах, казалось бы, по природе деперсонифицированных, может сквозить личность автора (все зависит от личности!). В качестве примера можно привести влияние авторской личности Л. Гумилева на принятие его концепции этногенеза. Без сомнения можно утверждать, что каждый, кто прочитал «Географию этноса в исторический период» [5], стал апологетом его концепции, что не в последнюю очередь обусловлено его манерой изложения. С. Беляков в книге «Гумилев сын Гумилева» [0] подчеркивает, что, по утверждению современников, слушавших его лекции в середине 70-х – начале 80-х гг., «со страниц как будто звучит подлинный голос Льва Николаевича». Проявляющийся в тексте образ Л. Гумилева, способствует сближению читателя с автором. Избранная им стратегия создает у читателя чувство полной свободы размышления, и в конце он полностью разделяет с ученым его концепцию, следовательно, принимая за нее и ответственность.

В тексте могут найти преломление различные аспекты личности автора, влияющие на восприятие

текста: этнический, социальный, идеологический, политический, религиозный, когнитивный, демографический, гендерный, психический. Ср., например, выработанные в литературоведении понятия: деревенская проза, дамский роман, городской роман, интеллектуальная поэзия, петербургская проза, русский роман, японская поэзия. Не последнюю роль играют обстоятельства жизни автора, ср., например, произведения И. Тургенева «Муму» и «Первая любовь» и склад его психики, о чем очень любят писать западные исследователи. Показательны в этом отношении сопоставления стихов Н. Гумилева и Д. Бедного, философских трудов П. Флоренского и Н. Бердяева, романов А. Платонова и И. Бунина, изображение гражданской войны в «Конармии» И. Бабеля и «Беге» М. Булгакова и т. д. и т. п. Прекрасной иллюстрацией влияния авторской позиции при восприятии может послужить старый французский фильм «Супружеская жизнь», в котором одни и те же события представлены с позиций жены (первая серия) и мужа (вторая серия).

Безусловно, понять заложенный автором смысл очень важно, но главное – понять смысл текста применительно к социокультурному контексту его порождения и восприятия. Фактор автора – один из составляющих истолкования в триаде автор – текст – читатель.

Задача читателя состоит в постижении текста применительно к предмету речи. Для этого и нужно уяснить и отделить авторскую позицию, обусловленную контекстом создания и авторской субъективностью. Идеальным случаем будет также рефлексия над собственным пониманием – чего мы чаще всего избегаем, считая собственную субъективность – истиной.

Автор произведения может быть названным и анонимным, индивидуальным и коллективным, однако во всех случаях его позиция касательно содержания текста может быть определена в координатах: экспликации, объективности, оценки, доказательности. Рассмотрим на примерах.

1. Формальное присутствие автора может быть эксплицитным и имплицитным. Эксплицитное присутствие автора маркировано местоимениями первого лица. Оно свойственно деловым бумагам (расписка, завещание, заявление и т. д.), дневникам, личным письмам, научным трудам (также авторское *мы*), поэзии. Например:

За все, за все тебя благодарю я:
За тайные мучения страстей,
За горечь слез, отраву поцелуя,
За месть врагов и клевету друзей;
За жар души, растроченный в пустыне,
За все, чем я обманут в жизни был...
Устрой лишь так, чтобы тебя отныне

Недолго я еще благодарил.
(М. Лермонтов. Благодарность)

См. также экспликацию личной позиция автора научного текста, что способствует интимизации дискурса у Л. Гумилева:

• Английская армия оказалась сильной еще за счет другой этнической коллизии. Я уже говорил об уэльских кельтах...(103);

• Здесь Зердушт (я произношу по-новоперсидски, по-древнеперсидски будет Заратуштра)...(114).

Последнее предложение явно демонстративно: известно, что оппоненты часто упрекали Гумилева в незнании древних восточных языков. Попытка реабилитации кажется читателю вполне невинной.

Имплицитное присутствие автора со всей очевидностью проступает в лирической поэзии, где автор сливается с лирическим героем, хотя маркеры лица в тексте отсутствуют, – маркером является как раз жанр лирического стихотворения. См. например:

И скучно и грустно, и некому руку подать
В минуту душевной невзгоды...
Желанья!.. что пользы напрасно и вечно
желать?..
А годы проходят – все лучшие годы!

Любить... но кого же?.. на время – не стоит
труда,

А вечно любить невозможно.

В себя ли заглянешь? – там прошлого нет и
следа:

И радость, и муки, и всё там ничтожно...

(М. Лермонтов. И скучно и грустно)

Более того, знатоки поэзии достаточно успешно могут определить даже имя автора, не зная конкретного произведения, – по идеям, типичным образам, слогу, ритмике.

Автор может скрываться за рассказчиком (рассказ в рассказе), как, например, в повести И. Тургенева «Первая любовь», или за объективным повествователем (речь от третьего лица).

2. Поскольку текст представляет собой коммуникативное событие, его интерпретация должна учитывать **степень объективности**, которая обусловлена представленностью авторской позиции и учетом преследуемого в тексте интереса (автора, читателя или третьих лиц).

Авторская позиция может быть представлена как субъективная («Я так думаю»), конвенциональная («Все умные, порядочные, наши люди так думают»), условно объективная, т. е. отсутствующая («Это известно»), объективизированная (фотографии, отсылки к

авторитетным мнениям, указания на личное свидетельство, апелляция к очевидцам и т. п.). Объективная позиция преследует интересы читателя, субъективная, конвенциональная – интересы автора и/или определенной группы лиц; объективизированная позиция за формами объективности по сути скрывает субъективную и конвенциональную позицию. Собственно, квалифицировать текст как объективный достаточно затруднительно – ведь даже выбор предмета окрашен субъектом, является значимым для него.

Рассмотрим на материале сообщений в Интернете о визите П. Порошенко во Францию в апреле 2015 года, начале АТО на Донбассе, шахтерском протесте.

Текст 1. **В эфире французского канала президент пообещал, что вопрос вступления в альянс будет решать народ.**

Президент Украины Петр Порошенко анонсировал референдум о вступлении Украины в НАТО, поскольку этот вопрос должен решаться украинским народом. Об этом Порошенко заявил в эфире французского телеканала *iTele*, передает УНИАН.

«Вопрос о присоединении Украины к НАТО является фундаментальным, я организую референдум, решение примет народ», – процитировал слова Порошенко в Twitter французский канал.

Кроме того, в этом же интервью президент сообщил, что количество жертв вооруженного конфликта на Донбассе уже превысило 6 тысяч.

Напомним, президент Украины Петр Порошенко находится с официальным визитом во Франции, где провел ряд переговоров, в том числе встречу тет-а-тет с президентом Франции Франсуа Олландом.

Как сообщалось, в начале февраля Олланд заявлял, что Франция не приветствует идею принятия Украины в НАТО (Корреспондент).

Позицию автора формально можно определить как отстраненную, объективизированную (см. отсылки – курсив), содержательно проступает антинатовская позиция (см. последнее напоминание о позиции Франции), а следовательно – сообщение преследует интересы оппозиции.

Текст 2. **Петр Порошенко открыл в Париже «второй фронт»**

Петр Порошенко совершил первый официальный визит во Францию. В ходе визита украинский президент рассказал, что он думает о выполнении Минских соглашений, будет ли страна вступать в НАТО и в Европейский союз, станет ли Россия для Украины вчерашним днем... И о том, чего он ждет после 9 мая...

Вопрос о скором вступлении страны в Союз пока, **конечно, не рассматривается. Ни ЕС, ни Украина к этому еще не готовы.** Но если Украина будет следовать по пути, предначертанному для тех, кто мечтает оказаться в Евросоюзе, **то «решения будут приняты»**, заверил Олланд. И тут же добавил: **«Или нет».**

Но о таком варианте Петр Порошенко даже думать не хочет. И поэтому много работает: **спит по четыре часа в сутки, а иногда и не спит трое суток подряд.**

Впрочем, невзирая на временные проблемы (**а особенно – на олигархов**), Европа пообещала украинцам безвизовый въезд с 1 января 2016 года. **По крайней мере, об этом сказал Порошенко, а Олланд возражать не стал** (Новая газета).

Позицию автора можно определить как объективизированную (см. отсылки – курсив), в европейском будущем Украины он сомневается (жирный шрифт – **«Или нет»**, упоминание об олигархах). Назвать автора сторонником президента сложно (ирония, многоточия – жирный курсив), т. е. текст отражает интересы оппозиции.

Текст 3. Комсомольская правда в Украине. **Любовь СИДОРЕНКО** –16.04.2014

В Краматорске активисты захватили военную технику [видео, фото].

Около 9 утра 16 апреля в город зашли БТРы. Теперь в руках сторонников федерализации.

5 БТРов и танк вошли со стороны села Александровка Славянского района, где до этого проходили учения. Сверху сидели украинские военнослужащие. Они прошли по Краматорску буквально пару километров. Народ увидел их в районе рынка. По словам очевидцев, женщины с воплями бросались к машинам, мужчины что-то кричали, пытались преградить им дорогу. Машины остановились.

– Солдат было человек 50. **Люди** относились к солдатам **доброжелательно**. Торговцы с рынка принесли им продукты и сигареты, поили чаем. **Военные** сначала с опаской смотрели на горожан, потом стали относиться к ним **по-доброму**. Все ведут себя совершенно спокойно, – **говорят очевидцы.**

К машинам очень быстро сбегался народ. **Как говорят наблюдатели**, набралась пара тысяч. Затем подъехал грузовик из которого вышли представители самообороны, приверженцы федерализации.

– Стоять! Не двигаться! – кричали они, размахивая автоматами Калашникова. Народ и солдаты оторопели. Они сразу же принялись пояснять, что никакого **конфликта нет, все спокойно**. После состоялись переговоры между активистами и военными. Несмотря на то, что все были вооружены, **хвататься за оружие никто не**

спешил.

Солдаты стали на сторону местных активистов – таков итог диалога. **Мирно и без единого выстрела они сдались сторонникам федерализации.** Последние в знак своей победы поставили на БТР флаг РФ.

– УРА! Донбасс! – оралі вокруг.

Затем около двадцати **краматорчан сели на военные машины и вместе со служивыми** они отправились преграждать дорогу технике, которая, по слухам, подходит к городу с другой стороны.

В свою очередь, **Минобороны опровергает** захват техники.

Позицию автора можно определить как объективизированную (отсылки – курсив, есть фотографии техники с флагами РФ), текст отражает интересы федералистов (см. выделенные нами жирным шрифтом ключевые фрагменты) и оппозиции к власти (уличение правительства во лжи – жирный курсив).

Ср. также тексты 4 и 5, в которых представлено одно и то же событие – протест шахтеров в Киеве в апреле 2015 года, но авторская позиция и авторский интерес противоположны.

Текст 4. **Протест шахтеров есть не что иное, как плохой спектакль «при участии» Ахметова – политолог**

О забастовке шахтеров, под Кабмином и АП напоминает плохо режиссированный спектакль. Об этом *сказал политолог Тарас Березовец.*

Политолог рассказал, что, анализируя поведение шахтеров, у него сложилось впечатление, что часть этих людей не имеет совершенно отношения к угольной промышленности, передает Joinfo.ua со ссылкой на канал «24».

Сделать такие выводы ему позволили руки самих протестующих – не у всех есть характерная угольная пыль на руках, не смывается. Тем более что люди в Киев были привезены организовано на автобусах. *Он напомнил, что во время забастовки шахтеров в 90-х протестующие пешком преодолевали расстояние до Киева, что действительно говорит об экономической основе протеста.*

«Создается впечатление, что это плохая театральная постановка», – *сказал Березовец.*

Эксперт также отметил, что роль Рината Ахметова в этом протесте ясно прослеживается (<http://joinfo.ua/>).

Предлагаемый фрагмент – текст в тексте. Текст политолога субъективен, на что имеется указание в тексте. Изложение его слов объективизировано отсылками (курсив), оно солидаризируется с мнением политолога (нет вопросов, замечаний, просящейся иронии касательно чистых рук),

который к тому же назван экспертом, что должно автоматически увеличить вес сообщения. Солидарная авторская позиция текста – проправительственная, анти-ахметовская, игнорирующая шахтерский интерес.

Текст 5. **Правительство должно пересмотреть свое отношение к шахтерам – нардеп**

Об этом заявил народный депутат, член парламентской фракции Оппозиционного блока Сергей Сажко во время встречи с шахтерами под стенами ВР.

«Мы обращаемся к правительству с требованием пересмотреть свое отношение к шахтерам и шахтерскому труду. Нельзя имея такой потенциал, кормить шахтеров других стран! Давайте направим деньги, за которые мы закупаем уголь и электроэнергию, на свои шахты, на их реконструкцию и сделаем их бездотационными», – *сказал Сергей Сажко.*

Политик напомнил, что шахты – это бюджетобразующие предприятия многих городов и поселков.

«Если закрывается шахта – город умирает!», – *сказал он.*

Народный депутат подчеркнул, что шахтеры – это основа экономической безопасности таких населенных пунктов.

«Вы зарабатываете деньги, чтобы содержать медицину, образование, чтобы выплачивались пенсии», – *резюмировал Сергей Сажко (<http://daily.com.ua/>).*

Текст 5 – также текст в тексте, он представляет мнение депутата, которое конвенционально – депутат высказывается от имени оппозиционного блока. Его позиция – антиправительственная (оно не спасает шахты и игнорирует рабочих). Само сообщение объективизировано отсылкой, изложение солидарно, преследует интересы шахтеров.

3. Авторская оценка (имплицитная / эксплицитная) располагается на градуированной шкале: хорошо – нормально – плохо. При этом, в соответствии с этическим правилом, хорошо воспринимается как норма, а норма – как хорошо. См. эксплицитную оценку в детском стихотворении: *Если мальчик любит мыло и зубной порошок, этот мальчик очень милый – поступает хорошо* (В. Маяковский).

Прозрачная авторская оценка очень важна в детской литературе, ввиду недостаточного нравственного опыта ребенка. Она широко и прямо применяется в публичных выступлениях политиков, в проповедях, в рекламе, чтобы не допустить вариантов при восприятии. Ср., например, спичи В. Рабиновича в его телевизионной программе, одиозные выступления

О. Ляшко, некоторые из высказываний которого стали прецедентными, и других политиков.

В научных текстах авторская оценка модифицируется в аспекте эпистемической модальности (уверенность – сомнение), а в аналитических в рамках категории истинности – ложности. При этом, казалось бы, сомнение по определению должно маркировать отрицательную оценку высказывания, а уверенность – положительную, однако необходимо отметить, что сомнение в научном тексте может быть продуктивным, поскольку устанавливает некоторые границы для выдвигаемого положения, а следовательно, вызывает доверие, в то время как категорическая уверенность может вызывать неприятие. Действующие в современном научном сообществе правила коммуникации требуют при анализе существующих концепций избегать прямой отрицательной оценки истинности разбираемых положений – она презентуется обычно путем ограничения эпистемическими маркерами типа: *трудно согласится, вызывает сомнение, требует проверки, вступает в противоречие* и т. п.

В художественных текстах оценка чаще имплицитна, она сопряжена с авторскими симпатиями: читатель легко угадывает, насколько любит автор своих героев, принимает ли он изображаемое событие. Интересна в этом отношении авторская оценка заведомо отрицательных явлений, например, героизация преступного мира – образ Бени Крика (налетчика!!!) в «Одесских рассказах» И. Бабеля и т. п.

4. Категория доказательности, наиболее существенная в научном и политическом дискурсе, находится на границе между авторской и читательской позицией, которая хотя и программируется автором, но в конечном счете находится во власти реципиента. Л. Бузук [3] рассматривает доказательность в связке с

категорией убедительности, отмечая, что доказательность формируется при помощи логических аргументов, а убедительность путем психолого-риторического воздействия на реципиента, поэтому возможны различные комбинации доказательности и убедительности, среди которых, по нашему мнению, наиболее интересен случай – доказательно, но неубедительно, т. е. логическим путем автор почему-то не достучался до сознания реципиента, нужно больше психологического воздействия. Полагаем, что доказательность нельзя исключить из убедительности. Видится, дело в том, что доказательность балансирует на границе между автором и реципиентом, тогда как убедительность находится во власти реципиента – именно он решает, насколько приемлемы доказательства, и именно он поддается или не поддается чарам психологического воздействия. Программирование убедительности автором превращает убедительность в доказательность: выступая перед женщинами, обратить внимание на гендер, перед студентами – на стипендии, перед пенсионерами – на тарифы и т. д. Ситуация, когда реципиент отбрасывает доказательства или считает их недостаточными («и это все?»), а следовательно, неубедительными, нашла отражение в пословице: *Не по хорошему мил, а по милу хороши*, что отсылает нас к идеям устоявшейся картины мира и мировоззрения человека, – расшатать их непросто.

Поскольку при интерпретации текста вступают во взаимодействие автор, читатель и предмет речи (язык – это код, соединяющий участников), реципиенту важно очертить авторскую позицию (свою он принимает как не подвергающуюся сомнению объективность) обычно с целью уяснить суть предмета речи, но возможна и другая задача – понять, кто есть кто. От успешности решения этой задачи зависит результативность герменевтического процесса.

Литература

1. Беляков С. С. Гумилев сын Гумилева [биография Льва Гумилева] / С. С. Беляков. – М. : АСТ, 2013. – 790 с.
2. Белянин В. П. Основы психолингвистической диагностики: Модели мира в литературе / В. П. Белянин. – М. : Тривола. – 2000. – 248с.
3. Бузук Л. Г. Лингвистическая герменевтика: в поисках методологических оснований [Электронный ресурс] / Л. Г. Бузук. – Режим доступа : www.gramota.net/materials/2/2016/8-2/15.html
4. Виноградов В. В. О теории художественной речи / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1971. – 239 с.
5. Гумилев Л. География этноса в исторический период / Л. Гумилев. – Л. : Наука, 1990. – 279 с.
6. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии [Электронный ресурс] / Э. Гуссерль. – М. : Лабиринт, 1994. – Электрон. аналог печат. изд.: режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000074/index.shtml>
7. Дильтей В. Собрание сочинений : В 6 т. – Т. 3. Построение исторического мира в науках о духе / В. Дильтей; [Пер. с нем. под ред. В. А. Куренного]. – М. : Три квадрата, 2004. – 419 с.
8. Квіт С. М. Основи герменевтики : [навч. посіб.] / С. М. Квіт. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 192 с.
9. Тисельтон Э. Герменевтика / Э. Тисельтон [Пер. з англ.]. – Черкасы : Коллоквиум, 2011 – 430 с.
10. Шлейермахер Ф. Герменевтика / Ф. Шлейермахер [Пер. с нем. А. Л. Вольского]. – СПб. : «Европейский Дом», 2004. – 242 с.
11. Шпет Г. Г. Эстетические фрагменты / Г. Г. Шпет. – Пг. : Колос, 1923. – 94 с.

УДК 811.111'06'38'272'42

І. Е. Сніховська

Житомирський державний університет імені Івана Франко

Внутрішня форма слова у дзеркалі мовної гри

Сніховська І. Е. Внутрішня форма слова у дзеркалі мовної гри. Стаття присвячена висвітленню значення внутрішньої форми знака для вивчення феномену мовної гри. Підкреслено, що внутрішня форма виступає в якості асоціативного стрижня сприйняття знака, тому для створення ігор в ситуаціях мовної гри лінгвокреативна особистість використовує потенціал внутрішньої і зовнішньої структур слова. Зроблено висновок про те, що дослідження внутрішньої форми слова у дзеркалі мовної гри відкриває можливості (ре)конструювання асоціативної валентності знака, ланок мовної номінації, уможливаючи тим самим досягнення впливу на інтелектуальну й емоційну сферу адресата.

Ключові слова: мовна гра, внутрішня форма, іграма.

Сниховская И. Э. Внутренняя форма слова в зеркале языковой игры. Статья посвящена значению внутренней формы слова в контексте феномена языковой игры. Подчеркнуто, что внутренняя форма выступает в качестве ассоциативного стержня восприятия знака, поэтому для создания игр в ситуациях языковой игры лингвокреативная личность использует потенциал внутренней и внешней структур слова. Сделан вывод о том, что исследование внутренней формы слова в зеркале языковой игры открывает возможности (ре)конструирования ассоциативной валентности знака, звеньев языковой номинации, делая возможным воздействие на интеллектуальную и эмоциональную сферу адресата.

Ключевые слова: языковая игра, внутренняя форма, играма.

Snikhovska I. E. The Inner Form of the Word in the Mirror of Language Play. The article is devoted to highlighting the meaning of the inner form of the word for studying the phenomenon of language play. It is emphasized that the inner form acts as an associative core of sign perception, therefore, to create ludic units in the situations of language play, the linguo-creative personality uses the potential of the inner and outer structures of the word. The paper seeks to address the issue of creating the ludic units in the associative field of language play as the process in which the participants of the communicative interaction employ the lingual associative code, based on analogies between signs, phonetic deformations of the outer form of the words, combining language features of phonological, word-building, syntactic levels, and is based on either sound and structural analogy or phonetic deformation, the use of an unconventional grammatical form, etc. The conclusion is drawn that the study of the inner form of the word in the mirror of the language play opens up the possibilities of (re)constructing the associative valency of the language sign, the links of the language nomination, making possible an impact on the intellectual and emotional sphere of the addressee.

Key words: language play, inner form, ludic unit.

Закони системного функціонування знаку, основний з яких твердить, що співвідношення плану змісту і плану вираження є неізоморфним, поширюється і на мовотворче мислення. Лінгвокреативне мислення передбачає здатність особистості створювати нестандартні дотепні конструкції. Мовна гра (МГ) як прояв творчого типу мислення і самовираження людини звернена до використання асоціативного формально-семантичного лінгвального коду. У ситуаціях МГ лінгвокреативна особистість використовує потенціал внутрішньої і зовнішньої структури слова для створення різноманітних мовно-ігрових утворень [6:240]. МГ являє собою ефективний засіб мовленнєвого впливу, використовуючи насамперед матеріал лексичного рівня мови та лексичну валентність.

Вивчення внутрішньої форми (ВФ) слова як найбільш загальної ознаки предмета або явища, покладеного в основу номінації, внесла істотний внесок у вивчення лінгвокреативності загалом і МГ зокрема. Метою статті є висвітлення асоціативних властивостей мовного знака з урахуванням його ВФ, у системному і контекстуальних планах мовно-ігрового сприйняття.

Без урахування внутрішньої форми слова, або,

в ширшому розумінні, мотиваційно-образної основи найменування, неможливо у всій повноті уявити асоціативні властивості знака як в системному, так і в контекстуальному планах його сприйняття.

Традиційне трактування змісту поняття «внутрішня форма» співвідносить його з етимологічним значенням найменування [6:45–46]. В. П. Григор'єв під ВФ розуміє конотативний зміст слова, якого воно набуває при вживанні в естетичній функції в контекстах поетичної мови [1:17].

Слідом за О. О. Потебнею ми розуміємо ВФ як ознаку означуваного, яка отримує формальне втілення у звуковій оболонці слова і слугує основою найменування [8:17]. Такий підхід до розуміння ВФ постулює значущість формального вираження змісту для його подання в системі одиниць мови – вмотивованість змісту пов'язана з певною формою його вираження. ВФ слова сприяє розумінню його значення, оскільки вона виступає у якості асоціативного стрижня сприйняття знака. Крім того, ВФ слова має креативну силу, допомагаючи наочно виразити культурно значущі для національного світобачення ознаки в семантиці слів, що можна простежити як у межах однієї національної мови, так і на тлі різних мов [5:42].

Вивчення творчого характеру процесів МГ, що призводять до продукування семантичного ефекту, передбачає врахування процесів лексичної атракції, які визначають особливості конструювання і сполучуваності словесних знаків і проявляються в комунікативній діяльності стихійно, призводячи до порушення узуального стереотипу сприйняття і вживання слова.

Динаміка мовотворчого мислення пов'язана з поняттям про «асоціативну структуру знака» [2:34]. Уся сукупність асоціативних відносин, в які включено мовний знак, розподіляється за трьома напрямками: відношення знака до явищ дійсності (відносини між означаючим і означуваним усередині знака); відношення знака до інших знаків у системі (синтагматичні та парадигматичні відношення між знаками); асоціативні відносини між знаками в тексті (мовленнєва актуалізація знака). І формальна, і змістова сторона словесного знаку володіє потенційною можливістю актуалізації тих чи інших видів асоціативного зв'язку. За допомогою стратегії МГ, яка дозволяє перейти від стереотипного сприйняття і використання знака до асоціативно-ігрового, що подає пропозиційний смисл у нестандартній «людській упаковці», реалізується прагматична установка МГ на творче використання асоціативної валентності знака. Вона проявляється на всіх рівнях функціонування знака (фонетичному, словотвірному, лексичному, синтаксичному) і дає можливість по-різному інтерпретувати його формально-змістову структуру.

Саме механізми асоціювання організують когнітивну пам'ять людини таким чином, що створюють можливість варіювання асоціативних зв'язків відповідно до комунікативних потреб мовців [4:28]. Чим ширше коло асоціативних зв'язків слова в мовній свідомості носія мови, тим ширше можливості формально-семантичних модифікацій знака.

Для створення ігрем у ситуаціях МГ лінгвокреативна особистість використовує потенціал внутрішньої і зовнішньої структури слова, що дає змогу моделювати ігрове асоціативне поле з урахуванням позаконтекстного і мовленнєвого варіювання одиниць мови. Створення ігрем пов'язано з фонетичним, словотвірним, лексичним типами асоціювання, а контекстуальні асоціативні зв'язки актуалізують мовленнєве варіювання плану його змісту і плану вираження, допускаючи багатоманітну інтерпретацію словесного знака, про що О. Ф. Лосев писав як про «нескінченну стихійно-системну інтерпретативно-смислову валентність» [3:125].

У мовленні підґрунтям МГ є різноманіття формально-семантичних зв'язків знака в системі, яке визначається правилами і властивостями, що

виробляється мовою для досягнення обмеженим обсягом пам'яті незліченної кількості реалій та їхніх ознак [7:43]. До цих властивостей традиційно відносять:

- 1) розвиток полісемії;
- 2) здатність лексем називати клас предметів, а не поодинокий предмет;
- 3) наявність на всіх рівнях алгоритму комбінування – парадигматичні правила вибору і синтагматичні правила сполучуваності одиниць;
- 4) існування імпліцитних (семантичних) і зовнішніх (формальних) ознак, за допомогою яких лексичні одиниці групуються і різняться між собою.

ВФ слова задіяна в створенні ігрем всіх типів. Маніфестована ВФ слова ознака може бути як елементом плану денотації, так і елементом плану конотації. З цих позицій особливої актуальності набуває вивчення ігрем і мовленнєві прийоми їх створення, засновані на грі із зовнішньою структурою словесного знака – фоносемантичні, словотвірні та лексико-граматичні ігреми. Засобом для ігрем даного класу є системно-мовні асоціативні зв'язки, з якими пов'язане формування індивідуального когнітивного простору мовної особистості – суб'єкта МГ.

При створенні ігрем в асоціативному ігровому полі учасники комунікативної взаємодії використовують мовний асоціативний код МГ. Він базується на аналогіях між знаками, фонетичних деформаціях зовнішньої оболонки слів і об'єднує мовні засоби фонетичного, словотвірного, синтаксичного рівнів і ґрунтується на звуковій і структурній аналогії між знаками, фонетичній деформації, використанні ненормативної граматичної форми тощо. МГ використовує формальний асоціативний код, наприклад, при створенні ігрем на основі формальних асоціативних аналогій з метою парадоксального тлумачення омофонічних і паронімічних зближень слів (*thirst-aid kit – first-aid kit; misfortune – Miss Fortune*). Серед ігрем, що ґрунтуються на грі з зовнішньою структурою слова, виділяємо три різновиди, що актуалізуються в ситуаціях МГ: 1) фоносемантичні ігреми, що ґрунтуються на встановленні нестандартних асоціативних зв'язків між звуковою формою слова і його значенням; 2) словотвірні ігреми, що ґрунтуються на переосмисленні морфолого-дериваційних асоціативних зв'язків слова; 3) лексико-граматичні ігреми, що ґрунтуються на обіграванні граматичного значення мовної одиниці і встановленні нестереотипних асоціативних зв'язків.

Так, звукова подібність паронімів і паронимазія дають підстави для явища паронімічної атракції, що створює зрушення в оціночній кваліфікації позначуваного. Пор.: *bellowdrama* замість *melodrama*; *tripewriter* вместо *typewriter*; *battle-*

scared та *bottle-scarred* замість *battle-scarred*. Експресивізація і переважно негативна оціночна кваліфікація досягається також шляхом паронимастичної підміни однієї або обох значущих частин складного слова. Введення випадкового фоносеманта в структурну модель складного слова створює ігремену, яка виступає по відношенню до мовної одиниці-прототипу як ситуативна оціночна номінація. Функції фонетичних деформацій такого роду полягають в наданні ігремі характеру «емоціонеми», «аксіологеми», коннотемі фоностилістичного типу [10:256], пор. телескопні номінації, слова-злитки “*narcisstocracy*”, “ *jerkigarchy*”, “*videot*”, “*foolosopher*” тощо, які внаслідок стилістичної модифікації перетворюються на комічні експресеми.

Чим парадоксальнішою, неочікуванішою є форма актуалізації мотивуючої ознаки, тим яскравіше експресивний ефект використаного прийому. На основі міжзнакових фоносемантичних асоціацій з метою парадоксальної семантизації лексем може виникати мотиваційний фразеосемантичний каламбур. Парадоксальність встановленого етимологічного зв'язку пояснюється лише зовнішнім, семантично не підкріпленим характером мотиваційної версії: “*Anglo-Saxons – a race having great many angles*” (Н. Н. Munro); “*Romans were called so because they had to roam a lot*” (D. Bell). Парадоксальність заснованих на таких асоціаціях мотивувань полягає в невідповідності запропонованого МГ тлумачення мовної одиниці-прототипу його узуальному вживанню. В даному випадку мотиваційний

каламбур будується на актуалізації сприйняття ВФ *Anglo-Saxons* через мотиватор *angle*, *Romans* через мотиватор *to roam*. Вочевидь парадокс встановлення мотиваційного зв'язку між формою і змістом слова у МГ найчастіше базується саме на довільності асоціативних зближень з точки зору норми узуального вживання слова. У фокусі мовної свідомості виявляється когнітивно-асоціативний контекст ігрем. МГ ілюструє і допомагає виявити певні обмеження на сполучуваність одиниць фонетичного, морфологічного, синтаксичного рівнів мовної системи, їх взаємозв'язок з семантикою. Отже, попри всю різноманітність асоціативних зв'язків, до яких включено словесний знак, можна говорити про формально-семантичні асоціації як про основний тип асоціювання, домінуючий в ситуаціях МГ при створенні і сприйнятті ігрем, акцентуючи асоціативні зв'язки між планом вираження і планом змісту слова.

Таким чином, вивчення ВФ слова у дзеркалі мовної гри відкриває можливості (ре)конструювання асоціативної валентності знака, ланок мовної номінації, уможливаючи тим самим досягнення ефекту впливу на інтелектуальну й емоційну сферу адресата внаслідок парадоксального мисленнєво-мовленнєвого утворення, створеного мовними засобами.

Стаття може послужити імпульсом для подальших досліджень мовної гри крізь призму лінгвокультурології, яка досліджує зв'язок мовних виразів із синхронно діючим менталітетом та духовним життям народу.

Література

1. Григорьев В. П. Словотворчество и смежные проблемы языка поэта / В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
2. Клименко А. П. Проблема лексической системности в психолингвистическом освещении : дисс. ... д-ра филол. наук / А. П. Клименко – Минск, 1980. – 406 с.
3. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М. : Наука, 1982. – 478 с.
4. Маковский М. М. Системность и асистемность в языке : Опыт исследования антиномий в лексике и семантике / М. М. Маковский. – М. : Наука, 1988. – 210 с.
5. Манакін В. М. Внутрішня форма слова в аспектах зіставного мовознавства / В. М. Манакін // Мовознавство. – 2014. – № 5. – С. 35–44.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – 2-е изд. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 208 с.
7. Плотников Б. А. О форме и содержании в языке / Б. А. Плотников. – Минск : Вышэйшая школа, 1989. – 254 с.
8. Потебня А. А. Полное собрание сочинений. Т. 1. Мысль и язык / А. А. Потебня. – Харьков, 1926. – 208 с.
9. Сниховская И. Э. Когнитивно-коммуникативный аспект явления «языковая игра» / И. Э. Сниховская // Вісник Житомирського державного університету ім. І.Франка. – 2004. – Вип. 17. – С. 239–241.
10. Шаховский В. И. Эмоциональная коммуникация через языковую игру / В. И. Шаховский // Коммуникативные исследования 2003 : Современная антология. – Волгоград : Перемена, 2003. – С. 253–262.

УДК 81'42(811.111)

К. С. Стрельченко

Київський університет імені Бориса Грінченка

Прагматичний аспект вербалізованого сценарію «ПРИХОВУВАННЯ ТАЄМНИЦІ»: стратегії й тактики

Стрельченко К. С. Прагматичний аспект вербалізованого сценарію «ПРИХОВУВАННЯ ТАЄМНИЦІ»: стратегії й тактики. Стаття присвячена визначенню тактико-стратегічного наповнення сценарію «ПРИХОВУВАННЯ ТАЄМНИЦІ» на матеріалі англомовної художньої прози ХХ–ХХІ століть. У процесі дослідження було виокремлено стратегію уникнення, представлену тактиками припинення розмови, зміни теми та ігнорування; стратегію відмови надати запитану інформацію, що може реалізуватися експліцитно та імпліцитно, і в останньому випадку охоплює тактики, орієнтовані на КВЕСТОРА, ВОЛОДАРЯ ТАЄМНИЦІ, повідомлення й контакт; а також стратегію надання відповіді з порушенням максимум спілкування.

Ключові слова: сценарій, ПРИХОВУВАННЯ ТАЄМНИЦІ, дискурсивна та поведінкова кооперація, комунікативні максими, стратегія, тактика.

Стрельченко К. С. Прагматический аспект вербализованного сценария «СОКРЫТИЕ ТАЙНЫ»: стратегии и тактики. Статья посвящена определению тактико-стратегического наполнения сценария «СОКРЫТИЕ ТАЙНЫ» на материале англоязычной художественной прозы ХХ–ХХІ веков. В процессе исследования была выделена стратегия избегания, представленная тактиками прекращения разговора, изменения темы и игнорирования; стратегия отказа представить запрашиваемую информацию, которая может реализоваться эксплицитно и имплицитно, и в последнем случае охватывает тактики, ориентированные на КВЕСТОРА, ВЛАДЕЛЬЦА ТАЙНЫ, сообщение и контакт; а также стратегия представления ответа с нарушением коммуникативных максимум.

Ключевые слова: сценарий, СОКРЫТИЕ ТАЙНЫ, дискурсивная и поведенческая кооперація, коммуникативные максимумы, стратегия, тактика.

Strelchenko K. S. The pragmatic aspect of the verbalized scenario “CONCEALING A MYSTERY”: strategies and tactics. The article investigates the inventory of strategies and tactics employed by the OWNER OF MYSTERY throughout the unfolding of the scenario “CONCEALING A MYSTERY”. The research material was selected from XX–XXI century English fiction. The analysis allowed us to single out the following strategies. The avoidance strategy is represented by the tactics of breaking off the conversation, changing the topic and ignoring the interlocutor. The strategy of refusing to provide the information inquired about can be realized explicitly and implicitly, in which case the corresponding tactics can be addressed to the OWNER OF MYSTERY (such as appealing to the inaccessibility of information, professional, social or moral norms, harm to the speaker as a result of divulging the information, the right to privacy, the positive image of the OWNER OF MYSTERY in the eyes of the QUESTOR, the physical or emotional state of the OWNER OF MYSTERY), the QUESTOR, the message, or the contact. The strategy of providing an answer violating the communicative maxims encompasses the tactics of violating the maxims of quality, quantity, relevance and manner.

Key words: scenario, CONCEALING A MYSTERY, conversational and behavioural cooperation, communicative maxims, strategy, tactic.

Визначення прагматики як галузі семіотики, предметом якої є відношення між знаками та їхніми користувачами [3:50], зумовлює фокус дослідницької уваги на таких аспектах дискурсивної взаємодії, як прагматичні процеси (інтерпретація діяльності адресата та адресанта в процесі комунікативної взаємодії), складні прагматичні знаки, прагматична інформація (додаткові знання, необхідні для розуміння повідомлення), прагматичне повідомлення (співвідношення позначуваного мовного знака та інтендованого значення) [8:222–224]. Відповідно, до **актуальних** питань дослідження прагматичного аспекту семіозису відноситься ситуативно зумовлений вибір комунікантами мовних ресурсів для досягнення мети спілкування.

Метою цієї статті є визначення інвентарю комунікативних стратегій і тактик, що застосовуються володарем таємниці в процесі

розгортання сценарію приховування таємниці. **Матеріалом** дослідження слугувала англомовна художня проза ХХ–ХХІ століть.

Ф. С. Бацевич визначає **стратегію мовленнєвого спілкування** як «оптимальну реалізацію інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування, тобто контроль і вибір дієвих ходів спілкування і гнучкої їх видозміни в конкретній ситуації» [1:118].

Комунікативна тактика тлумачиться як «визначена лінія поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, спрямованої на одержання бажаного ефекту чи запобігання небажаного; мовленнєві прийоми, які дають змогу досягнути комунікативної мети» [1:120], «одна чи декілька дій, які сприяють реалізації стратегії» [2:110]. Оскільки стратегічне досягнення глобальних та локальних цілей комунікації підпорядковане принципу кооперації [6], дослідники пропонують їхній поділ на кооперативні (поради, обмін думками, розповіді,

полілоги тощо) та некооперативні (конфлікти, суперечки, претензії, погрози) [1:119]. Водночас у контексті цього дослідження значимим є запропоноване Б. Бара розрізнення кооперації на дискурсивному (*conversational cooperation* – загальна відповідність відповіді поставленому питанню) та поведінковому (коли відповідь задовольняє перлокутивну мету ініціативної репліки) рівнях [4:66]. Відповідно, у представленій нижче класифікації стратегій приховування таємниці стратегію уникнення можна охарактеризувати як некооперативну на обох рівнях, стратегія відмови надати запитану інформацію є кооперативною лише на дискурсивному рівні, а стратегії надання відповіді з порушенням максим спілкування спрямовані на створення у співрозмовника враження співпраці як на дискурсивному, так і на поведінковому рівнях.

Стратегія уникнення представлена в ілюстративному матеріалі тактиками припинення розмови, зміни теми та ігнорування. *Тактика припинення розмови* проілюстрована в прикладі (1), де директив мовця А (наказ вмитися) слушно інтерпретується мовцем Б як спроба дистанціювання, намагання змусити його залишити кімнату, де будуть обговорюватися деталі детективної справи.

(1) А: “*Good. Go up to your room and look at your face. It needs washing.*” В: “*So would yours if you had spent the night rolling around on sidewalks. You mean you have private business with Saul? Have you got him working on something?*” А: “*Certainly. Mr. Perrit’s job*” [24:33].

Тактика зміни теми полягає в зміщенні фокусу уваги співрозмовника як спроби уникнення відповіді на поставлене питання. Так, у наступній ситуації дочка кілька разів нагадує про дзвінок у двері, сподіваючись, що присутність сторонньої особи відволіче матір від розмови про поліцію й вони обоє спілкуватимуться з гостем відповідно до мети його візиту.

(2) “*You was lying to that police detective and you’re lying to me now and I’m not going to stand for it, Rachel Lynn. I truly am not.*” “*That was the door, Mum,*” *Rachel said* [18:259].

Тактика ігнорування представлена в прикладі (3), у якому детектив Н. Вульф демонстративно не реагує на поставлене інспектором Креймером запитання, вдаючи, що він зайнятий листуванням. При цьому як вербальна, так і невербальні поведінка Н. Вульфа має також оцінне навантаження, виражаючи зневагу до співробітника поліції, що змушує останнього перебити диктування листа, наполягаючи на відповіді.

(3) “*Why did you put that ad in the paper?*” *Cramer demanded. Wolfe turned away from him and fingered in the little stack of papers on his desk that had just been removed from envelopes.* “*Archie,*” *he*

said, “this letter from Jordan is farcical. He knows quite well that I do not use Brassavolas in tri-generic crosses. He doesn’t deserve an answer, but he’ll get one. Your notebook. ‘Dear Mr. Jordan. I am aware that you have had ill success with –’” “Save it,” Cramer rasped. “Okay. Putting an ad in the paper is not a felony, but I asked a civil question” [23:185].

Стратегія відмови надати запитану інформацію може реалізуватися за допомогою конкретних тактик імпліцитно та експліцитно. Так, у наступному фрагменті представлено **тактику експліцитної відмови** без пояснення причин, незважаючи на тиск з боку співрозмовника.

(4) “*Take off your shoes and socks while I light a cigarette. A few applications to your tender flesh should do it. I want the name of the client.*” “*J. Edgar Hoover.*” *He made an unseemly noise. “Just a whisper, to me?” “No”* [23:199].

Тактики імпліцитної відмови базуються на недотриманні (*flouting* [6:49]) максими релевантності, коли замість відповіді на поставлене питання чи прямої відмови надається причина неможливості задовольнити запит. Беручи за основу прийняті в комунікативній лінгвістиці компоненти комунікативної ситуації (адресат, адресант, повідомлення, контекст, контакт, код [7:66]), виокремлюємо **тактики, орієнтовані на квестора (особу, що намагається отримати інформацію), володаря таємниці (особу, яка приховує), повідомлення, контакту** («фізичного каналу і психічного каналу між адресатом і адресантом» [7:66], зокрема присутності сторонніх осіб).

Розглянемо **тактики, орієнтовані на особу, що приховує інформацію**. *Тактика вказівки на відсутність доступу до інформації* ілюструється наступним прикладом: у наведеній розмові приватного детектива Гудвіна та журналіста Лона перший зазначає, що він забув запитувати інформацію, що є неможливим, зважаючи на її важливість та новизну. У цьому обміні очевидним є конфлікт між дотриманням принципів кооперації та ввічливості [9:83], причому перевага надається останньому. Відповідно така відповідь інтерпретується як непряма відмова й дозволяє мовцеві за допомогою іронії уникнути надмірної категоричності.

(5) “*The cops have it sewed up that the car that killed Pete Drossos was the one that killed Birch.*” *His eyes widened. “No!” “Yes.” “Sewed up how?” “Sorry, I’ve forgotten. But it’s absolutely tight”* [23: 202]. “*They released it at noon.*” *Lon leaned to me. “Listen, I’ve got an idea. How can you be absolutely sure I’m to be trusted unless you try me? Here’s your chance. Tell me how they know the same car killed Birch and the boy. Then I’ll forget it.” “I forgot it first”* [23:202].

Тактика апеляції до професійних норм передбачає вказівку на заборону розголошувати

інформацію у зв'язку із зобов'язаннями особи як фахівця (адвоката, поліцейського, що веде розслідування, приватного детектива, працівника суду тощо). Так, у наступному прикладі відмова відповідати зумовлена обов'язком зберігати лікарську таємницю.

(6) *"Why did Commander Gilbert come to see you that day?" he asked. "Superintendent, I'd be violating my patient's confidentiality if I told you that," she said firmly, but she tilted her head back against her husband's hand as if drawing support from his touch. "I can assure you it had nothing to do with his death" [16:112–113].*

Тактика апеляції до соціальних норм представлена у ситуації (7), де батько зупиняє подальше з'ясування Флавією деталей трагедії вказівкою на неприйнятність пліткування:

(7) *I couldn't help it. Before I could stifle the words, I found myself blurting, "Then you must have been at Culverhouse Farm when Robin was found hanging in Gibbet Wood." "Flavia!" Father said, putting his cup and saucer down with a clatter. "We will have no gossiping about the grief of others" [11:129].*

Тактика апеляції до моральних норм та особистих зобов'язань (наприклад, обіцянки зберігати таємницю, що належить іншій особі) реалізується через висловлення власних переконань, які зумовлюють відмову відповідати.

(8) *"Can you see guilt?" She shook her head. "I'm sorry. I can't help you. Guilt is a mixture of emotions – fear, anger, remorse, pity – much too complicated to separate into individual components. Nor would I implicate someone, even if I could. I don't want that power, that responsibility, on my hands" [16:127].*

Тактика апеляції до безпеки чи шкоди для мовця від розголошення продемонстрована в наступному фрагменті, де Міс Фіоре пояснює, що вона вирішила відповідати на всі питання детектива фразою *"Yes, sir"* (тактика ігнорування) після того як отримала листа з грошима, згідно з яким вона могла залишити кошти собі лише за умови нерозголошення певної інформації. Тож запитання Вульфа розцінюється співрозмовницею як загроза її фінансовому становищу.

(9) *If you have decided to tell me nothing of Carlo Maffei I won't ask you. But this other business. Did you decide to say Yes, sir, to Mr. O'Grady, the man that came and asked you questions yesterday morning?" "Yes, sir." "Why did you do that?" She frowned, but said, "Because something happened." "Good. What happened?" She shook her head. "Come, Miss Fiore." Wolfe was quiet. "There is no reason on earth why you shouldn't tell me." She turned her head to look at me, and then back at him again. After a moment she said, "I'll tell Mr. Archie." "Good. Tell Mr. Archie." She spoke to me. "I got a letter" [21:49].*

Тактика апелювання до права на

приватність застосовується мовцем у наступному прикладі для вираження обурення втручанням поліції в особисте життя третьої особи, яка, на його думку, не може бути причетною до смерті свого чоловіка.

(10) *"Tell us about Mrs. Gilbert's schedule yesterday, if you don't mind, Mr. Reid." Deveney's tone made it plain that this was a command and only framed as a request for politeness' sake. Sitting forwards again, Reid touched the pencil he'd put down on the blotter. Mimicking Deveney, he asked, "Why should I, if you don't mind me asking? Surely you can't think Claire had anything to do with Gilbert's death?" He sounded genuinely shocked [16:62].*

Тактика апеляції до власного позитивного іміджу особою, що приховує, в очах співрозмовника дозволяє їй уникнути відповіді, спираючись, наприклад, на презумпцію того, що вона не може обманувати:

(11) *"Merci. Speaking of your job, do you have any idea who that dead man is?" She'd lowered her voice. "You told Ruth you didn't, but is that true?" "You think I'd lie?" he asked. But why not, he thought. Everyone else does. "You mean, how close are we to solving the crime?" [20:54].*

Тактика апеляції до фізичного чи емоційного стану особи, що приховує застосовується мовцем як спроба переконати співрозмовника в недоцільності питань через хворобу, втому, переживання адресата тощо. Так, у наступному прикладі мовець Б намагається перешкодити спілкуванню Еркюля Пуаро зі своєю дружиною, мотивуючи це болісними спогадами, які може викликати така розмова.

(12) *"Then you do object?" "No. I cannot say that. But I am, I must confess it, a little fearful of the effect upon my wife. Let me be quite frank. A great many years ago, when my wife was only a young girl, she passed through a terrible ordeal. She has, I hope, recovered from the shock. I have come to believe that she has forgotten it. Now you appear and necessarily your questions will reawaken these old memories." "It is regrettable," said Hercule Poirot politely [12:29].*

Тактики, звернені до квестора, також різноманітні. Тактика уточнення причин запити може слугувати як власне для уникнення відповіді (приклад (13), де старший інспектор не хоче зізнаватися в недостатній обізнаності), так і для того, щоб виграти час і надати додаткові аргументи проти.

(13) *"Tell, me, Chief Inspector! – have you in your diligent research come upon the name of Nenthall?" "Why do you ask me that, sir?" countered Hemingway. There was a derisive gleam in Gavin's eyes. "I'm not at all sure, but I see that you haven't. Well, when you have finished following up the theories put forward by the village half-wits, you might find it*

profitable to discover what was the significance of that name" [19:56].

Тактика заперечення права квестора запитувати ілюструється наступним фрагментом, де співрозмовник принципово відмовляється надати відповідь детективу Н. Вульфу, оскільки вважає, що таке питання перевищує повноваження останнього.

(14) "Since you're not stumped, Mr. Horan, will you answer my questions?" "No. On principle. You have no warrant to ask them." "But you expect me to answer yours?" [23:219].

Тактика апеляції до особистісних якостей квестора полягає у вираженні оцінки його дій з метою впливу на його наступні комунікативні ходи. Так, у наведеному прикладі мовленнєва поведінка Н. Вульфа характеризується як нахабність, що, однак, не має бажаного ефекту, оскільки детектив впевнений у власному баченні проведення розслідування.

(15) "I was in the country for the weekend, and Horan got me there. I drove to town immediately." "Where in the country?" Maddox's chin went up. "That's sheer impudence." Wolfe waved it away. "At any rate, it's futile. I beg your pardon, not for impudence but for stupidity. Force of habit impelled it. In this intricate maze I must leave the conventional procedures, such as inquiry into alibis, to the police" [23:219].

У наступному прикладі тактика апеляції до особистісних якостей квестора реалізується через маніпулятивне створення контрасту між бажаним для квестора (інспектора Креймера) власним позитивним іміджем та актуальною комунікативною поведінкою, яка не відповідає високому стандарту.

(16) Cramer: "I would have been a goddam fool to come here and start begging you. I've begged you before." Wolfe had started making the circle again. Wolfe: "I repeat, sir," he murmured, "that your acceptance of your salary constitutes a fraud on the people of New York and you are a disgrace to an honorable profession" [24:87].

У ситуації (17) **тактика погрози** виступає не лише засобом приховування на рівні комунікації, а й зупиняє фізичні дії інспектора Креймера, спрямовані на отримання інформації (обшук квартири Н. Вульфа).

(17) Cramer: "Then," he said, "I won't try to forget it. We're going to search this house." He started to leave the chair. Wolfe: "If you do you'll never catch the murderer of Mr. Jensen and Mr. Doyle." Cramer dropped back in the chair. Cramer: "I won't?" Wolfe: "No, sir" [24:87].

Тактики, спрямовані на повідомлення, включають оскарження формулювання питання, визначення релевантності питання, уточнення імпліцитного значення питання. Так, у наведеній

нижче ситуації Н. Вульф застосовує **тактику оскарження формулювання питання** й відмовляється відповідати, мотивуючи це передовсім грубістю репліки інспектора Креймера.

(18) "Why did you put that ad in the paper?" Cramer demanded. <...> "Save it," Cramer rasped. "Okay. Putting an ad in the paper is not a felony, but I asked a civil question." "No," Wolfe said with finality. "Civil?" "Then put it your way. You know what I want to know. How do you want me to ask it?" "I would first have to be told why you want to know" [23:185].

У наступному прикладі мовець застосовує **тактику визначення релевантності питання** та уникає відповіді з огляду на те, що запитувана інформація не стосується суті справи.

(19) "Well, the question is, what do you know about her?" Tuppence drew herself up. "I don't see that that's got anything to do with it." "No? But it has, you know, really it has" [13:55].

Фрагмент (20) ілюструє **тактику визначення імпліцитного значення питання**, причому метою виділеної репліки є дізнатися, чи був стимул непрямым звинуваченням, і, відповідно, скоригувати свою подальшу мовленнєву поведінку.

(20) "What did you do with Kassel's uniform?" Gideon asked. "What kind of a question is that?" the barman said. "No, why shouldn't he ask?" Jean-Honoré said. He shot a melodramatically cryptic glance to Gideon. "He has to know many things." Gideon nodded, soberly and mysteriously [17:101–102].

Тактика вказівки на присутність нератифікованих слухачів (*unratified listeners – overhearers or eavesdroppers* [5:22]) спрямована на контакт (за Р. Якобсоном) і має на меті мотивувати співрозмовника припинити обговорення інформації, не призначеної для сторонніх. Так, у відповідь на наказ припинити говорити неправду (і натомість назвати істинну причину) Елліот вказує на присутність у ресторані сторонніх осіб, увагу яких привернув обурений вигук співрозмовника-адвоката.

(21) "What is going on is that you have been hired to present my defense to the jury. In my estimation you have done an excellent job so far and your preparations for the defense phase are on the highest level. All of this in two weeks. Astonishing!" "Drop the bullshit!" I said it too loud. Elliot looked outside the booth and stared down a woman at a nearby table who had heard the expletive. "You'll have to keep your voice down," he said. "The bond of attorney-client confidentiality ends at this table" [15:191].

Стратегія надання відповіді з порушенням максимум спілкування П. Грайса [6] застосовується для уникнення надання повної чи правдивої інформації через створення в співрозмовника враження кооперації на дискурсивному рівні (через задоволення запиту), але її відсутності

на поведінковому рівні. **Тактика порушення максими кількості** передбачає надання надмірної кількості деталей, що відволікатимуть співрозмовника від суті справи. З іншого боку, у наступному прикладі Гаррі застосовує тактику порушення максими кількості, надаючи надто загальну вказівку на своє місцезнаходження, щоб співрозмовник не міг здогадатися про причину його від'їзду.

(22) "Jed?" "Harry, where you at?" "**I'm down south, man.**" "Where down south?" "What is it, Jed?" "Wherever you're at, Pounds is trying to recall you. He said if anybody talks to you, t'tell you to get your ass back here. He said –" "Why? What's going on?" [14:155].

Тактика порушення максими якості полягає в навмисному наданні неправдивої інформації. Наприклад, у фрагменті (23) мовець виражає згоду з хибним припущенням співрозмовника, не бажаючи ділитися своїми знаннями про ситуацію та сумнівами щодо висловленого пояснення.

(23) "Perhaps there was a gas leak," Feely said, her voice muffled by the comforter. "Perhaps he was trying to escape the fumes." "**Perhaps,**" I said, **noncommittally.** Although a carbon monoxide leak from the iron monster in the church basement was a distinct possibility, the problem was this: Since the gas was odorless, colorless, and tasteless, how could Mr. Collicutt have been aware of its presence? [10:47].

Тактика порушення максими релевантності полягає в наданні фактів, що не стосуються суті справи, і, як наслідок, хибно інтерпретуються продуцентом питання, який вважатиме їх значимими й доречними. Крім того, порушенням максими релевантності є ігнорування непрямого значення питання. Так, у наступному прикладі, очевидно, що Арчі хоче дізнатися, яка саме подія відбулася за його відсутності та змінила хід розслідування. Натомість Н. Вульф реагує на пряме значення питання та надає інформацію про час і супутні обставини (*While you were here. In your presence.*), а не про те, що саме сталося.

(24) "**Something happened while I was out?**" "No. **While you were here. In your presence. Evidently you missed it.**" Like that he was unbearable. When he took that attitude I never tried to pry it out of him because (a) I didn't want to feed his vanity, and (b) I knew he had decided to keep it to himself. So I considered the conversation closed, turned to my desk, elevated the typewriter, and began banging out some routine letters [24:22].

Застосування **тактики порушення максими способу** в наступному прикладі поєднується з тактикою порушення релевантності та полягає в багатослів'ї та непослідовності відповіді Арчі, який замість пояснення причини свого приходу до квартири померлого починає скаржитися на упереджене ставлення до себе з боку сержанта та наполягає на своєму бажанні допомоги поліції.

(25) Now it's your turn, and by God, I want it straight! And fast!" I was frowning thoughtfully. "**It's too bad,**" I said, "**that I always seem to rub you the wrong way. As sore as you are, the best thing you could do would be to take me down and book me, but I don't know what for. It's not even a misdemeanor to ring a man's doorbell. What I would like to do is help, since I'm here. If you've only been here three minutes you haven't had time to try all the tests, and maybe he's not dead. I'd be glad to –**" "Get going!" His hands were fists, and a muscle at the side of his neck was working. "Get!" [22:82].

Отже, інвентар мовленнєвих дій володаря таємниці при розгортанні сценарію приховування таємниці включає **стратегію уникнення**, представлену тактиками припинення розмови, зміни теми та ігнорування; **стратегію відмови надати запитану інформацію**, що може реалізуватися імпліцитно та експліцитно, а також **стратегію надання відповіді з порушенням максим спілкування**. **Перспективи подальших досліджень** полягають у вивченні тактико-стратегічного наповнення інших сценаріїв взаємодії особи й таємниці.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – Київ : Академія, 2004. – 344 с.
2. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – Издательство ЛКИ, 2008. – 284 с.
3. Моррис Ч. У. Основания теории знаков / Ч. У. Моррис // Семиотика : антология. – [сост. и общ. ред. Ю. С. Степанов]. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – С. 45–110.
4. Bara V. G. Cognitive Pragmatics: The Mental Processes of Communication / [Bruno G. Bara, translated by John Douthwaite]. – Cambridge : The MIT Press, 2010. – 304 p.
5. Dynel M. On the Part of Ratified Participants: Ratified Listeners in Multi-Party Interactions / Marta Dynel // Brno Studies in English. – 2014. – Vol. 40, No. 1. – P. 27–44.
6. Grice H. P. Logic and conversation / H. P. Grice // Syntax and Semantics // [edited by P. Cole, J. L. Morgan]. – 1975. – V. 3. – P. 41–58.
7. Jakobson R. Linguistics and Poetics / R. Jakobson // Language in literature / [edited by K. Pomorska, S. Rudy]. – Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1987. – P. 62–94.
8. Key Notions for Pragmatics / [edited by Jef Verschueren, Jan-Ola Ostman]. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2009. – 253 p.
9. Leech G. Principles of pragmatics / Geoffrey Leech. – London : Longman, 1983. – 250 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

10. Bradley A. Speaking from Among the Bones / Alan Bradley. – New York : Delacorte Press, 2013. – 228 p.
11. Bradley A. The Weed That Strings the Hangman's Bag / Alan Bradley. – New York : Delacorte Press, 2011. – 172 p.
12. Christie A. Five Little Pigs [electronic resource] / Agatha Christie. – 1942. – Available from : [http://dl.bookfi.org/mygenesis/22/eee668d2cd9037a041a7f97ceef59bdd/_as/\[Christie_Agatha\]_Agatha_Christie_-_Five_little_pi\(BookFi.org\).txt](http://dl.bookfi.org/mygenesis/22/eee668d2cd9037a041a7f97ceef59bdd/_as/[Christie_Agatha]_Agatha_Christie_-_Five_little_pi(BookFi.org).txt)
13. Christie A. The Secret Adversary / Agatha Christie. – New York : HarperCollins, 2005. – 413 p.
14. Connelly M. The Black Ice / Michael Connelly. – Boston : Little Brown and Company, 1993. – 336 p.
15. Connelly M. The Brass Verdict / Michael Connelly. – Boston : Little Brown and Company, 2008. – 432 p.
16. Crombie D. Mourn Not Your Dead / Deborah Crombie. – New York : Avon, 2005. – 320 p.
17. Elkins A. Old Bones / Aaron Elkins. – New York : Mysterious Press, 1987. – 197 p.
18. George E. Deception on His Mind / Elizabeth George. – New York : Bantam Books, 2009. – 624 p.
19. Heyer G. Detection Unlimited / Georgette Heyer. – Naperville : Sourcebooks Landmark, 2010. – 202 p.
20. Penny L. The Brutal Telling / Louise Penny. – New York : Minotaur Books, 2009. – 319 p.
21. Stout R. Fer-de-lance / Rex Stout. – New York : Bantam Books, 1992. – 183 p.
22. Stout R. Plot it yourself / Rex Stout. – New York : Bantam Books, 1989. – 123 p.
23. Stout R. Some Buried Caesar & The Golden Spiders / Rex Stout. – New York : Bantam Books, 2008. – 512 p.
24. Stout R. Trouble in Triplicate / Rex Stout. – New York : Bantam Books, 1993. – 146 p.

УДК 811. 111: 070

А. В. Шугаєв

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

Імідж та іміджевий дискурс міжнародної організації ООН

Шугаєв А. В. Імідж та іміджевий дискурс міжнародної організації ООН. Актуальним питанням сучасної лінгвістичної науки є дослідження іміджевого дискурсу міжнародних інституцій і вербальних засобів формування позитивного іміджу організацій. Особливої уваги заслуговує роль ЗМІ як інструменту трансляції інформації.

У центрі уваги статті знаходиться аналіз поняття «іміджевий дискурс». Фокус лінгвістичного дослідження зосереджено на передумовах просування іміджу ООН у мас-медіа та на характеристиках іміджевого дискурсу. Особливу увагу приділено дослідженню терміну «імідж». Лінгвістична специфіка мас-медійних текстів, які формують імідж міжнародних організацій, зокрема ООН, потребує детального та поліаспектного дослідження, проілюстрованого на конкретному, актуальному мовному матеріалі.

Ключові слова: імідж, ООН, мас-медіа, медіа-політика, інформація.

Шугаєв А. В. Имидж и имиджевый дискурс международной организации ООН. Актуальным вопросом современной лингвистической науки является исследование имиджевого дискурса международных институций и вербальных средств формирования положительного имиджа организаций. Отдельного внимания заслуживает роль СМИ как инструмента трансляции информации. В центре внимания статьи находится анализ понятия «имиджевый дискурс». Фокус лингвистического исследования сосредоточен на предпосылках продвижения имиджа ООН в масс-медиа, а также на характеристиках имиджевого дискурса. Особая роль отведена исследованию термина «имидж». Лингвистическая специфика масс-медийных текстов, которые формируют имидж международных организаций, а именно ООН, требует детального и полиаспектного исследования, проиллюстрированного на конкретном, актуальном языковом материале.

Ключевые слова: имидж, ООН, масс-медиа, медиа-политика, информация.

Shuhaiev A. V. Image and the UN image discourse. The research of international institutions' image and verbal means of its representation is rather topical in modern linguistics. A special attention is dedicated to the mass-media as the instrument of information explication.

The article focuses on the image discourse analysis, UN image representation in mass-media and features of image discourse. Moreover, a correlation of mass-media with the UN image formation is researched. The article deals with the research of the notion "image". The linguistic peculiarity of media texts that forms the image of international organizations, such as the UN needs the detailed investigation illustrated on the basis of the relevant linguistic material. It is proved that a notion "image" has a Latin origin (illustration, reflection, visibility) related to the word imitare that means "imitate".

Key words: image, the UN, mass-media, media policy, information.

Серед основних векторів функціонування міжнародної організації ООН є вибудовування ефективною комунікації з цільовою аудиторією. У

результаті такої комунікації формується позитивний імідж і сприятливі умови для роботи і досягнення цілей інституції. Лінгвістичне дослідження особливостей конструювання іміджу має практичну цінність, оскільки сприяє

ефективній PR-комунікації. Когнітивно-дискурсивний підхід сприяє розширенню методологічного і методичного потенціалу когнітивної лінгвістики, пропонуючи дискурсивний та семіотичний ракурси дослідження вербалізованих когнітивних структур. У цьому зв'язку особливо перспективним є вивчення когнітивно-дискурсивних основ формування іміджу ООН у медіа-дискурсі. Характеристика сучасного етапу розвитку мовознавства та дослідницького вектору мовознавчих студій свідчить про беззаперечне утвердження когнітивно-дискурсивного підходу до вивчення мовних і мовленнєвих явищ. Представлений підхід ґрунтується на діяльнісному стилі мислення, який у свою чергу пропонує нові акценти у тлумаченні мови як активного середовища, в якому відбувається формування розумових об'єктів й засобів регуляції соціальної поведінки. При цьому варто зауважити, що мовний знак експлікує у цьому розумінні форму, яка наділяється семіотичною значущістю лише у процесі інтерсуб'єктної взаємодії [5; 6; 7].

Метою статті є аналіз іміджевого дискурсу міжнародної організації ООН.

Завдання роботи полягають у дослідженні поняття «імідж», простеженні кореляції між діяльністю ЗМІ та іміджевим дискурсом міжнародної організації ООН.

Об'єктом дослідження є імідж у сучасних наукових розвідках.

Предметом дослідження є іміджевий дискурс міжнародної організації.

Імідж – це враження, яке конструюється цілеспрямовано і свідомо, а образ – це те, що формується спонтанно. Тобто імідж – це сформований у психіці людей образ об'єкта, до якого у них виникає оціночне відношення, яке проявляється у формі думки; комплексне утворення, яке включає семіотичну, когнітивну, образну і емоційну складові. Імідж – мультидисциплінарне поняття, яке функціонує у практичній психології, соціології, політології, педагогіці, представляючи трьохрівневий феномен індивідуальної, групової і масової свідомості, який фіксує і реалізує цілі його творців. Імідж – це не просто психічний образ свідомості як відображення реальності, а спеціально змодельоване «відображення відображуваного», тобто відображення образу, вже створеного професіоналами на основі реальної дійсності. Імідж у певній мірі ідеалізує об'єкт чи наділяє його додатковими соціальними якостями відповідно до очікувань тих, на кого націлена іміджева інформація. Важливим є те, що імідж конструюється для досягнення поставлених цілей і, відповідно, має властивість модифікуватися зі змінами політичних завдань, що вирішуються.

Імідж формується цілеспрямовано за допомогою використання технологій інформаційного впливу для трансляції необхідної інформації. Результатом цього є формування схвальних асоціацій й загальної довіри.

Імідж – це особливий «образ» предмета, який сприймається, коли фокус сприйняття навмисне змінений і наголошує лише на певні сторони об'єкту. Завдяки цьому досягається ілюзорне відображення об'єкту або явища. Між іміджем і справжнім об'єктом постає так званий розрив у достовірності, оскільки імідж гіперболізує образ і тим самим реалізує функцію навіювання. Імідж буде створений на включенні емоційних апеляцій.

Перед тим, як перейти до розгляду іміджевого дискурсу, необхідно стисло розглянути історію формування міжнародної організації ООН. Друга світова війна показала, що Ліга Націй не впоралася зі своїм головним завданням – недопущенням нової світової війни. Саме тому у роки Другої світової війни виникла ідея створення нової міжнародної політичної організації. Такою організацією стала ООН, яка виникла 7 жовтня 1944 року в результаті конференції за участю СРСР, США, Великої Британії й Китаю, на якій було погоджено текст підсумкового документа – «Пропозиції щодо створення Загальної міжнародної організації безпеки». Її головна мета – підтримання миру і безпеки в усьому світі, сприяння дружнім стосункам між країнами. Статут ООН захищає права людини і закликає держави працювати спільно у боротьбі з соціальними, економічними, гуманітарними і культурними викликами. До структури ООН входять Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Міжнародний Суд, Секретаріат.

Одним з основних інструментів впливу ООН на суспільну думку є публічна інформація. Департамент публічної інформації – основний підрозділ ООН, головною функцією якого є формування позитивного іміджу організації серед цільової аудиторії. У своєму розпорядженні він має відділення у Європейській штаб-квартирі ООН та керує роботою інформаційних центрів організації більш ніж у 60 країнах [2].

Інформаційна діяльність ООН супроводжується використанням технік Public Relations. Це спроби інституцій, компаній повідомити свою точку зору з наміром переконання, впливу на ставлення і поведінку адресатів. Особливо доцільним у цьому сенсі є поняття іміджевого дискурсу, який передбачає дослідження громадської думки, аналіз цільових аудиторій, планування медіа-політики. Поняття «іміджевий дискурс» сформувалося під впливом глобальної комунікації і її методів вербального впливу з метою формування позитивного іміджу, котрий сприяє зближенню організації з цільовою аудиторією, представленню

її відкритості та породженню суспільної думки про неї.

Створення іміджу в медіа-дискурсі є невід'ємною частиною існування будь-якої організації. Незалежно від її спеціалізації, вона повинна мати чіткий імідж для спілкування з читачами і широкою аудиторією. Без сформованого іміджу суб'єкт не в змозі буде пояснити, що представляє собою інституція, її діяльнісні мотиви і прагнення [7].

Таким чином, іміджевий дискурс – це комунікативно-мовленнєвий простір цільової аудиторії, де формуються уявлення про діяльність організації на основі представлених фактів ЗМІ і власних суб'єктивних уявлень. Необхідно зазначити, що іміджевий дискурс – це сукупність текстів, трансльованих через різні канали поширення інформації, метою яких є конструювання іміджу інституції. Іміджевий текст повинен відповідати вимогам до текстів масової комунікації і бути доступним, лаконічним, зручним для сприйняття.

Іміджевий дискурс знаходиться у взаємозв'язку з медіа-дискурсом при посередництві засобів масової інформації, забезпечуючи взаємодію і взаєморозуміння між організацією і цільовою аудиторією для обміну нагальною інформацією, яка викликає суспільний інтерес. Іншими словами, іміджевий дискурс – це те, що передає організація читачам через комунікацію.

Новини є засобом передачі інформації про навколишню дійсність, де інформація виступає свідомим, осмисленим відображенням у формі понять і суджень тих чи інших закономірностей зовнішнього світу [8:28], впорядкованим відображенням реальних об'єктів, які існують незалежно від волі і свідомості людини [9:16].

Автор новин не тільки відбирає факти для висвітлення певних подій, але й дає їм оцінку, яка є запорукою формування позитивного іміджу ООН. Це наводить на думку, що іміджевий дискурс як комунікативно-інформаційне середовище обов'язково передбачає оціночну інтенцію і зображення основних конститутивних ознак адресанта й адресата повідомлення.

Останні тенденції наукових розвідок дозволяють стверджувати, що іміджевий дискурс і медіа-дискурс перебувають у тісній взаємодії. Іміджевий дискурс є невід'ємною частиною конструювання іміджу та слугує об'єднуючим елементом між ООН і цільовою аудиторією, транслюючи інформацію на масову аудиторію, яка забезпечує суспільну думку стосовно діяльності міжнародної організації. Успішність зображення іміджевої інформації залежить від професіоналізму та здатності адресанта об'єднати цінності, погляди та пріоритети суб'єкта і об'єкта в іміджевому дискурсі. Іміджевий дискурс міжнародної організації ООН є результатом мисленнєво-мовленнєвої діяльності, який призводить до засвоєння цільовою аудиторією уявлень про суб'єкт міжнародної політичної діяльності та регулює ставлення адресата до ООН. Відносини міжнародної організації зі ЗМІ мають двосторонній характер. З одного боку, ООН прагне передати інформацію про свою діяльність ЗМІ. А з іншого – відстежити зміст масової комунікації стосовно низки питань, у тому числі про саму себе. Іноді обидва потоки інформації формуються спеціалістами PR. Моніторинг ЗМІ проводиться організаціями не тільки для оцінки суспільної думки з приводу власної діяльності, але й для аналізу і використання досвіду інших установ у вирішенні низки завдань.

Література

1. Гадамер Х. Г. О круге понимания. Актуальность прекрасного / Х. Г. Гадамер – М. : Искусство, 1991. – С. 72–82.
2. Губань Р. В. Міжнародне публічне право. Концепція діалогу між цивілізаціями : навч. посібник / Р. В. Губань – К. : Академія муніципального управління, 2007. – 173 с.
3. Калмыков А. А. Интерактивная гипертекстовая журналистика в системе отечественных СМИ / А. А. Калмыков. – М. – Берлин : Директ-Медиа, 2016. – 97 с.
4. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. / Е. С. Кубрякова – М., 1986. – 159 с.
5. Никитина К. В. Политический дискурс СМИ и его особенности, создающие предпосылки для манипуляции общественным сознанием [Электронный ресурс] / К. В. Никитина. – Режим доступа : <http://www.bali.ostu.ru/umc/archiv/2006/2/Nikitina.doc>.
6. Спиллейн М. Создайте свой имидж / М. Спиллейн. – М. : Олма-пресс, 1996. – 149 с.
7. Шералиева Р. Теория информации и проблема сознания / Р. Шералиева // Сознание и действительность. – Фрунзе, 1964. – С. 27–42.
8. Шералиева Р. Информация и отражение / Р. Шералиева // Общение в свете теории отражения. – Фрунзе, 1980. – С. 12–19.

УДК 81'116

О. М. Юмачікова

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Предикатні стійкі сполучення слів у науковому гуманітарному тексті

Юмачікова О. М. Предикатні стійкі сполучення слів у науковому гуманітарному тексті.

У запропонованому дослідженні зроблена спроба, спираючись на праці вітчизняних та зарубіжних мовознавців, проаналізувати предикатні стійкі сполучення слів у науковому гуманітарному тексті. Розглянуто та систематизовано стійкі сполучення слів, які виконують роль предикатів дії, стану, процесу і якості у семантико-синтаксичній структурі речення.

Ключові слова: аналітизм, науковий гуманітарний текст, предикат, семантична спаяність, стійке сполучення слів.

Юмачикова Е. М. Предикатные устойчивые сочетания слов в научном гуманитарном тексте.

В предложенном исследовании предпринята попытка, опираясь на труды отечественных и зарубежных языковедов, проанализировать предикатные устойчивые сочетания слов в научном гуманитарном тексте. Рассмотрены и систематизированы устойчивые сочетания слов, которые выполняют роль предикатов действия, состояния, процесса и качества в семантико-синтаксической структуре предложения.

Ключевые слова: аналитизм, научный гуманитарный текст, предикат, связное значение, семантическая спаянность, устойчивое сочетание слов.

Umachikova O. M. The predicate stable combinations of words in the scientific humanitarian text.

In the proposed study, an attempt was made, based on the works of domestic and foreign linguists, to analyze predicate steady combinations of words in the scientific humanitarian text. The stable combinations of words that fulfill the role of predicates of action, state, process and quality in a semantic-syntactic sentence structure are considered and systematized.

In the course of the study, it was established that predicate stable combinations of words used in the Ukrainian-language scientific humanitarian text perform in the semantic-syntactic sentence structure the role of predicates of action, state, process or quality, and through this semantic unity form a special class of predicates. Investigated predicate steady combinations of words in the scientific humanitarian text become standard, immanent feature of style and become the nature of constantly used forms of expression, which gives grounds to call them one of the important means of standardizing the text variety.

Key words: analyticism, connection value, predicate, scientific humanitarian text, semantic cohesion, stable combination of words.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики серед інших питань, пов'язаних із категоріями наукового тексту, актуалізується питання вироблення універсальної типології текстових одиниць, зокрема наукового гуманітарного різновиду. У зв'язку з цим постає проблема встановлення специфіки функціонування різноманітних мовних одиниць в українськомовному науковому гуманітарному тексті, а саме предикатних стійких сполучень слів.

Серед досліджень, присвячених аналізу наукового гуманітарного тексту варто назвати праці К. Ажежа [2], Л. О. Івасенко [22], В. І. Клінга [25], Л. Р. Омарової [38], І. А. Синиці [44], В. Є. Чернявської [48] та інших мовознавців. Стійкі сполучення слів у текстових різновидах аналізувалися у працях А. М. Алієва [3], М. Б. Воробійової [15], М. М. Кожиної [28], М. В. Балко [9] та інших мовознавців, а поняття «предикатність» та його реалізація в тексті через стійкі сполучення слів розглядалося у дослідженнях Й. Ф. Андерша [5], М. В. Всеволодової [16], В. Б. Гошилика [17], В. І. Кононенка [30] та інших лінгвістів.

Врахування багатоаспектності та поліфункціональності наукового гуманітарного тексту дозволило здійснити спробу аналізу структурно-семантичної специфіки цього текстового різновиду, зокрема предикатних стійких сполучень слів, які залишаються недостатньо висвітленими й потребують детальнішого розгляду в текстовій парадигмі.

Об'єкт дослідження – український науковий гуманітарний текст. Предмет – предикатні стійкі сполучення слів у цьому текстовому різновиді.

Вивчення теорії текстових різновидів у східнослов'янській лінгвістиці дає можливість кваліфікувати науковий гуманітарний текст як сукупність складних, ієрархічно організованих наукових мікротекстів, між якими є когнітивний зв'язок, що досягається різними засобами, які представляють такий текст як зв'язну одиницю мовлення на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях [27:173]. Серед таких засобів виділяються стійкі сполучення слів, що, характеризуючись смисловою та інтонаційною завершеністю, виражають семантичну завершену думку, і характеризуються такою ознакою, як предикатність – комплексна категорія, що охоплює категорії часу, модальності й персональності

[13:518].

Відомо, що підвалини семантичного аналізу предикатних слів було закладено Аристотелем, який виділяв десять логічних категорій: Сутність (Субстанцію), Кількість, Якість, Відношення (Релятивність), Місце (Де?), Час (Коли?), Положення, Стан, Дію, Страждання. У цих категоріях можна прослідкувати універсальні предикати, які можуть бути основою для пропозиційних функцій або структурних схем речення певних мов [21:605].

Якщо Н. Д. Арутюнова відзначала, що предикатні слова виражають те, що ми думаємо про світ [7:39], то С. Д. Кацнельсон наголошував на тому, що предикатні слова виступають у будь-якій мові носіями пропозиційних функцій, і містять у собі модель розгортання речення [23:143]. Узагальнюючи такі твердження, виходимо з міркування, що саме предикат є семантичним центром висловлення і носієм різноманітних логіко-семантичних відношень.

У наукових працях І. Р. Вихованця, В. З. Дем'янка, А. Є. Кибрика та інших синтаксистів предикат визначається в логіко-лінгвістичному та семантико-синтаксичному вимірах: з позиції логіко-лінгвістичного виміру предикатом є конститутивний член, що дорівнює висловленню щодо суб'єкта, а з позицій семантико-синтаксичного виміру – предикат віднесений до аргументів, термів [12; 19; 24].

Різнманітні підходи лінгвістів до визначення поняття «предикат» позначилися на ширшій чи вужчій сфері використання терміна, що позначає це поняття. Так Н. Д. Арутюнова дотримується думки, що у логіко-семантичних дослідженнях поняття «предикат» не поширюється на речення, де є значення існування, тотожності, імені предмета [6:392], а у працях І. Р. Вихованця предикат розглядається як ядерний складник висловлення, як будь-який компонент, що передає повідомлюване [12:26].

В. І. Кононенко вважає твердження Н. Д. Арутюнової суперечливим, адже воно поєднує два «мірила» предикації – логічний і лінгвістичний, а переважає власне мовознавчий аспект, оскільки йдеться про те, що висловлюється [30:9]. Що стосується функції предиката, то за твердженням Ю. С. Степанова, вона полягає у передачі різноманітних відношень: дії, стану, якості та ін. [45:114].

Науковці відзначають, що предикат має відмінний статус щодо присудка як компонента формально-граматичної організації речення [41; 42; 46]. На думку В. І. Кононенка, у науковій літературі спостерігаємо непослідовність розмежування термінів «предикат» і «присудок», їхнє змішування, часом паралельне вживання в тих самих працях без зазначення відмінностей підходу до них. Він

стверджує, що послідовне використання терміна «предикат» не виключає введення в аналіз власне граматичних категорій, що впливають на семантичну структуру та функції цього компонента [30:10].

Відомо, що стійкі сполучення слів характеризуються семантичною спаяністю їх компонентів, а також цілісністю переданого значення. Синтаксичні зв'язки між складниками визначає поняттєва основа лексично самостійних слів, а поєднання лексем у цих мовних одиницях забезпечує реалізація одним із компонентів зв'язаного значення. За твердженням В. Б. Гошилика, стійкі сполучення слів можуть вступати в синонімічні відношення з повнозначними словами (*давати пояснення – пояснювати, давати згоду – погоджуватися* та ін.), слугувати єдиним засобом позначення реалій позамовної дійсності (*давати приклад, віддавати перевагу, порушувати тему, розвіювати сумніви* та ін.), або складати синонімічну пару різнокореневим однослівним відповідникам (*брати приклад – наслідувати, наносити візит – відвідувати* та ін.) [30:256].

О. П. Мордвілко значення таких сполучень слів називає індикативним, оскільки одне слово без іншого (інших) не може саме по собі достатньою мірою охарактеризувати дію і дати їй певну назву, а тільки вказує на ту чи іншу сферу дій чи станів [36:74]. Як вважають П. О. Адамець та Н. С. Дмитрієва, семантично опорний компонент стійкого сполучення слів несе основне смислове навантаження і є необхідним для реалізації зв'язаного значення дії, стану, процесу та якості [1:75; 20:76–80].

Щодо класифікації предикатів, то ми приєднуємося до думки Т. Б. Алісової про те, що у лінгвістичній літературі поки що не існує загальноприйнятої семантичної класифікації предикатів [4:10]. Відсутність єдиного принципу встановлення класифікаційних ознак предикатів спричинила виникнення і функціонування різних теоретичних класифікаційних узагальнень. Це дає нам можливість розглядати різні класифікації, побудовані на різних засадах. Для стійких сполучень слів, які використовуються у науковому гуманітарному тексті найбільш вдалою, на наш погляд, є класифікація В. Б. Гошилика [30:259], який поділяє предикати на:

- 1) предикати дії, які репрезентують динамічну ситуацію, пов'язану з діяльністю, породженою й активно та цілеспрямовано стимульованою суб'єктом-діячем, наприклад: *зробити висновки / припущення / аналіз, здійснювати / проводити роботу, виробити настанови, надати допомогу, висловлювати*

- подяку, зумовити зміну та ін. Пор. у реченнях: *Отже, можна зробити висновок, що творчість є атрибутом не лише культури, а й особистості* [8:66], *Але перед тим, як здійснювати власне теоретичну роботу, важливо провести попередню власне методологічну роботу – виробити певні вихідні настанови, які не можна добути з об'єкта і тим паче з відомого емпіричного матеріалу* [31:112], *Автор висловлює щире подяку всім тим, хто надав допомогу в роботі над книгою* [39:5], *Загострення революційної кризи та початок справжньої політичної боротьби у зв'язку з швидкою радикалізацією суспільної свідомості під час Російсько-японської війни 1904-1905 рр. зумовили зміну назви цієї організації, яка стала називатися Українською радикально-демократичною партією* [40:35] та ін.;
- 2) предикати стану, які передають характеристику тимчасової, перехідної ознаки особи чи предмета, що є результатом внутрішніх процесів або зовнішніх впливів й не залежить від носія, наприклад: *піддавати / підлягати сумніву, впадати у гнів, уникати гніву / суму / тривоги, відчувати захват, втрачати владу* та ін. Пор. у реченнях: *Догмат про створення Богом світу «з нічого» надавав можливість мислителям піддати сумніву цілу низку заборон Арістотелевої фізики* [49:58], *Якщо люди засперечаються і один скаже, що другий висловлюється неправильно чи туманно, то вже обидва впадають у гнів* [47:330], *Піфагорійці пропонували уникати негативних емоцій, гніву, суму, душевної тривоги, для цього вони почали використовувати психотерапію* [43:76], *Думка спалахує, мов блискавка, людина відчуває захват, геть втрачає над собою владу* [10:257] та ін.;
- 3) предикати процесу, що репрезентують динамічну ситуацію, пов'язану зі змінами в часі станів і певних ознак особи чи предмета, причому ці зміни суб'єктами процесу не породжуються та не контролюються, наприклад: *знайти поширення, зазнати наслідків / деформації / деградації / фрустрації / поразки / впливу, мати усвідомлення* та ін. Пор. у реченнях: *Розгляд стратифікації населення саме під кутом зору поділу на класи знайшов поширення і в зарубіжній історіографії* [32:298], *Отже, у структурі юридичного обов'язку можна виділити такий складовий елемент, як необхідність зазнати негативних наслідків невиконання свого обов'язку* [49:89]. *Визначення суб'єкта як такого, що розв'язує протиріччя, дозволяє зрозуміти, чому особистість, яка уникає таких рішень, починає зазнавати деформації, деградації, фрустрації* [35:298], *Відомо, що битва під П'яткою відбулася у 1593 р., і К. Косинський зазнав поразки* [37:72] та ін.;
- 4) предикати якості, які передають статичну ознаку, що характеризується незмінністю, стабільністю, постійністю та внутрішньою належністю предметові, визначає його характеристичну своєрідність, відмінність від інших предметів, наприклад: *мати свободу / обмеження / силу / успіх / перевагу / здібність, відзначатися оригінальністю* та ін. Пор. у реченнях: *Останнє (панування над природою) дає людині можливість мати свободу волі, розрізняти добро і зло, осмислювати гідність* [18:15], *Важливо визнати, що будь-який підхід має певні обмеження, тому не слід піддаватися ілюзії, що він єдиний подає об'єктивні, правильні й точні дані про мову і її застосування в мовленні* [26:14], *Оригінальністю відзначається дослідження О. Астаф'євим зв'язків текстів-донорів та текстів-реципієнтів на матеріалі Літопису руського за Іпатіївським списком і давньопольських хронік XVII-XVIII ст.* [11:94] та ін.
- Отже, на лінгвотекстовому рівні заслуговує на особливу увагу думка В. І. Кононенка про аналітизм будови предикатних стійких сполучень слів, що зумовлює специфіку їх синтагматичних властивостей і знаходить вияв у можливості поширення їх семантично головного члена

компонентом означального характеру з метою уточнення й конкретизації позначуваної предикативної ознаки й експлікації її відповідної якісної оцінки. Як вважає мовознавець, конкретизація виражених стійких сполучень слів дії, стану, процесу чи якості атрибутом є єдиноможливим засобом адекватного відображення ситуації позамовної дійсності [30:258].

За нашими спостереженнями, такі стійкі сполучення слів, є досить поширеними у науковому гуманітарному тексті, наприклад: *зробити необхідні / критичні висновки, займати вагоме місце, мати широку / значно ширшу сполучуваність, (на)дати точне / повне пояснення / підтримку*, та ін. Пор. у реченнях: *Тому тільки з'ясувавши сутність запропонованого підходу, можна віддати належне дослідницьким зусиллям ученого, а також зробити необхідні критичні висновки з його евристичного досвіду* [31:275], *Слово «снага» сьогодні має значно ширшу сполучуваність* [26:87], *Їм (правовим нормам) не можна дати точного і повного пояснення, не звертаючись до понять аксіології* [18:94], *Відповідальною особою, яка приймає рішення, є клієнт, а психотерапевт, спираючись на свої професійні знання й досвід, має надати йому необхідну підтримку* [8:6] та ін.

Відзначимо, що про участь прикметника у

виконанні предикатних функцій наголошувала низка лінгвістів, зокрема, О. М. Вольф зауважувала, що предикація – це основна функція прикметника, завдяки якій прикметник, поруч із дієсловом, займає центральне місце [14:179]. І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська розглядали прикметник у предикатній позиції як такий, що втрачає типові для нього граматичні ознаки й набуває відповідних ознак інших частин мови [13:124], а В. І. Кононенко зазначав, що при всій суперечливості, прикметник підтверджує свою функціональну значущість як предикат (у супроводі дієслова) [29:264].

Отже, предикативні стійкі сполучення слів, які використовуються в українськомовному науковому гуманітарному тексті, виконують в семантико-синтаксичній структурі речення роль предикатів дії, стану, процесу чи якості, і, завдяки такій смисловій єдності, складають особливий клас предикатів. Можна стверджувати, що у науковому гуманітарному тексті досліджені предикатні стійкі сполучення слів стають стандартом, іманентною ознакою стилю та набувають характеру постійно вживаних форм висловлювання, що дає підстави називати їх одним із важливих засобів стандартизації текстового різновиду.

Література

1. Адамец П. О. О семантико-синтаксических функциях девербативных и деадъективных существительных / П. О. Адамец // Филологические науки. – 1973. – № 4. – С. 40–46.
2. Ажеж К. Человек говорящий : Вклад лингвистики в гуманитарные науки : [пер. с фр.] / Клод Ажеж. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
3. Алиев А. Н. Критерии выделения и классификации устойчивых сочетаний слов научной речи (на материале учебно-научных текстов по нефтепереработке) : [автореферат] / А. Н. Алиев. – М., 1986. – 20 с.
4. Алисова Т. Б. Специфика каузативных конструкций с предикатами психических реакций / Т. Б. Алисова // Тезисы IV Всесоюзной конференции по романскому языкознанию. – Калинин : Изд-во КГУ, 1978. – С. 37–39.
5. Андерш Й. Ф. Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською / Й. Ф. Андерш // Мовознавство – 2009 – № 1 – С. 38–45.
6. Арутюнова Н. Д. Предикат / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / глав. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
7. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – 2-е изд. / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 895 с.
8. Балл Г. О. Гуманістичні орієнтири в методології психологічної науки: [монографія] / Г. О. Балл, В. О. Медінцев, О. О. Нікуленко, Т. А. Російчук. – К. : Вид-во «Педагогічна думка», 2007. – 98 с.
9. Балко М. В. Актуальні проблеми теорії словосполучення сучасної української мови : [монографія] / Марина Володимирівна Балко. – Дніпропетровськ : Вид-во «Свідлер», 2014. – 349 с.
10. Білоус П. В. Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості : [лекції] / П. В. Білоус. – Житомир : Рута, 2009. – 336 с.
11. Бровко О. О. Основи компаративістики : [посібник] / Олена Олександрівна Бровко. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. – 214 с.
12. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
13. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с.
14. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.
15. Воробьева М. Б. К вопросу об устойчивых сочетаниях в языке научной прозы : [кн. : Преподавание иностранных языков. Теория и практика] / М. Б. Воробьева. – М., Наука, 1971. – С. 68–84.
16. Всеволодова М. В. Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы / М. В. Всеволодова, В. А. Кузьменкова // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. № 5. – М., 2003. – С. 7–29.
17. Гошилик В. Б. Семантико-синтаксична структура речень із предикатними стійкими дієслівно-іменними

- сполуками в сучасній українській мові : [дис.] / Володимир Богданович Гошилик. – Івано-Франківськ, 2006. – 242 с.
18. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. В. Грищук. – Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с.
19. Демьянков В. З. Предикаты и концепция семантической интерпретации / В. З. Демьянков // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 336–346.
20. Дмитриева Н. С. К вопросу о субстантивных описаниях в современном русском языке / Н. С. Дмитриева // Филологические науки. – 1970. – № 4. – С. 74–84.
21. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Синтаксис : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
22. Івасенко Л. О. Сучасна монографія з гуманітарних наук: редакторський погляд на авторський текст / Л. О. Івасенко // Поліграфія і видавнича справа. – 2008, № 1. – С. 37–43.
23. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1986. – 298 с.
24. Кибрик А. Е. Предикатно-аргументные отношения в семантически эргативных языках / А. Е. Кибрик // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 324–335.
25. Клинг В. И. Лингвостилистические параметры жанров функционального стиля научной прозы (на материале современной английской медицинской литературы) : [дис.] / В. И. Клинг. – М., 1989. – 213 с.
26. Козлик І. В. Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства : [монографія] / Ігор Володимирович Козлик. – Івано-Франківськ : Поліскан ; Гостинець, 2007. – 591 с.
27. Кожина М. Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими / М. Н. Кожина. – Пермь, 1972. – 396 с.
28. Кожина М. Н. О некоторых тенденциях функционирования единиц синтаксиса в русской научной речи (к вопросу об эволюции научного стиля) // Стиль научной речи / М. Н. Кожина, М. П. Котюрова. – М. : Наука, 1978 – 343 с.
29. Кононенко І. В. Прикметник у слов'янських мовах / І. В. Кононенко. – К. : Вид-во «Київський університет», 2009. – 495 с.
30. Кононенко В. І. Предикат у структурі речення : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – Київ ; Івано-Франківськ ; Варшава, 2010. – 408 с.
31. Костантінова В. М. Урбанізація : південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / В. М. Костантінова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 596 с.
32. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник] / М. П. Кочерган. – [2-ге вид.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 464 с.
33. Лінгвістика тексту : [хрестоматія] / Упорядники: А. Загнітко, Г. Монастирецька. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 164 с.
34. Максименко С. Д. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика : [монографія] / С. Д. Максименко, В. Л. Злиwkова, С. Б. Кузiкова. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – 430 с.
35. Маслюк В. П. Латинськомовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні : [монографія] / В. П. Маслюк. – К. : Наукова думка, 1983. – 236 с.
36. Мордвилко А. П. Очерки по русской фразеологии / А. П. Мордвилко. – М. : Просвещение, 1964. – 131 с.
37. Настюк В. Я. Норми митного права: теорія і практика застосування : [монографія] / В. Я. Настюк. – Х. : Факт, 2003. – 215 с.
38. Омарова Л. Р. Языковые средства речевого контакта в академической лекции (на материале выступлений ученых конца XIX века – начала XX века) : [автореферат] / Л. Р. Омарова. – Махачкала, 2000. – 23 с.
39. Павленко Ю. В. Українська державність в 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов. – К. : «Манускрипт», 1995. – 261 с.
40. Подольська Є. А. Філософія : [підручник] / Є. А. Подольська. – К. : Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. – 704 с.
41. Русская грамматика / vid red. Karel Horlek. – Praha : Academia, 1979. – Т. 2. – 1093 с.
42. Русская грамматика : [в 2 т.] – Синтаксис / под ред. Н. Ю. Шведовой. – Т. 2. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
43. Сагач Г. М. Риторика / Галина Михайлівна Сагач. – [2-ге вид.]. – К. : Видавничий Дім «Ін ЮРЕ», 2000. – 565 с.
44. Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века : [монография] / Ирина Анатольевна Синица. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2006. – 352 с.
45. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения : Семиологическая грамматика / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 300 с.
46. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.
47. Харитоновна О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії) : [монографія] / О. І. Харитоновна. – Одеса : Юридична література, 2004. – 328 с.
48. Чернявская В. Е. Научный текст и его филологическая интерпретация / В. Е. Чернявская. – СПб : Изд-во СПбГУЭФ, 2002. – 88 с.
49. Шашкова Л. О. Діалог науки і релігії в культурно-історичному контексті : [монографія] / Л. О. Шашкова. – К. : Грамота, 2008. – 328 с.

Проблеми лінгвістичного аналізу художнього тексту у світлі традицій Харківської філологічної школи

УДК 811.161.1'42Улицкая

О. И. Гамали, О. Б. Каневская

ГВУЗ «Криворожский государственный педагогический университет»

Лингвопоэтические особенности портрета в прозе Л. Улицкой (на материале романа «Медея и её дети»)

Гамали О. И., Каневська О. Б. Лингвопоетичні особливості портрету в прозі Л. Улицької (на матеріалі роману «Медея і її діти»). Стаття містить аналіз лінгвопоетичних особливостей портретів у романі «Медея і її діти» одного з найвідоміших авторів сучасної російської літератури Л. Улицької. Виявлено основні типи портретних описів (експозиції, сприйняття, ситуації), лейтмотивні та найбільш частотні ознаки зовнішності персонажів (волосся, очі, «національний тип» тощо), визначено тропи та їх різновиди (кольорові, емоційні, оцінні епітети, «інтелектуальні» та «побутові» порівняння, лексичні повтори тощо), що використані задля створення портретів персонажів. Наголошено на притаманному прозі Л. Улицької поєднанні в портретах зовнішніх і психологічних характеристик.

Ключові слова: літературний портрет, типи портретів, тропи, Л. Улицька, роман «Медея і її діти».

Гамали О. И., Каневская О. Б. Лингвопоэтические особенности портрета в прозе Л. Улицкой (на материале романа «Медея и её дети»). В статье содержится анализ лингвопоэтических особенностей портретов в романе «Медея и её дети» одного из наиболее известных авторов современной русской литературы Л. Улицкой. Выявлены основные типы портретных описаний (экспозиции, восприятия, ситуации), лейтмотивные и наиболее частотные признаки внешности персонажей (волосы, глаза, «национальный тип»), определены тропы и их разновидности (цветовые, эмоциональные, оценочные эпитеты, «интеллектуальные» и «бытовые» сравнения, лексические повторы), использованные для создания портретов персонажей. Подчеркнуто присущее прозе Л. Улицкой соединение в портретах внешних и психологических характеристик.

Ключевые слова: литературный портрет, типы портретов, тропы, Л. Улицкая, роман «Медея и её дети».

Hamali O. I., Kanevska O. B. Linguistic poetic features of a portrait in prose by L. Ulitskaya (a case study of the novel «Medea and Her Children»). The article analyzes the linguistic and poetic features of portraits in the novel «Medea and Her Children» by L. Ulitskaya, one of the most famous authors of the contemporary Russian literature. The range of portrait descriptions varies from the detailed description of the character to the indication of only one characteristic feature. Especially stands out self-portrayal in the speech of the characters as a projection of their inner and outer being. The portrait can be not only static, but also dynamic (facial expressions, gestures, postures, movements).

Philological analysis of descriptions of the characters' appearance contributes to the disclosure of their images and the design of works in general. Was identified the main types of portrait descriptions (expositions, perceptions, situations), leitmotifs and the most frequent signs of the characters' appearance (hair, eyes, «national type»), tropes and their varieties (color, emotional, estimated epithets, «intellectual» and «household» comparisons, lexical repetitions), used for creating portraits of characters. Was emphasized a compound of the external and psychological characteristics in the portraits, a complex combination of the humor, irony and high tragedy, inherent to the Ulitskaya's prose.

Keywords: literary portrait, types of portraits, tropes, L. Ulitskaya, novel «Medea and her children».

Проблема словесного портрета и его роли в художественном произведении давно разрабатывается филологами: вопросы формирования и развития портретного описания (Б. Е. Галанов, Г. С. Сырица), структурно-синтаксические и лингвистические особенности портрета (Е. А. Гончарова, В. М. Жирмунский, О. А. Мальцева и др.), типология портретных описаний (А. И. Белецкий, А. Н. Беспалов, Н. А. Родионова, К. Л. Сизова и др.). Особенно

актуальным представляется изучение портрета в контексте художественной картины мира писателя, поскольку в изображении человека индивидуально-авторское видение мира преломляется с наибольшей полнотой (А. А. Залевская, В. А. Пищальникова, Л. В. Серикова, В. Я. Шабес и др.). «Портрет является художественной формой, отражающей сложность структуры, динамики, особенностей, аксиологических иерархий концептуальной системы автора, синтезирующей и общее,

свойственное духу эпохи, направлению, течению, и индивидуальное» [7:21].

Диапазон портретных описаний колеблется от скрупулезного, всестороннего описания персонажа до указания лишь на одну характерную черту. Портрет может фокусироваться в одном месте произведения или «рассыпаться» по тексту (черты характера героя выявляются по мере разворачивания сюжета), нередко на протяжении всего произведения. Отмечается и самопортретирование в речи героев как проекция их внутреннего и внешнего бытия. Проводником в душу героя служат описания его жестикуляции, мимики, позы [5:220], что предполагает наличие не только статического, но и динамического портрета.

Портрет в художественном тексте имеет полевую организацию, характеризующуюся по разным основаниям: структурно-смысловым, структурно-композиционным, структурно-семантическим, лексико-семантическим, концептуально-образным, интенциональным и т. д. (С. Г. Воркачев, А. А. Залевская, В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин, Ю. С. Степанов и др.). В портрете персонажа вычленяются лексические репрезентанты концептов, входящих в концептную область «Человек»: с одной стороны, «глаза», «улыбка», «нос», «цвет» и под. (внешний / физический портрет), с другой – «совесть», «благородство», «душа», «эмоции» и под. (внутренний / духовный, психологический). Таким образом в виде концептосферы исходного текста моделируется структура языкового сознания автора.

Филологический анализ языковой ткани словесно-художественных описаний внешности персонажей выявляет потенциал, способствующий раскрытию характера литературного героя и замысла произведения в целом. По замечанию Ю. М. Лотмана, «портрет по самой природе жанра приспособлен к тому, чтобы воплотить самую сущность человека» [1:509]; выполняя структурообразующие функции, портретные характеристики взаимодействуют с другими категориями текста: темой, композицией, сюжетом, фабулой, пейзажем, образом автора и пр. Портрет – это художественная модель реального конкретного человека, а не просто описание внешности.

Л. Улицкая – один из ярких представителей современной русской литературы, получивших широкое признание как в России, так и за её пределами. Полемика вокруг произведений Л. Улицкой не утихает (Т. Колядич, Л. Куклин, С. Мауз, Л. Молчанов, К. Обермиллер, Т. Ровенская, О. Рыжова, В. Скворцов, А. Скворцова, С. Тимина, Дж. Фернандес, В. Чалмаев, Е. Щеглова и др.). Творчество

Л. Улицкой оценивается как явление неординарное, характеризующееся углублённым психологизмом. В немногочисленных замечаниях по поводу языка произведений утверждается, что главное достоинство творчества писательницы заключается в авторском отношении к своему герою, в спокойной повествовательной манере [2], стиль характеризуется чётким конструированием фраз, цепочками эпитетов, номинативными конструкциями, смешением разных слоёв лексики с целью проявления оценочного эффекта и др.

За литературную деятельность Л. Улицкая награждена многими литературными премиями, в частности итальянской – Джузеппе Адсерби за роман «Медея и её дети» (1999), названный критикой в числе лучших книг последнего десятилетия XX века.

Основываясь на анализе романа «Медея и её дети» с использованием мифопоэтического подхода, исследователи относят Л. Улицкую «к разряду таких писателей, которые даже в страшные времена не боятся поместить смятенную и попираемую, но всё же бесконечно сильную человеческую душу в центр создаваемого ими мироздания» [3:54].

Цель статьи – выявить и охарактеризовать лингвопоэтические особенности портрета в романе Л. Улицкой «Медея и её дети».

Портретные фрагменты разного характера буквально пронизывают текст романа. В фокусе зрения оказываются то волосы, то глаза, то руки, то мельчайшие мимические движения, то жесты персонажей, нередко в причудливых комбинациях с психологическими характеристиками.

Естественно, что наибольшего внимания автора удостоивается главная героиня – *Медея Мендес, урождённая Синопли, последняя чистопородная гречанка в семье, хранящая верность образу вдовы в чёрных одеждах*. Практически на первой странице романа читателя встречает портрет-знакомство, сразу приобретающий черты портрета-восприятия, портрета-оценки (по Н. А. Родионовой [4]): *Первые десять лет она носила всё исключительно чёрное, впоследствии смягчилась до легкого белого крапа или мелкого горошка всё по тому же чёрному. Чёрная шаль не по-русски и не по-деревенски обвивала ей голову и была завязана двумя длинными узлами, один из которых плоско лежал на правом виске. Длинный конец шали мелкими античными складками свешивался на плечи и прикрывал морицинистую шею. Глаза её были ясно-коричневыми и сухими, и тёмная кожа лица тоже была в мелких сухих складках. Когда она в белом хирургическом халате с застёжкой сзади сидела в крашеной раме регистрационного окна поселковой больницы, то выглядела, словно какой-то*

неизвестный портрет Гойи. Размашисто и крупно вела она всякую больничную запись, также размашисто и крупно ходила по окрестной земле... Для местных жителей Медея Мендес давно уже **была частью пейзажа.**

Портрет-экспозиция аккумулирует лейтмотивные (по В. Е. Хализеву [5:275]) черты героини: национальные, внешние, поведенческие, – к которым в дальнейшем автор возвращает читателя неоднократно. Например: **Нос был фамильный...: довольно длинный... Её лицо напоминало красивую лошадиную морду, особенно в те годы, когда вскоре после замужества она неожиданно остригла себе чёлку и ненадолго завела парикмахерскую причёску взамен вечного узла волос, тяжёлого и утомлявшего шею... В отрочестве она много страдала от своей внешности: рыжие волосы, чрезмерный рост и чрезмерный рот; она стеснялась больших рук и мужского размера обуви, который носила. И ещё: И снова Медея покачала головой: чего было так убиваться в юности? Хорошее лицо ей досталось, и рост хороший, и сила, и красота тела, – это Самуил, дорогой её муж Самуил ей внушил...** И опять, уже в своего рода оценочном «автопортрете» персонажа: **«Красивая старуха из меня образовалась», – усмехнулась Медея и покачала головой. Слева от зеркала, среди выводка фотографий, из чёрной прямоугольной рамы смотрела на неё молодая пара – длиннолицая с низкой чёлкой женщина и пышноволосый, благородно-левантийского облика мужчина с чересчур большими для его худого лица усами.**

При этом размашистость, крупность, чрезмерность Медеи не отталкивают, а, напротив, представляются красивыми, **хорошими, иконописными.** Описание внешности главной героини отражает её душевное и эмоциональное состояние, представляя собой один из способов раскрытия характера персонажа – женщины с сильным характером и сложной судьбой, рядом с которой **нет страха,** глубоко нравственной, праведницы.

«Сквозным» в романе оказывается и цвет волос членов большого семейства Синопли и их потомков: они **рыжие,** а значит, иные, «не такие», выделяющиеся. Подчёркивается, что **...сама Медея... не однажды в своей жизни забавлялась, выстраивая своих братьев и сестер в шеренгу по усилению рыжести... Материнский медный оттенок проявлялся так или иначе у всех, но только двое, она сама и младший из братьев Дмитрий, были радикально рыжими. У Александры, по-домашнему Сандручки, волосы были сложного цвета красного дерева, даже и с пламенем... Даже семейная плодovitость расщепилась на две линии: одни, как Харлампий, не**

могли произвести на свет хоть самого малого ребёнка, другие, напротив, сыпали в мир красноголовую мелочь.... В перечень оттенков **рыжего** входят и обозначения **семейная ржавчина, розовоголовая** (девочка), **рыжеуха** (Ника).

Портреты-восприятия (портреты-оценки) вкладываются, как правило, в уста персонажей: **С неизъяснимой гордостью она** (мать Самуила – авт.) **указывала своим сестрам на тщедушного сына:**

– **Вы посмотрите, он такой худой, он совершенно как цыпленок, на всей нашей улице нет такого худого ребенка! А какие болячки! Он весь в золотухе! А цыпки на руках!**

Или: **Леночка смотрела на Медею, которая стояла твёрдо, закрыв глаза и опустив голову, – она владела искусством долгого стояния не меняя позы, не переминаясь с ноги на ногу.**

«Стоит как скала посреди моря», – с нежностью подумала о ней Леночка...

Нередки и портреты-ситуации (ситуативные портретные характеристики), особенно для эпизодических персонажей: **Маша постучала в хозяйскую дверь, вошла. Ада в позе мадам Рекамье с вывалившимися розовыми грудями полулежала у телевизора.** (Далее портрет-восприятие – авт.).

– **Ой, Маш, ты что ли? Заходи. Тебя что-то не видно. Ника заходила, а ты гордая... Ой, а тощая какая!** – неодобрительно заметила Ада.

– **Да я всегда такая, сорок восемь килограммов...**

– **... костей,** – фыркнула Ада.

Ещё: **Зафырчала машина... Фёдор уже шёл по двору. Свежий багровый загар сиял под провинциальной белой шляпой.**

Обращает на себя внимание пристрастие Л. Улицкой к «национальным» портретным характеристикам: **Медея искала в них родовые приметы и не находила: азиатская кровь в этих детях полностью победила греко-армянскую; Леночка мельком упоминает о родителях Наташиного мужа, сморщенной корейской парочке, столь схожей и бесполой внешности, что трудно было определить, кто же из двоих муж, а кто жена...; Через неделю после счастливо закончившегося несчастья неказистый, провинциального вида еврей, доктор Фридман, затолкнул Александру Георгиевну в подлестничный чулан...; На крыльце, склонив набок надменное лицо восточной красавицы, стояла тринадцатилетняя Шуша, ... почти укрытая блестящими азиатскими волосами** и др.

Портреты героев характеризуются эмоциональностью, оценочностью, глубокой психологичностью.

Практически ни один портретный набросок не обходится без описания волос: цвета (*рыжие и рыжеватые, розовые, светлые, чёрные жгучие, седоватые и седые, потускневшие и т. д.*), тактильных и визуальных характеристик (*кудрявые, мягкие, пружинистые, чуть трескучие, звонкие и т. д.*), причёски (*подобранные валиком, «афро», длинная гладкая коса, волосы под косынку, залысины, пушистая грива и т. п.*): *Там он был всё ещё пышиноволос, но две глубокие залысины подняли вверх его невысокий лоб, усы поскромнели и увяли.*

Не менее важны для автора глаза: цвет (*зеркально-чёрные, густо-синие, светло-карие и т. д.*), форма (*круглые; узкие прорезы глаз и т. п.*), выражение (*с призывом в глазах, смотрели мягко, взгляд внимательный и недоброежелательный, острый взгляд и т. д.*): *глаза смотрели мягко, и неопределённая ласковость была в лице; Не оставляйте меня одного, – попросил он, и глаза его были светло-карие, просительные и совершенно женские.*

Портреты Л. Улицкой, как правило, динамичны, т. е. включают описания движений, мимики. Вот как автор описывает героиню Машу: *Маша, синеглазая, с тонкими руками, которые жили в воздухе рядом с её тёмной стриженной головой независимой и несколько нелепой жизнью, с тихой патетикой читала стихи; она ...сосредоточилась и как будто включила кнопку – тело стало очень медленно отрывать от горы, и гора немного помогала ей в этом движении. И Маша полетела тяжело, медленно, но уже было совершенно ясно, что именно делать, чтобы управлять скоростью и направлением полёта, куда угодно и бесконечно...*

Уже из одного этого описания наружности Маши перед нами встаёт живая, взволнованная девушка. Мастерски, точными штрихами художник рисует образ прелестной героини, которая умеет глубоко любить и чувствовать, такой она останется навсегда в памяти героев романа.

Ещё один портрет «в развитии», но уже через восприятие персонажа (Валерия Бутонова): *Сначала Бутонов обратил внимание на её (Розы – авт.) сапоги..., а потом он встретился с ней глазами. Глаза её были зеркально-чёрными, грубо удлинёнными чёрной краской, взгляд внимательный и недоброежелательный... Жеребец коротко заржал, она похлопала его по холке ярко-белой рукой с короткими красными ногтями... И указала в сторону ближайшего сарая, после чего поставила ногу в... стремя и вспорхнула в седло...*

В портретах практически всегда причудливо переплетаются внешние (визуальные) и психологические характеристики. Благодаря

тонкой наблюдательности, подробнейшей детализации создаются выпуклые, зримые портреты героев: *К четырнадцати годам он был замечательно сложенный юноша, с правильным лицом, коротко, по спортивной моде, остриженный, дисциплинированный и честолюбивый* (Валерий Бутонов); *...хорошо была видна Нора с милым и сонным лицом. «Такая северная девочка, не очень счастливая с виду, – размышлял он, – петербурженка. Есть такой тип анемичных блондинок с прозрачными пальцами, с голубыми венками, с тонкими лодыжками и запястьями...»* и т. п.

Для поэтики Л. Улицкой характерно использование разнообразных сравнений при описании внешности героев, их эмоционального состояния. Сравнения со всей очевидностью делятся на две группы. В первую входят те, которые можно условно назвать обыденными, «бытовыми»: *...лысина его выглядела неопрятной..., как неперелинявший мех* (доктор Фридман); *муха в сметане* (невеста); *похожая на толстого кролика* (старушка в белом платке); *тип кузнечиков, худых, подвижных* (Алик); *исхудал* (Антон Иванович), *стал похож на итальянскую борзую; ноги как у слона* и др. Вторая группа – сравнения «интеллектуальные», отсылающие к фактам истории, произведениям искусства: *выглядит матроной* (Ника); *Иванов, высохший и жёлтый, всё более походивший с годами на буддийского монаха...; похож на римского легионера* (Георгий); *выглядела словно какой-то неизвестный портрет Гоии* (Медея); *лоб её, когда она подобрала волосы, оказался слишком высок и выпукл, как бывает у малых детей и немецких средневековых Мадонн, и этот недостаток делал её лицо ещё милей* (Нора) и др.

Красочности и точности художественных портретов в значительной мере способствуют многочисленные эпитеты. Прежде всего, цветовые: *Между Медеей и Александрой стоял Иван Исаевич, широкий, с мучнисто-розовым лицом; ... бледность была не благородно-бледного, а тускло-серого, пугливого оттенка; Лицо Маши было нетронутым, бледно-восковым, и красота его ненарушенной; Он стоял в дверном проёме, всегдашний ангел, в тёмно-красном, мрачном, лицо его было неясным, как будто в маске, но глаза сияли, как из прорезей, густым синим* и т. д.

Среди них есть и так называемые объективные эпитеты, которые способствуют уточнению портретной характеристики персонажа: *водянистая толстуха, смывое лицо пловчихи, основательные ножки, сухая щека* и др. В контекстах: *Нике шел тринадцатый год, она набрала уже хороший женский рост и*

множество разных женских умений, стайка **мелких прыщиков** в середине лба свидетельствовала о том, что близится время, когда ее **женские дарования** будут востребованы; Его жена Нора по-прежнему имеет **детский** облик, но вблизи видно, что подглазья иссечены **тончайшими морщинками** – так стареют **самые нежные** блондинки; **Длинной запрокинутой** Никиной шеи она могла бы коснуться рукой; ... Елена восхищалась **Мединой сдержанностью, самостоятельностью, мужским бесстрашием и особой женской одарённостью рук**; Ещё видна была Георгию **могучая спина** Бутонова в розовой майке да **крылатая** Никина тень – гриф гитары и руки колыхались на стене.

Психологические детали в портрете также передаются преимущественно при помощи эмоциональных эпитетов, приоткрывающих внутренний мир персонажа: **Через неделю после счастливо закончившегося несчастья неказистый, провинциального вида еврей, доктор Фридман, затолкнул Александру Георгиевну в подлестничный чулан... Старая трикотажная рубашка с растянутым воротом и кривой узел галстука были видны в распах халата. Даже лысина его выглядела неопрятной – в неравномерных кустиках и клочках, как неперелинявший мех. Он сложил перед собой специально-врачебные, профессиональные руки...**

Оценочные эпитеты связаны с авторским мировоззрением, авторской оценкой действительности: **...вышла замуж за богатого толстяка, остроумного и обаятельного; Медя оценила благородное простодушие и сияющую доброту Елены; Господин Степанян, поглаживая одной рукой седоватые усы, с доброжелательной улыбкой наблюдал за праздничной женской работой, любовался, как мелькали в пестрой тени обтертые маслом женские руки, как легко и нежно касались они тестяного листа.**

Лексический повтор в описании усиливает впечатление, которое производит персонаж на героев произведения: **Добормотав последнее, она тщательно, выработанным за многие годы движением сплела косу, свила её в узел, обмотала голову чёрной шёлковой шалью, выпростала**

длинный хвост из-под пучка на шею и вдруг увидела своё лицо в овальном зеркале, обложенном ракушками. Собственно, каждое утро она повязывала перед зеркалом шаль, но видела только складку материи, щеку, воротник платья. Сегодня же – это было как-то связано с приездом Георгия – она вдруг увидела свое лицо и удивилась ему. С годами оно ещё больше удлинилось, вероятно, за счёт опавших, съеденных двумя глубокими морщинами щёк.

Целостность художественных образов создается единством лексики и речевого строя. Портреты героев даны в движении, они не статичны, а динамичны, хотя всегда наделены какой-то одной особенной чертой, связывающей их между собой: **Выскакивал иногда укороченный дедов мизинец, который доставался почему-то только мальчикам, да бабушкина приросшая мочка уха и исключительная способность к ночному видению, которой, между прочим, обладала и Медя. Все эти родовые особенности и ещё несколько менее ярких играли в потомстве Харлампия; Георгий был всего несколькими годами моложе Ады, в детские годы они вместе здесь хороводились, и Ада теперь недолюбливала его за то, что сама она постарела, расквашнела, а он всё молод и даже седины не нашёл; Маша провела пальцем по бутоновской лоснистой груди, он не заметил. Но губа его дрогнула, поплыла, и передние зубы, из которых один был поставлен чуть-чуть кривь, открылись...**

Таким образом, образы, созданные автором, динамичны, красочны, наполнены эмоциональным и эстетическим содержанием. Стилистические приёмы, сочетания изобразительных средств служат формированию художественного содержания произведений, определяют их индивидуально-авторское своеобразие. Л. Улицкая – настоящий мастер, поэтично сумевший передать посредством разных словесных форм своё личное представление о жизни, смерти, нравственности, красоте и добре. Анализ портретных описаний Л. Улицкой, во-первых, дополняет представление о ее идиостиле, а во-вторых, добавляет еще одно звено в цепочку эволюции портрета в русской литературе.

Литература

1. Лотман Ю. М. Об искусстве / Ю. М. Лотман. – СПб., 1998. – 704 с.
2. Молчанов Л. Настоящая женская проза или Феномен Людмилы Улицкой [Электронный ресурс] / Л. Молчанов. – Режим доступа :<http://\writer.fio.ru/ne\vs.php?n=200578&c=1668>.
3. Ровенская Т. А. Опыт нового женского мифотворчества: «Медя и её дети» Л. Улицкой и «Маленькая Грозная» Л. Петрушевской / Т. А. Ровенская // Адам и Ева : Альманах гендерной истории. – М., 2001. – № 2. – С. 137–163.
4. Родионова Н. А. Типы портретных характеристик в художественной прозе И. А. Бунина (лингвостилистический аспект): автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Н. А. Родионова. – Уфа, 1999. – 24 с.
5. Теория литературы: [учебник] / В. Е. Хализев. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 2002. – 487 с.

6. Улицкая Л. Медя и ее дети : Рассказы [Электронный вариант] / Людмила Улицкая. – Режим доступа : <http://www.litra.ru/fullwork/get/-woid/00895731189940174157/>

7. Хамаганова В. М. Структурно-семантическая и лексическая модель текста типа «описание» (проблемы семиотики и онтологии): автореф. дисс. ... доктора филол. наук / В. М. Хамаганова. – М., 2002. – 43 с.

УДК 811.161.2'37

О. О. Литвин

Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця

Образ лісу в мовній картині художніх світів Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко

Литвин О. О. Образ лісу в мовній картині художніх світів Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко. У статті охарактеризовано образ лісу та проаналізовано специфіку його реалізації у мовній картині художніх світів Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко. З'ясовано роль цього образу в поетичному тексті. Розглянуто тропи з номеном ліс. Доведено, що ці тропи є характерною ознакою мовотворчості письменниць.

Творчість Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко, як і творчість будь-якого письменника, не може вважатися остаточно вивченою, оскільки кожен дослідник презентує свій погляд на ту чи ту проблему, на те чи те мовне явище. У зв'язку з цим виникає потреба здійснити аналіз функцій номену ліс у мові творів Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко, який представлений у художніх текстах обох письменниць. Характеристика номену ліс сприятиме розумінню глибоких процесів розвитку лексики сучасної української мови.

Ключові слова: мовна картина світу, образ, номен ліс, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко.

Литвин Е. А. Образ леса в языковой картине художественных миров Ольги Кобылянской и Уляны Кравченко. В статье охарактеризован образ леса и проанализирована специфика его реализации в языковой картине художественных миров Ольги Кобылянской и Уляны Кравченко. Выяснена роль этого образа в поэтическом тексте. Рассмотрены тропы с номеном лес. Доказано, что эти тропы являются характерным признаком языкового стиля писательниц. Творчество Ольги Кобылянской и Уляны Кравченко, как и творчество любого писателя, не может считаться окончательно изученным, поскольку каждый исследователь представляет свой взгляд на ту или иную проблему, то ли языковое явление. В связи с этим возникает потребность провести анализ функций номена лес в языке произведений Ольги Кобылянской и Уляны Кравченко, который представлен в языке художественных текстов обеих писательниц. Характеристика номена лес способствует пониманию глубоких процессов развития лексики современного украинского языка.

Ключевые слова: языковая картина мира, образ, номен лес, Ольга Кобылянская, Уляна Кравченко.

Lytvyn O. O. The image of the forest in the language picture of Olga Kobylyanskaya and Ulyana Kravchenko's artistic worlds. The image of the forest has been characterized and the specific of its realisation in the language picture of Olga Kobylyanskaya and Ulyana Kravchenko artistic worlds has been analysed the role of this image in the poetic text has been found out. The tropes with the nomenon forest have been researched it has been proved that these tropes are the characteristic feature of the writers language art.

The art of Olga Kobylyanskaya and Ulyana Kravchenko as well as the art of any other writer can't be considered well known up to the end, because each researcher presents his own opinion either on this or that problem or this or that phenomenon. Because of this there is a need to do an analysis of the nomen's forest functions in the language Olga Kobylyanskaya and Ulyana Kravchenko's works, which is presented in the language of both writers artistic texts. The characteristic of the nomen forest will lead to the understanding of the deep processes of the lexical development in the modern Ukrainian language.

Key words: language picture of the world, image, nomen forest, Olga Kobylyanskaya, Ulyana Kravchenko.

Одним із основних понять лінгвопоетики є поняття мовної картини світу. Кожна мова по-своєму членує світ, тобто має свій спосіб його представлення. Це значить, що кожна мова має свою картину світу і мовна особистість будує свої висловлювання відповідно до цієї картини.

Проблему «мовного світосприйняття» як лінгвістичної категорії сформульовано ще на початку XIX ст. В. Гумбольдтом («внутрішня

форма мови»). У XX ст. вивчення мовної картини світу почали пов'язувати з етнолінгвістикою, лінгвістичною філософією. У сучасному мовознавстві склалися різні напрями у вивченні мовної картини світу – типологічний, компаративно-контрастивний, культурологічний; відповідно існує велика кількість визначень поняття *мовна картина світу*. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки проблемі мовної картини світу присвячені праці таких учених, як Н. Арутюнова, В. Белянін, К. Голобородько,

І. Голубовська, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Калашник, В. Карасик, В. Кононенко, Л. Лисиченко, В. Маслова, В. Ніконова, О. Селіванова, Н. Сологуб та інших. Сьогодні МКС розглядають як багатогранний ментальний феномен, що пов'язує мову з мисленням, із навколишнім світом, із культурно-етнічними реаліями та змістом найскладніших абстрактних понять, що функціонують у мові. «Мовна картина світу, властива певному народові, знаходить своє відбиття в індивідуальному мовленні, що залежить від багатьох культурно-історичних і психічних чинників, – зазначає Л. Лисиченко. – Особливо яскраво індивідуальна мовна картина виявляється саме в художній творчості, де знаходить вираження не тільки загальна мовна картина світу, а й поетична картина світу письменника, найбільше позначена його індивідуальністю» [8:13].

Мета статті – дослідити образ *ліс* у мовній картині художніх світів Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко.

Актуальність статті. Творчість Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко, як і творчість будь-якого письменника, не може вважатися остаточно вивченою, оскільки кожен дослідник презентує свій погляд на ту чи ту проблему, на те чи те мовне явище. У зв'язку з цим виникає потреба здійснити аналіз функцій номену *ліс* у мові творів Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко, який представлений у мові художніх текстів обох письменниць. Характеристика номену *ліс* сприятиме розумінню глибоких процесів розвитку лексики сучасної української мови.

Мовні картини світу Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко як західноукраїнських письменниць не мисляться без слова-образу *ліс*. Як зазначає Д. Мережковський, «образ, явище цього світу зображене так, що воно стає прозорим і крізь нього сяє образ інших світів, – символ. Символ є художнім образом, який з'єднує цей світ з тим, пізнаване явище з непізнаваною сутністю» [9:257].

У мовній палітрі Ольги Кобилянської слово-образ *ліс* є одним з центральних. Багатомірність і функціонально-семантична складова частина його підсилюється тим, що у творчості письменниці це саме той образ, завдяки якому вона відтворювала людські настрої. В Ольги Кобилянської природа не просто довкілля, вона символічна. Кожній назві на позначення флори властиве своє смислове навантаження: «Давно, давно, як був я ще дитиною, пишалась на тій рівнині **дубина-ліс**» [3:421].

Ольга Кобилянська – карпатська мариністка, її гірські пейзажі побудовані на асоціаціях із морем: «Куди б і не глянули, все одне і те саме. **Все море зелені, все одностайна колісанка, все на одно змінюється**» [2:278]. Під час прогулянок у письменниці виробився стійкий асоціативний

зв'язок між шумом *лісу* й шумом морських хвиль та між синім кольором віддалених гір і візуальним образом моря. Як зазначає М. Тараненко, «з творів Кобилянської перед нами постає у повній красі своєрідна буковинська природа. Пейзажі авторки мають велике пізнавальне й естетичне значення, вони напрочуд живі, колоритні, сповнені багатством світла і тіней, емоціональні» [10:22].

Вагоме місце займає слово-образ *ліс* у новелі «Віщуни». У душі Войцеха тільки «в зеленім його світі спокійно», бо стосунки з людьми в нього не склалися. Персоніфікуючи *ліс*, письменниця пише: «**Ліс-великан узяв його в свої обійми, замкнув і відгородив від села, і йому добре**» (Ольга Кобилянська) [3:400]. Герої почуваються захищеними лише в *лісі* серед дерев і в храмі, де їхні долі оберігає Мати Божа. *Ліс* згадується протягом усієї новели в різні пори року: від кінця листопада до наступної зими. Упродовж усього твору Ольга Кобилянська демонструє глибинні зв'язки людини з природою. Природа, у зображенні письменниці, відповідає одночасно фізичному й духовному началу в людині. Вона дає змогу відчутти красу життя, радість, силу. Пейзаж для Ольги Кобилянської – це світ глибоких емоцій.

Чудову картину буковинської природи представлено в новелі «Битва». Згодом І. Франко напише: «Я ані на хвилину від першої появи Ольги Кобилянської на полі нашої літератури не сумнівався про її талант. Її пізніші оповідання, такі як «Людина», «Битва» наповнили мене подивом її незвичайного таланту» [7:19]. Для Ольги Кобилянської природа – це уособлення самого життя. Саме ця думка простежується у творі «Битва», у якому письменниця виступає проти грабіжницького ставлення до своєї землі тих, хто продає її, нищить, живе заради грошей, і тих, хто спокійно спостерігає за цим: «**Мої особисті переживання відігравали немалу роль в моїх писаннях, – підкреслювала письменниця. – «Битву» бачила я своїми очима**» [7:215].

У новелі «Битва» Ольга Кобилянська зробила природу головним персонажем твору. На початку твору авторка подає барвистий опис карпатського *пралісу*, незайманого у своїй красі, величного гармонією флори: «**Зелено-брунатний, високий по коліна мох буяв, ніколи не тиканий, лагідними хвилями у мокрявій землі пралісу. З нього не надто густо виринали сосни, котрих вік можна було вгадати, але красу й об'єм їх годі було змалювати**» [2:474]. Змальований письменницею пейзаж чітко обмежений. Це *смерековий ліс* у Карпатах, який є головним персонажем «Битви». Прагнучи викликати відповідний душевний стан, письменниця використовує різні художні засоби, зокрема уособлення: «**Від часу до часу проносилося воздухом жалісне, сумне скрипіння. Воно походило від здорових, поодинокі полишених ялиць, котрі,**

молодечо струнки й незвичайно буйного зросту, стояли без галуззя й мали лише на самім верху корони» [2:487]. І наче людина, мудрий та величний ліс виступає проти підступного ворога. Він розуміє невідворотність загибелі, однак до останнього подиху чинить відчайдушний опір, борониться від жорстокого нападника: «*Колочі куці дикої рожі, котрої галуззя вибуяло великими різками, лукувато сплетені з другими корчами й нерозривними плющами, повоями й терням, стояли, мов непроходимі стіни*» [2:477]; «*Старі, громами нарушені смереки, оставлені нетикано, стояли сумно, простягаючи, напіввисохлі рамена від себе далеко, мов безпомічні старці, силуючись недармо здержати вітер у своїм галуззі*» [2: 487]. Порівняння смерек з безпомічними старцями підкреслює невідворотність загибелі лісу, надає емоційності зображуваному.

Ліс відчуває невідворотну кончину, прагне і в останню мить спалахнути своєю неповторною вродою: «*Папороть заговорила пророчим шелестом; чашки найнепорочніших цвітів розвинулися у викінчені цвіти. Страх, що вони могли би завтра перестати жити, збудив у них жадання показатися в останній раз один другому в повній красі*» [2:487]. Авторка вдало послуговується персоніфікацією. Письменниця надає природі людських рис. За допомогою метафор наочності картини: «*Прерізні лісні куці малини, яловець і інші сильні та відпорні рослини й цвіти, що буюли колись у повній розкоші, прилягли тепер до землі й були майже з корінням повитягані*» [2:487].

Василь Земляк зазначає: «Ольга Кобилянська була великою письменницею, бо час нічого не заподіяв її творам, а тільки утвердив їх у нашому народі, приніс їх у новий світ такими ж великими, самобутніми і неповторними, якими вони були зразу ж після своєї появи» [1:19]. У новелі «Битва» письменниця порушує проблему людини й природи, стає на захист навколишнього середовища. У символічному образі лісу постають такі поняття, як краса й байдужість до неї, віра й безнадія, буяння флори й голі пеньки, життя та смерть. У цій новелі виразно проступають як нові неоромантичні віяння, так і ознаки імпресіоністичного письма, атмосфера тривоги та глибокого суму вносить у твір певний експресіоністський струмінь.

Уляна Кравченко також використовує в мовній палітрі назви дерев, кущів, трав'янистих рослин, які репрезентують ліс, зокрема смерека, ялівець, сосна, ліщина, верес, барвінок, чабрик, гвоздика: «*Іду плями між кущами ліщини та ялівець*» [12:364]. У наведеній цитаті авторка використовує метафоричні епітети для емоційного зображення кущів ялівцю. Але найчастіше подибуємо флорономен смерека: «*Перед смерекою, що росла*

біля самих вікон дідусевої кімнати, хотіла б стати, щоб усе було, як тоді... як колись» [12:75]; «*На верхів'ях смерека, запалена громом, догоряє. Рожевий світанок розкриває красу і свіжу зелень...*» [12:75]; «*Ці темні бори – наша твердиня і наш храм... Ці високі смереки – це наші первісні готики*» [12:75]. Так поетично порівнює письменниця смереки з готичними соборами.

В Уляни Кравченко ліс постає тінистим, величним, таємним, відвічним, великим: «*Тут зараз починалися великі ліси без стежин*» [12:401]; «*Але ліс, що починався за нашим полем, був більше тінистий, – величний, таємний ліс*» [12:126]; «*Серед цих відвічних лісів забуваю про прикрасі життя... Ще зає почуття часу*» [12:364]. На велич лісу вказують і такі характеристики: «*Ліси заступають обрій*» [12:315].

Щоб передати звуку природи, Уляна Кравченко підбирала слова-звукопозначення: «*У горах я чула тільки вічний шум лісів – і тужила за музикою*» [12:145]; «*Люблю шум, лісовий шум дерев. Часто, коли граю, ширяю думками в деревацьких лісах*» [12:145]. Майстерність письменниці у звуковому описі слово-образу ліс проілюструємо такими текстами: «*Гомін пісні, підслуханої в лісі, часом іще й досі будиться в душі...*» [12:126].

Краса природи, її таємниця й вічна мінливість заповнювали душу письменниці, викликали в ній потребу самовираження. І ось перед нами ніби постає той майстерно виписаний ліс: «*У смугі фіолетових праборів скрізь кремезні ялиці, маєстатичні смереки, п'ятдесят метрів заввишки. Гостроверха корона, галуззя звернене сильно вниз, темно-зелені гострі глици. Живиця, її кров, спливає крізь кору й твердне на повітрі білими запашиними брилочками кадила*» [12:183]; Крім номена ліс авторка також вживає лексему праліс: «*У пралісах, гай-борах, як у величному храмі, втихомирилося моє серце...*» [12:378]; «*Наші гори, наші Бескиди та їхні праліси – все тут позначене могутністю, красою, все достойне*» [12:75].

Ліс – це не просто середовище, а стан душі. Уляна Кравченко зуміла передати точним і зворушливим словом психічний стан людини та природи: «*Заблукала я, неначе в лісі, йду, знову вертаюся, дивлюся – шукаю стежини...*» [12:192]. Уляна Кравченко майстерно змалювала мариністські пейзажі, які побудовані на асоціаціях з морем: «*Море зелені...*» [12:334]. Також ліс, зокрема, квіти символізують те найдорожче, що завжди з людиною. В автобіографічному творі «Спогади учительки» письменниця написала: «*Лишаю вибір речей, які конче треба забрати... Це й в'язанку цвітів з тутешніх нив і лісів, зірваних на останньому самотньому, прощальному проході, жмуток тих чабриків та диких гвоздиків*

гострозапахних, що тут цвітуть – виростають межами між ланами гречки...» [11:554].

Отже, у мові творів Ольги Кобилянської об'єктивний світ перестає бути візуальним змалюванням окремих картин природи та явищ, а стає образом-символом. Аналіз слова-образу *ліс* свідчить про особливе авторське розуміння цього слова, зокрема дійової особи, набуття додаткових символічних значень, образ *лісу* пов'язаний з різними персонажами твору, їх долею; *ліс* – це реальний простір, де живуть персонажі; а також уособлення самотності. У глибоко емоційній образній системі новели «Битва» вчувається

пересторога людству, що сьогодні зазнало глобальних екологічних катастроф. Письменниця розкриває глибоко психологічний зміст слова-образу *ліс*. В Уляни Кравченко спостерігаємо лише елементи цього психологізму – переважає матеріальність основи образу. Для письменниці – це реальний об'єкт природи, який постає *тінистим, величним, таємним, відвічним, великим*. Для характеристики цього слово-образу авторка використовує і кольороназви, і звуки природи, створює імпресіоністичний опис *лісу*, використовуючи різноманітні художні засоби.

Література

1. Горай Л. С. Слово зворушеного серця : бібліографічний нарис до 150-річчя від дня народження О. Кобилянської / ЗОДЮБ ; матеріал підгот. Л. С. Горай ; відп. за вип. В. Д. Чіка. – Ужгород, 2013. – 31 с.
2. Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели / О. Кобилянська. – К. : Наукова думка, 1988. – 667 с.
3. Кобилянська О. Твори : у 5 т. / Ольга Кобилянська / Упоряд. М.П. Комишанченко. – К. : Держлітвидав, 1962–1963. – Т. 3. – К., 1963. – 440 с.
4. Кобилянська О. Твори : у 2 т. / О. Кобилянська ; упоряд., передм. Ф. П. Погребенника. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – 540 с.
5. Кобилянська О. Твори : у 2 т. / О. Кобилянська ; упоряд., передм. Ф. П. Погребенника. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1. – 495 с.
6. Кобилянська О. Твори : у 3 т. / О. Кобилянська. – Державне видавництво художньої літератури, 1956. – Т. 1. – 589 с.
7. Кобилянська О. Ю. Слова зворушеного серця : Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади / О. Ю. Кобилянська ; упоряд., передм. Ф. П. Погребенника. – К. : Дніпро, 1982. – 359 с.
8. Кравченко Уляна. Таємний гомін / Кравченко У. Твори : повне вид. / У. Кравченко. – Торонто : Накладом Козак, 1975. – 796 с.
9. Кравченко Уляна. Хризантеми [повість] / Уляна Кравченко. – Чикаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1961. – 414 с.
10. Лисиченко Л. А. Мовний образ простору і психологія поета / Л. А. Лисиченко, Т. В. Скорбач. – Харків, 2001. – 160 с.
11. Мережковський Д. С. Акрополь : Избранные литературно-критические статьи / Д. С. Мережковський. – М. : Кн. палата, 1991. – 351 с.
12. Тараненко М. П. Ольга Кобилянська – майстер пейзажу / М. П. Тараненко // Творчість О. Кобилянської : тези доповідей респ. наук. конф. присвяченої 100-річчю з дня народження письменниці. – Чернівці, 1963. – С. 21–23.

УДК 811.161.2'38'367

І. І. Сметана

Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця

Вербалізація екзистенційного мотиву смерті в поетичній картині світу В. Свідзінського: семантико-синтаксичний аспект

Сметана І. І. Вербалізація екзистенційного мотиву смерті в поетичній картині світу В. Свідзінського: семантико-синтаксичний аспект. У статті здійснено семантико-синтаксичний аналіз репрезентування екзистенційного мотиву смерті в поезіях В. Свідзінського. З'ясовано, що цей мотив представлений переважно структурою складних речень. Досліджено, що для образного змалювання природи, позбавленої життя, плину часу, письменник активно використовує синтаксичні елементи, які ускладнюють речення, але надає перевагу однорідним членам, зокрема присудкам, та відокремленим обставинам, вираженим порівняльними зворотами.

Ключові слова: індивідуальний стиль, речення, безсполучникове речення, повтор, порівняння.

Сметана И. И. Вербализация экзистенциального мотива смерти в поэтической картине мира В. Свидзинского: семантико-синтаксический аспект. В статье осуществлен семантико-синтаксический анализ репрезентации экзистенциального мотива смерти в поэзии В. Свидзинского. Выяснено, что этот мотив преимущественно представлен структурой сложных предложений. Исследовано, что для образного изображения природы, лишённой жизни, течения времени, писатель активно использует синтаксические элементы, которые усложняют предложение, но употребляет преимущественно однородные члены, в частности сказуемые, и обособленные обстоятельства, выраженные сравнительными оборотами.

Ключевые слова: индивидуальный стиль, предложения, бессоюзное предложение, повтор, сравнения.

Smetana I. I. Verbalization of existential motif of death in a poetic picture of the world V. Svidzinskiy: semantic-syntactic aspect. In the article semantic-syntactic analysis of the representation in the competition of existential motif of death in the poetry of V. Svidzinskiy is presents. It is revealed that this motive is represented mainly by the structure of complex sentences. It has been investigated that for a figurative depiction of nature, devoid of life, the passage of time, the writer actively uses syntactic elements that complicate the sentences, but gives preference to homogeneous members, in particular predicate, and to isolated circumstances expressed by comparative turnovers. V. Svidzinskiy uses direct speech, dialog also, emotionally to select broadcasting of character, underline an utterance. For expressive expression of idea an author uses the different types of repetition, antithesis, paracycliyu and other stylistic receptions and figures.

Key words: individual style, sentences, asyndetic sentences, repetition, comparison.

Дослідники творчості Володимира Свідзінського (зокрема А. Тимченко [5], Г. Токмань [6], В. Неборак [2], Е. Райс [3], О. Калашник [1]) відзначають, що в поезії автора мотив *смерті* є одним із провідних. Це зумовлено як об'єктивними чинниками – суспільно-політичним життям України у 20-30-ті роки ХХ століття, так і суб'єктивними – трагічними подіями в житті самого письменника. За образним висловом В. Неборака: «Крізь поезію Свідзінського протікає ріка смерті» [2:104]. Г. Токмань, проаналізувавши мотив смерті в першій поетичній збірці В. Свідзінського, доходить висновку, що цей мотив є «філософічним і мистецьки оригінальним. Автор тлумачить життя людини як *дорогу в далеч темну*, виражає передчуття, малює простір за смертною межею, відчуває посмертний стан людського «Я»» [6:38].

Мовні засоби вираження мотиву *смерті* в поезії В. Свідзінського ще не були об'єктом дослідження, що й зумовлює актуальність нашої мовознавчої студії. Мета цієї статті – виявити семантико-синтаксичні особливості репрезентації зазначеного екзистенційного мотиву в поетичному доробку автора. У зв'язку із цим поставлено такі завдання: здійснити аналіз вербалізації цього мотиву, з'ясувати, якими лексико-синтаксичними засобами розкривається, увиразнюється та модифікується цей домінуючий мотив у поетичних творах письменника.

Екзистенційний мотив *смерті* представлений у поетичному доробку В. Свідзінського як експліцитно, так і імпліцитно. У багатьох поезіях митець зображує смерть як природний процес, що є складником життя й вічності: *Місяця чоло / Дим обволік. / Зникне, як дим той, / Звір-чоловік. / Землю покриють / Інші сади, / Інші істоти / Прийдуть сюди* [4:103]. У цьому контексті для зображення мотиву *смерті* автор використовує лексему *дим* у різних синтаксичних функціях: спочатку цей

іменник є суб'єктом дії й виступає в сильній позиції, а в наступному реченні є об'єктом порівняння до словообразу *звір-чоловік*.

У контексті: *Голубими очима / Вдивляється в небо дитя – / Голубими дорогами / Одпливає, одходить життя* [4:117] – письменник передає смерть імпліцитно: у структурі безсполучникового речення протиставляються народження (*дитя*) і завершення життя. Ключові словообрази об'єднують означення *голубими*. Ця лексема позначає і чистоту щодо погляду дитини, і колір води і неба, що символізують плинність життя. Для акцентування головної думки поет використовує кільцевий повтор наведеної строфи, а також анафоричний повтор епітета *голубими*.

За нашими спостереженнями, В. Свідзінський змалює смерть і як перешкоди, які потрібно подолати, наприклад: *Тільки ж не хутко додому: / Завала снігу, завала часу, / Завала літ і смертей* [4:130]. Для увиразнення зображуваного автор використовує складне безсполучникове речення із наслідково-причинними відношеннями між частинами. За допомогою твореного анафоричного образу з віддієслівним іменником *завала*, який тричі повторюється в реченні, акцентується увага на зв'язку ключових лексем *сніг – час – літа – смерті*. Лексеми *сніг* і *смерть*, розташовані на кінцях асоціативного ланцюга, перетинаються в семантиці: сніг сприймається як холод і забуття.

У поетичному доробку письменника досліджуваний мотив також сприймається як передчуття творчої смерті: *Верхи тополь склонились. / Запало сонце. Темний вітер / По деревах кочує, / І смутно так шепоче сад, / Мов подих смерті чує* [4:57]. В. Свідзінський розгортає контекст, ідучи від простих речень до складного. У другій частині складного речення використано персоніфікований образ *саду*. Підрядна порівняльна розкриває обставину міри і ступеня *так (смутно)* через використання словообразу *мов подих смерті*

чує. Лексеми *темний* і *смутно* додають мінорної тональності поезії. Завершується вірш рядками, які маніфестують, що ліричний герой не готовий здатися, хоча його «вечірня зоря / Горить не так, як рання» [4:57].

За допомогою складної безсполучникової конструкції з лексемами *смерть*, *сум* автор передає душевний стан суб'єкта, сповненого апатії, байдужості, зневіри та смутку: *Померхлої рабині раб, / Чи довго на високім чолі / Носитимеш корону смерті / І сум неволі?* [4:75]. Письменник використовує риторичне запитання із темпоральною семантикою (*Чи довго?*), у якому означення у звертанні *померхлої рабині раб* перегукується із метафорою *корона смерті*, у результаті цього виникає оксиморон.

Поет використовує епітет *мертві (хмари)* і порівняльний зворот, який містить об'єкт зіставлення *попіл*, що є символом трагічного смутку для створення виразної характеристики тогочасної влади, що контролювала творчі особистості: *Тяжать над нами мертві хмари, / Як темний попіл угорі* [4:65].

Для змалювання страшних подій, невпевненості ліричного героя В. Свідзінський уживає безсполучникове складне речення: *Глуха стежинка у морок кличе; / Між сірих грабів берези білі – / Як похоронні свічі* [4:60]. У другій предикативній частині, щоб привернути увагу читача до передаваних відчуттів, застосовано прийом антитези, що базується на колірних асоціаціях (*морок, сірі, граби – берези білі*).

Гостре відчуття розгубленості, смутку простежується в поезії «Віють – не віють...». Пейзажні описи наділені якоюсь загадковістю та сакральністю: *По диких заламах скель / Чорніють тіні глибоко, / Тут куці будяків, / Там білі кості, / Що смерть розкидала* [4:85]. Відтворюючи стан природи, позбавленої життя, автор використовує в підрядній присубстантивно-означальній частині персоніфікований образ *смерті*.

Вербалізуючи провідний мотив, В. Свідзінський використовує форму діалогу: *Розпочинає замішлий дід: / – Що був собі хлопчик малий, / Та пішов у далекий світ, / А горбата за ними услід... Тріщить у грубці солома, / Смертний сон облягає вії, / Як той іній навислу стріху* [4:180]. Письменник уживає синонімічні найменування смерті – субстантив *горбата*, словосполучення *смертний сон*. Останній словообраз посилюється підрядною порівняльною частиною, що містить опис побутових реалій.

Домінантний мотив *смерті* досить часто експлікується в поетичному доробку митця через образи часу. Зокрема, у поезії «Умруть і небо, і земля...» автор висловлює передчуття смертної миті, наближення кінця для всього навколишнього світу: *Умруть і небо, і земля, / Замовкнуть голоси*

природи, / І, набігаючи здаля, / Не будуть плюскотати води. / Все, що росте, зоріє, пахне, / Безмовний холод пожере, / І злоба без людей зачахне, / І смерть без здобичі умре [4:350]. Щоб глибше, повніше змалювати плинність часу, поет використовує складні багатокомпонентні конструкції. Розпочинається вірш складним сполучниково-безсполучниковим реченням, у якому перша предикативна частина, ускладнена однорідними підметами *і небо, і земля*, підкреслює всеохопну загибель усього живого. У другому чотиривірші для змалювання мотиву *смерті* вживається складне речення з різними типами зв'язку, у якому підрядна з'ясувальна частина, ускладнена однорідними присудками, акцентує увагу читача на фізіологічних процесах (*росте*), зовнішньому вияві ознаки (*зоріє*) та відчутті (*пахне*) тощо. Для зображення тотальної загибелі створено потужний за своєю експресією персоніфікований образ *І смерть без здобичі умре*.

Змалювання плинності життя, екзистенційності часу, простору, у якому людина опиняється по смерті простежується й далі в поетичних творах письменника: *Вже з дерева життя могого / Пожовклий лист паде, / А черга днів безперестанно / До тайних меж веде. / Прийду, прийду в країну мертву, / До мертвих берегів, / І обведу глибоким зором / Пустелю без країв* [4:27]. Конкретизуючи локативну площину, автор ускладнює речення однорідними обставинними компонентами просторової семантики *в країну, до берегів*, супроводжуючи кожен із них епітетом *мертвий* для створення емоційної напруги, і застосовує повтор дієслова *прийду*, підкреслюючи цим неминучість приходу людини в потойбічний світ, який не має часу. До того ж згадуваний простір поет називає морем, яке з'єднує царство живих і мертвих: *Не буде день, і ніч не буде, / А присмерки і сум / І слух напружений уловить / Лиш моря вічний шум* [4:27].

Передчуття неминучої розлуки з прекрасним і печальним світом зображується й у вірші «Вранці іній як сніг»: *Нині був я в саду – / І трава нежива, / І погасли корчі: / Десь ходив, помертвив / Той, що біг уночі* [4:120]. Для зображення приходу смерті на землю автор уживає полісиндетон та безсполучниковий зв'язок із з'ясувальними та наслідково-причинними відношеннями між предикативними частинами.

Змалювання подорожі до посмертного простору, де панує темрява й тиша, сподівання на щастя та відчуття неминучої смерті простежується в поезії «Моя дорога в край незнаний...»: *Навколо мене все погасло: / Всі барви, звуки, всі пісні. / Краса вмирання, зов'явання / Чарує сумно зір мені. / А серце квітне дивним щастям. / Все ждучи чогось, когось люблю, / І листя шелест передсмертний, / Як світлу музику, ловлю* [4:35]. У наведеному

контексті за допомогою простих речень, ускладнених однорідними підметами з узагальнювальним словом *все*, яке містить відтінок експресивного підкреслення, та неузгоджених означень *краса вмирання, зов'явання* зображується вічний край, у якому зникає життя, який наповнений тишею і який так чарує ліричного героя. У другому ж чотиривірші досліджуваний мотив утілюється простим реченням, ускладненим однорідними присудками *жду, люблю, ловлю*, що демонструють стрімкість та емоційність дії, та порівняльним зворотом, у якому підкреслюється філософське ставлення людини до життя, її вміння радіти йому, навіть знаючи про його проминання.

Смерть у поезії В. Свідзінського досить часто передається персоніфіковано. Наприклад: *Як промінь пам'яті зрадливо служить нам! / Заблисне тут, померхне там. / А темні обсяги, де він навів позас, / До гробу ще одягла смерть у нас* [4:123]; *Наш світлий день замовк і одійшов. / Над нами смерть склонилася* [4:78]. Акцентуючи на безповоротності часу, синтаксеми на зображення смерті в підмет. Таким чином смерть постає як активний суб'єкт дії.

У вірші «Вона прийшла. Іде лісами...» теж застосовується персоніфікація образу смерті. В. Свідзінського зображує її у вигляді невідомої істоти, яку й позначає займенником *вона*, винесеним у назву поезії. Для змалювання картини відмирання природи письменник використовує пряму мову, щоб емоційно виділити мовлення ліричного суб'єкта поезії: *Побачила клен-древо журне, / І зупинилась перед ним, / І доторкнулася рукою: / «Будь на вмиранню золотим». / Угледіла калину в гаї... / Додолю тихо капле кров. «Засни, забудь... Най квітне щастям / У білих снах твоя любов»* [4:36]. Ампліфікація присудків надає висловлюванню динамічності, а форма наказового способу дієслів передає владний характер цієї невідомої сили.

Мотив смерті наскрізно проходить і в циклі поезій «Mortalia», присвячений дружині, яка померла від тифу. У першому вірші циклу передано прихід смерті: *Тоді зеленіли червеві поля, / Як свіжі пальчики на модрині, / І тихо лежала земля, / Прорізно вкована в вечір синій. / Лежала тихо, як мама в лікарні, / Звільна заходила в тінь* [4:231]. Письменник розширює опис діалогічним мовленням, в якому використовує риторичні запитання: *Журно питали волошки гарні: / – Як ми будем без світлої висоти?* [4:231]. В останньому чотиривірші митець використовує лексеми *пізно, тьмою, жаско, сумно, трумно*, увиразнюючи стан неминучої загибелі й розставання, як-от: *Ми верталися пізно, тьмою. / В парку нам видалось жаско і сумно. / Раптом почув я шелест горою: / – Ялове дерево добре на трумно...* [4:231].

Для підкреслення глибокого болю від втрати

В. Свідзінський використовує окличне речення: *Нема тебе на землі!* [4:232]. Далі через головну частину із заперечною модальністю для однорідних з'ясувальних підрядних частин передаються спогади: *Ніхто ніколи не скаже мені, / Що стрів тебе тут або там, / Що твої руки, розкриті до ліктів, / Одчиняли вікно над садом* [4:232]. Й у подальшому розгортанні контексту: *Ніхто ніколи, / Одійшла ти на безвісті темні, / Де бистрий вогонь не в'ється, / І дуб не шумить, / І мати не склоняється над дитиною* [4:232] – заперечення до дієслів-присудків виражає перебування в іншому світі. Для того, щоб глибше передати страждання ліричного героя, письменник звертається до фігури кільцевого повтору *нема тебе на землі* та анафори *ніхто ніколи*. У наступній строфі автор наголошує на незворотності часу, безсиллі людини повернути життя: *Ти упала в темряву – / І ніхто вже не верне тебе* [4:232]. Риторичні запитання відбивають розпач від втрати: *Ти була жива, / Мої руки доторкалися до тебе, / Моя молодість осяяна твоєю, / Як же ти перестала бути?* [4:232]. Для увиразнення думки, передання значного емоційного напруження поет послуговується безособовими формами: *А тебе, мою райдугу, розібрано, / І розібрано, і поділено: / Тіло дано покірній землі, / А те, що благало безсмертя, / Кому?* [4:233]. Завершується рядок риторичним запитанням щодо прихистку душі рідної людини, що пішла із життя.

Репрезентантами мотиву *смерті* у творчості В. Свідзінського також є назви планет, але особливість полягає в тому, що сонце й місяць змальовуються як такі, що теж зазнають її впливу. Так, у вірші «Місяць морхлий, увесь...» цей мотив представлений через назване в заголовку нічне світило: *Місяць морхлий, увесь / Перетрушений заступом смерті, / Старанно кладе на землю / Мерзло-зелені крижжинки. / Кладе на ставок, на мур, / На сходи, де кублиться жаба, / І на цвіт яблуний кладе* [4:244]. Означення, що мають метафоричну семантику (*морхлий, увесь перетрушений заступом смерті*), передають те, що місяць теж має відбиток смерті.

В. Свідзінський у звертаннях до місяця створює перифрастичні словообрази: *Чолом вам, високий грабарю, / Могил та склепів бідний владарю!* [4:244], які базуються на народнопоетичній традиції, за якою місяць є володарем нічного світу, що є не менш могутнім, за давніми уявленнями, ніж денний світ сонця. У наведеному контексті місяць пов'язаний зі світом мертвих, тому перифрази містять лексеми *грабар, могили, склепи*. Але використані до нього епітети дають позитивну емоційну оцінку *високий грабарю, бідний владарю*. А триразове повторення дієслова *кладе* підкреслює тотальне накривання землі смертю. Місяць теж через це викликає співчуття ліричної

героїні – діви ночей: *Які ви шляхетно зів'ялі, / Скільки в погляді вашім печалі!* [4:244].

У поезії «Де не йшов я, одне й те саме...» автор створює співзвучний словесний образ сонця: *Але скрізь було пусто. На всьому / Лід лежав, як ламане скло, / І, як місяць, обличчя сонця / Покопане смертю було* [4:310]. Цей образ виникає у зв'язку із відображенням подій 30-тих років, коли люди вмирили від голоду, а сам поет не міг вільно друкуватися, писати, а отже, й нормально забезпечувати сім'ю. Для змалювання досліджуваного мотиву В. Свідзінський використовує безособове речення (*Але скрізь було пусто*), яке вносить експресивне забарвлення, формує початок художнього опису, яскраво акцентуючи думки автора. Дієприкметник *покопане* викликає асоціації з могилами, які були скрізь, куди б ліричний герой не йшов. Далі, підтримуючи сумну тональність вірша, письменник неодноразово використовує в поезії заперечні конструкції: *І ніде не шуміли води, / Ні малий листок не бринів, / Ні вітер пружким перелітом / Не хилив одностайних ланів. / Я кликав – ніхто не озвався; / Я дивився у кожне житло: / Ніде ні рука не майнула, / Ні плече, ні юнацьке чоло* [4:310]. Заперечні частки стосуються і головних, і другорядних членів речення, таким чином підкреслюється тотальна тиша, страшна картина безлюддя та смутку.

Отже, словообрази, що втілюють мотив *смерті*,

у віршах В. Свідзінського є активно використовуваними. Письменник наділяє смерть таємничою силою, вона постає урочистою та незрозумілою. За нашими спостереженнями, смерть у розумінні автора – це перехід від світла до темряви, від дня до ночі, вихід у великі непізнані світи, через неї він намагається проникнути в таємницю життя. Втілюючи мотив *смерті*, поет використовує різноманітні синтаксичні конструкції, але надає перевагу складним реченням, щоб надати викладу епічності, краще передати філософські роздуми. Для образного змалювання природи, позбавленої життя, плину часу, глибшого відтворення стану суб'єкта письменник активно використовує ті синтаксичні елементи, що ускладнюють речення, але надає перевагу однорідним членам, зокрема присудкам, та відокремленим обставинам, вираженим порівняльними зворотами. Крім того, В. Свідзінський уживає форму прямої мови, діалогу, щоб емоційно виділити мовлення ліричного суб'єкта, увиразнити висловлювання. Для експресивного вираження думки автор використовує різні види повтору, антитезу, парцеляцію та інші стилістичні прийоми та фігури. Аналіз семантико-синтаксичної організації поетичних творів В. Свідзінського дає змогу глибше розкрити особливості його мовомислення й тому є перспективним.

Література

1. Калашник О. Інфернальні візії в поезії В. Свідзінського і Г. Трапля / О. Калашник // Питання літературознавства : наук. зб. / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича; ред. О. В. Червінська. – Чернівці : ЧНУ, 1966. – Вип. 80. – 2010. – С. 149 – 155.
2. Неборак В. Смерть і вічність у поезії Володимира Свідзінського (натурфілософський аспект) / В. Неборак // Світовид. – 1992. – 2 (7). – С. 104–112.
3. Райс Е. Володимир Свідзінський / Е. Райс // Сучасність. – 1961. – № 4. – С. 82–92.
4. Свідзінський В. Є. Твори : у 2 т. / вид. підготувала Елеонора Соловей / В. Є. Свідзінський. – К. : Критика, 2004. – (Відкритий архів). – Т. 1. Поетичні твори. – 584 с.
5. Тимченко А. О. Мотивна структура поезії Володимира Свідзінського : дис. ... канд. філол. наук ; 10.01.01 / Тимченко Антоніна Олександрівна. – Харків, 2010. – 209 с.
6. Токмань Г. Мотив смерті у збірці Володимира Свідзінського «Ліричні поезії» / Г. Токмань // Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць. – Вип. 13. – Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди», 2012. – С. 30–38.
7. Яковенко Л. Ключові концепти мовної картини світу у дискурсі поезії Володимира Свідзінського / Л. Яковенко // Творчість Володимира Свідзінського : зб. наук. праць. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2003. – С. 146–158.

УДК 811.161.2'38

О. В. Тихоненко

Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва

**Специфіка стилістичного переміщення лексичних одиниць
(на матеріалі текстів публіцистичного стилю)**

Тихоненко О. В. Специфіка стилістичного переміщення лексичних одиниць (на матеріалі текстів публіцистичного стилю). На матеріалі сучасних газет у статті аналізуються роль, місце, значення і функції таких активних пластів лексики, як жаргонізми, просторіччя, «знижена лексика», фразеологічні звороти, що значною мірою увиразнюють сказане та надають повідомленню, образності й емоційного забарвлення на тлі реалій сьогодення. Проаналізовано переміщення лексичних одиниць розмовного стилю в текстах одного із українських періодичних видань, що пояснюється позамовними та внутрішньомовними чинниками. У зв'язку з цим спостерігається у пресі загальне зниження стилю, втрата поняття «літературної норми», вульгаризація мови.

Ключові слова: лексична одиниця, публіцистичний стиль, стилістичне переміщення, жаргонізм, просторіччя, фразеологічний зворот.

Тихоненко Е. В. Специфика стилистического перемещения лексических единиц (на материале текстов публицистического стиля). На материале современных газет в статье анализируются роль, место, значение и функции таких активных пластов лексики, как жаргонизмы, просторечия, «сниженная лексика», фразеологические обороты, в значительной мере подчеркивают сказанное и наделяют сообщение образностью и эмоциональной окраской в свете реалий сегодняшнего дня. Проанализированы перемещения лексических единиц разговорного стиля в текстах одного из украинских периодических изданий, что объясняется внеязыковыми и внутриязыковыми факторами. В связи с этим наблюдается в прессе общее снижение стиля, потеря понятия «литературной нормы», вульгаризация языка.

Ключевые слова: лексическая единица, публицистический стиль, стилистическая трансформация, жаргонизм, просторечие, фразеологический оборот.

Tykhonenko O. V. Specificity of the stylistic lexis transposition (on the material of texts of the publicistic style). The purpose of the article is the analysis of the transposition of the colloquial style in the modern publicistic. The achievement of the goal is the solution of tasks: to define the transposition nature, functions of the stylistic transposition of the lexis in the author's speech of newspaper materials. The sources of the research are texts of the newspaper. Specificity of the stylistic lexis transposition based on the material of texts of the publicistic style.

The role, place, value and functions of the active lexis: jargons, popular speech, "the lowered lexicon", phraseology are analyzed on the material of modern newspapers in the article. Transpozita emphasize told and allocate an author's newspaper report with figurativeness and emotional coloring in the light of realities of today in the article. The transposition of lexis of the colloquial style in texts of the periodical is analysed. It was revealed that the stylistic transposition is explained by intralinguistic and extralinguistic factors. The general decrease in the publicistic style, the loss of the concept "literary norm", the vulgarization of the publicistic style are observed.

Key words: lexis, publicistic style, stylistic transposition, jargon, colloquialisms, phraseology.

На початку XXI ст. динаміка розвитку мовних норм визначається не сферою художнього стилю, а сферою публіцистичного стилю. Це пояснюється тим, що інформаційний простір значно ширший і ЗМІ виразніше відображають живомовні процеси, оскільки лексика означеного стилю представляє всі сфери життя суспільства. Лексичні одиниці зазнають неологізації, архаїзації, семантичної перебудови і стилістичного переміщення, тобто відбуваються зміни їхнього стилістичного статусу, що відразу віддзеркалюють сучасні ЗМІ. Осмислення ознак стилістичної норми є підставою для дослідження стилістичного переміщення лексичних одиниць у сучасній українській літературній мові. Тому вивчення питань мови і стилю української періодики привертає увагу лінгвістів.

Мова публіцистики дає багатий матеріал для досліджень у сучасній лінгвостилістиці, з'ясування

проблем функціональних стилів, які перебувають у живому співвідношенні і взаємодії, для розроблення теорії газетних жанрів і чітко виділяється як окремий об'єкт вивчення [3].

Характерними особливостями сучасного стану лексичного складу україномовної преси є продукування великої кількості просторічної лексики, жаргонізмів і неологізмів, вульгаризація мови, втрата літературної норми і трансформація ставлення до неї, загальне зниження стилю й культури мови. У зв'язку з цим процеси, що протікають нині в мові публіцистичного стилю і характеризують нашу мову взагалі, потребують уважного спостереження й ретельного вивчення для пошуку шляхів подальшого розвитку й можливості ефективного і позитивного на них впливу.

Публіцистика змушена лінгвалізувати сучасну епоху, задовольняючи масові інформаційні інтереси і підтримуючи невибагливі смаки й запити широкої аудиторії, а також схильна спрощувати мову, застосовуючи експресію і привертаючи увагу

шляхом використання жаргонізмів і зниженої лексики. Це визнає необхідність аналізу стилістичного переміщення (транспозиції) лексичних одиниць з інших стилів у газетних текстах початку ХХІ ст.

До питання транспозиції зверталися Н. Арутюнова, В. Бабайцева, Ш. Баллі, Е. Бенвеніст, В. Богданов, В. Гак, О. Земська, О. Кубрякова, С. Курилович, О. Падучева, Ю. Степанов, Л. Теньєр та ін. Згадану проблему в українській мові плідно вивчають І. Вихованець, А. Габай, К. Городенська, Н. Гуйванюк, Н. Клименко, Н. Костусяк, А. Загнітко, С. Карпіловська, В. Ожоган та ін.

Транспозицію розуміють як використання однієї мовної форми у функції іншої. Вузьке розуміння транспозиції, або функціональної транспозиції, стосується переходу слова з однієї частини мови до іншої або його вживання у функції іншої частини мови, щодо широкого розуміння – будь-яке переносне вживання мовної форми [5: 638]. Транспозити потребують ретельного і всебічного вивчення з метою виявлення основних закономірностей їх використання, з'ясування шляхів еволюції публіцистичної мови, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є аналіз переміщення лексичних одиниць розмовного стилю до мови сучасної публіцистики. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: з'ясувати сутність явища транспозиції, визначити функції стилістичного переміщення лексики в авторській мові газетних матеріалів. Джерельною базою дослідження слугували тексти одного з українських періодичних видань «Молодь України».

На початку ХХІ ст. мова публіцистики, переважно підстилю засобів масової інформації, є вагомою у плані формування, творення й поширення нових виражальних засобів, функціонального перегруповання лексики, створення й закріплення нових мовних норм. На сторінках періодичних видань відбувається активна взаємодія і взаємовплив стилів. Сьогодні до словника публіцистичного стилю потрапляють одиниці з різних функціональних стилів мови. Попередні наші дослідження засвідчили, що продуктивне переміщення спостерігається лексичних одиниць розмовного й наукового стилів, менш помітні переміщення з художнього й офіційно-ділового стилів до публіцистичного. Це пояснюється багатофункційністю новітньої публіцистики, спрямованістю на велику аудиторію й універсалізацію.

Вивчення мовного матеріалу української преси свідчить про те, що на мову засобів масової інформації, зокрема газетну публіцистику, значно впливає усне мовлення. Очевидно, що таке проникнення розмовної лексики

до публіцистичного стилю викликане як внутрішньомовними, так і зовнішньомовними причинами. До зовнішньомовних чинників належить становлення нового суспільного ладу, продовження демократичних перетворень у суспільстві, активізація політичних, економічних, наукових і культурних процесів, зняття цензури, протест проти відсталості суспільства, необхідність номінації явищ, нехарактерних для попередніх часів, зміна мовних смаків у бік спрощення, лібералізація, активізація суспільно-політичних процесів тощо. Внутрішньомовними чинниками є постійний пошук і використання нових засобів експресії на тлі інформаційного стандарту і стереотипних висловів, широке залучення в ужиток преси розмовно-просторічних елементів.

Специфіка публіцистичного стилю – спрямованість на масового, середньостатистичного читача і простота стилю, намагання зробити виклад матеріалу більш доступним, вплинути на емоції читача, зацікавити його, переконати [2]. Крім того, «публіцистично-газетний» стиль, безпосередньо відбиваючи живу мовну дійсність, міг порівняно з художньо-белетристичним значно швидше відобразити всі ті лексико-фразеологічні зрушення, що заявили про своє існування в живій розмовній мові, тоді як у художній мові нові вирази мусили переломитись у спектрі естетики слова, а в науковій пройти ще й фільтр нормативності [1]. Тож найхарактернішим стилістичним явищем, яке спостерігається в мові публіцистичного стилю, є проникнення в неї елементів розмовної мови, що значно підсилює експресивну функцію української преси [2].

Для дослідження було відібрано лексичні одиниці, що демонструють переміщення в текстах періодики. На підставі зібраного матеріалу з мови сучасної української періодики спробуємо виокремити деякі групи розмовних одиниць, визначивши причину їхнього використання та роль у публіцистиці.

Серед розмовних лексем у мові преси ХХІ ст. численну групу становлять ті, що позначають особу, яка обіймає певну посаду чи має певні здібності, інтереси, а саме: *А для кіношників це дуже престижно, коли один і той же фільм високо оцінюють на кількох фестивалях світу* [МУ №5: 2]; *Затоплену консервацію «еменесники» радять не вживати* [МУ №33: 1]; *А от у стаціонарників усе набагато складніше* [МУ №16: 3]; *... не було передбачено всіх певних ускладнень, які суттєво позначаються на долі тестувальників* [МУ №28:1]; *Отож «кроківці» вкотре довели, що українське кіно, українська анімація існує й процвітає!* [МУ №5: 2]; *...затяті хабарники стають справжніми профі...* [МУ №10: 2]. Використання таких просторічних слів акцентує, привертає увагу читача

саме до них, а в останньому випадку ще й підтверджує закон економії мови.

Крім того, у публіцистичному мовленні вживаються пестливі та згрубілі лексеми, що зумовлене наміром надати виразності, образності тексту, висловити емоції автора, створити експресію для впливу на аудиторію: *Регіонали прокинулися раненько* [МУ №17: 1]; *Така гарненька білявочка, аж сяє* [МУ №21: 2]; *Одне горе – стоїть цей міні-палацик – як на пороховій бочці* [МУ №19: 2]; *Замало назвати їх [акторів] молодими, вони молодюсенькі...* [МУ №33: 5]; *...бо домашня корівка пасеться без дозиметра...* [МУ №3: 2]; *...знищити все поголів'я п'ятчаків...* [МУ №2: 3]. У деяких випадках це дозволяє надати викладу іронічності, передати негативне суб'єктивне ставлення журналіста, що не завжди є доречним, необхідним: *А дійсно до того, що свашка банкірши...* [МУ №31: 4]; *...з ініціативи гламурненького московського журнальчика «ШО» ... відбулося збіговисько* [МУ №12: 2].

Окрему групу перемішень складають просторіччя – назви буденних понять, явищ, що надають відтінку невимушеності: *У сусідів температури чотирирічний хлопчик* [МУ №1: 1]; *Почав вечорами виходити на львівську «стометрівку» – послухати дискусії старших* [МУ №9: 1]; *До Бутівки дітей підвозить «газелька» – область виділила школі автобус* [МУ №14: 1]; *Ми ведемо розмову на «гальорці» зали першого павільйону* [МУ №22: 1]; *...які будували столичну підземку...* [МУ №30: 1]; *...не повинні зруйнуватися навіть «хрущовки», якщо вони не в аварійному стані...* [МУ №32: 2].

Розмовні лексеми, переміщені шляхом стягнення, потрапляючи до газетного тексту, надають йому спрощений вигляд: *молодіжка* (газета «Молодь України»), *швидка* (швидка допомога), *шкірянка* (шкіряна куртка), *щитовидна* (щитовидна залоза). Розглянемо в тексті: *Від нас зі стаціонарного телефону викликали «швидку»* [МУ №1: 1]; *Що для вас тоді передусім було наукою – навчання у виші чи праця спецкором «молодіжки»?* [МУ №13: 1]; *Бо коли наша «щитовидна» не їсть потрібного їй йоду...* [МУ №26: 1]; *...розповідав солідний чоловік в шкірянці й при краватці* [МУ №32: 1]. Словоскладання як один із найпродуктивніших способів найчастіше застосовують у публіцистиці з метою економії мовних ресурсів і характеристики події, явища тощо. У газетній публіцистиці особливо часто вживаними є складні слова, що надають їй експресивності та яскравості, оскільки поява таких слів у публіцистичному тексті є неочікуваною.

Значний комунікативно-стилістичний потенціал притаманний переміщеним дієсловом із розмовного стилю: *морозитися, нахмічити, промавнувати, нахапатися, муляти, гамнути,*

зам'яти. Таке вживання надає авторській мові журналіста високий ступінь негативно оцінного забарвлення й передає відповідні емоції та почуття – обурення, гнів, докір, осуд, жах, презирство тощо. Наприклад: *Він відверто морозився ...* [МУ №4: 1]; *Нахмічити будь-що за столами, де видавалися бюлетні, практично не було змоги* [МУ №5: 1]; *Заруднев «промавнував» недавній вчинок своєї партійної лідерки...* [МУ №10: 1]; *Потім і він сам неохоче підтвердив, що такі нахапався опромінення* [МУ №11: 1]; *Бо декому «муляють» 1600 гривень, які їм виплачує держава* [МУ №28: 2]; *До собак руки не тягніть, можуть «гамнути»* [МУ №29: 2]; *На тому кінці дроту цю тему якось зам'яли* [МУ №34: 2].

Отже, наведені приклади свідчать про те, що розмовні одиниці вирізняються із загалу загальноновживаних лексем і надають публіцистичним текстам відповідного стилістичного забарвлення. Порівняймо речення з переміщеними й нейтральними словами: *Більшість економістів просто хихикають із цього [нового законопроекту]* [МУ №13: 1] та *Більшість економістів вважають це непотрібним [неактуальним, недоречним]...* Лексема хихикати має значення «глузувати або насміхатися з когонебудь, чого-небудь», надає тексту зневажливого відтінку. У читача відразу складається враження про безглуздість згаданого законопроекту, проте автор статті висловлює свою позицію, не вдаючись до розгорнутих конструкцій із нейтральною лексикою.

Термін *транспозиція* поширюють і на позначення метафоричного й іншого перенесення значень слів. Як бачимо, продукують у газетному дискурсі й розмовні слова, ужиті в переносному значенні, які в прямому значенні є нейтральними: *Якось я відразу «вписалася» в колектив...* [МУ №16: 1]; *...«світилася» на екрані...* [МУ №16: 3]. Основним призначенням таких розмовних елементів є пожвавлення викладу й оновлення образності.

Чималу групу розмовних одиниць у мові преси становлять лексеми із значенням «грошові одиниці, операції з грошми»: *зелений* (долар), *накрутка* (додаткові накладні витрати або виплати), *відкати*, *подачки* (хабарі) тощо. Наприклад: *«Зелений» забрався навіть у нашу політику...* [МУ №13: 1]; *... та й магазини роблять свою накрутку...* [МУ №21: 1]; *...багатьох голів райдержадміністрації у кращому випадку лише відсторонюють від посади (і це при мільйонних «подачках-ліваках»!)* [МУ №10: 2]; *Сусільство, де зикли сплачувати хабарі, «відкати» – не відкрите* [МУ №31: 3].

До транспонованої просторічної лексики належать слова з різко зниженим, експресивним забарвленням, які надають оцінку певним особам,

подіям, явищам. Стилiстично знижена лексика в мові газети використовується як зображувальний засіб, експресивно-оцінний засіб, засіб відтворення мовної характеристики [4: 38]. Наприклад: *Он подивіться скільки дармоїдів сидять на майдані в наметах і днями жеруть горілку; А довкола вітер ганяє купу якогось агітаційного лайна та пакети з-під даблчизбургерів* [МУ №4: 2]; *Дізнаюся, що активність виборців на ділянці поліпшилась тільки після другої години, тому в спостерігачів така халепа* [МУ №5:1]; *А ось щоб «мізки не засохли», що треба робити?; ...значний відсоток ініціаторів і поширювачів цих побрехеньок особи зовсім не титульного походження* [МУ №12: 2]; *...коли кожен дурень розуміє, що інформаційна війна триває...* [МУ №14:1]; *...але у них [художників] паскудно виходить* [МУ №17: 4]; *... що ми, даруйте, тупіші, ніж могли стати?* [МУ №26: 2]. Використання подібних слів у мовній практиці публіцистів характерне здебільшого для відтворення побутового діалогу, де відбувається негативно оцінене опредмечування характерних рис учасників негативної комунікації.

Одним з елементів розмовного мовлення, що транспонується в мову газети, є жаргонізм. Їх використовують для посилення експресивності висловлення, адже такі мовні одиниці, незважаючи на періодичну присутність у пресі, мають обмеженість у функціонуванні й протиставляються своїми диференційними ознаками загальнозживаному, нейтральному номінативному складу мови. Жаргонізми привертають увагу яскравою експресією, грубуватою дотепністю, почуттям простоти і жвавості. Утримуючи контакт з молоддю, автори іноді використовують жаргонізми, притаманні лексиці цієї категорії суспільства: *тусівка (тусняк), на шару, мобілка, попса, прикол*, як-от: *Зачитане наприкінці «тусняка» звернення з закликком ігнорувати всі вимоги...* [МУ №12: 2]; *...розслідували багато епізодів, а зачепилися за прокол...* [МУ №15: 2]; *Вони лише хочуть взяти все готове – «Мерседес», мобілку, дачу...* [МУ №16: 2]; *...примітивна московська попса* [МУ №19: 1]; *Ще був «прикол»...* [МУ №30:1]. Також у мові газети трапляються жаргонізми правоохоронної сфери: *мокра справа – вбивство, прокол – невдача, помилка*. Наприклад: *Уперше Тетяна виїжджала з бригадою розслідувати «мокру» справу...* [МУ №15: 2].

Про стильову взаємодію також свідчить активне вживання в газетних текстах

фразеологічних зворотів, що увиразнюють сказане та надають повідомленню образності й емоційного забарвлення, як-от: *Справ міністерських у Юрія Павленка по саму зав'язку; Отож, роботи – непочатий край* [МУ №2: 1]; *Сьогодні я продовжую ловити політиків «за язика»...; ...запитала... і зрозуміла, що сипонула солі на рану* [МУ №4: 1]; *... і все в хаті перевернули догори дригом* [МУ №7:1]; *Фінансування галузі дійшло до такої «ручки», що...* [МУ №10: 2]; *Рахункова палата б'є на сполох* [МУ №24: 1]; *А прийомні сім'ї «під прицілом»* [МУ №28: 2].

Отже, на сучасному етапі розвитку української мови відмічено інтенсивне стилістичне переміщення лексичних одиниць розмовного стилю в текстах публіцистичного стилю, що зумовлене позамовними та внутрішньомовними чинниками. Найбільшу здатність до переміщення виявляють такі лексичні одиниці розмовного стилю, як просторіччя (25%), меншу – знижена лексика (10%), жаргонізми (7%) та фразеологічні звороти (8%). Використання таких переміщень підпорядковане меті висловлення – доступно й переконливо передати думку автора статті. Тут транспозити контрастують із нормами публіцистичного стилю, виділяючи те чи інше явище на тлі нейтрального викладу. Однак слід зауважити, що значна легкість вживання розмовної лексики призводить до розмивання меж між стилями, відволікає від основної теми матеріалу. Газетно-публіцистичний стиль мотивується прагматичною функцією і його завданням є апелювання до масової аудиторії. Попри це він має бути знаряддям, здатним і покликаним оберігати традиції й культурну спадщину літературного слова, знаряддям боротьби за чистоту і точність мови. А сьогодні в українській пресі помітне загальне зниження стилю, втрата поняття «літературної норми», водночас і вульгаризація мови.

Дослідження одного з аспектів поставленої проблеми й виявляє деякі напрями її вивчення в майбутньому. Звернення до текстів публіцистичного стилю заслуговує на особливу увагу для усвідомлення сучасних проблем української мови, наукового об'єктивного осмислення взаємозв'язку мовних норм з мовною культурою і мовною практикою. У цьому бачимо перспективу подальшого дослідження.

Умовні скорочення

МУ. – Молодь України. – 2012. – №1 –34.

Література

1. Герман І. Мовностилістичні особливості періодичної преси Запоріжжя 20-х років: основні шляхи вдосконалення літературних норм та стилю / І. Герман [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1052>.

2. Навальна М. Розмовна лексика в мові української преси кінця ХХ – початку ХХІ ст. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2140>.

3. Сербенська О. А. Мова газети і мовотворчість журналіста в аспекті соціально-культурного розвитку суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». – Львів, 1992. – 38 с.

4. Солганик Г. Я. Системный анализ газетной лексики и источники ее формирования: автореф. дис. на соискание научной степени д-ра филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / Г. Я. Солганик. – Москва, 1976. – 58 с.

5. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. – Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2005. – 752 с.

УДК 811.161.2'42'367

З. Р. Тищенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Семантико-функціональні особливості повтору в поезії Тараса Мельничука

Тищенко З. Р. Семантико-функціональні особливості повтору в поезії Тараса Мельничука.

Стаття присвячена дослідженню повторів у поезіях Т. Мельничука. Визначено особливості функціонування повтору як одного з доміант стилю письменника. Проаналізовано специфіку вияву полісиндетону, анафори, епіфори, епананфори, анепіфори, хіазму, рефрену, повного, дериваційного і парадигматичного повторів та інших різновидів цієї фігури.

Ключові слова: поетична мова, текст, повтор, типи повтору, види повтору, синтаксичні засоби, стилістичні фігури, ідіостиль, народнописенна мова.

Тищенко З. Р. Семантико-функциональные особенности повтора в поэзии Тараса Мельничука.

Статья посвящена исследованию повторов в поэзиях Т. Мельничука. Определены особенности функционирования повтора как одного из доминант стиля писателя. Проанализировано специфику проявления полисиндетона, анафоры, эпифоры, эпанафоры, анепифоры, хиазма, рефрена, полного, деривационного и парадигматического повторов и других разновидностей этой фигуры.

Ключевые слова: поэтический язык, текст, повтор, типы повтора, виды повтора, синтаксические средства, стилистические фигуры, идиостиль, народнопесенный язык.

Tischenko Z. R. Semantic-functional features of repetition in the poetry of Taras Melnychuk.

The article is sanctified to research of T. Y. Melnychuk. The features of functioning of repetition are certain as one of dominants of style of writer. After analyzing the specific manifestation of polysyndeton, anaphora, epiphora, epanaphora, rapitori, chiasm, refrain, full, paradigmatic and derivational repetitions and other forms of repetition. It's discovered that repetetion is important, depicting and tekstotvirnij mean. Repeat the operation represents tne folk-song origins of linguistic creativity of poet. Evidence of a high level of artistic language of the poet, specific of his poetics is a masterful combination of different types and repeats that serves as closer ties of components verse. Poetic features movomyslennya most clearly manifested in stylistics-syntactic organization of individual morks of the author and the whole assembly.

Keywords: poetic language, text, types of repetition, syntactic facilities, stylistic figures, idiostyle, popular folk language.

Повторюваність – один із найбільш уживаних принципів структурної та семантичної організації літературного твору. Текстотвірна роль повтору яскраво виявляється в поезії, хоча бере початок із народнописенної мови. У поетичних творах велику роль відіграє не тільки значення слова, але і його сполучуваність з іншими мовними одиницями.

Дослідженням стилістичного значення повторів займалися як українські, так і зарубіжні лінгвісти (О. Потебня, В. Ващенко, І. Чередниченко, А. Коваль, С. Єрмоленко, А. Загнітко, І. Синиця, О. Ахманова, С. Нікітіна, І. Ковтунова, Ю. Лотман, А. Папіна тощо). Зокрема, О. Потебня стверджував: «Збільшення вживання в мовленні того ж слова дає нове значення, об'єктивне або суб'єктивне» [9:552].

Ю. Лотман наголошує на тому, що «повтори виступають змістовою тканиною великої складності, що накладається на загальномовну тканину, створюючи особливу, властиву лише

віршам концентрацію думки» [5:68]. За спостереженням науковця, активне вживання повторів у художньому тексті має слугувати «збільшенню семантичної різноманітності» [5:164].

Повтор – фігура мови, що полягає у дво- або кількаразовому використанні в межах контексту в певній послідовності тотожних чи подібних (як у формальному, так і в семантичному аспектах) звуків, слів або їх частин, синтаксичних конструкцій, ужитих компактно або дистантно, для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту [12:496].

Дослідники завжди прагнуть систематизувати функціональне багатоманіття повторів, виділяючи їх певні типи й види. На наш погляд, найбільш чіткою є класифікація, розроблена А. Папіною, яка виділяє лексико-семантичні та граматичні повтори як складники глобальних категорій тексту [7:61–62]. У нашому дослідженні спираємося на зазначену класифікацію.

Л. Пришляк розглядає синтаксичний повтор як

конструкцію з повторенням елементів семантичної структури речення або цілого речення з тотожним, близьким чи відмінним лексико-семантичним наповненням зі збереженням або зміною позиції щодо інших елементів тексту [10:7].

Повтори виконують важливу текстотвірну функцію. Як зауважує І. Синиця, повтори «беруть участь у горизонтальній і вертикальній зв'язності, сприяючи внутрішній семантико-синтаксичній цілісності» [11:56].

Стилістико-синтаксична організація поезії є важливим репрезентантом ідіостилію Тараса Мельничука. Творчість поета-дисидента вивчали здебільшого в літературознавчому аспекті (С. Кут, І. Зелененька, О. Шаф). Деякі особливості поетичної мови автора досліджували мовознавці, зокрема функціонування епітетів і символів розглядає у своїх статтях Ю. Зуєнко, аналізує гуцульські діалектизми Л. Пена, характеризує особливості оказіональних іменників-дериватів К. Дюкар. Повтори становлять стильову рису художньої мови Т. Мельничука, але їх функціонування не було предметом лінгвістичного аналізу, що й зумовлює актуальність проведеного нами дослідження.

Мета статті – виявити семантико-стилістичні особливості використання повтору в поезіях Т. Мельничука. Поставленій меті підпорядковані такі завдання: визначити найбільш уживані типи повтору в зазначених текстах, проаналізувати їх семантику та функціональне навантаження як текстотвірних елементів.

Об'єктом дослідження стала збірка віршів поета «Я різним був», яка виразно репрезентує оригінальність поетичного всесвіту Т. Мельничука.

У віршах Т. Мельничука аналізованої збірки досить активно використовується анафора, що сприяє акцентуації комунікативно важливої інформації. У реченні: «*А десь люди справляють хрестини, / а десь діти, як вишні, ростуть*» [6:40] – повтор обставинного поширювача місця підкреслює глибину смутку ліричного героя, спричиненого відсутністю родинного тепла.

Анафоричний повтор абстрактного іменника *несміливість* у функції суб'єкта посилює філософські роздуми над сутністю буття, над життєвими цінностями людини: «*Несміливість нині – це зрадливість. Несміливість – добровільна смерть митця*» [6:43]. Т. Мельничук формує моральний образ митця в наведених реченнях чітко, як визначення.

Повтор дієслівних словоформ у поєднанні з особовим займенником, репрезентантом суб'єкта тексту, є засобом вираження інтенсивності дії, що відбиває стан людини-патріота: «*Я славлю серце, повне сонця вицвєть. Я славлю братство проліска й заліза*» [6:47]; «*Я маю сонце красиве і молоде. Я маю сонце / тепле, як Батьківщина*» [6:53].

Одним із компонентів повтору в поетичних текстах Т. Мельничука є анафоричний повтор то головної, то підрядної частини складного речення, що передає напружений психологічний стан ліричного героя: «*Це, напевне, тому, Що я вмів / з медвяного сіна метати стоги. Це, напевне, тому, Що я вирів / під Косовом*» [6:42]; «*Якщо вмерти – то од спраги / творчості, Якщо вмерти – то від сонця / і за сонце*» [6:43]. Слід звернути увагу на використання в останньому реченні тире для підкреслення семантики головної частини, у якій розкривається причина дії підрядної.

Значно рідше Т. Мельничук послуговується епіфорою. Ця фігура використовується, зокрема, у творах, присвячених темі війни: «*Дядьку, чуши, скажи, як Європу / ти ніс до мети. Розбомблені села... Згорілі зозулі... В окопах – солдати і кров <...> Як ти / пробачив / за юність / розчавлену, / за матір розчавлену, / за землю розчавлену <...>?» [6:39]. Повтор пасивного дієприкметника слугує зображенню всеохопності явища. Епітет *розчавлена* до різних означуваних слів указує на їхню спільну ознаку і забезпечує зв'язність контексту.*

Використання епіфори спостерігається і в такій категорії стилістичного синтаксису, як період: «*Коли / обеліски мужів / квітчають / вдови, / і коли з безмовним фото розмовляють / вдови, / і коли самотньо сидять за чаєм / вдови, / і коли не можуть спати ночами / вдови, – / вони не стільки побиваються / за втраченим щастям, як у постійній тривозі, / невідчепній тривозі / прислухаються до гуркоту з даліни: / чи не гук бомбовоза?» [6:41].*

Наведена синтаксична конструкція має чітку чотиричленну будову. За структурно-смісловими відношеннями між компонентами це період, бо містить кільцевий повтор – симплоку, що створює рамку строфи. Ритмомелодіку поетичного тексту формують однорідні синтаксичні компоненти – частини складнопідрядного речення з послідовною підрядністю. Така синтаксична конструкція в поетичному творі сприяє вичерпній повноті вираження думки.

За характером структурної організації в поетичних текстах Т. Мельничука частотним є повтор-підхоплення (стик, епанафора) – це повтор кінцевого елемента одного висловлювання на початку другого: «*Навіщо я? Хіба не досить і без мене / на Землі? Але ж ці проліски! Ці проліски вологі фіолетові!*» [6:45].

Досить оригінальним постає подвійний повтор, коли дублюються синтаксичні структури, а в їхній середині – окремі елементи, тобто створюється ефект відлуння. Своєрідним увиразнювальним елементом такого виду повтору є стик у поєднанні з епіфорою: «*А чому замовкли косарі? Бо не всі у поле вийшли до зорі, / бо не всі живі... Не всі живі*» [6:37]. Рядки передають трагедію споконвічної

боротьби нашого народу за державність.

Важливою композиційною фігурою поезій Т. Мельничука є кільце, або анепіфора, що базується на повторенні слів, словосполучень чи речень на початку і в кінці строфи: «**Не жаліли кулі їхніх діток русих, / їхніх Ярославен не жаліли**» [6:37]; «**Дядьку Мефодію, ти не пануєш, / ти чабануєш, / а от на сопілці не граєш ти**» [6:38]; «**Навіщо я? / Хіба не досить і без мене / на Землі? Але ж ці проліски! <...> А ці гілки! <...> А нива ця! / А це велике свіже сонце <...> А я, дивак, спитав: / «Навіщо я?»**» [6:45]. Безумовно, що повтори, у тому числі й повтор-обрамлення, підпорядковані ритміко-інтонаційній організації поезії. В останньому прикладі хід філософських роздумів ліричного героя увиразнюється дериваційним повтором вказівного займенника *цей* в окличних реченнях.

У поетичних текстах Т. Мельничука експресією відзначаються художні образи, побудовані на фігурі хіазму. Дзеркальність хіазму сприяє передаванню глибини душевної порожнечі, холоду, безнадії ліричного суб'єкта, який, поневіряючись ворожою чужиною, змушений везти все це до батьківського краю: «**Я привіз Україну в Росію, / а тепер я Росію везу / в мій гуцульський малиновий / Яблунів**» [6:48]. Автор через частковий хіазм дає також позитивну оцінку народних героїв: «**Плаче Ксеня Дзвінка, Дзвінка Ксеня / плаче, / бо говорять зле про неї в горах**» [6:51].

У поезії Т. Мельничука подекуди спостерігаємо повторюваний тричі рефрен, який теж є типовою рисою народного епосу. Розпукою звучить у спонукальному реченні благання сестри, звернене до брата, – захистити хоч по смерті, поховавши в рідному краю: «**Візьми мене, мій братику, <...> / на золоту Вкраїну, / під рідне небо голубе <...> Візьми мене, мій братику, на Україну, / нехай мене земля чужинська не пече <...> Візьми мене, мій братику, в Карпати-гори / і більш ніколи не віддай / катам до рук!**» [6:56]. Рефрен є яскравим засобом екзистенції, адже в рядках відчутний увесь трагізм життя українського народу в роки Другої світової війни. Рефрен за структурою є означено-особовим реченням, для якого характерне звертання, що в цьому контексті поширене присвійним займенником *мій* для інтимізації поетичного викладу.

Увиразнює зміст строфи повтор-підхоплення, де модальність змінюється з розповідної на бажальну: «**Я різним був. Несмілим і хоробрим. Бунтарним і спокійним. Наче сон. Як смерч, жорстоким. Як дитина, добрим. Палким, як честь. Холодним, як патрон. Я різним був. І хочу бути різним**» [6:48]. Автор поєднує повтор-обрамлення і хіазм, створюючи безапелятивність висловлення.

У спонукальному реченні повтором дієслова-зв'язки оформляється пристрасний заклик до

збереження рис людяності: «**Не соромсь бути ніжними, / ласкавими, привітними з птицями, деревами / і квітами <...> / Будьмо – всі! – тепла і доброти / джерелами, Не вергаймо з -за дрібниць / громи. Будьмо ніжні з птицями, / деревами / і – з людьми**» [6:50].

Повторення наказового дієслова із заперечною часткою протиставляється омонімічному повтору в кінці строфи: «**Не цвітте, акації, не цвітте, / бо у мене у серці не літо, не літо <...> Не цвітте, акації, не цвітте. Я люблю її чесно, я люблю її ревно, <...> Не цвітте, акації, не цвітте — / все одно вам не дано побачити, <...> / як (навіть і сильні) мужчини плачуть. Не цвітте акації... / Ні, світите**» [6:52]. Таким чином автор підкреслює ствердження в останньому реченні.

Серед повторів спільнокореневих слів із найменшими змінами семантики, але з можливостями позиційних змін досить широко фігурує в поезіях Т. Мельничука повний повтор. Двочленний повтор допомагає зосередитися на слові, важливого в смислового та емоційного планах: «**Ласка, ласка... Не знати – звідки. Горе, горе... Не знати – де**» [6:40]. Повтор предиката *не знати* в поєднанні з повторами головних членів номінативного речення (*ласка, горе*) передає динаміку сприйняття душевних переживань самотньої жінки, яка пережила воєнне лихоліття. Антонімічним повтором прислівників місця *звідки – де* автор створює контрастну локалізацію, стимулюючи увагу читача, спонукаючи до певних міркувань.

Особливо виразною в точних повторах є позиція предиката. При цьому дистантний і контактний повтори дієслів супроводжуються структурною зміною предикативних частин: «**Тьотя Оля уже не цвістиме, / в п'ятдесят не цвітуть, не цвітуть...**» [6:40]. У наведеній загальнозаперечній конструкції із повторами підкреслено думку про швидкоплинність життя. Перша предикативна частина є двоскладною, а друга – односкладною з узагальною вальною семантикою.

У поетичному мовленні автора активно функціонує повтор граматичного центру: «**Я люблю її чесно, / я люблю її ревно, / хоч не смію любити**» [6:52]. Повтор головної частини складнопідрядного речення супроводжується зміною обставинних поширювачів способу дії, що дає змогу не тільки підкреслити предикативний центр, а й водночас зосередити увагу на змінюваних елементах (*чесно, ревно*). Таким чином автор передає глибину почуттів. Прислівники способу дії посилюють експресію освідчення, увиразнюють стан закоханості ліричного героя.

Повний повтор предикативного центру з підсилювальною часткою відтворює пульсування думки про сенс людського життя: «**А життя**

не окупиться, / а життя не окупиться / на базарі буденщини і суєти...» [6:46].

Емоційного забарвлення надає висловленню дублювання номінативних речень: «*В окопах – солдати і кров. Осколки і кулі, осколки і кулі...»* [6:38]. Однорідні підмети, з'єднані сполучниками сурядності, передають ефект нагнітання.

Широкого застосування в поезії Т. Мельничука набули парадигматичні повтори, які належать до повних, адже викликають найменші зміни в семантиці слова: «*Імператори — великодушні, / вони, прощаючи, вбивають, / вони, вбиваючи, прощають. Імператори люблять мужніх / як мужні / просять / від них пощади»* [6:47]. Ці рядки передають переживання складних моментів життя самого автора. У контексті простежуємо прийом гри слів *прощаючи, вбивають, / вони, вбиваючи, прощають*, що також побудована на повторі зі зміною граматичної функції дієслівних форм.

У дериваційних повторях відбувається своєрідне обігрування кожного спільнокореневого слова, що посилює смислове та емоційне значення контексту: «*Я привіз Україну в Росію, / а тепер я Росію везу / в мій гуцульський малиновий / Яблунів. А малиновий він, бо багато малини / тут родиться, / бо й горянки мої, / наче свіжий малиновий сік»* [6:48]. Поєднуючи дериваційний повтор з повним дистантним, автор акцентує увагу на вказаному атрибуті українського села, посилюючи таким чином передання любові ліричного героя до рідного Карпатського краю.

До типу повторів за лексико-семантичною різноманітністю, який спостерігаємо в поетичній мові Т. Мельничука, належить синонімічний повтор, що, завдяки зміні граматичної форми слова, допомагає уникнути звичайного повтору, збагачуючи сказане більш влучним, точним, вужчим значенням: «*Наша теплота незбіднена, / нездрібнена, Як озон, як хліб, як честь, / потрібна»* [6:50]. Автор передає думку про духовну красу людини, посилюючи її порівняннями, що починаються повторюваним сполучником і створюють ефект нанизування.

Для поетичного ідіостилу Т. Мельничука характерним є полісиндетон, особливо активно повторюються сполучники сурядності, що вказує на слідування народнопоетичній традиції: «*Тьотя Оля встає до світу, <...> вмити руки святою росою, / і звільнить від жука картоплі, / і попестити білу квасолю, / і щось тепле сказати землі»* [6:40]; «*Хлопці прагнуть стати Прометейми / і планеті грішній дати світло, / їхніх почуттів тремкі антени / ловлять і трагічність, / і величність світу»* [6:43].

Т. Мельничук звертається до повторів сполучників підрядності і часток, що сприяє уповільненню розповіді, підкреслює хід роздумів автора, посилює наспівність мовлення: «*Мене сонце несе, / мене вишні несуть / на руках / білосніжних, /*

бо я схожий на радість, / бо я схожий на сум, / бо я вічно шукаю ніжності» [6:42]. Автор використовує синтаксичний паралелізм, нагнітаючи однорідні підрядні частини, що розкривають причину і водночас створюють антитетичний образ ліричного суб'єкта. Розпачем і сумнівами пройняті філософські рядки про призначення людини в цьому незатишному світі: «*А може, дорога моя / не визначена? А може, шукаю дарма?»* [6:36]. В останньому прикладі частка поєднується зі вставним словом, що поглиблює почуття непевності.

Емоційно-експресивним звучанням наділені повтори питальних слів у відповідному типі речень, наприклад: «*<...> То траву з росою косарі / косять на Україні. А чому роса червона на траві? А чому замовкли косарі?»* [6:37]. Вияв толерантності передано простими питальними реченнями, підсленими дієслівною градацією в поєднанні із заперечною часткою *не*: «*Як не оглух? / не осліп? / не здичавів? Як ти Німеччину зберіг? / не переорав? Як ти / пробачив / за юність / розчавлену?..»* [6:38]; «*О Боже мій, як лото вогнище гогоче! / Чому воно таке? / Чого воно від мене хоче?»* [6:54].

Найвищим виявом майстерності є синтез різних видів повтору, які органічно вплітаються в канву поетичного тексту. Яскравим зразком ідіостилу митця є використання анафори та протиставлення: «*Здаля здається море синім, / а зблизька й чорним може бути. Здаля усе, либонь, красиве... Поринь-но краще в глибину ти»* [6:46]. Прислівники на позначення просторової ознаки утворюють опозиційну пару *здаля – зблизька*, що підтримується контекстуальними антонімами (*синім – чорним*), які надають експресії.

Виділенню ідейного центру поезії сприяє поєднання епанафори з дистантним повтором ключового слова *мати*: «*Мати топче самотньо росу. Топче росу і студену, і синю, / а я їду додому, / я Росію з Сибіру везу / й мати стріне: «Добре, що ти не забув, / де живу я, сину, / й добре, що ми живемо...»* / *І витре / на сивім обличчі / сиву сльозу»* [6:48]. Посилюють експресію вислову парадигматичні повтори дієслова і прикметника *сивий*.

Тісно співіснують, указуючи на емоційний центр твору, повтори антонімічних дериватів та предиката зі зміною часу: «*Я зумів полюбити, а не зміг розлюбити. І не міг, і не можу, і не зможу напевне»* [6:52]. Таким чином, письменник створює градацію, підкреслюючи висловлене, надаючи йому висновкового характеру.

Отже, дослідження повтору як активно використовуваного стилістико-синтаксичного прийому поетичного мовлення Т. Мельничука виявило важливу роль повторів як виражальних, зображувальних і текстотвірних засобів.

Функціонування повтору репрезентує народнописенні витоки мовотворчості поета. Беззаперечним свідченням високого рівня художньої мови Т. Мельничука, специфіки його поезики є майстерне поєднання різних типів і видів повтору, що слугує тіснішому зв'язку компонентів

вірша. Особливості поетичного мовомислення найяскравіше виявляються в стилістико-синтаксичній організації як окремих творів автора, так і цілих збірок, що є перспективним для подальшого дослідження.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок – К. : Довіра, 2006. – 705 с.
2. Загнітко А. П. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект : [наук.-навч. посібн.] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 138 с.
3. Зуєнко Ю. І. Архетипні символи в поезії Т. Мельничука / Ю. І. Зуєнко // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – № 607. – С. 214–218.
4. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 345 с.
5. Мельничук Т. Твори : в 3 т. / Т. Ю. Мельничук. – Коломия : Вік, 2003. – Т. 1. – 254 с.
6. Папина А. Ф. Текст: его единицы и глобальные категории : [учебник для студ.-журналистов и филологов] / А. Ф. Папина. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 367 с.
7. Пена Л. І. Діалектна лексика у поезії Тараса Мельничука / Л. І. Пена // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 6. – С. 38–43.
8. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. Т. 3 : Об изменении значения и заменах существительного / А. А. Потебня – М. : Просвещение, 1968. – 550 с.
9. Пришляк Л. Б. Повтор як засіб експресивного синтаксису поетичного мовлення 60-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л. Б. Пришляк ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 21 с.
10. Синиця І. Лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту / І. Синиця // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 56–60.
11. Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 75 с.

УДК 811.161.2'38-11

О. С. Черемська

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Нариси зі стилістики Бориса Ткаченка

в контексті харківських лінгвістичних студій 20 – початку 30 рр. ХХ ст.

Черемська О. С. Нариси зі стилістики Бориса Ткаченка в контексті харківських лінгвістичних студій 20 – початку 30 рр. ХХ ст. Стаття містить огляд доробку Харківської лінгвістичної школи 20 – початку 30 рр. ХХ ст. у галузі культури мови та аналіз лінгвостилістичної концепції Б. Ткаченка, обґрунтованої в праці «Нарис української стилістики». Схарактеризовано основні ідеї науковця щодо сутності й природи взаємозв'язків літературної мови з мовою індивідуальною та народно-розмовною. Зосереджено увагу на засадничих поняттях стилістики в трактуванні Б. Ткаченка.

Ключові слова: Харківська лінгвістична школа, стилістика української мови, культура мови, функціональні стилі, групові стилі, індивідуальна мова, літературна мова, нормативність.

Черемская О. С. Очерки по стилистике Бориса Ткаченко в контексте харьковских лингвистических исследований 20 – начале 30 гг. XX в. Статья содержит обзор работ Харьковской лингвистической школы 20 – начале 30 гг. XX в. в области культуры речи и анализ лингвостилистической концепции Б. Ткаченко, обоснованной в работе «Очерк украинской стилистики». Охарактеризованы основные идеи ученого относительно сущности и природы взаимосвязей литературного языка с языком индивидуальным и народно-разговорным. Сосредоточено внимание на основных понятиях стилистики в трактовке Б. Ткаченко.

Ключевые слова: Харьковская лингвистическая школа, стилистика украинского языка, культура речи, функциональные стили, групповые стили, индивидуальная речь, литературный язык, нормативность.

Cheremskaya O. S. Essays on Borys Tkachenko's stylistics within the context of the Kharkiv linguistic studies of the 1920s and early 1930s. The article contains overview of the 1920s and 1930s Kharkiv linguistic school's works in the sphere of the language culture and analysis of B. Tkachenko's linguistic style conception argued in work "Essay of the Ukrainian stylistics" consisting of five lectures which were published as brochures in Kharkiv in 1930. It has been characterized that the scientist's main ideas about essence and nature of relations between the literary language and the individual and people's spoken one. The group and functional division that contains three basic way of speaking, 1) The daily spoken language "obykhidna" – ordinary, everyday, "famiarna", vulgar, 2) The literary and poetical language; 3) The scientific and technical language, has been underlined.

Attention was concentrated on the basic concepts of stylistics in B. Tkachenko's interpretation. The concept "literary language" has been interpreted as a product of cultural development, consciously organized work piece that has to serve all spheres of society's cultural activity; its normativity, stability, obligatoriness for the respective state of every citizen have been stressed.

Key words: Kharkiv linguistic school, stylistics of the Ukrainian language, culture of language, functional styles, group styles, individual language, literary language, normativity.

Українська лінгвостилістика впродовж ХХ ст. розвинулася в багатогранну галузь, що охоплює як закономірності формування окремих ідіостилів, так і основні тенденції розвитку мови художньої словесності, наукової, публіцистичної, офіційної й розмовної практики (праці Н. Д. Бабич, Д. Х. Баранника, С. П. Бевзенка, В. С. Ващенко, І. Р. Вихованця, О. Т. Горбача, С. Я. Єрмоленко, М. А. Жовтобрюха, В. С. Калашника, М. П. Кочергана, А. П. Коваль, Т. А. Космеди, Л. І. Мацько, О. Г. Муромцевої, О. А. Сербенської, Н. М. Сологуб, Л. С. Паламарчук, М. М. Пилинського, В. А. Чабаненка, І. Г. Чердніченка).

Міцним підґрунтям до розбудови стилістики на широкій лінгвістичній основі стали наукові пошуки мовознавців 20 – поч. 30-х рр. ХХ ст. У колі славетних мовознавців – представники Харківської лінгвістичної школи: Л. Булаховський, М. Гладкий, Б. Грінченко, М. Йогансен, О. Курило, С. Наконечний, К. Німчинов, О. Синявський, С. Смеречинський, М. Сулима, Б. Ткаченко, О. Фінкель. «20-ті і поч. 30-х рр., – зауважує М. Жовтобрюх, – багаті на різноманітні розвідки із стилістики та культури української мови, що зрідка виходили окремими брошурами й досить часто публікувались як статті в різних періодичних виданнях» [3:130]. Їх характерною рисою є розгляд стилістичних явищ у контексті синтаксису, фразеології, лексикології й семантики: «До того часу, – зазначає С. Єрмоленко, – стилістичні явища вивчалися у практичному плані як додаткова характеристика лексичних, фразеологічних, граматичних явищ, як засіб урізноманітнення, шліфування мови, вироблення загальнолітературних норм (праці мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст. О. Курило, І. Огієнка, М. Гладкого, Б. Ткаченка, О. Синявського, С. Смеречинського). На практиці об'єднувалися завдання стилістики і культури мови, або пуризму» [4:652]. Ще однією рисою навчальних праць і науково-теоретичних розвідок мовознавців 20 рр. ХХ ст. є опертя на науковий доробок інших наукових шкіл, на

західноєвропейські лінгвістичні традиції¹. Елементи структуралізму, що розвивалися в межах Празького лінгвістичного гуртка, знайшли відображення у працях О. Курило².

Упродовж десятиріччя відбувалося збирання, опрацювання й осмислення лінгвістичних фактів і явищ, поки у 1930 р. з'явилася перша системна праця з української стилістики Б. Ткаченка³.

¹Зважаючи на численні покликання в лінгвостилістичних студіях харківських мовознавців, можемо стверджувати, що Харківська лінгвістична школа періоду 20 – поч. 30-х рр. (як і в попередні періоди своєї наукової діяльності) перебувала у взаємодії з іншими лінгвістичними школами (Ленінградською (Щербівською) та Московською (Фортунатівською)). Здобули також активне обговорення дослідження західноєвропейських лінгвістів – Ф. Міклошича, Т. Маретіка, Ф. де Соссюра, Ш. Баллі.

²Аналізуючи шляхи формування лінгвістичних поглядів О. Курило, Ю. Шевельов зауважує: «Я маю на увазі її згадки про західноєвропейських мовознавців – не тільки романтика Карла Фосслера (5, 10), а і ближчого до структуралізму Шарля Баллі (5, 9); ранні вимоги будувати граматику суворо формально (3, 168) і синхронно. Є всі дані думати, що в міру свого прощання з молодими роками Курило усвідомлювала, що і національній справі наука може краще прислужитися не романтичним захватом і запалом, а суворим, систематичним і об'єктивним вивченням справжніх фактів (Ю. Шевельов «Олена Курило») [9:69]. «Вона більше, ніж хто з її сучасників, українських мовознавців, – стверджує Ю. Шевельов, – усвідомлювала вагу суворості і послідовної методології. Тому не випадково у всіх її наукових працях в перемішку з посиланнями на славістів ми зустрінемо посилання на теоретичні мовознавчі праці. Імена Ш. Баллі, Я. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра, О. Есперсена. А. Мее, Ж. Вандрієса, Г. Шухардта, а надто фонетистів світового імені» [9:85].

³Борис Данилович Ткаченко (15.І.1899, Воронеж – 23. ХІІ. 1937, Київ) – український мовознавець, представник Харківської лінгвістичної школи; учень Л. Булаховського та О. Синявського; автор праць з української діалектології, сучасної української літературної мови (граматика, лексикологія, стилістика), лексикографії, правопису; співупорядник «Українського правопису» 1928; співавтор «Загального курсу української мови»

Грунтовний аналіз лінгвостилістичного доробку мовознавців окресленого періоду здійснено в дослідженнях Ю. Шевельова, Т. Лукінової, О. Тараненка, С. Бевзенка, М. Жовтобрюха, а також Н. Карікової, Т. Коць, Т. Мельник, О. Тихоненко, Р. Трифонова.

Першим серед харківських лінгвістів порушує стилістичні проблеми М. Сумцов у праці «Начерк розвитку української літературної мови» (1918), зауважуючи, що варто поділити українську літературну мову на два великі відділи – на мову художню і мову наукову й публіцистичну, таким чином виокремлюючи два функціональні різновиди літературної мови.

Одним із перших стилістичних досліджень, виконаних на матеріалі української літературної класики, була праця О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови», схарактеризована як «неоціненний стилістичний порадник», яка визначила «найголовніші стилістико-синтаксичні особливості української мови, кожне своє твердження обґрунтовуючи прикладами з народної творчості і красного письменства, а обізнаність із тогочасним мовознавством і західноєвропейськими та слов'янськими мовами дала їй змогу наводити міжмовні паралелі, увиразнюючи риси, найпритаманніші українській мові» [7:3]. М. Жовтобрюх серед стилістичних праць О. Курило виокремлює невелике за обсягом (24 с.), але ґрунтовне дослідження «Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю» (Читано у філологічній секції Української Академії наук 1923 р.), якому, на думку вченого, властивий «не тенденційний, а об'єктивний аналіз фактів української мови» [3: 130].

М. Гладкий у численних статтях «Лексика наших газет» (1927), «Мова нашої преси. (До проблеми культури українського слова)» (1926), «Стилістика як праця газетяра – журналіста» (1928) і працях «Наша газетна мова» (1928) і «Мова

сучасного українського письменства» (1930) аналізує особливості слововживання, розглядає культуромовні аспекти публіцистики та словесності.

М. Сулима досліджує синтаксичні явища: «Літературна мова в українській синтаксі» (1927), «Дещо про нормативно-мовну справу. (Вимова, наголос, синтакса)» (1928); український стилістичний синтаксис у поєднанні з лексичною семантикою та фразеологією: «Українська фраза. Коротенькі начерки» (1928).

Окремі стилістичні явища стали об'єктом аналізу мовознавчих і літературознавчих наукових розвідок М. Йогансена: «Шляхи розвитку сучасної літ. укр. мови» (1925), «Елементарні закони версифікації (віршування)» (1922) та «Як будеться оповідання. Аналіз прозових зразків» (1927), що розкривають такі питання стилістики, як поетична та прозаїчна мова, література як мистецтво слова, основні засоби милозвучності, образ-малюнок, що, на думку мовознавця, є найголовнішим джерелом поезії, істотним її елементом.

Низка праць з теоретичних і практичних питань стилістики представлена в доробку О. Фінкеля: «Короткий вступ до теоретичної стилістики» (1927, вип. 1). У статті, опублікованій у «Наукових записках Харківської н.-д. кафедри мовознавства», учений висвітлює поняття стилю, визначаючи його як «індивідуальне естетичне слововживання», й розмежовує поняття «мова» і «мовлення» («мова» і «язик»). Стилістику окреслює як науку про мову, а мову вважає не лише засобом висловлення думки, пізнання й спілкування, а й витвором мистецтва. У мові розрізняє явища конструктивні, спрямовані на забезпечення комунікативних функцій, які вивчає граматику, й естетичні, які досліджує стилістика. Ще однією вагомою працею мовознавця зі стилістики є стаття «Семантико-стилістичні етюди» (Наукові записки Харківської н.-д. кафедри мовознавства, 1929, вип. 2). Автор розглядає проблему зміни семантики слова, причини, що викликають ці зміни, зіставлення попереднього й нового значень, а також евфемізми, іронію, ономасію та ін. Проблеми мови і стилю вчений розглядає в статті «Майстерність «Конотопської відьми»» (1928), а також у працях, присвячених перекладу: «Г. Ф. Квітка – перекладач власних творів» (1929) та ін.⁴ Як зауважує

(разом із М. Йогансеном, 1920-ті рр.); «Практичного російсько-українського словника» (у співавторстві з М. Йогансеном, К. Німчиновим, М. Наконечним, 1926). Навчався в Харківському інституті народної освіти. Ще студентом викладав українську мову на робочому факультеті Харківського технологічного інституту (1917–1923), згодом – аспірант секції української мови Науково-дослідної кафедри ім. О. Потебні при ХІНО (з 1925). Викладав на профобрі ХІНО, у Комуністичному університеті ім. Артема, Всеукраїнському інституті підвищення кваліфікації вчителів (з 1924). Старший науковий співробітник Харківського філіалу Інституту мовознавства АН УРСР (1927). Перекладач, консультант-коректор Партіздат ЦК КП(б)У, відповідальний секретар журналу «Музика – масам» (1929). Під керівництвом Леоніда Булаховського створив перший окремий спеціальний курс стилістики української мови «Нарис української стилістики» (5 лекцій), який видав у Харкові 1930 р.[5].

⁴Упродовж цього періоду видано праці й іншого антипуристичного спрямування: О. М. Матвієнко «Стилістичні паралелі. Проти пуризму» (Харків, 1932), Н. А. Кагановича «На мовно-стилістичні теми» (Харків, 1934), «Стилістичні особливості пролетарської публіцистики: Зб. статей» (Київ-Харків, 1935) та його ж статті: «Про дослідження мови драми і про мову «Платона Кречета»

М. А. Жовтобрюх, не всі погляди О. М. Фінкеля «витримали іспит часом, але в 20-ті роки ці розвідки викликали значний інтерес читача, зокрема наукової молоді, порушуваними в них актуальними проблемами» [3:141].

Вагомим науковим доробком зі стилістики української мови досліджуваного періоду є праці Л. Булаховського «Загальний курс української мови» (1929), «Підвищений курс української мови» (1929, 1931), за редакцією вченого «Основи мовознавства» (1931–1932), створені у співавторстві з І. Завадовським, у яких окреслено основні поняття і терміни стилістики української мови, схарактеризовано стилістичні засоби мови, висвітлено питання ритмомелодики, нормативності в мові, естетичну цінність мови, виокремлено функціональні стилі, експресивну функцію мови, емоціональну цінність слова або фрази, образні слова, метафоричні значення слова, експресію, табу, евфемізми, фонетику дитячої мови, стилістичні норми.

У праці С. Смерчинського «Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)» (1932), що вийшла друком на початку тридцятих, розміщено «розвідки та статті на теми переважно синтаксичні (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Об'єкт – народня мова, особливості, що характеризують українські народньо-територіяльні діалекти» [6:6]. Учений аналізує морфологічні категорії з огляду на їхні синтаксичні функції, особливості різнотипних синтаксичних конструкцій, властивих народній українській мові, значну увагу зосереджуючи на їхній «стилістичній вазі».

Варто зауважити, що серед праць, у яких питання стилістики висвітлено дотично до питань культури мови, «в кінці 20-х – на початку 30-х років, – зазначає С. Бевзенко, – з'являються й теоретичні розвідки з загальної стилістики (пор., наприклад: Зайцева Т. В. Стилістичне значення генітиву приналежності присвійних прикметників // Центр. держ. курсів українознавства. 1930. Кн. 3. – С. 57 – 69 та ін.), а також систематичні курси. Щоправда, з останніх можна назвати лише працю Б. Ткаченка «Нарис української стилістики», що вийшла протягом 1930 р. у вигляді п'яти окремих лекцій-брошур (загальний обсяг – близько 10 друкованих аркушів) за редакцією Л. А. Булаховського. Вона була першою загалом вдалою спробою систематичного викладу питань української стилістики, в якій уважний читач, зокрема студент і вчитель, міг знайти і конкретні практичні поради щодо вживання окремих груп лексики, фразеологізмів, граматичних форм тощо» [2:116].

О. Корнійчука» (Мовознавство, 1935, № 6), «Творчий метод Лесі Українки (Літ. критика, 1936, № 7).

Зазначена праця не раз привертала увагу мовознавців, однак ще не була об'єктом окремого наукового аналізу. Зокрема в монографічному дослідженні «Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941)» М. Жовтобрюх відзначає: «Варто, вважаю, згадати також, що в 1929 р. (у книжці рік видання чомусь не позначений) в Харкові була опублікована праця Б. Ткаченка «Нарис української стилістики»; вийшла вона за редакцією Л. Булаховського як посібник для заочників Центральних державних курсів українознавства. Українською мовою це була перша навчальна праця з даної дисципліни» [3:141]. Мовознавець також акцентує увагу на тому, що характерною їх особливістю є наявність дискусійних положень «Французької стилістики» відомого швейцарського лінгвіста Ш. Баллі (1865–1947) – одного з провідних представників Женевської лінгвістичної школи, автора праць із загального та порівняльно-історичного мовознавства, стилістики французької та німецької мов. Праця Ш. Баллі поєднує в собі дослідження загальної лінгвістики та специфічних особливостей французької мови (у зіставленні з німецькою). У роботі ж Б. Ткаченка акцентовано увагу на багатстві й різноманітті індивідуального мовлення без зіставлення з іншими мовами, однак, як і Ш. Баллі, Б. Ткаченко викладає матеріал яскраво й образно, використовуючи ілюстративний матеріал народно-розмовного та художнього стилів мови. Кожну лекцію завершує система вправ і завдань, доданих з лінгво-дидактичною метою. Текст «Нарису» іноді сприймається як певні нотатки до системного наукового викладу (через наявність розлогих міркувань). У таких працях викристалізувалися підходи до наукового аналізу складних і багатовимірних стилістичних явищ.

Автор, свідомий усієї складності завдань першопрохідця (про що наголошує в лекції IV), ставить за мету окреслити понятійний апарат стилістики: «стиль», «індивідуальна мова», «селянська мова», «мова літературна» («нормальна мова», «спільна мова», «спільно-нормальна мова»), «літературне мовлення», «поняття літературної норми», «групові стилі», «функціональні відміни», висловлюючи свої міркування щодо відповідності назви поняття його змістові. Як приклад мовознавець наводить ряд термінологічних дублетів поняття «літературна мова», який через недостатню відповідність не раз намагалися замінити іншими термінами: «спільна», «спільно-народня», «спільно-державна», «культурна мова». Перевагу вчений віддає терміну «літературна мова», оскільки, на його думку, цей термін хоч і менш досконалий за інші, однак більш звичний.

Перша лекція «Декілька слів про завдання і предмет стилістики» розпочинається заувагою про необхідність введення лекцій зі стилістики після

вивчення «Загально-практичного курсу української мови» за редакцією Л. Булаховського. Наводячи загальновідоме визначення стилю «Стиль – це відмінна маніра писати чи говорити» [8, I:1], мовознавець вважає за необхідне конкретизувати його, урахувавши «незліченне число індивідуальних «українських мов», заледве оглядну силу відмінних способів українського мовлення». Адже як немає людей, подібних статурою, зовнішністю, голосом чи манерами, так не існує людини, яка б висловлювалася однаково в усіх обставинах свого буття. І саме «культурний розвій розкриває особі щораз багатші можливості одмінного мислення й говоріння» [8, I:2].

Характеризуючи взаємозалежність функціональних і групових, тобто соціальних, відмінностей мовлення, учений наголошує на широких можливостях стилістики: «1) вивчати мову і стиль мовних одиниць; 2) вивчати мову і стиль в зв'язку із різними мовними функціями – переважно в межах тісніших мовних групувань» [8, I:6].

Установлюючи відмінності між *мовою і стилем*, між аналізом лінгвістичним і стилістичним, Б. Ткаченко чітко окреслює предмет і завдання стилістики: «В науці існує поняття так званої **семантики**: до нього належить весь зміст людської мислі, поєднаний із зверхніми **символами** мовлення... Отже можна сказати, що стиліст має своїм завданням вивчати семантику індивідуальної мови. При цьому, звичайно, він не може поминути й зверхньої її сторони. Але ця зверхня матеріальна сторона є для нього лиш матеріал дослідження, а не мета його. **Стилістика вивчає індивідуальну мову з семантичного погляду... Вона має з семантичного погляду вивчати добір (систему) висловних засобів, властивих мовній одиниці чи мовній групі в їх розмаїтих мовних функціях**» [8, I:6–8]. При цьому основне завдання стиліста щодо мови автора вчений убачає у відповіді на два запитання: чому він так сказав і що мав на увазі; для чого він так сказав і що саме хотів цим висловити.

Друга тема лекції I «Лексика української мови під стилістичним поглядом (синоніміка)», присвячена розгляді мовно-виражальних засобів лексичної стилістики: слів-синонімів, синонімічних групувань та фразеологізмів, – ілюструє сам процес відбору лексичного матеріалу під час мовленнєвої діяльності. Мовознавець акцентує увагу на властивій кожній мові «як цілокупності одиничних висловлювань» множинності аналогічних способів вислову, що дала «підставу вбачати в кожному індивідуальному мовленні і в кожній його функціональній постаті тільки певний добір висловних засобів належних до мови загалом» [8, I:10].

У галузі лексики множинність знаходить свій

вияв у наявності синонімічних висловів, або синонімів, які автор на прикладі синонімічного ряду з фразеологізмів зі значенням *балакучості*, окреслює поняттям «відмінами одного значення». Мовознавець описує мисленнєво-мовленнєвий процес добору відповідного слова із синонімічного ряду: слова з відмінами значення наявні в мисленнєвій пам'яті кожного мовця у вигляді зв'язків гнізда подібних значенням висловів, із яких мовець щораз здійснює свідомий відбір потрібного слова; «цей процес свідомого добирання слова тільки явніше показує нам те саме, що діється в людському розумі при всякому мовленні. Виявляється, що поодинокі слова, заховані в нашій пам'яті, не пробувають у ній ізольовано, позагніжджувані десь у свідомості в окремих комірках, а в'яжуться між собою цілою складною мережею мисленних сполук. Кожне слово, виходячи за певних обставин у центр свідомості, попускає від себе десятки нитів – якнайтонших, здебільшого неусвідомлених, часом недовідомих! Ці ниті ведуть у найтемніші, найдалі сховища людської думки. Нехай кожного певного разу ці многоазіри зв'язки, вся ця розлога сіть асоціацій не може вживитись у слові – вона виступає вглиб пам'яті, щоб на перший виклик явитися знову, може в іншому ладі, з іншими словами у центрі свідомості» [8, I:11–12].

Ці думки Б. Ткаченка, як ми вважаємо, співзвучні з поглядом Ш. Баллі на мову як систему, у якій усе взаємозв'язане та все взаємопоєднане: «І все ж постійне вживання мови засвідчує, що наша думка фактично безперестанно асимілює, асоціює, порівнює і протиставляє елементи мовного матеріалу і що, як би не були ці елементи відмінні між собою, вони не просто зіставляються в пам'яті, а взаємодіють один з одним, взаємно притягуються і відштовхуються й ніколи не залишаються ізольованими; така безперервна гра дії і протидії приводить врешті-решт до створення відповідної єдності, завжди тимчасової, завжди зворотної, але реальної... Таким чином, мовна система уявляється нам у вигляді широкої мережі постійних мнемонічних асоціацій, вельми подібних між собою у всіх мовців, – асоціацій, які поширюються на всі частини мови від синтаксису, стилістики, далі лексики і словотвору до звуків і основних форм вимови (наголосу, інтонації, тривалості звучання, пауз і т. ін.) [1: 30].

Асоціативним групам, як вважає услід за Ш. Баллі Б. Ткаченко, властиві різні за походженням зв'язки: «зв'язок сумежності», «зв'язок противности», «зв'язок подібности». Ці останні зв'язки дають змогу розподілити слова за синонімічними групами. Такий розподіл лексичного матеріалу властивий синонімічним словникам, яких на той час ще не було, що й утруднювало авторові виклад української

синоніміки. Характерним є те, що «Розпізнавання синонімічних висловів (пасивне – в чужій мові) і добирання їх (активне – у власному мовленні чи писанні), це є процеси природні, властиві кожному..., але повне більш-менш розроблення цілої синонімічної системи якоїсь мови – це вже справа нерядова» [8, I:12]. У цьому зв'язку вчений наголошує на значенні словників синонімів: «Синонімічні словозбори мають першу рацію свого існування саме в тім, що цю доконечну, але несвідому (в нашому разі підсвідому) роботу людського мовлення розчленують гострим знаряддям свідомої аналізи. Відносно мови, взятої загалом, вони тільки освітлюють її дійсний стан; відносно ж певної мовної одиниці, вони можуть збагачувати й витоншувати той індивідуальний добір висловних засобів, що ним вона користується із загальних дібр даної мови» [8, I:12].

У другій лекції «Слово-показник у його відносинах до інших членів синонімічної групи» мовознавець поглиблює аналіз синонімічних відношень, розглядаючи поняття *варіації значення* на матеріалі художніх контекстів, у яких саме й уточнюється це значення. «Слово-показник є найзагальніший, наймісткіший з синонімів даної групи. Що це означає? Те, що в своєму значінні він містить усі **основні прикмети**, спільні всім іншим членам групи і має **найменше прикмет, їм чужих**... Відносно цього основного значіння всі інші синоніми даної групи подають варіації, що їх ми з очевидністю признаємо за вивідні, другорядні; всі вони можуть міститися, як можливі відміни, в значінні слова-показника (за це ми вище й означили його, як **наймісткіший** з однорядних синонімів» [8, II:3]. Тут автор «Нарису» дискутує із Ш. Баллі з приводу необачної практики щодо визначення відношення слова-роду до слова-виду між слово-показником та іншими членами синонімічної групи: «Проте, саме отакі випадки, де нормальні, кажучи загалом, відносини членів синонімічної групи виступають з особливою ясністю і простотою (а це стоїть у зв'язку з **конкретністю** значіння даної синонімічної групи), змушують нас якнайрішучіше заперечити необережне твердження деяких теоретиків (між ними згадуваного вище Ш. Баллі) і необачну практику синонімічних словників, де між словом показником та іншими членами синонімічної групи признається відношення **слова-роду до слова-виду**» [8, II:3]. Б. Ткаченко зауважує, що окремі види, «спільними своїми прикметами належачи до одного роду, іншими прикметами **протиставляються** одне одному; при цьому «рід» стоїть в однім ряді, «види» – в другому, нижчому, в'яжучись між собою тільки **підлеглистю** спільному родові. Легко бачити, слушно зазначає мовознавець, що це рознесення членів логічної єдності по різних рядах, це упідглеглення всіх

членів даної єдності одному, нарешті, це протиставлення їх одне проти одного – все це суперечить нашому поняттю про єдність синонімічну, де є варіації єдиного слова-поняття, а не протиставлення слів одне проти одного, де слово-показник є лиш найзагальніше і наймісткіше слово в тім самім ряді, а не всезагальне, всеосяжне відносно інших слово вищого ряду [8, II:3–4]. Родову (видову) чи синонімічну роль слова варто визначати за іншим зіставленим словом, а також і його мовними функціями, які можна встановити лише з контексту. Таким чином, функція в межах синонімічної групи може бути «видовою» («аналітичною») та «синонімічною». У подальших параграфах теми розглянуто різноманітні типи варіантів слова: «емоціональні», «кількості», «якості», проаналізовано суто логічну роль слова-показника як носія основного значення та суто логічну роль антоніма в процесі аналізу синонімічних варіантів слова.

Третя лекція «Межі лексичної спільності в одноязычній громаді» розглядає проблему варіацій мовної приналежності, варіацій образних та безобразних (у термінології Б. Ткаченка). Спільність одномовної громади, на думку автора, спирається на літературну мову, що її витворює кожна культурно організована громада; вона є продукт культурного розвитку, «свідомо-організований витвір, надзвичайно складний у всіх своїх відгалуженнях, що обслуговують різні діяльності культурного суспільства (техніка, наука, мистецтво), і поставлений перед кожного члена даної мовної громади, як категорична норма, як конечна умова і ознака «високого» становища в цій громаді» [8, III:1]. Основою мовної спільності в галузі лексики, на думку мовознавця, з іншого боку, є спільність вужча – «оте первісно-спільне лексичне ядро», яке мовна громада свідомо чи несвідомо оберігає: не властиві мові елементи натрапляють на опір, зумовлений «здоровим соціальним інстинктом» [8, III:2].

Окрім семантичної сили для слова («слово в собі, в його реальному змісті») ми визначаємо емоціонально «зв'язок його з певним обсягом інших подібної приналежності слів... висловних засобів подібної приналежності, тобто з цілою мовною сферою». Таке констатування й створює загальне уявлення про мовну сферу, що до неї належить окреме слово. Мовознавець таким чином виводить визначення поняття *стиль* як «**добір висловних засобів однакової приналежності**». Стилістика ж покликана вивчати з семантичного погляду «систему (добір) висловних засобів, властивих мовній одиниці чи мовній групі в розмаїтих мовних функціях». Відчуття мовної віднесеності й формує відчуття стилю.

Б. Ткаченко наголошує на важливості

стилістичного маркування: групові та функціональні мовні відмінності, пов'язані зі стильовою віднесеністю слова: «науково-технічне», «поетичне», «вульгарне». З іншого боку, ширші означення мовної приналежності, безпосередні найменування певного стилю завжди співвіднесені з «окресленим семантичним змістом». Здійснивши диференціацію лексики, потрібно схарактеризувати основні мовні сфери – стилі, що їх вирізнятимемо. Ту ж мовну одиницю можна розглядати як носія мовних рис «постійно-групових» («мова і стиль інтелігента»), групово-функціональних («обихідна мова інтелігента»), функціональних («ораторська мова»).

Поділ груповий мовознавець здійснює за 1) класовою, територіальною та професійною ознаками (мовні особливості соціальних груп, основних діалектів, професійних сфер), зокрема професійні мови, за ремаркою автора, мають групово-функціональну співвіднесеність. 2) за ознакою «літературности» чи «нелітературности» мовлення. Зіставлення мова літературна / нелітературна соціально й локально детерміновані: місто – село, «мовлення культурне, літературне» – «мова селянська, провінційна, льокальна, діялектична», з ознакою низькості проти літературної [8, III:12]. Поділ функціональний містить три основні способи мовлення: 1) мова розмовно-побутова «обихідна» – звичайна, буденна, «фамільярна». «вульгарна; 2) мова художньо-поетична; 3) мова науково-технічна.

Четверту лекцію автор розпочинає суттєвими зауваженнями до викладу, у яких має намір пояснити «певну невідповідність у розгляді матеріалу» [8, IV:1], спричинену першочергово об'єктивними умовами: незначним обсягом «Нарису» та цілковитою новизною його в мовознавстві окресленого періоду, відсутністю систематизованого широкого огляду лексики. «Нам гадалося, що, беручись до такої відповідальної спроби, як оця наша спроба стилістичних причинків на українському мовному матеріалі, передусім належитья якось заповнити означену вище прогалину. Коли й можна..., не мавши найперших основин загального лексичного світогляду, розв'язувати поточні питання словесної практики, то вже ніяк неможна вирушати з таким багажем в далекі й небезпечні мандри на розлогих полях стилістики. І тут, по-друге – важлива обставина! – спадає на увагу неоднакова наша готовність до стилістичних студій у найважливіших галузях, де виявляється одинична природа мовлення, тобто, з одного боку, в галузі лексики, з другого – синтакси» [8, IV:2].

Автор «Нарисів» зауважує, що існує помилковий погляд на слово як вияв «реальної відповідности», до якої слово стає означенням, без урахування додатку цієї реальності. Тут

Б. Ткаченко має на меті пояснити всю важливість семантики слова та розглянутих у розділі I семантичних розрядів лексики. Існує хибне намагання розглянути дійсну річ в її самостійній від слова суті. Автор зазначає, що таке знецінення слова заради його реальної відповідности є загальною схильністю «практичного» мислення, однак завданням стилістики є «пошукуючи найтонших відмінностей людської мови-мислення» поборювати цю схильність [8, IV:3]. Відмінність лексики від синтакси, другої царини стилістичної науки, полягає в тому, що «її мовним об'єктом є граматичне оформлення вислову; об'єктом немовним і zarazом єдиним реальним змістом її – відносини між речами та явищами» [8, IV:3]. І лише лексика є, як вважає автор, якщо не найперший, то найпоказовіший, найдоступніший для спостереження чинник стилістичної своєрідности. Свої погляди вчений обґрунтовує, спираючись на теорію внутрішньої форми слова О. Потебні: «Досить лише згадати наявність у слові внутрішньої («середової») форми, яка показує, що слово не є умовно-нейтральним означенням предмета, а своєрідне осмислення його в людській свідомості». З другого ж боку, групові відмінності мови ніде не виявляються так просто й наочно, як на явищах мовної віднесеності в лексиці. «Ця наочність власне в тім і полягає, що самим тільки «найменуванням» речі людина виявляє своєрідну природу свого мовлення, або навпаки, приписує себе до певної мовної групи, з властивим цій групі добором лексики. Тут поодиноким словом знаменує часом собою цілий мовний уклад, що його характеристика з синтаксичного погляду була б у кожному разі річчю не так уже простою» [8, IV:12]. Зважаючи на це, мовознавець вважав за доцільніше проілюструвати відмінності між функціональними (груповими) стилями насамперед лексичним матеріалом. Наступна частина лекції присвячена аналізу «стилів групових». Параграф 18 є зразком стилістичного аналізу художнього тексту з вкрапленням розмовного мовлення з усіма його характерними рисами: діалогічність, невираженість відношень підрядности, частотність уживання вставних конструкцій, наявність емоційно забарвленої та просторічної лексики.

Автор виокремлює в селянському мовленні окремі особливості синтаксичної структури тексту: уживання теперішнього часу замість минулого, «перемежування форм теперішнього часу з формами минулого», що надає тексту «стилістичної функції пожвавлення» [8, IV:12]. Учений відзначає також ознаки фрази, яка «здебільшого коротка, незакруглена, багата на вставні слова й речення, часом еліптично скорочена, синтаксично пов'язана нещільно. Усі ці особливості відбивають собою не затамований якимись риторичними розрахунками (тобто попередньою

оцінкою слухачевого сприймання) план емоціонально-насиченої мислі, де раптово, впереміж із поступовою розповідністю, виникають побічні спогади, почуття й міркування, перепиняючи собою головну нить оповідання» [8, IV:13]. Усі розлогі міркування автора доходять висновку, що народному мовленню властива фраза, яка є максимально простою. Однак саме в цих міркуваннях знаходимо блискучі характеристики сутності стилістичних явищ.

Поняттям «літературна мова» та «нормативність» Б. Ткаченко присвячує п'яту лекцію «Обсяг поняття «літературної мови»», яка вирізняється розлогими теоретичними коментарями автора «Нарисів» з приводу історії літературних мов, поданих у працях О. Пешковського «Объективная и нормативная точка зрения на язык» (1925) та А. Будиловича «Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы» (Варшава, 1892).

Б. Ткаченко висловлює свої міркування щодо умовності наукових термінів загалом та специфічної умовності, що її набуває термін «літературна мова». Саме ці труднощі пов'язані із визначенням поняття «літературна мова» через «велике багатство явно між собою відмінних способів вислову». Передусім виникає розуміння «літературної мови» як мови, властивої літературі. Однак ширшим осягом це поняття оминає означені межі й охоплює всі форми писаної мови: «Ми маємо тут на увазі технічну ніби то особливість висловлювання на письмі – те, що в цій формі вислову мовця має дозвілля якнайповніше обміркувати висловлювану річ, а потім, закріпивши її в письмових символах, оглянути знову загальним поглядом і попередньо зважити здогадних ефект її на слухача (власне, читача). Відповідна тривалість сприймання становить собою зворотну сторону цієї ж таки властивості письмового мовлення, а обидві вони укупі з умови суто-технічної виростають на доконечний засновок, що на ньому ґрунтується все незрівняне багатство так званої літературної мови – її до краю насичена синтаксична складність, лексична розмаїтість та витонченість, композиційна

доладність» [8, V:3]. Ті ж властивості літературного вислову, зазначає Б. Ткаченко, простежуємо і в усному літературному мовленні, оскільки воно ґрунтується на обміркуванні письмового першотвору. Автор зауважує, що характерні риси «літературної мови»: як організовано-синтаксична складність, лексичне багатство й різноманітність, – зумовлені саме письмовою формою, широко аргументуючи своє твердження: 1) можливість осмислення висловлюваної думки, характерна для всіх жанрів літературного мовлення; 2) багатство й різноманітність та синтаксична складність вислову залежить також і від предмета висловлювання, отже, саме найскладніші й найглибші думки викладають звичайно в письмовій формі; 3) здобуті у письмовому викладі навички (також і конкретні мовні форми) збагачують усне мовлення; 4) усі ці властивості літературного мовлення найменш характерні для тих форм, які трапляються в розмовно-літературному мовленні. Автор відзначає також особливу складність літературного письмового мовлення наукової сфери, де фраза, відбиваючи складну роботу думки, також ускладнюється багатоступеневими зв'язками синтаксичної залежності. На відміну від літературної мови, для усного розмовного мовлення характерні еліптичність, синтаксична неорганізованість, елементарність лексики, слабкий прояв нормативності, що є характерним явищем літературної мови.

Отже, у праці Б. Ткаченка «Нарис української стилістики» обґрунтовано необхідність вивчення стилістики як окремої навчальної дисципліни; сформульовано її мету й завдання, окреслено понятійний апарат; досліджено сутність і природу взаємозв'язків літературної мови з мовою індивідуальною та народно-розмовною. Засадниче поняття «літературна мова» потрактовано як продукт культурного розвитку, свідомо організований витвір, що покликаний обслуговувати всі сфери культурної діяльності суспільства; наголошено, що літературна мова є обов'язкова як категорична норма й кінцева умова для відповідного становища кожного громадянина.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли ; пер. с 3-го фр. изд. Е. В. Вентцель, Т. В. Вентцель ; ред., вступ. ст., примеч. Р. А. Будагов. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навчальний посібник / С. П. Бевзенко. – Київ : Вища школа, 1991. – 231 с.
3. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941) / М. А. Жовтобрюх // АН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [Відп. ред В. М. Русанівський]. – Київ : Наукова думка, 1991. – 260 с.
4. Єрмоленко С. Я. Стиль / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 824 с.
5. Лукінова Т. Борис Ткаченко – учений, перекладач, педагог [15.1. (6.ІІ) 1899 – 23 ХІІ.1937] [Текст] / Т. Лукінова // Українська мова. – 2002. – № 4. – С. 41–47.
6. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / С. Смеречинський. – Харків : Рад. школа, 1932. – 290 с.
7. Тарашук П. Передмова / П. Тарашук // Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К. : Вид-во

Соломії Павличко «Основи», 2004. – С. 6–7.

8. Ткаченко Б. Нарис української стилістики / Б. Ткаченко ; за ред. Л. Булаховського . – Харків, 1930. – Лекція I. – С. 1–20, Лекція II – С. 1–19, Лекція III – С. 1–21, Лекція IV – С. 1–17, Лекція V – С. 1–18.

9. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 131 с.

УДК 81'25

Ю. О. Шепель

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**Особливості перекладу ліричних творів Лесі Українки М. Комісаровою
(щодо поетичного відлуння долі у творчості Лесі Українки)**

Шепель Ю. О. Особливості перекладу ліричних творів Лесі Українки М. Комісаровою (щодо поетичного відлуння долі у творчості Лесі Українки). Стаття присвячена дослідженню однієї з актуальних у мовознавстві та літературознавстві тем – перекладу поетичної спадщини Лесі Українки М. Комісаровою. Запропонований у статті підхід до перекладу художніх творів, які відображають мовно-художні особливості творчої манери поетеси, може застосовуватися у відтворенні художніх засобів інших поетів та письменників.

Ключові слова: перекладність, неперекладність, мова перекладу, художній переклад, дескриптори, аналог, еквівалент.

Шепель Ю. А. Особенности перевода лирических произведений Леси Украинки М. Комиссаровой (о поэтическом отголоске судьбы в лирике Леси Украинки).

Статья посвящена исследованию одной из актуальных в языкознании и литературоведении тем – перевода поэтического наследия Леси Украинки М. Комиссаровой. Предложенный в статье подход к переводу произведений, отражающих культурно-художественные особенности творческой манеры поэтессы, может применяться в воспроизведении художественных средств других поэтов и писателей.

Ключевые слова: переводимость, непереводаемость, язык перевода, художественный перевод, дескрипторы, аналог, эквивалент.

Shepel Yu. A. Lesya Ukrainka's lyrical works peculiarities of translation by M. Komissarova (concerning the poetic echo of fate in Lesya Ukrainka's lyrics). The article is devoted to the study one of the topics that are topical in linguistics and literary criticism — the translation of the poetic heritage of Lesya Ukrainka by M. Komissarova. Proposed in the article approaches to the translation of works that reflect the cultural and artistic features of the creative manner of the poetess, can be used in the reproduction of artistic means of other poets and writers. The relevance of the article is that the issues of translation transformations, with the help of which it is possible to make the transition from original units to translation units, have recently attracted the attention of domestic, foreign literary critics and translators. Translational transformations can not do without language units that have both a content plan and an expression plan, are of a formal and semantic character, transforming both the form and the meaning of the original units.

The aim of the article is to present the cultural and artistic features of L. Ukrainka's creativity and determine the level of preservation of the author's concept in the translation of her poetry, the reproduction of artistic and visual means, intramontext connections and imagery. The object of the study is the poetry of Lesya Ukrainka. The subject of the analysis is the peculiarities of translating Lesya Ukrainka's poetic works into Russian.

Keywords: rewrite, untranslatability, language of translation, artistic translation, descriptors, analogue, equivalent.

Постановка проблеми. Твори Лесі Українки перекладені на десятки мов народів світу. Найбільшим є російськомовний перекладацький доробок Лесі Українки. Твори Лесі Українки, хоч і з великими перервами, публікувалися неодноразово (всього досі виявлено 28 джерел, в яких надруковано 134 твори письменниці, в тому числі поезії і драматичні поеми). Деякі твори Лесі Українки мають по декілька версій («Contra Spem Spero!», «Надія», цикл «Сім струн», «Слово, чому ти не твердая криця», «Лісова пісня», «Вавилонський полон», «Бояриня» та цикл інтимної лірики).

Поетичним словом Лесі Українки цікавились

англійські, канадські, американські перекладачі К. Е. Б. Робертс, П. Канді, В. Кіркконел, Р. Лайвсей, В. Річ, а також українці, які народились чи жили в англomовних країнах, серед них К. Г. Андрушин, Дж. Вір, О. Івах, М. Скрипник, Р. Стойко-Лозинська [3:8]. Розглядаючи історію перекладів творів Лесі Українки, можна стверджувати, що вони є прикладом зовнішнього контакту, оскільки виконували тільки інформативну функцію.

Для вітчизняної філології важливим виявляється не лише художній переклад українською мовою російських авторів, а й переклад українського художнього слова різними мовами. Вимогою нашого часу є комплексна асиміляція знань. Отож, перекладознавство,

зокрема його методологія, може успішно розвиватись за умови широкого використання здобутків інших наук, зокрема, когнітивістики, семіотики, текстології, культурології, лінгвокультурології, етнолінгвокультурології та ін.

Аналізом творів поетеси переймалися М. Зеров, Б. Якубський, М. Драй-Хмара, П. Рупін, С. Ненадкевич, О. Білецький, О. Дейч, О. Прокоф'єв, М. Деркач. Переклад російською мовою здійснювали М. Комісарова, А. Антокольський, В. Звягінцева, С. Маршак, Вс. Роджественський, О. Благініна, М. Зенкевич, О. Дейч та ін. [1:57].

Обрана тема вважається **актуальною**, оскільки творчість Лесі Українки та питання перекладацьких трансформацій, за допомогою яких можна здійснити перехід від одиниць оригіналу до одиниць перекладу, останнім часом привертає увагу вітчизняних, зарубіжних літературознавців та перекладачів. Адже, перекладацькі трансформації не обходяться без мовних одиниць, що мають як план змісту, так і план вираження, носять формально-семантичний характер, перетворюючи як форму, так і значення вихідних одиниць.

Метою статті є виклад мовно-художніх особливостей творчості Л. Українки та визначення рівня збереження авторської концепції при перекладі її поезії, відтворення художньо-зображувальних засобів, внутрішньотекстових зв'язків та образності. **Об'єктом дослідження** є поезія Лесі Українки. **Предметом дослідження** – особливості перекладу поетичних творів Лесі Українки російською мовою.

Виклад основного матеріалу. Марія Комісарова не перший провідник російських читачів на шляху до творів Лесі Українки: низка поезій, нею обраних, було озвучено російською раніше (пор.: «*Contra spem spero*» – принаймні чотири рази [2:30]). Але при цьому перекладачка обирає особистий шлях, зберігаючи власне бачення засобів перенесення Лесиних образів та ідей на російськомовний ґрунт, свідченням чого можуть стати деякі її формальні підступи, яких вдалося уникнути іншим перекладачам

(наприклад, у циклі «Сім струн» у перекладі Марії Комісарової не збережено відповідності назв поезій, як-от назви нот, їхні перші склади, відповідності, які ми можемо спостерігати в ранньому перекладі циклу, здійсненому Р. Мінкусом [3:17]).

Найперше, що привертає увагу дослідників перекладів Марії Комісарової із Лесі Українки, – це передача метрики оригіналу. Як відомо, в російській ліриці найчастіше використовуються висхідні, ямбічні ритми, в той час як хорей чи дактиль, втім, як і всі трискладові розміри, рідковживані [5:20]. Це стало наслідком загального ямбічного характеру російської мови; попри те, що окремо взяті російські слова мають переважачу трохеїчну тенденцію, тобто в переважній більшості двоскладових слів наголошеним виявляється перший склад, а у мовленні цим словам, як правило, передують ненаголошені прийменники, сполучники, або ж ненаголошені склади попередніх слів [4:254]. Утім, зауважу, що йдеться лише про домінуючу тенденцію; серед найбільш поширених зразків російського метра Т. Онішук наводить ямб, трохей, дактиль, амфібрахій, анапест [9:213] – усі (ані більше, ані менше) розміри, використані в поезіях Лесі Українки.

У той самий час серед перекладачів поезії усталеною є думка, що український і російський віршовий рядок у перекладі повинен обов'язково подовжуватись, а хорей або ямб мають бути замінені якоюсь із трискладових стоп. На думку перекладознавців, «це переконання ґрунтується не на справжньому співвідношенні двох різномовних поетик, а на існуючій традиції перекладу, а вона, ніде правди діти, далеко не завжди обирає той шлях, який найважчий» [8:93]. До честі Марії Комісарової, перекладачка намагається дотриматись віршового розміру оригіналу в своїх перекладах: усі трискладові розміри передаються їхніми відповідниками, як і майже всі двоскладові. Лише в деяких випадках перекладач звертається до перекладацької традиції, що наявно представлено в перекладі вірша «Як дитиною, бувало...»:

М. Комісарова
*В ребячестве, бывало
Упаду, себе я на беду
Хоть сердце боль рвала
Я тихо вставала.
«Что, болит?» – меня спросили
Но не признавалась я –
Была гордичкой, –
Чтобы не плакать, я смеялась.
А теперь, когда для меня
Шуткой злой окончилась драма
И вот-вот сорваться должна*

Л. Українка
*Як дитиною, бувало,
Упаду, собі на лихо,
То хоч в серце біль доходив,
Я собі вставала тихо.
«Що, болить?» – мене питали
Але я не признавалась –
Я була малою горда, –
Щоб не плакать, я сміялась.
А тепер, коли для мене
Жартом злим кінчиться драма
І от-от зірватись має*

*Злобная эпиграмма, –
Беспощадному оружию смеха
Я боюсь поддаваться
И, забыв детскую гордость
Я плачу, чтобы не смеяться.*
[12:93]

*Гостра, злобна епіграма, –
Безпощадній зброї сміху
Я боюся піддаватись,
І, забувши давню гордість,
Плачу я, щоб не сміятись.*
[13:59]

Отож, у перекладі спостерігаємо поєднання хореїчних та ямбічних віршів, а якщо точніше – перехід від перших, менш характерних для російськомовної поезії, до других (в оригіналі хореїчний розмір є наскрізним). Так само хорей перетворено на ямб у перекладі вірша «Епілог»: [10:16].

М. Комісарова
*Кто не жил посреди бури,
тот цены не знает силе
тот не знает, как человеку
борьба и труд милы.
Кто не жил посреди бури,
не поймет печали бессилия,
тот не знает всей муки
ненавистного безделья.
Как завидовала людям,
не знающим отдыха,
пока их нечеловеческая усталость
с ног не свалит на часок!...*
[12:120]

Л. Українка
*Хто не жив посеред бурі,
той ціни не знає сили,
той не знає, як людині
боротьба і праця милі.
Хто не жив посеред бурі,
не збагне журби безсилля,
той не знає всієї муки
примусового безділля.
Як я заздрила тим людям,
що не мали відпочинку,
поки їх нелюдська втома
з ніг валила на часинку!...*
[13:63]

На деякі міркування, пов'язані з ритмом та римами поезій Лесі Українки та їх передачею в перекладах Марії Комісарової, наштовхують особливості клаузул у деяких віршах української поетеси. В цьому випадку не можемо вести мову про ритм та рими відокремлено. Безперечно, добір клаузул різних видів у рамках окремої поезії додає штрихів до ритмічного її рисунка. Втім, перекладацька традиція не підходить до передачі клауз буквально: не існує перекладацьких норм, які б зобов'язували жіночу риму передавати лише жіночою, чоловічу – лише чоловічою і т. ін.; більше того, перекладач виходить із морфологічних особливостей та акцентологічних норм тієї мови, якою здійснюється переклад. Та поза тим, якщо в окремих віршах Лесі Українки спостерігаємо наскрізну «жіночність» рими, важко не погодитись з тим, що цей прийом спрямований на досягнення певного стилістичного ефекту: скажімо, як у віршах «Завітання», «До природи», «На давній мотив», «Епілог» та ін. (такий прийом для прикладу часто спостерігається в загалом нечисленній римованій силаботоніці Віслави Шимборської). І там, де перекладачка чуттєво ставиться до авторського добору клауз, експресивний ефект перекладу значно наближається до стилістичних особливостей ритму оригіналу [11:15].

Розглянемо особливості перекладу віршів «До природи» та «Завітання»:

М. Комісарова
*Натура – матушка моя! я на твоём лоне
Детскими радостями и горем делилась,
И матерью тебя я искренне звала,
Благодарила я тебя смиренно.
Ты искру Божью зажгла в моей груди;
Надежда, – ей же первую песню я спела, –
Мне звездой путеводительной была,
И с ней добро я буду искать в краях далеких.
Когда услышу я, что луч угасает
Надежды милой, – тогда,
Натура матушка,
Прими мое сердечко исстрадавшееся,
И луч новой жизни пусть ему сияет!*
[12:115].

Л. Українка
*Натуро-матінко! я на твоєму лоні
Дитячі радощі і горе виливала,
І матір'ю тебе я щиро звала,
З подякою складаючи долоні.
Ти іскру божю збудила в моїх грудях;
Надія, – їй же першу пісню я співала, –
Мені провідною зорею стала,
І з нею буду я добра шукати в людях.
Коли ж почую я, що промінь погасає
Надії милої, – тоді, Натуро-ненько,
Прийми моє знебулеє серденько,
І проміння нове нехай йому засяє!*
[13:51].

Щодо фонетичних особливостей лірики Лесі Українки та її російського відповідника в перекладі Марії Комісарової, можна зафіксувати загалом дуже нечасту, але довершену практику алітерації. І там, де вона найбільш помітна, перекладачці вдається скерувати сприятливі в плані алітерації лексичні ресурси російської мови в належне русло.

М. Комісарова

*В темную бессонную ночь,
в преддверье рассвета,
Мне странное видение явилось:
Темно-красное зарево,
будто отблеск пожара,
Беду веющующий,
темноту ночи раздвинул...
И волновала в воздухе,
как море в ненастье...
[12:132].*

Л. Українка

*В темну безсонну ніч,
в передсвітню чорну годину,
Втомленим очам моїм вельми
дивна поява з'явилась:
Темно-червонеє світло,
неначе той одблиск пожежі,
Лихо віщуючий, темряву
ночі розсунув...
І хвилювала в повітрі,
як море в негоду...
[13:54].*

Отож, рядок *В темну безсонну ніч, в передсвітню чорну годину* звучить російською як *В темную бессонную ночь, в преддверье рассвета* – досконалий зразок вирішення непростого перекладацького завдання. Наступний приклад можна розглядати в контексті як алітерації, так і ономапоїї: аналізуючи в цьому аспекті одну з поезій «Завітання» Лесі Українки. Приклад аналогічного звуконаслідування з вірша «Завітання» Лесі Українки значно багатший: один лише рядок поезії містить п'ять звуків [в], причому в подібному змістовому контексті! Проте головне – їхню стилістичну функцію адекватно відтворено в перекладі: відповідником рядка *І хвилювала в повітрі, як море в негоду* виступає *І волновала в воздухе, как море в ненастье*.

Особисте життя Лесі Українки складалося драматично. Веселу жваву дівчинку, танцюристку і щобетушку раптомо вразила тяжка недуга – туберкульоз кісток. Своєму дядькові Михайлу Драгоманову вона писала: «Мені часом здається, що з мене виїшов далеко краший музикант, ніж поет, та тільки біда, що «натура мені утяла кепський жарт...» [8:92]. У елегії «До мого фортепіано» персоніфікований образ музичного інструмента. До нього поетеса звертається як до давнього друга.

М. Комісарова в перекладі відтворила відчуття тривоги, жалю і розпачу героїні ліричного твору:

М. Комісарова

*Расстаемся надолго мы с тобой!
Останешься ты в одиночестве немом,
А я в печали буду пребывать...
[12: 68].*

Л. Українка

*Розстаємося надовго ми с тобою!
Зостанешся ти в самоті німій,
А я не матиму де дітися з журбою...
[13: 84].*

Більшість творів, присвячених С. Мержинському, Леся Українка за життя не друкувала, вони зберігались у родинному архіві Косачів. Леся заповідала покласти в домовину своє потаємне, особисте. Лише у 1947 році ці вірші були опубліковані у Львові дослідницею творчості письменниці Марією Деркач у книзі «Леся Українка. Неопубліковані твори». Вперше тут з'явиться і портрет С. К. Мержинського та інші матеріали, що розкривали цю драматичну сторінку життя Лесі Українки і стали цінними документами для з'ясування генези багатьох творів письменниці.

В інтимній ліриці поетеси часто фігурує образ плюща. Так, наприклад, у «Відповіді» маємо строфу, яку досить проникливо переклала М. Комісарова:

М. Комісарова

*Моя любовь – погибель для тебя:
Ты, как будто дуб неодолимый высок и крепок
Я же, как будто плющ поникший и
безрадостный,
Плюща объятия губят силу дуба
[12: 28].*

Л. Українка

*Моє кохання – то для тебе згуба:
Ти, наче дуб високий та міцний,
Я ж, наче плющ похилений та смутний,
Плюща обійми гублять силу дуба
[13: 84].*

У присвячених Мержинському віршах «Ти не хотів мене взяти...» та «Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...» знову з'являється плющ. Плющ і руїна. Вони взаємно підтримують один одного. М. Комісарова при перекладі вірша відтворює емоційне поєднання і взаємозв'язок позитивних та негативних асоціацій, які викликають слова *плющ* і *руїна*:

М. Комісарова
*Им хорошо вдвоем, – как нам с тобой, –
Настанет день – рассыплется руина, –
Плющ спрячется под ней.
Зачем жить одному?*
[12:76].

Л. Українка
*Їм добре так у двох, – як нам з тобою, –
А прийде час розсипатись руїні, –
Нехай вона плюща сховає під собою.
Навіщо здався плющ у самотині?*
[13:99].

Отак, шукаючи засобів для вираження найдорожчого – своєї великої самовідданої любові до С. Мержинського, поетеса звернулася до образу плюща. М. Комісарова відтворює у перекладі альтруїстичний порив героїні зробити послугу своєму товаришеві [7: 201].

М. Комісарова
*Плющ покрывает листвою все щели
И каждую рану корнем раздирает,
Солнце обогрело печальную руину
В его росе блестят на ней лучи.*
[12:128].

Л. Українка
*Плющ укриває листом усі щілини,
І в кожну рану запускає коріння,
Сонце стає для сумної руїни,
В його росі блищить на ній проміння.*
[13:82].

М. Комісарова у перекладі використовує нейтральні з погляду експресивності відповідники: *листва* – *лист*, *корни* – *коріння*, *сонце* – *сонце*. У плані загального розвитку «ліричної драми» поезія «Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...» має важливе композиційне значення. Вона, по-перше, знімає надзвичайну емоційну напругу, створену двома попередніми віршами, і, по-друге, відновлює мотив надії.

Спокійніше, але досить сильно звучить лірична мініатюра «Скажи мені, мій любий, куди мої сльози поділись?». М. Комісаровій у російському перекладі вдалося відобразити той важкий стан сердечної зажури, коли людина не в змозі навіть плакати:

М. Комісарова
*Скажи мне, мой милый, куда мои слезы девались?
То ли они, как вешние дожди, все уже истекли?
А может они разошлись в осеннем тумане
И висят надо мной, словно тучи грозовые?*
[12: 261]

Л. Українка
*Скажи мені, мій любий, куди мої сльози
поділись?
Чи то вони всі вже, мов літні дощі,
розточились?
Чи може вони розійшлися в осіннім тумані
І висять тепер надо мною, мов хмари важкі,
нерухомі? [13:147]*

Перекладачку відзначає відсутність прагнення до буквальної передачі авторських епітетів, її більше переймає збереження їх експресивної функції. З цієї причини *хмари важкі*, *нерухомі* передаються у перекладі російською мовою як *тучи грозовые*, а *літні дощі* – *вешние дожди*.

Поезія «В гаю далекім, в гущавині пишній» хронологічно й по суті кладе початок творенню високо поетичних наснажених глибоким змістом образів для вираження суті її характеру відносин Лесі Українки з С. Мержинським. Бентежний стан душі майстерно відтворено в вірші «Імпровізація» 1897 року.

М. Комісарова
*В роще далекой, в пышной дубраве,
Цветы граната пылкового цветут,
Как поцелуи горячие на устах
Стремятся встретиться с другими горячими
поцелуями рубиновых уст...
... Спи, мое сердце! пусть там в роще
Цветы граната пылкового цветут ...*
[12: 211]

Л. Українка
*В гаю далекім, в гущавині пишній,
Квіти гранати палкі розцвітають,
Мов поцілунки палкі на устах
Іншим палким поцілункам назустріч,
Мов поцілунки рубинових вуст...
Спи, моє серце! нехай там у гаю
Квіти гранати палкі розцвітуть...*
[13: 69]

М. Комісарова у перекладі замінює дієслова недійсного способу на дійсний: *цветут* – *розцвітуть*. Перекладач відтворює емоції ліричного героя, який прагне того, що наявно йому

не під силу: хоче приспати серце, яке пробуджується до кохання. Художній ефект досягається аналогічністю доказів: довкола все живе коханням: дерева і квіти нагадують стосунки закоханих, навіть «темний камінь і той освіжається посмішкою на пестоці «білявої хвилечки», – тільки серце поетеси мусить спати: ...*Спи, моє серце! пусть там в роце / Цветы граната пылкоо цветут ... – Спи, моє серце! / Нехай там у гаю / Квіти гранати палкі розцвітають...*

Прекрасна за змістом і формою «Східна мелодія», навісна Лесі Українці від'їздом С. Мержинського з Ялти. Присвячена С. Мержинському лірика розкриває перед нами глибоку душевну драму Лесі Українки. Також можна вважати, що поетеса малює світ живої природи, що, подібно людині, відчуває снагу до кохання, прагне зазнавати любовних утіх. Квіти граната – «мов поцілунки рубінових вуст», подихи

М. Комісарова

*Горы багрянцем кровавым вспыхнувшие
С лучами солнца западным прощаясь,
Так мое сердце горечью горело,
С милым, любимым моим расставаясь.
Где-то над морем, над волнами синими
Вьются, безустали чайки белые.
Где тебя должны искать в неизвестности,
Милый мой, думы мои быстрокрылые?
Разные нас моря колышают,
Между нами страны другие...
Что же разлучило нас? Волна противная.
Аль туманы морские пенные?
Весла, руль и паруса могучие
Могут бороться с каждой волной.
Ясный свет, на мачте зажженный,
Светит звездой во тьме победной.
У себя на башне огонь зажег я,
Дорогой, твоего возвращения жду,
Пусть он осветит на море дорожечку,
Чтобы не сбился ты, милый, с пути.
Свет мой! буду тебя дожидаться,
В черною фереджюю укрытая,
Посажу кипарисовую веточку,
Будет ежедневно она слезами орошаться.
А как вернешься, я покажу тебе
Тот кипарис мой в садике,
Поднимется он над всеми минаретами
В крае этом, на мечети богатом.
[12: 146]*

Як бачимо, М. Комісарова вдало відтворила вірш орієнтальним серпанком, дотрималась локалізації усієї системи троп. Переміщений з образу «чайок» на образ «мрій» епітет «*быстрокрылые*» – «*бистрокрилії*» метафоризується, живописує складне і багатогранне поняття. Перекладач передає забарвлені в місцевий колорит окремі деталі

вітру в лаврових заростях – «*наче зітхання нагі*», розквітла магнолія схиляється до красеня кипариса «*як молода до свого нареченого*», рухлива «*хвилечка*» несе коханому каменю «*пестоці, любоці, сяєво срібнее*». Поетеса вказує на природу як на збудник сердечного непокою, але читач повинен розуміти це глибше: таке хвилююче сприйняття природи є похідним, воно лише відбиває напружений стан закоханої особи. Як зауважує поетеса, одна лише поява розквітлених у серці героя любовних почуттів не вичерпує змісту вірша. Йдеться також про принципи дій, про характер відносин між закоханими, про саму сутність кохання. Світ природи дає поетесі повні аналогії до різномірних людських взаємин. Героїня твору не завершує вибір, але увага акцентується на тому, що любовні сторони лише тоді мають сенс, коли вони взаємно необхідні, збагачують, а не окрадають душу.

Л. Українка

*Горы багрянцем кривавым спалахнули,
З промінням сонця західним прощаючись,
Так моє серце жалем загорілося,
З милим, коханим моїм розлучаючись.
Геть понад морем, над хвилями синими
В'ються, не спиняться часчки білії.
Де тебе мають шукати на безвісті,
Милий мій, думи мої бистрокрилії?
Різні тепер нас моря заколихують,
Помежи нами країни просторії...
Що ж розлучило нас? Хвиля противная.
А чи тумани морські непрозорії?
Весла, стерно і вітрила могутнії
Можуть боротися з хвилею кожною.
Ясне світло, на щоглі запалене,
Світить зорею у тьмі переможною.
В себе на вежі вогонь запалила я,
Любий, твого воріття дожидаючись,
Хай він просвітить по морю доріженьку,
Щоб не зблудив ти, з чужини вертаючись.
Світе мій! буду тебе дожидатися,
В чорну, смутну фереджію повитая,
І посаджу кипарисову гілочку,
Буде щодня вона слізьми политая.
А як повернешся, я покажу тобі
Той кипарис мій в садочку квітчатому,
Здійметься він над всіма минаретами
В краї сьому, на мечеті багатому.
[13: 69–70]*

обстановки та побуту.

Висновки. Лірика Лесі Українки, всуціль метафористична, глибоко закорінена в традиції українського писаного й мовленого красного слова, проте прозора з погляду загальнолюдської проблематики, надихнула Марію Комісарову на перекладацьку працю високого рівня майстерності [6:12].

Внесок, зроблений Марією Комісаровою в справі перекладу класичної спадщини Лесі Українки – один із найвагоміших у царині поетичної інтерпретації творів письменниці російською мовою.

Отак, творчість Л. Українки як письменниці-реалістки має велику вагу в історії інтимної лірики. З-під її пера, крім інтимної лірики, вийшли історико-популярні, літературно-критичні статті, етнографічні дослідження. Саме це привернуло

увагу М. Комісарової, яка переклала твори Лесі Українки, присвячені С. Мержинському. М. Комісарова передала у перекладах сум героїні ліричних поезій за коханим, яка не піддалася розлуці, не похилилася. Та попри всі життєві негаразди, у багатьох ліричних творах головним образом виступає молода дівчина, яка сприймає життя як провесну, а в її душі весняна сила грає і звучить чарівна музика.

Література

1. Аврахов Г. Художня майстерність Лесі Українки-лірика / Г. Аврахов. — К., 1984. — 245 с.
2. Бабишкін О. У мандрівку століть: Слово про Лесю Українку / О. Бабишкін. — К., 1971. — 123 с.
3. Боговін О. Специфіка інтерпретації поетичного пейзажу у перекладному тексті / О. Боговін // Слово і Час. — 2009. — № 11. — С.15—19.
4. Байбурін О. Ю. Прометееві діти / О. Ю. Байбурін // Вибр. праці. — К., 1992. — 247 с.
5. Вишневська Н. О. Лірика Лесі Українки. Текстологічне, дослідження / Н. О. Вишневська. — К. : Наукова думка, 1976. — 50 с.
6. Драч І. Слово про Лесю / І. Драч // Духовний меч: літ.-крит. статті та есе. — К., 1983. — 58 с.
7. Костенко Л. Поет, що ішов слідами гігантів / Л. Костенко // Леся Українка. Драматичні твори. — К., 1989. — 115 с.
8. Любченко Т. Н. Практичні підходи до перекладу / Т. Н. Любченко // Теорія і практика перекладу. — К., 1991. — Вип. 17. — С. 89—97.
9. Оніщук Т. Наголошування непохідних прикметників у поезії Лесі Українки / Т. Оніщук // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки ДДПУ. — Дрогобич, 2003. — Вип. 12. — 233 с.
10. Спрішевська В. В. Наголошення прикметників в поезії Лесі Українки / В. В. Спрішевська // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С.12—17.
11. Шаховський С. Леся Українка: Критико-біографічний нарис / С. Шаховський. — К., 1971.

Ілюстративний матеріал

12. Украинка Л. Лесная песня : Лирика и драматические произведения : Пер. с укр. / Л. Украинка / Сост. Евг. Дейч; Вступит. статья Ал. Дейча. — М. : Худож. лит. — 1988. — 399 с.
13. Українка Леся. Неопубліковані твори / Л. Українка. — Л., 1987. — 578 с.

УДК 81'33

Г. А. А н ю т і н а

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Аналіз семантики дієслівного компонента об'єктних словосполучень у світлі концепції О. Потебні

Анютіна Г. А. Аналіз семантики дієслівного компонента об'єктних словосполучень у світлі концепції О. Потебні. Стаття містить аналіз семантики дієслівного компонента об'єктних словосполучень у світлі концепції О. Потебні. Розглядається питання взаємозв'язку мови і мислення у дослідженнях О. Потебні та аналізуються об'єктні відношення. Характеризується семантика дієслівного компонента об'єктних словосполучень як фактор, який визначає семантичний підклас іменника. На матеріалі науково-технічних текстів аналізується питання розрізнення об'єктних словосполучень та складного дієслівного присудка.

Ключові слова: мова, мислення, семантика, об'єктні словосполучення, додаток, дієслівний компонент, складний дієслівний присудок.

Анютіна А. А. Анализ семантики глагольного компонента объектных словосочетаний в свете концепции А. Потебни. В статье содержится анализ семантики глагольного компонента объектных словосочетаний в свете концепции А. Потебни. Рассматривается вопрос взаимосвязи языка и мышления в исследованиях А. Потебни и анализируются объектные отношения. Характеризуется семантика глагольного компонента как фактор, определяющий семантический подкласс существительного. На материале научно-технических текстов анализируется вопрос распознавания объектных словосочетаний и составного глагольного сказуемого.

Ключевые слова: язык, мышление, семантика, объектные словосочетания, дополнение, глагольный компонент, составное глагольное сказуемое.

Aniutina H. A. Semantic analysis of object phrases verbal component in the light of O. Potebnya's conception. The article focuses on the influence of O. Potebnya's conception on the development of modern linguistics. The problem of language and thinking interrelation in O. Potebnya's works is considered. The article analyses object phrases verbal component in the light of O. Potebnya's conception. Object relations as relations arising when the process of thinking combines two separate notions in one complex concept are analyzed. The semantics of the verbal element as a factor defining the semantic subclass of the noun functioning as an object syntactic element is characterized. Some semantic groups of the verb showing discrimination in the relation to the object are considered. The problem of object phrases and the compound verbal predicate differentiation is analyzed on the base of scientific technical texts. The types of the compound verbal predicate representing verbal noun phrases are described and analyzed. The selective character of the verbal noun phrases and their specific functioning are stated.

Key words: language, thinking, semantics, object phrases, object, verbal component, compound verbal predicate.

Ім'я видатного вченого, лінгвіста-філософа, професора Харківського університету О. Потебні широко відомо не тільки в Україні, але й за її межами. Він посідає одне із почесних місць як в історії вітчизняної науки, так і в історії мовознавчих учень світу. Надаючи великої ваги лінгвістичним дослідженням, О. Потебня замислювався над питанням взаємозв'язку мови і мислення. У роботі «Мысль и язык» учений відзначив феноменальну здатність мови фіксувати та передавати всю безмежність людського досвіду за допомогою обмежених мовних засобів, підкреслив, що «мова – це не відбиття світогляду, що склався, а діяльність, що його складає» [2: 26].

Вивчаючи проблему взаємозв'язку мови і мислення, О. Потебня розглядає процес мислення як проєкцію на зовнішній об'єкт пізнання діяльності суб'єкта, результатом чого і є образ пізнаваних предметів і понять про них, що представляє собою синтез суб'єктивного та об'єктивного. «Чуттєвий образ – вихідна форма думки – разом і суб'єктивний, тому що є результатом виключно належної нам діяльності і в кожній душі складається інакше, і об'єктивний, тому що з'являється за таких, а не інших зовнішніх збуджень і проєктується душею» [2: 142]. Наявність в образі суб'єктивного і об'єктивного моментів робить можливим процес розуміння. Сприймається чуттєвий образ, розпадається на ряд ознак, пізнаваних шляхом порівняння один з одним. О. Потебня вважає, що «будь-яке судження

є акт апперцепції, тлумачення, пізнання, так що сукупність суджень, на які розкладеться чуттєвий образ, можемо назвати аналітичним пізнанням образу. Така сукупність є поняття» [2: 130].

Розвиток взаємин між мисленням і мовою, на думку О. Потебні, визначається наступним чином: від дослівного мислення образами через образне мислення, асоційоване зі словом, до мислення за допомогою слів, причому всі ці етапи тісно пов'язані між собою.

Необхідність передати в межах наявного мовного матеріалу все багатство понять, що відображають різноманітність зв'язків навколишнього світу, призводить до уточнення значень полісемантичності структурних моделей як шляхом підбору відповідних лексем, так і засобами загального мовного контексту. Одночасно в мові може бути відзначена тенденція до розмежування понять щодо більш істотних і менш важливих. Аналізуючи зміст граматичних категорій в різних мовах світу, багато лінгвістів прийшло до висновку, що одні поняття систематично виражені у всіх відомих мовах, в той час як інші передаються факультативно, а іноді взагалі не диференційовані і з'єднані з близькими значеннями.

Вищевказані лінгвістичні спостереження відбилися в теорії універсалій, але ще до цього Е. Сепір вказував, що важливі для комунікації поняття не можуть не бути виражені в мові. У всякому судженні, на його думку, «повинні бути виражені такі реляційні поняття, які прикріплюють конкретні поняття одне до іншого і надають судженню його закінчену, фундаментальну форму. Ця фундаментальна форма не повинна залишати сумніву щодо характеру тих відношень, які встановлюються між конкретними поняттями. Якщо ми хочемо говорити про якийсь предмет і якусь дію, ми повинні знати, чи пов'язані вони між собою співвідношеннями або предмет розуміється як відправна точка, як причина дії, як «суб'єкт», або ж, навпаки, він виступає як кінцева точка, «об'єкт» дії». Аналізуючи суб'єктно-об'єктні відношення в прикладі *the farmer kills the duckling* 'фермер вбиває каченя', Е. Сепір писав: «Можна промовчати про час, місце і число і про безліч інших понять всякого роду, але не можна ухилитися від питання, хто кого вбиває. Жодна з відомих нам мов не може від цього ухилитися» [3: 73]. Таким чином стає ясно, що об'єктні відношення належать до того розряду граматичних понять, які виявляються в мові будь-якого ладу [5: 10].

Об'єктні відношення виникають там, де процес мислення поєднав в одне складне уявлення, зблизивши їх між собою, два по суті своїй незалежні уявлення [4: 310].

Проблема об'єктних відношень і прийомів їх вираження в різних мовах займає важливе місце в

лінгвістиці. Об'єктні відношення належать до того розряду граматичних категорій, які виявляються в мові будь-якого типу. Подібні «реляційні поняття» (за термінологією Е. Сепіра [3: 73]) є цінними для комунікації і повинні знаходити собі формальне вираження в будь-якій мові.

Ставлення цього предмета до дії пов'язано зі сприйняттям значення конкретності або абстрактності дії. Дія, абстрактна за своїм значенням, більш закінчена і не потребує додаткових характеристик. Прямі додатки при дієсловах, що виражають вищевказану семантику, самостійні і лише привносять додаткову конкретизацію, обумовлену змістом всього висловлювання в цілому. Дієслова, що передають конкретні дії, спрямовані на об'єкт, не можуть повністю виявити своє значення без участі прямого додатка. У подібних випадках ступінь залежності прямого додатка від дієслова зростає.

Велика семантико-синтаксична залежність прямого додатка від підпорядковуючого слова спостерігається в багатьох мовах.

Конкретний аналіз тих типів прямого додатка, які можуть бути виявлені в різних мовах або в різних за структурою пропозиціях однієї мови, повинні проводитися з урахуванням всіх факторів, що обумовлюють як структурні, так і семантичні риси даного елемента пропозиції.

Зміст дієслова має велике значення для значення додатка в дієслівному словосполученні. Значення додатка варіюється в залежності від нескінченно різноманітних значень самих дієслів. Зміст відношення в групі «дієслово – додаток», узятє в семантичному аспекті, є хіба щось похідне від суми лексичних значень слів, які поєднуються. Останнє добре видно на прикладах, наведених О. Есперсеном, в яких ступінь ідіоматичної пов'язаності значень дієслова і його прямого додатка різна: *kill the calf* «вбити теляти», *kill time* «вбити час», *run a risk* «піддатися ризику», *run a business* «керувати справою» [1:63].

У більшості випадків семантичне значення дієслова певною мірою зумовлює семантичний підклас іменника, який виступає в функції об'єктного синтаксичного елемента. Наприклад, в структурі з дієсловом *to cut* «різати» в якості об'єкта можуть виступати тільки іменники, що позначають речовину або предмет такої консистенції, яка допускає передане дієсловом дію: *to cut wood / paper / cake* і т. д. У багатьох дієслів широта охоплення різних видів об'єкта велика. Наприклад, дієслова *to gather* або *to collect* допускають в позицію об'єкта як назви конкретних предметів (*to gather flowers / shells / a crowd - to collect stamps / pupils / bird's eggs*), так і абстрактних сутностей: (*to gather strength / speed / information / experience - to collect thoughts / ideas / courage*) і т. д.

Семантичний зміст дієслів може визначати граматичні форми мовних одиниць, які комбінуються з ними. Наприклад, дієслова *to gather*, *to differentiate* припускають появу останніх у формі множини: *to gather flowers / shells*, *to differentiate varieties of plants*.

Однак якщо множинний об'єкт представлений різними типами предметів, то їх перерахування в тексті зазвичай представлено серією іменників у формі однини: *to differentiate the hare from the rabbit*.

Окремі семантичні групи дієслів виявляють значну вибірковість щодо типу об'єкта. Існують такі дієслова, які можуть комбінуватися тільки з об'єктами, які називають предмети реальної дійсності, що володіють певною якістю. Наприклад, *to drink / sip – tea / coffee / milk / wine / water*.

У ряді випадків один і той же немовний факт має подвійну репрезентацію в мові і може бути виражений як об'єктним, так і безоб'єктним способом: *To have thoughts of = to think of*; *to cast a glance = to glance*; *to tell a lie = to lie*; *to display fear = to fear*.

В українській мові можна навести аналогічні приклади: зробити аналіз = проаналізувати; зробити вибір = вибрати; зробити зауваження = помітити; зробити вимірювання = виміряти; зробити помилку = помилитися; справити вплив = вплинути; дати пояснення = пояснити; дати позначення = позначити; висловити подяку = подякувати; внести виправлення = виправити.

Такого типу словосполучення особливо характерні для мови науково-технічної літератури і, хоча за формою вони нагадують об'єктні словосполучення, в реченні вони виконують роль складеного присудка. Такого типу словосполучення можна поділити на описові дієслівно-іменні словосполучення і дієслівно-іменні словосполучення або лексичні єдності.

Найчастіше в описові дієслівно-іменні словосполучення в науковому стилі мови вступають дієслова, які мають в словосполученнях індикативні значення, тобто значення, що вказують

на віднесення дії або стану до того чи іншого кола явищ, але не дають йому певного, характеризуючого позначення, яке може бути виражено лише супутнім іменником. Дієслова цієї групи, як правило, не вступають в вільні словосполучення, не вживаються без відповідного іменника і часом в семантичному плані виявляються як би «зайвими»: *проводити вимірювання, розрахунки, дослід, спостереження; мати властивість, енергію, пружність, розтяжність, інерцію, здатність, стійкість* і ін.

Дієслівно-іменні словосполучення, або лексичні єдності, мають в якості організуючого компонента дієслова, які можуть виступати як у вільних, так і в не вільних словосполученнях, тобто можуть вживатися і без супутнього іменника, але в складі лексичних єдностей вони набувають індикативне значення. У науковій мові ця група широко представлена групою префіксальних дієслів руху: *входити до складу, з'єднання, в групу; приводити в рух, в рівновагу, в стан спокою; приводити до наслідків, до руйнування, до розладу, до формування, до створення*; а також дієсловами *робити / зробити, дати* і похідними від нього: *надати, видати* і ін.; *створити, прийняти, викликати, повідомити, вступити, випробувати* і ін.

Фразеологічні дієслівно-іменні словосполучення також відрізняються наявністю частково десемантизованих дієслів, що є стройовим елементом словосполучення, і зосередженням семантичної інформації в іменнику.

Аналізуючи розглянуті вище дієслівні словосполучення, слід зазначити їх вибірковий характер і специфіку функціонування. Переважне вживання мають лише деякі з них, нерідко нетипові для інших стильових різновидів, причому, функціонуючи в науковому стилі мови, вони виявляють структурну і семантико-синтаксичну різноманітність. Найбільш очевидною тенденцією є десемантизація дієслів, основна маса яких має семантично ослаблене значення.

Література

1. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. — М. : Изд. иностр. лит., 1958. — 400 с.
2. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — Харьков, 1926. — С. 26—142.
3. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи / Э. Сепир. — М.—Л. : ОГИЗ, Соцгиз, 1934. — 223 с.
4. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. — Л., 1941. — 620 с.
5. Ярцева В. Н. О синтаксической роли прямого дополнения в языках различных типов / В. Н. Ярцева // Члены предложения в языках различных типов — Л. : Наука, 1972. — С. 4—18.

УДК: 811.161.2(038)

К. П. Васильєва

*Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»*

«Складівниця української мови»: словник складів від О. Різників

Васильєва К. П. «Складівниця української мови»: словник складів від О. Різників. У статті досліджується словник складів О. Різників «Складівниця української мови», який ще не ставав об'єктом спеціального розгляду. Зазначається, що О. Різників перший здійснив спробу зібрати, виділити та впорядкувати найхарактерніші склади для української мови, яких виявилось близько 9600. Підкреслюється, що автор словника пропонує ввести в мовознавчу науку термін «слов'як», що означає склад чи групу складів осмисленої мови.

У статті завдяки розподілу всіх складів за схемами було визначено кількість різних можливих форм складів, багатство яких підкреслює особливість української мови, сполучуваність, валентність голосних і приголосних звуків, обґрунтовується виділення в окрему групу складів, що мають лише приголосні.

Ключові слова: словники, «Складівниця української мови», склад, слов'як, голосні та приголосні звуки.

Васильєва Е. П. «Слоговница украинского языка»: словарь слогов от А. Ризныкива. В статье исследуется словарь слогов А. Ризныкива «Слоговница украинского языка», который еще не становился объектом специального рассмотрения. Отмечается, что А. Ризныкив первый предпринял попытку собрать, выделить и упорядочить характерные слоги для украинского языка, которых оказалось около 9600. Подчеркивается, что автор словаря предлагает ввести в языковедческую науку термин «словьяк», что означает слог или группу слогов осмысленной речи.

В статье благодаря распределению всех слогов по схемам, было определено количество различных возможных форм слогов, богатство которых подчеркивает особенность украинского языка, сочетаемость, валентность гласных и согласных звуков, обосновывается выделение в отдельную группу слогов, имеющих только согласные.

Ключевые слова: словари, «Слоговница украинского языка», слог, словьяк, гласные и согласные звуки.

Vasylieva K. P. «The Ukrainian language syllables book»: the dictionary of syllables by O. Riznykiv.

The author of the article examines the dictionary of syllables by O. Riznykiv «The Ukrainian language syllables book» and determines the uniqueness of such a work, that has not been the object of special consideration yet.

It is noted that O. Riznykiv, using the rules of syllabification was the first who made an attempt to collect, identify and systematize the most typical syllables characterized for the Ukrainian language. The number of them approaches approximately 9.600, and the dictionary covers 97-98% syllables from the Ukrainian literary language. It is emphasized that the author of the dictionary proposes to introduce into the science of linguistics the Ukrainian term «slovjak», which means a syllable or a set of syllables of a meaningful speech. In order to interest the readers, the dictionary by O. Riznykiv «The Ukrainian language syllables book» also contains the examples concerning «the mysterious nature of speeches», gives the linguists and theologians' quotations and tries to reveal the links of speech with breathing.

Due to the division of all syllables into the schemes, the article determines the number of different possible forms of syllables and its great diversity underlines the peculiarity of the Ukrainian language. It also defines the compatibility, the arrangement of vowels and consonants and justifies the allocation of a separate group of syllables that have only consonants.

Key words: dictionary, «The Ukrainian language syllables book», syllables, «slovjak», vowels and consonants.

Словники як засоби збереження знань і досвіду багатьох поколінь є скарбницею народу, показником його культури. Існують десятки різних типів словників, їх укладання вимагає глибоких знань, великих зусиль і терпіння. Слово «словник» походить із латинського «дикціонаріус», що означає «колекція слів» [7]. Французький письменник А. Франс називав словник «усесвітом в алфавітному порядку», український поет С. Пушик – «музеєм слова», де знайдеться місце для старого, і для нового слова [8].

1956 року у вірші «Мова» М. Рильський закликав: *«Не бійтесь заглядати у словник: / Це тишиний яр, а не сумне провалля; / Збирайте, як*

розумний садівник, / Достиглий овоч у Грінченка й Даля» [9:143]. Із того часу кількість українських словників зростає вдвічі: з'явилися нові тлумачні словники, асоціативні, морфемні, діалектні, етимологічні, ідіоматичні, фразеологічні, історичні, ономастичні, орфографічні, орфоепічні, стилістичні, топонімічні, частотні, словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, іншомовних слів, термінологічні, перекладні. За роки незалежності України вітчизняне мовознавство поповнилося й новими видами словників: візуальними, морфологічними, словотвірними, жаргонними, словниками неологізмів.

Унікальними у своєму роді є словники Олекси Різників «Одноримки. Словник омонімів та

схожослів» (2001), «Складівниця української мови» (2003), «Словогрона української мови» (2008) та «Українські словогрона. Випуск другий: Словогрона духу» (2015), які варті уваги науковців, вчителів-словесників. Вони можуть бути корисними на уроках української мови, зокрема під час вивчення складоподілу слів філолог може скористатися «Складівницею», під час вивчення процесу словотворення – словником словогрон. Учні матимуть можливість наочно побачити валентність того чи іншого кушокореня, його сполучуваність із різними суфіксами, у якій формі він є найбільш поширеним. «Приміром, ТУГШАТИ, ТУГИЙ, ПОТУЖНИЙ має всього один іменник ч.р. ПОТУЖНИК, а дієслів – аж 10! Словогроно ХОТИТИ, ОХОЧИЙ має лише один іменник чоловічого роду – ОХОТНИК, а ЖУРАВЕЛЬ, ЖУРАВЛИНИЙ чи КАЛИНА – не має дієслів» [11:22]. Під час вивчення омонімії не менш корисним для філолога буде словник омонімів та схожослів «Одноримки», у якому через авторські вірші-мініатюри яскраво проілюстровано це явище. А їх у словнику 3000. Наприклад: «Вимовляв за складом **склад:** / *хтось вночі прокравсь на **склад!***», «*Не швидко змінється словниковий **склад**, / слова застарілі не скоро здаються на **склад***» [12:288]. «*При всякій **умові** / кохаймось у **мові***» [12:340].

Про словники О. Різніківа писали Д. Дроздовський, Я. Радевич-Винницький, В. Барсуковський, А. Здоровий, Ю. Сисін, Р. Кракалія та інші, але вони не ставали об'єктом спеціального дослідження. Цим і зумовлена **актуальність нашої роботи**.

Олекса Сергійович Різніків (Різниченко) – поет, прозаїк, мовознавець, патріот-дисидент, в'язень-сумління, просвітянин і громадський діяч, лауреат літературних премій імені П. Тичини, К. Паустовського, Т. Мельничука, С. Олійника, Б. Грінченка, Я. Дорошенка, Т. Осьмачки. Зацікавлення питаннями української мови в О. Різніківа розпочалося з 1958 року, коли, працюючи електроосвітлювачем у Кіровоградському українському музично-драматичному театрі ім. М. Кропивницького, він був здивований, що поза сценою українські артисти розмовляють між собою російською мовою. Тоді ж виникла ідея провести тиждень української мови й були написані такі рядки: «*Я забув українську мову, / Я забув Запорізьку Січ... / Як мені повернути знову / Ту свободу і рідну річ?*» [5].

Потім були антирадянська листівка, складена разом із В. Барсуковським, служба на флоті, арешт і раптове прозріння: «Боже, який же я дурень! Україна ж у неволі, Україна пригноблена, а я вчу напам'ять вірші Маяковського, листи додому пишу по-руськи, коли батьки не знають російської мови. ...Двадцять один рік я прожив на світі, і все це

пішло в нікуди, це все даром. Я ж геть не знаю української культури, я не знаю літератури, історії – це ж усе треба вчити! ...ми українці, а говоримо російською – то це якась ненормальність» [5]. А далі – півторарічний строк у таборі Мордовії, і нарешті – навчання на заочному відділенні філологічного факультету Одеського університету, дружба з українським мовознавцем, поетом, перекладачем, багатолітнім в'язнем, легендарним Святославом Караванським, автором «Словника рим української мови», «Практичного словника синонімів української мови», «Російсько-українського словника складної лексики» тощо.

Однією з перших лінгвістичних студій О. Різніківа була дипломна робота «Складівниця української мови», яку автор захистив на «відмінно» 1968 року в Одеському університеті. Його керівник доцент М. Павлюк у відзиві написав: «Дипломна робота студента О. С. Різніківа «Складівниця української мови» становить собою цілком оригінальне і, як нам здається, перше такого роду дослідження взагалі у нашому мовознавстві», і звернув увагу на те, що словник складів української мови дуже корисно було б надрукувати [10:3]. Але ця можливість в автора з'явилася лише 2003 року, після подолання всіх життєвих труднощів, після віднайдення рукопису-чернетки дипломної роботи через 30 років (адже під час слідства оригінал її зник з шафи на факультеті). Саме цей словник О. Різніківа став **об'єктом нашого дослідження**.

Мета роботи – проаналізувати словник складів, з'ясувати його значення у вивченні української мови, оцінити новаторство автора.

Вивченням специфіки складу, його природи займалися науковці Є. Єсперсен, Р. Аванесов, Л. Щерба, М. Наконечний, В. Лобода, В. Брахнов, М. Жовтобрюх, Н. Гоцька, І. Зілінський та ін. О. Різніків перший здійснив спробу зібрати, виділити та впорядкувати найхарактерніші складки для української мови. Задум створити словник складів виник у зв'язку з невивченістю «фонетико-акустичного боку мови, зокрема – словотворчих можливостей складів», відсутністю знань щодо законів, за якими складки поєднуються в слова [10:4], а для цього необхідним є інвентар «найпростіших, найпоширеніших цеглинок мови – складів» [10:13]. У дипломній роботі їх налічувалося близько 7416, а у словнику ця кількість значно зросла – 9616; автор, переглянувши безліч словників, віднайшов і додав ще 2200 складів. Про свою працю О. Різніків писав: «*Півмільйона слів перебираю, / Відміння, зміною, смакую / Ніби у Едемі я, у раю / Древо знань із низу обсервую*» [10:17].

До назви словника автор підійшов творчо: «**СЛОВ-НИК** представляє лише **СЛОВА**, а як назвати алфавітний збірник складів? Почав я

вигадувати нове слово. Склад-ик? Складі-вник? А може – від слова ЛАД, привести до ладу складу? Отже, – **ЛАДІВНИЦЯ СКЛАДІВ?**» [10:14]. Але від цього слова відійшов, по-перше, через те, що воно вже існує й означає *патронташ*, а по-друге, назва виходить тавтологічна, тому до *ладівниці* додав літери ск- (від слова склад).

На думку О. Різників, «Складівниця української мови» охоплює 97–98 відсотків складів української мови: «містить у собі майже всі складу (як наші питомі, так і іншомовних дуже багато!), із яких утворюються слова, вживані у нашій мові. «Майже всі» – тому, що можуть бути виявлені ще якісь, мені на сьогодні невідомі» [10:10]. Автор уточнює, що ця кількість може значно збільшитися за рахунок діалектних слів, які він подавав лише принагідно.

О. Різників сумнівався, чи можливо взагалі зібрати всі складу, намагався приблизно підрахувати їх кількість, і цифра вражала, заспокоювало те, що за законами мови не всі приголосні здатні стояти поруч в одному складі: «Скажімо, після Н на початку складу не може стояти жодна приголосна, тому для нашого вуха здається таким диким прізвисько якогось африканського вождя НКРУМЕ, а замість старослов'янського ПРАВ ми говоримо ПОРОВ» [10:13–14].

Аби поділити слова на складу, автор користувався правилами-законами, що обумовлені фонетичною структурою складу, серед них – «закон висхідної звучності складу», «закон відкритого складу», «закон внутріскладового сингармонізму – тенденція до об'єднання в одному складі звуків однорідної чи схожої артикуляції», одним із важливих законів для О. Різників став закон, який відкрив Лев Щерба, за яким приголосна завжди «тулиться», приєднується до наголошеного складу, адже «наголос – душа слова» [10:18]. Для О. Різників ця справа виявилася нелегкою, виникло багато питань, доводилося викручуватися-виплутуватися з багатьох ситуацій, допомагало те, що для нього було головним «не ділити всі наявні слова на складу, а виділити всі наявні в мові складу» [10:19].

У своїй роботі О. Різників виділив 19 можливих форм складів і написав схеми, у яких цифрою позначив кількість приголосних, а позначкою V – голосну: 1V (БА, ВИ), 2V (БГА, БРА), 3V (ВБЛА, ТКНЕ), 4V (ТПРРУ!, ВШКВА-ри-ти), 1V1 (БОГ, ЗІВ), 1V2 (ЛИНВ, МЕШТ), 1V3 (ГИРСТ, ТАЙМС), 1V4 (ба-ГАТСТВ, об-ЖЕРСТВ), 2V1 (БЛАТ, ВДАР), 2V2 (ХЛИСТ, ПРЕНТ), 2V3 (ГДАНСЬК, ШЛЬОНСЬК), 2V4 (СЛІДСТВ, торг-ПРЕДСТВ), 3V1 (ВМЛІВ, ЗДВИЖ), 3V2 (СТРАЙК, СТРАСТЬ), 4V1 (ЗШКРІВ, ВТКНУВ), V (А, Е), V1 (АР, ЕР), V2 (АКР, ЕРГ), V3 (ОПТР). Можливе інше схематичне позначення, як-от: ПГ, ППГ, ПППГ, ППППГ, ППГ,

ПГП, ПГПП, ПГППП, ППГП, ППГПП, ППГППП, ПППГП, ПППГПП, ППППГП, Г, ГП, ГПП, ГППП. Серед них кількісно найбільшими виявилися складу з двох приголосних, голосної, приголосної (2V1 – 2818 складів), однієї приголосної, голосної та приголосної (1V1 – 2554 складу), приголосної, голосної та двох приголосних (1V2 – 1237 складів), двох приголосних і голосної (2V – 759 складів), трьох приголосних, голосної, приголосної (3V1 – 603 складу), двох приголосних, голосної, двох приголосних (2V2 – 484 складів), трьох приголосних і голосної (3V – 331 склад). Щодо інших складів, то їх кількість виявилася такою: 1V – 163, 1V4 – 152, 1V3 – 131, V1 – 104, 3V2 – 61, 4V1 – 42, 2V4 – 41, V2 – 38, 4V – 28, 2V3 – 24, V3 – 4. Відсутніми в українській мові виявилися такі форми складів: 2V5, 3V3, 4V3.

Таке багатство форм складів в українській мові підкреслює її особливість, не в усіх мовах воно можливе, наприклад, в арабській мові допустимі лише такі складу: ПГ, ППГ. А в японській мові, як зазначає О. Різників, можливий лише 101 склад, кожен із яких завжди складається з двох звуків, причому перший завжди приголосний, а другий – голосний [10:10].

Окрім наведених форм у словнику були знайдені такі: 1V5 (два складу – ГЕНТСТВ, ДАНТСТВ), 4V2 (два складу – ВПХНУВСЬ, ВТКНУВСЬ), 3V4 (1 склад – СКЛЯРСТВ), V4 (п'ять складів – АЙСТР, АНСТВ, АТСТВ, ОНСТВ, УМСТВ), а також 12 складів, що складаються лише з приголосних: ГМ, ДЖЖ, ДЗЗЗЗ, ЖЖЖ, КС-кс-кс, ПРРСТ, ТСС, ФРРРРР, ХМ, ЦССС, ЧШШ, ШШШ. І хоча в українській мові обов'язковою умовою є наявність у складі голосної, що є складотворчою, але ці складу без голосної також мають право на існування, адже вимовляються вони одним поштовхом видихуваного повітря, що не суперечить визначенням, що склад – це «фонетична одиниця мовлення, відрізок звукового потоку, що утворюється одним поштовхом видихуваного повітря» [2:257], а також «відрізок звукового потоку мови, що складається з одного або кількох звуків і визначається зміною наростання і спаду звучності» [13:272]. Певні приголосні в цих вигуках і звуконаслідувальних словах можна протягувати. Є мови, у яких можливі не тільки складу без голосних, а навіть цілі слова, наприклад: у чеській, словацькій, сербській, хорватській. У цих мовах складотворчими є сонорні приголосні [r] та [l]: «...складовий [r] в сербських словах *прст* (палець), *срп* (серб), *рт* (мис), чеських *vrba* (верба), *Brno* (назва міста), складовий [l] в чеській *vlk* (вовк) і т. д. Водночас можна знайти приклади, коли склад містить у собі два голосних звуки (нім. *Maus* – миша). Тоді один голосний (у нашому прикладі [a]) знаходиться в основі складу, а інший – на

периферії» [3:46]. Як зазначає О. Гуськова, «в Адриатичному морі є хорватський острів Крк. Найдовше слово без голосних звуків у чехів і словаків – čtvrthrst «чверть жмені». Іноді з подібних слів утворюються речення, як-от: Strč prst skrz krk» [4:56].

Виходить, в українській мові сонорні приголосні [м], [р], шиплячі [ж], [ш] та свистячі [с], [з] можуть бути складотворчими у вигуках і звуконаслідувальних словах, де відсутні голосні. Склади без голосних у «Складівниці» О. Різників можна було б доповнити іншими вигуками та звуконаслідувальними словами, як-от: БРР, МММ, ГРР, ФФФ.

У мовознавчих працях постійно зазначається, що в українській мові переважає кількість відкритих складів, що робить мову більш милозвучною. Ми підраховали, що в «Складівниці» серед 9585 складів 1282 склади є відкритими і 8303 складів – закритими. Відповідно у відсотках – 13,38% і 86,62%. Отже, хоча в українських словах переважають відкриті склади, кількість їх сполук значно менша в порівнянні із закритими.

О. Різників у «Складівниці» підкреслює, що можна «виписати всі буквосполучення на початках складів, наприклад: БА, БГА, БДЖІ, БЕ, Б'Є, БЖД, БЖУ, БЗДИ, БЗИ, БИ, БІ, БЛА, БРА, БУ, Б'Ю. І за ними вивчати сполучуваність чи валентність звуків» [10:25]. Під час вивчення «Складівниці» ми скористалися цією порадою. Слово «валентність» – хімічний термін, але, якщо розглянути його визначення: «здатність атомів хімічного елемента приєднувати до себе або заміщати певну кількість атомів іншого елемента» [14:283], можна провести паралель і допустити, що звуки (букви) – це атоми, що поєднуються між собою й утворюють певні склади (слова), а валентність – це здатність одних звуків поєднуватися з іншими. Виявилось, що найчастіше в складах зустрічаються звуки [с] (2808 разів), [в] (2518), [р] (2489), [т] (2468), [л] (1780), [н] (1711), [к] (1545), [з] (1254), [м] (1251), [д] (1247), [п] (1202), кількість інших приголосних значно менша.

Сполучуваність приголосних виявилася такою: [в], [з] та [с] на початку складу утворюють сполуки з різними приголосними, як-от: ВБ, ВБГ, ВБЛ, ВБР, ВВ, ВВ'Я [ВВ'Й], ВГ, ВГВ, ВГЛ, ВГН, ВГР, ВД, ВДВ, ВДЖ, ВДМ, ВДР, ВЖ, ВЖГ, ВЖГН, ВЗ, ВЗВ, ВЗГ, ВЗД, ВЗДР, ВЗЛ, ВЗН, ВЗР, ВЙ (В'Є, В'І, В'Ю, В'Я), ВК, ВКВ, ВКЛ, ВКМ, ВКР, ВЛ, ВМ, ВМ'Я [ВМ'Й], ВМЛ, ВМР, ВН, ВП, ВП'Я [ВП'Й], ВПЛ, ВПН, ВПР, ВПХ, ВПХН, ВР, ВС, ВСВ, ВСК, ВСКР, ВСЛ, ВСМ, ВСП, ВСР, ВСТ, ВСТЬ, ВСТР, ВСХН, ВСЦ, ВТ, ВТЬ, ВТВ, ВТК, ВТКН, ВТН, ВТР, ВТРЬ, ВТЧ, ВХВ, ВХЛ, ВХМ, ВЦВ, ВЧ, ВШ, ВШКВ, ВШКР, ВШЛ, ВШМ, ВШН, ВШП, ВШТ, ВШТР, ВЩ [ВЩЧ]. Приголосні [д], [п], [т], [ш], [к], [м], [б], [ж], [ч], [г], [л], [х], [ц], [р], [ф]

сполучаються з іншими приголосними менш активно, наприклад: ДБ, ДВ, ДГ, ДД, ДЖ, ДЖЖ, ДЖБ, ДЖВ, ДЖГ, ДЖМ, ДЗ, ДЗЗЗЗ, ДЗЬ, ДЗБ, ДЗВ, ДЗМ, ДЛ, ДМ, ДН, ДНЬ, ДР, ДХН; Ф'Ю [Ф'Й], ФЛ, ФЛЬ, ФР, ФРРРРР, ФТ. Приголосний [р] на початку складу з іншими приголосними утворює лише такі сполуки: РВ, РДЖ, РЖ, РТ.

Визначаючи, які голосні здатні утворювати склади найактивніше, отримали такий результат: 2359 складів зі звуком [а] (з них 563 склади з літерою я), 1521 – з [и], 1470 – з [е] (з них 79 – з є), 1467 – з [у] (з них 300 – з ю), 1402 – з [і] (з них 50 – з ї), 1366 – з [о].

К. Бальмонт у лекції «Поезія як чаклунство», характеризуючи звуки та розкриваючи їх глибинний зміст, голосні порівнював з жінками, матерями, сестрами, називав їх нашим голосом, першоджерелом, від якого ми пішли, також підкреслював важливість приголосних, без яких ми тільки голосили б і не вміли б говорити, саме вони «чоловічою своєю твердою силою» впорядкували, узгодили розкіш голосних, стали своєрідною «дамбою, греблею». Проте перевагу віддавав голосним: «Все ж, хоча володарями є приголосні, і керують вони, вважаючи себе справжніми господарями слова, не на приголосній, а на голосній буває наголос у кожному слові» [1].

Найбільша таємниця мови, на думку мовознавців й О. Різників, полягає в тому, що склади виштовхуються з наших вуст одним поштовхом повітря «УЖЕ ВПОРЯДКОВАНИМИ. Це вже не просто *глина звукова*, це вже мовні *цеглинки*» [10:13]. О. Різників розглядає склад саме, як «цеглинка мовлення», із якої складається півмільйона українських слів. Така назва пов'язана з властивістю складу зцементуватись і злиюватися навколо голосної: «Можна також звати його молекулою мови, якщо вважати звуки «атомами». Тоді слова можна називати *клітинами Мови*» [10:12]. Причому постійно уточнює визначення складу як елемента «осмисленого» мовлення і мови, аби відрізнити будь-яке поєднання звуків від тих, що мають певне значення і здатні утворювати нові слова: «...надалі в процесі цієї роботи я буду говорити про людську, осмислену мову і словом СКЛАД називатиму відрізок, членик, метаміру, частинку, долю, сегмент, відтинок ОСМИСЛЕНОЇ мови» [10:8].

О. Різників також пропонує ввести в мовознавчу науку окремі терміни, одним із них є «слов'як – це є та ланка, якої не вистачає в ряду фонетичних термінів, себто *нижчого* рівня мовної ієрархії». На духовному рівні автор наводить такі поняття: «звук (фонема, буква) – морфема – слово – речення», на речовинному: «звук (фонема, буква) – склад – **слов'як** – потік мовлення» [10:7]. «Слов'як – це склад чи група складів осмисленої мови, які на вищому рівні мовлення є *словом*. Морфема може

бути й окремим словом, і частинкою його, наприклад: *я – сво-я, ти – сва-ти, ми – ми-ла* тощо (дефісом позначається місце складоподілу). І склад може бути окремим слов'язком або його частинкою: *бий – ря-бий, я – сво-я*. Часто склад і слов'язк збігаються, перекривають один одного. Те саме й на вищому рівні – морфема часто є словом» [10:8]. Як зазначає автор, у «Складівниці» зібрано лише слов'язки, оболонки слів [10:11].

У другій частині книги О. Різників розмістив власні роздуми – нариси, у яких розглядає «містичність мовності», подає виписки з різних наукових і богословських книг, енциклопедій, прагне розкрити зв'язок мови з диханням, Духом, показати їх єдність, взаємозалежність людської свідомості (або Духу), душі, психіки і мови. «Самі звуки мови є матеріальною речовиною, а зміст наших думок, висловлений, озвучений тими звуками буде нематеріальним, себто духовним, віртуальним. Таким чином і маємо оту унікальну єдність у слові, у мові *матеріального і духовного*» [10:180]. О. Різників пропонує слово «мовність» зробити терміном на означення **«біологічної здатності людини до мови»**, адже «звірі *мовности* не мають»: «Дитина народжується з душею, яка, ніби чисте поле, готова прийняти Слово. Бо це поле має мовність, родючість, себто, здатність

сприйняти і виростити Слово» [10:163]. М. Суховецький нарис автора називає «поживою для духу», наголошує, що «це все треба читати. Бо цікаво, навіть якщо виходити з таких міркувань: це чисте мовознавство? І так, і ні (бо не скуте академічними приписами). Це чиста література? Ні (і водночас так, бо у нарисах передається потік думок і переживань автора)» [15:3].

Б. Сушинський відносив О. Різників до «плеяди тих поетів, які не лише ґрунтовно досліджують невичерпну «складівницю української мови», але й формують та мистецьки збагачують її, полишаючи по собі найдовершеніші вияви мистецтва одухотвореного слова» [16:10]. Сам О. Різників ще задовго до виходу «Складівниці» писав: *«Я / Плескочусь повним плесом, / Хвилию хлопочу, / я у звуки різнобарвні / Перелитись хочу»* [10:213]. «Мовознавець за покликком душі», – сказав Павло Гриценко, директор Інституту української мови НАН України, вітаючи О. Різників з 80-річним ювілеєм [6:6].

«Складівниця української мови» – унікальний, оригінальний словник, який відтворює багатство українських складів, підкреслює красу і самобутність української мови. Інші словники О. Різників ще потребують подальшого ґрунтового дослідження.

Література

1. Бальмонт К. Д. Пoesия как волшебство [Електронний ресурс] / К. Бальмонт. – Режим доступу : http://az.lib.ru/b/balxmont_k_d/text_0360.shtml.
2. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – Київ : Вища школа, 1985. – 360 с.
3. Гируцкий А. А. Введение в языкознание : учеб. пособие / А. А. Гируцкий. – Минск : Вышэйная школа, 2016. – 238 с.
4. Гуськова О. В. Аффиксальная деривация множественного числа в арабском литературном языке : [электрон.кн.] / О. В. Гуськова. – Москва : Триумф, 2014. – 367 с.
5. Дроздовський Д. І. Олекса Різниченко – шлях безумної подорожі [Електронний ресурс] / Д. Дроздовський // Віртуальна Русь. – Режим доступу : <http://www.vesna.org.ua/txt/drozдовsky/rizn.html>.
6. Кракалія Р. З рідною мовою – довгі літа / Р. Кракалія // Літературна Україна. – 2017. – № 9. – С. 6.
7. Ликум А. Все обо всем. Том 1 [Електронний ресурс] / Аркадій Ликум. – Режим доступу : <http://www.rulit.me/books/vse-obo-vsem-tom-1-read-31845-35.html>.
8. Новые современные афоризмы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.newfrazza.pp.ua/?Aforizmy_ob_informacii%2C_yazyke%2C_znaniyah:Aforizmy_o_slove.
9. Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах / Максим Рильський. – Київ : Наукова думка, 1984. – Т. 4 : Пoesії 1949 – 1964. – 423 с.
10. Різників О. Складівниця української мови / Олекса Різників. – Одеса : Скайбук, 2003. – 224 с.
11. Різників О. Українські словоґрона. Новий кореневий словник. Випуск другий : словоґрона Духу / Олекса Різників. – Одеса : Симекс-принт, 2015. – 440 с.
12. Різниченко О. Одноримки : словник омонімів та схожослів / Олекса Різниченко. – Одеса : Друк, 2001. – 408 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 9. – 916 с.
14. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1. – 799 с.
15. Суховецький М. Перша любов не минає / Микола Суховецький // Думська площа. – 2004. – 9 квіт. – С. 3.
16. Сушинський Б. Полум'я нескореного слова / Богдан Сушинський // Одеські вісті. – 2007. – № 18. – С. 10.

УДК 811.161.2:001.4

О. М. Кримець

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Пуристичні тенденції в сучасних термінознавчих студіях

Кримець О. М. Пуристичні тенденції в сучасних термінознавчих студіях. У статті аналізуються сучасні пуристичні тенденції в термінотворенні. Розглянуто зв'язок пуризму з розвитком суспільства, виокремлено його позитивні й негативні ознаки. Схарактеризовано погляди сучасних мовознавців на пурифікацію термінології в умовах глобалізації. Підкреслено поміркований та позитивний вияв сучасних пуристичних тенденцій, спрямованих на відновлення автохтонних словотвірних процесів в українській термінології, що сприяє національним пріоритетам у термінотворенні.

Ключові слова: українська науково-технічна термінологія, термін, крайній пуризм, поміркований пуризм, національний термін, запозичений термін.

Кримець О. М. Пуристические тенденции в современных терминоведческих студиях. В статье анализируются современные пуристические тенденции в терминообразовании. Рассмотрена связь пуризма с развитием общества, выделены его позитивные и негативные стороны. Охарактеризованы взгляды современных лингвистов на пурификацию терминологии в условиях глобализации. Подчеркнуто умеренное и положительное проявление современных пуристических тенденций, направленных на возобновление автохтонных словообразовательных процессов в украинской терминологии, что способствует национальным приоритетам в терминообразовании.

Ключевые слова: украинская научно-техническая терминология, термин, крайний пуризм, умеренный пуризм, национальный термин, заимствованный термин.

Krimets O. M. Puristic tendencies in modern terminology studies. The article analyzes modern puristic tendencies in the formation of terms. Language purism is one of the terminology development factors not only in the Ukrainian language, but also in a lot of European languages, as it provides the development of national terminology, the use of self-linguistic resources, which are a matter of course. The connection between the purism and the development of society, another level of its manifestation with respect to certain historical events are considered here; positive and negative aspects of purism are distinguished. Three waves of Ukrainian poetry, characterized by a different level of extreme and moderate purism, gave great experience for the development of terminology. The views of modern linguists on the purification of Ukrainian scientific and technical terminology in the conditions of globalization of society and science are described. The moderate and positive influence of modern puristic tendencies aimed at the restoration of autochthonous word-formation processes in Ukrainian terminology, which promotes national priorities in the formation of terms, is emphasized.

Key words: Ukrainian scientific and technical terminology, term, extreme purism, moderate purism, original term, unoriginal term.

Проблема вибору інтернаціонального чи національного шляху розвитку української науково-технічної термінології неодноразово ставала актуальною. Питання щодо запозичення терміна чи створення його з власномовних ресурсів і сьогодні є об'єктом численних наукових дискусій.

Предметом дослідження статті є аналіз поглядів науковців на проблему пуризму в українській термінології. Пуризм у сучасних мовознавчих студіях визначають як «(франц. *purisme*, від лат. *purus* – чистий) – крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо)» [18]. Різне ставлення мовної спільноти до пуризму залежить від суспільних чинників (революції, активізація демократичних рухів, українізація або інтернаціоналізація тощо). Упереджене ставлення до пуризму спричинило несистемний, ізольований підхід, який мало зважав

на загальні закономірності розвитку літературних мов. Антиісторичний, буржуазно-націоналістичний, суб'єктивно-смаковий – такими були офіційні епітети [16] пуризму за часів русифікації. З іншого боку, в європейській лінгвістиці термін «пуризм» використовують переважно на позначення позитивних процесів у мові, які є частиною національної боротьби народу за політичну й культурну незалежність [9].

Мовний пуризм властивий термінологіям багатьох європейських мов, оскільки розвинені літературні мови постійно переживають дві протилежні тенденції: з одного боку, творення спільного термінологічного фонду, що сприятиме розвитку науки й техніки, полегшить процес обміну спеціальною інформацією, з іншого – розвиток власної мови, використання національних ресурсів для творення нових термінів. Взаємодія цих двох процесів є природною і мусить позитивно вплинути на розвиток національної термінології. Щодо української мови в природному процесі пурифікації мовознавці виокремлюють такі етапи: 1) початковий етап численних пуристичних виявів, для якого характерна велика кількість пропозицій

слововживання; 2) етап формування критеріїв, аналізу, добору мовних одиниць; 3) заключний етап – утвердження норм [2; 12; 14].

Пуристичні тенденції в термінології мають різний рівень вияву. Залежно від цього більшість дослідників виокремлюють два типи пуризму: крайній та поміркований [9; 16; 18; 19]. Приміром, в енциклопедії «Українська мова» так характеризується крайній та поміркований вияв пуризму: «Різниця між крайніми і поміркованими пуристами полягала в різних тенденціях поповнення термінологічних словників. Якщо помірковані пуристи сприймали запозичення, зокрема, терміни з латинськими, грецькими коренями, як закономірне явище розвитку наукового стилю, то крайні пуристи пропонували замінити запозичені терміни питомими українськими словами. Так, замість слова *конус* пропонувалося *стіжок*, замість *екватор* – *рівник*, замість *маятник* – *хитун*, замість *фільтр* – *цідило* й под. Цей процес в історичному контексті був прагненням ствердити самобутність національної мови» [18]. З огляду на це важлива увага приділяється характеристиці позитивних і негативних ознак пуризму. Є. Кравченко та Н. Колтакова серед позитивних визначають такі риси пуризму, як збереження самобутності національної мови, стабільність літературних норм, пропагування виражальних засобів рідної мови, використання її лексико-семантичних, фразеологічних, граматичних можливостей для передання нових понять; збагачення літературної мови за рахунок народної. Негативним у пуризмі є його надмірне прагнення очистити мову від усіх запозичень, незважаючи на їх усталеність; догматичне проголошення незмінності літературних норм; нерозуміння поступального розвитку мови; запровадження штучних норм, які відмежовують літературну мову від мовної практики; антиісторизм в оцінці розвитку мови та ретроспективність; неприйняття будь-яких новотворів та одностороннє сприйняття мовного контакту [9].

Зв'язок пуристичних тенденцій із соціальними змінами, що відбувалися в українському суспільстві, неодмінно підкреслюється всіма дослідниками означених процесів. Закономірним є виокремлення трьох хвиль: 20-ті роки ХХ ст. (доба українізації) й кінець ХХ ст. (період демократизації) – пурифікація; 60-ті роки ХХ ст. – поміркований пуризм [9]. З іншого боку, П. Селігей підкреслює, що всім періодам був властивий як крайній, так і поміркований пуризм у різних ступенях вияву. На думку дослідника, пуризм довів багаті потенційні можливості української мови для розбудови власної термінології, хоча на сьогодні пуризм майже не виявляється, бо він є малоюмовірним через глобалізацію й може

відродитися тоді, коли на нього прийде мода з Європи [16].

За нашими спостереженнями, в сучасних термінологічних студіях точаться активні дискусії щодо тенденцій інтернаціоналізації або збереження національної самобутності української термінології. Науковці більшою мірою переконані, що в українській термінології на рівноправних засадах можуть побутувати як одиниці, запозичені із західноєвропейських мов або утворені на базі греко-латинських елементів, так і ті, що постали на ґрунті питомих українських словотвірних засобів. Однак слід завважити, що останнім часом виникає чимало думок і пропозицій термінознавців щодо необхідності залучати власні мовні засоби в процесі творення терміна або навіть замінювати запозичені терміни (інтернаціональні або псевдоінтернаціональні) на питомі українські, звертаючись до багатой спадщини словникарства 20-х років ХХ століття. А. Руссу найперспективнішими вважає обставини, що сприяють виробленню термінології з огляду на внутрішньомовні ресурси. Дослідження конкретних дієслівних термінів засвідчило, що словники 20-х рр. ХХ ст. можуть стати джерелом поповнення термінології лексикою й словотвірними типами, а докладний аналіз засад морфологічного термінотворення цього періоду сприятиме вноормуванню терміносистем з огляду на властивості української мови [15].

Зважаючи на глобалізацію сучасного суспільства й науки, на захист запозичень у науково-технічній термінології стають учені конкретних галузей та мовознавці. Але ж до запозичень можна вдаватися, якщо: 1) їх не вдається замінити засобами української мови; 2) вони стійко ввійшли до складу української лексики; 3) відповідне запозичення має точніше значення, ніж українській термін. Не слід надмірно заперечувати запозичення, оскільки це, на думку О. Іващишина, може призвести до ізоляції національної науки та побудувати перешкоди для обміну досвідом між дослідниками, що спілкуються різними мовами [6].

У процесі формування та розвитку галузевої термінології часто запозичений та український термін функціонують паралельно. Згідно з ДСТУ 3966-2009 «Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни і визначення понять» у такому разі перевагу варто віддавати саме українському еквіваленту: *принтер* – *друкарка*, *інцидент* – *випадок*, *управління* – *керування* тощо [5]. З огляду на це термінознавці пропонують українські заміники запозиченим термінам. Зокрема Л. Туровська зазначає, що в сучасній українській мові функціонують фінансові терміни *казначейство* та *скарбниця*, засвідчені з тотожним значенням. В

офіційних документах надають перевагу запозиченому слову *казначейство*, тоді як мовознавці наполягають на поверненні питомого терміна *державна скарбниця*, оскільки його фіксують авторитетні лексикографічні джерела [17:190]. З іншого боку, інколи запозичення важко заступити українськими термінами, оскільки вони вже тривалий час функціонують і зрозумілі користувачам (*браузер – оглядач*) [13:70] або якщо ці запозичення містять у своєму складі греко-латинський елемент, наприклад, такий як *гідро-: гідроліз, гідротурбіна, гідрометр, гідродинаміка, гідролог* та ін. За спостереженням І. Кочан, лексикографи пропонують замість таких термінів українські відповідники (*гідроліз – водорозклад, гідротурбіна – водотурбіна, гідрометр – водомір, гідродинаміка – водорух, гідролог – водознавець*). Однак, якщо слова на *гідро-* вжито лише у складі термінологічної лексики, то слова на *водо-*, на думку дослідниці, тяжіють більше до загальноповживаної лексики і їх сполучено переважно з рідномовними опорними компонентами [8:34]. Подібна ситуація спостерігається і з терміноелементом *кардіо-*, який теж не поєднують безпосередньо з українськими основами (*кардіограма, кардіологія, кардіоцит, кардіотомія*), тоді як компонент *серце-* сполучається з власномовними основами (*серцевидний, серцево-судинний*) [3].

Якщо ж мова йде про створення нової термінології, то, керуючись чинними нормами термінотворення та нормами мови, треба формувати стратегії для створення українського еквівалента [4]. Саме виходячи із цих положень, І. Кульчицький та ін. пропонують українські відповідники деяким запозиченим термінам інформатики (*options – вибір можливостей, password – гасло, bullets – значники, endnote – прикінцева примітка, footnote – присторінкова примітка*) та прикладної лінгвістики (*парсинг – розбір, стемінг – основування*), зазначаючи при цьому, що перевагу треба надавати термінам українського походження перед запозиченими [10; 11].

Останнім часом серед пуристичних тенденцій у термінознавстві спостерігається не лише прагнення замінити запозичені терміни українськими, а й намагання впровадити терміни, створені за українськими словотвірними моделями. Так, із

словотвірних синонімів *дешифрування – розшифрування* науковці пропонують надавати перевагу терміноодиниці з питомим префіксом *роз-*, сприяючи таким чином утвердженню в галузевій термінології власне українських лексем [1]. Тривалий вплив з боку російської мови спричинив наявність в українській термінології прямих запозичень, які порушують українські словотвірні норми. Це стосується, зокрема, термінів із суфіксом *-к-*, який не властивий українській мові в іменниках, що виражають дію. Науковці стверджують, що термін *установка*, який позначає технологічний процес, взято з російської мови, але не узгоджено з українським словотворенням. Цей термін є калькою латинського слова *installation*, що означає *устаткування, пристрій*. Є спроби заступити термін *установка* більш українізованим *устава, устав*. За тим же принципом замість термінів *заправка, заправна станція* пропонують вживати *поповнення, поповнювальна станція, паливопоповнювач* [7:70].

Тенденція уникати в термінотворенні не властивих українській мові словотвірних конструкцій стосується не лише афіксів. Загальноприйнятою є думка про вживання активних дієприкметників теперішнього часу в науковій мові як калькованих з російської мови. Прагнучи запобігти таких форм, пропонують замінювати їх віддієслівними прикметниками або описовими конструкціями: *взаємовиключаючий – взаємовиключний, всмоктуючий – всмоктувальний, денітрифікуючий – денітрифікаційний* [1:52].

Таким чином, пуристичні тенденції в сучасних термінознавчих студіях мають поміркований характер і є позитивними, адже йдеться про активізацію національних елементів у термінології, залучення власномовних одиниць, створених з урахуванням Державних стандартів на терміни. Пуристичний досвід України довіє багаті потенційні можливості української мови для розбудови власної термінології. І цей досвід слід урахувувати, залучаючи до сучасної термінології найбільш вдалі варіанти. З іншого боку, сучасні мовознавці здебільшого толерантно ставляться й до іншомовних запозичень, при цьому наполягають на формуванні національних пріоритетів у словотвірному освоєнні запозичень, що сприятиме зміцненню автохтонної термінології.

Література

1. Бурковська О. Синонімія та варіантність у системі української термінології лісівництва / О. Бурковська // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2015. — № 817. — С. 47—54.
2. Веденов М. Норма и речь. / М. Веденов — София: Народна просвіта, 1986. — 87 с.
3. Германович Г. Медичні терміни з компонентами *кардіо-* та *серце-* у сучасній українській мові / Г. Германович // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2016. — № 842. — С. 51—54.
4. Гінзбург М. Термінологічні стандарти як дієвий інструмент поліпшення якості фахових тестів / М. Д. Гінзбург // Сборник научных трудов по лексикографии «Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium», 2011. — С. 136—140.

5. Державні стандарти України 3966-2009. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни і визначення понять. — К. : Держстандарт України, 2009. — 36 с.
6. Іващишин О. Проблема доцільності використання запозичень та інтернаціоналізмів у науково-технічній термінології / О. Іващишин // Проблеми української науково-технічної термінології: тези I міжнародної наукової конференції. — Львів, 1992. — С. 114—116.
7. Кобилянський С. Нафтохімічне термінотворення в історичному контексті формування і розвиток української науково-технічної термінології: сьогоднішній стан і проблеми / С. Кобилянський, Б. Ярмолюк, Ю. Іщук, С. Коваленко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2016. — № 842. — С. 64—72.
8. Кочан І. Динаміка з'яви термінів із міжнародними компонентами в сучасній українській мові (слова із компонентом *гідро-*) / І. Кочан // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — 2015. — № 817. — С. 28—35.
9. Кравченко С. Український лінгвопуризм і культура мови на європейському тлі / С. Кравченко, Н. Колтакова // Лінгвістичні студії : Збірник наукових праць. — Режим доступу : <http://litmisto.org.ua/?p=7508>.
10. Кульчицький І. Проблемні аспекти локалізації окремих термінів з інформатики / І. Кульчицький, Б. Філь // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2012. — № 733. — С. 196—200.
11. Кульчицький І. Проблемні аспекти локалізації окремих термінів з прикладної лінгвістики / І. Кульчицький, М. Малаяр, Б. Філь // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2014. — № 791. — С. 122—126.
12. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.). / Г. Мацюк — Львів : Видавничий центр ЛНУ, 2001. — 373 с.
13. Ментинська І. Співвідношення синонімів та варіантів у сучасній комп'ютерній термінології / І. Ментинська // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2015. — № 817. — С. 68—72.
14. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. / М. М. Пилинський — К. : Наук. думка, 1976. — 274 с.
15. Руссу А. Словотвірні типи префіксальних дієслів (на матеріалі словників кінця XIX — початку XX ст.) / А. Руссу // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2014. — № 719. — С. 27—31.
16. Селігей П. О. Пуризм у термінології: український досвід на європейському тлі / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2008. — № 1. — С. 50—66.
17. Туровська Л. В. Консультації: *казначейство – скарбниця* / Л. В. Туровська // Термінологічний вісник. Зб. наук. праць. Вип. 2(2). — К., 2013. — С. 190.
18. Українська мова. Енциклопедія. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um79.htm>.
19. Шестакова С. О. Пуристичні тенденції в українському термінознавстві. — <http://repo.sau.sumy.ua>.

УДК 811.161.2'373.46:631.6

Т. О. Петрова

Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва

Проблеми внормування сучасної української фітомеліоративної термінології (словотвірний аспект)

Петрова Т. О. Проблеми внормування сучасної української фітомеліоративної термінології (словотвірний аспект). У статті розглянуто з погляду словотвірної норми українські фітомеліоративні терміни, кодифіковані в галузевих словниках та зафіксовані в навчальних підручниках і посібниках різних типів – паперових та електронних. Виявлено значну кількість терміноодиниць, утворених із відхиленнями від словотвірної норми, зокрема процесові й відносні прикметники зі скалькованими суфіксами й складні прикметники зі скалькованими елементами ‘-видний’, ‘-подобний’, насамперед у сфері функціонування, менше – у сфері фіксування. Вироблено підходи й правила внормування термінів, утворених із порушеннями, рекомендовано нормативні форми.
Ключові слова: термін, норма, термінологічна норма, словотвірна норма, термінологічне внормування, критерії термінологічної нормативності.

Петрова Т. А. Проблемы нормирования современной украинской фитомелиоративной терминологии (словообразовательный аспект). В статье рассмотрены относительно словообразовательной нормы украинские фитомелиоративные термины, кодифицированные в отраслевых словарях и зафиксированные в учебниках и пособиях различных типов – бумажных и электронных. Выявлено значительное количество терминологических единиц, образованных с отклонениями от словообразовательной нормы, в частности причастия и относительные прилагательные со скалькированными суффиксами и сложные прилагательные со скалькированными элементами ‘-видный’, ‘-подобный’, прежде всего в сфере функционирования, меньше – в сфере фиксации. Выработаны подходы и правила нормирования терминов, образованных с нарушениями, рекомендованы нормативные формы.

Ключевые слова: термин, норма, терминологическая норма, словообразовательная норма, терминологическое нормирование, критерии терминологической нормативности.

Petrova T. O. The problem to standardize the modern Ukrainian phytomeliorative terminology (word-formation aspect). In the article the meaning of the notions "language norm", "terminological norm", "normative term", "word-formation norm" has been specified. Besides the essence of the process to standardize terminology (or terminological standardization) has been ascertained. The Ukrainian phytomeliorative terms have been studied concerning a word-formation norm. The terms were codified in the branch dictionaries and fixed in the educational text-books and various manuals-paper and electronic ones. A considerable number of term units formed with deviation from the word-formation norm has been revealed. They are process and relative adjectives with the modelled after foreign patterns suffixes and compound adjectives with the modelled after foreign patterns elements – "-видный", "-подобный", first of all in the function sphere, less – in the fixation sphere. The approaches and rules to standardize terms formed with violations have been elaborated. The normative forms have been recommended.
Key words: terms, norm, terminological norm, word-formation norm, terminological standardization, criteria of terminological standardization.

Практичні потреби в повсякденному фаховому спілкуванні, спеціальній освіті, навчальних виданнях, термінологічних словниках зумовлюють актуальність лінгвістичного аналізу сфери функціонування й сфери фіксування сучасної української фітомеліоративної термінології щодо дотримання мовних норм. Термінологія є специфічною підсистемою в складі загальної системи лексики національної мови. Саме тому під час унормування фітомеліоративної термінології необхідно орієнтуватися на внормування всієї мови взагалі. «Норма – як у мові, так і в термінології – це певний еталон, взірць» [9:23]. Різним проблемам унормування національного термінофонду присвячені наукові дослідження Л. Боярової [2, 3], М. Гінзбурга [4], А. Д'якова, Т. Кияка, З. Куделько [7], К. Городенської [5], О. Кочерги, В. Пілецького [11], Н. Місник і Л. Симоненко [14, 19], В. Моргунока [15], О. Радченко [18] та інших.

Термінологія фітомеліорації – відносно нова спеціальна лексика підсистеми меліорації, сформована більшою мірою на чужомовному ґрунті, невнормована й зовсім не досліджена. Унормування аналізованої галузевої термінології є актуальною комплексною науковою проблемою, оскільки нами виявлено численні порушення норм на різних мовних рівнях – орфографічному, фонематичному, морфологічному, словотвірному й лексичному. Предметом дослідження в цій статті обираємо порушення словотвірної норми у фітомеліоративній термінології. **Мета** розвідки – унормувати фітомеліоративні терміноодиниці, утворені з відхиленнями від словотвірної норми. Для досягнення зазначеної мети необхідно розв'язати такі **завдання**: 1) уточнити зміст поняття «мовна норма», «термінологічна норма», «нормативний термін», «словотвірна норма»; 2) з'ясувати сутність процесу внормування термінології (або термінологічного внормування); 3) схарактеризувати відхилення від словотвірної норми у фітомеліоративній термінології; 4) виробити підходи щодо внормування порушень мовних норм у термінології, а також рекомендувати нормативні форми.

Матеріалом дослідження є фітомеліоративні терміни, вилучені методом суцільного вибирання із сучасних спеціальних словників та навчальних

видань різних типів – паперових та електронних, опублікованих у певний період (кінець ХХ ст. – 2015 р.).

Мовна норма – «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства» [34:20]. Із поняттям «мовна норма» тісно пов'язане поняття «термінологічне нормування», оскільки основою будь-якої національної термінології є національна літературна мова. Кожна зміна нормативних правил у загальнолітературній мові обов'язково стосується і спеціальних найменувань.

Будь-яка наукова термінологія проходить свій шлях розвитку, кожен етап якого зумовлений історичними подіями, політичними настроями, розвитком суспільства, галузей і т. ін. Для кожного з історичних періодів розвитку української термінології властиві різні підходи щодо внормування терміноодиниць. Необхідність унормування української галузевої лексики виникла з її розвитком (у кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст.). Термінознавці того часу опрацьовували теоретичні й практичні питання вироблення й усталення мовних норм у термінології, намагалися з'ясувати й конкретизувати зміст спеціального поняття, окреслити межі галузевих терміносистем, що актуально й нині.

Норми складаються поступово й закріплюються в лексикографічних виданнях. Становлення термінологічних норм (словотвірної, лексичної, морфологічної та синтаксичної) залежить від різних чинників: а) екстралінгвальних (державної мовної політики, взаємовпливу і взаємодії мовних систем, мовного планування та ін.); б) інтралінгвальних (актуалізування властивих українській мові словотвірних моделей, змінення продуктивності паралельних форм, тенденції до економії мовних засобів, впливу аналогій та ін.). Ретельне опрацювання термінів відповідно до теорії норми передбачає критичне оцінювання нормативності спеціальних одиниць.

У термінознавстві нараховують понад десять вимог, які вчені висувають до терміна, і майже кожен термінолог підкреслює необхідність його нормативності. Будь-яка термінологічна одиниця

потребує аналізу з погляду «правильності / неправильності» терміна, тобто оцінювання за критерієм нормативності. На думку В. Даниленка, у термінології нормативним є «все, що збігається з нормою в літературній мові й практично закріпилося в термінологічній системі» [6:313]. Т. Кияк вважає нормативним той термін, що «відповідає правилам і нормам певної мови» [9:8]. Критерій нормативності терміна розуміємо як відповідність терміна нормам літературної мови.

Поняття «норма» в термінології, як і сам процес унормування, потребує урахування сутності терміна як одиниці терміносистеми, що має дефініцію та парадигматичні відношення. На думку Л. Боярової, норма в термінології не повинна суперечити нормі загальнолітературної мови, яку дослідниця розуміє «<...> як сукупність сталих реалізацій мовної системи, що сприймаються носіями мови як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства; <...> у межах термінологічної мовної норми знаходиться все те, що збігається з нормою в загальнолітературній мові, а також те, що свідомо введено до термінології для вираження спеціального значення» [2:44]. Термінологічна норма має двоїтий характер. Складність і багатоаспектність сутності термінологічної норми зумовлена подвійною природою термінології, яка є складником загальнолітературної мови, і її спеціалізацією та належністю до особливої сфери функціонування.

Подвійний характер терміна ускладнює виділення критеріїв термінологічної нормативності. На сьогодні проблема визначення критеріїв нормативності термінів стала об'єктом досліджень Л. Боярової, О. Жирик, О. Радченко та інших. Л. Боярова основними критеріями нормативності термінів на сучасному етапі розвитку української термінології називає «<...> системний та національний, за якими з терміносистем мають бути вилучені мовні одиниці, утворені за моделями російської мови» [3:191]. О. Радченко пропонує для оцінювання термінолексики додатковий критерій функціональної доцільності термінологічної одиниці, «<...> відповідність якому є необхідною умовою для точного називання наукового поняття, хоча це поняття може дещо суперечити системному» [18:5]. О. Жирик одним із засадничих також вважає критерій системності й виокремлює основні та другорядні критерії термінологічної нормативності [8:30]. Основними критеріями дослідниця називає критерій поняттєвої нормативності терміна, критерій дефінітивності, національний критерій [8:30–31]); другорядними вважає критерій контекстуальної стабільності, критерій стислості, критерій точності, критерій стилістичної нейтральності, критерій

однозначності. Автор, виділяючи неосновні критерії, ототожнює критерії нормативності терміна й вимоги до терміна. На нашу думку, ці поняття слід розрізняти, оскільки вимоги до терміна – це норми й правила, призначені для того, хто має намір використовувати термін, а критерії – це наукове підґрунтя для оцінювання, визначення або класифікування термінів. Уважасмо, що найголовнішими серед проаналізованих критеріїв унормування термінологічних одиниць є системний, національний та функціональної доцільності, застосування яких сприятиме розвитку, розбудові та становленню національної нормативної термінології.

Відповідно до викладеного вище доходимо таких висновків:

1) термінологічна мовна норма – похідна від загальнолітературної норми й зумовлена нею, ґрунтується на системі норм орфографічного, фонематичного, морфологічного, словотвірного, лексичного, синтаксичного, а також стилістичного рівнів;

2) нормативний термін – це термінологічна одиниця, що є складником спеціальної структурованої системи, визначена за аспектами нормування (лінгвістичним, поняттєвим, логічним) і за критеріями термінологічної нормативності (системним, національним та функціональної доцільності).

Нормування термінологічної лексики здійснюється насамперед на основі загальнолітературної мови. Але спеціальними дослідженнями виявлено, що ця лексика має певні особливості, які відмежовують її від загальноновживаної лексики. З огляду на ці особливості в межах спеціальної лексики діють деякі специфічні норми, що відрізняються від загальнолітературних і звужують сферу їх дії. «Нормування – це колективна оцінка мовних фактів, на підставі яких кодифікується норма сучасної української літературної мови» [20:32]. Мовну норму формують свідомі, керовані процеси, тому для визначення нормативності мовного явища або факту необхідно враховувати їх відповідність системі мови.

Через нормування термінів у термінографічних працях фіксують зміни в мові та поглядах на норму в термінології, а також вплив термінологів і термінографів на розвиток термінологічної норми. На нашу думку, головними засадами розуміння природи нормативності й вироблення її критеріїв в сучасному термінознавстві повинні бути: 1) відображення теоретичного переосмислення норм українського термінотворення в терміносистемах, тобто відповідність терміна продуктивним моделям української мови; 2) відповідність наукового терміна змісту

позначуваного наукового поняття; 3) урахування найкращих традицій терміновживання попередніх десятиліть; 4) активізування автохтонних лексичних одиниць, здатних утворювати деривацію; 5) наявність синонімічних лексем, що свідчить про пошук найбільш вдалої номінації.

Отже, унормування термінології (термінологічне внормування) – це впорядкування й уніфікування термінологічних систем, відстеження відповідності найменування спеціального поняття і його дефініції, урегулювання творення й використання терміноодиниць із урахуванням динаміки зміни мовних норм, а також застосування критеріїв нормативності терміна (системного, національного та функціональної доцільності).

Головна роль спеціальних словників – відобразити й зберегти наукову термінологію, тобто національний науковий термінофонд; кодифікувати й рекомендувати найкращі нормативні форми спеціальних найменувань галузевих понять. Сучасні українські термінографічні й науково-навчальні видання відзначаються швидкими темпами збільшення їхньої кількості, однак низьким рівнем їхньої якості в нормативному аспекті. Нині розвинені терміносистеми характеризуються надлишковістю форм, коливанням термінологічної норми на всіх мовних рівнях. Проблеми внормування сучасної української термінології полягають у приведенні її у відповідність із тими мовленнєвими варіантами та моделями, які найкращим чином сприяють здійсненню її пізнавальної та комунікативної функцій.

Порушення норм термінологічного словотворення, а також засади їх унормування висвітлюють у своїх працях К. Городенська [5], І. Кочан [10], О. Кочерга [11], О. Литвин [12], І. Ментинська [13], Н. Місник, Л. Симоненко [14], В. Моргунок [15], В. Пілецький [16, 17], О. Тур [22] та інші. Словотвірні норми – це правила, що закріплюють взірцеві моделі словотворення й визначають вибір нормативних морфем для творення нових слів. Сучасне словотворення спеціальних одиниць, зокрема фітомеліоративних, відзначається значною кількістю порушень словотвірних норм, що зумовлено впливом російської мови, насамперед її словотвірних моделей, які спричиняють проникнення кальок. Це пов'язано із функціонуванням певних пріоритетних тенденцій у різні періоди мовного планування в Україні. Так, якщо ще в 60-х роках ХХ століття активні дієприкметники в українській мові мали обмежене вживання й мовознавці допускали їх існування та уважали периферійними дієслівними похідними щодо морфологічної системи української мови [21:441], то на сьогодні відбулося

переосмислення теорії норми й відповідно до чинних норм словотворення в українській мові використання активних дієприкметників теперішнього часу із *-уч- / -юч-* суперечить її особливостям. Однак у сучасних навчальних виданнях виявляємо терміни фітомеліорації, утворені від дієслівних основ за допомогою означених суфіксів: *дренуюче насадження* [25:307], *кольматуючі насадження, швидкоростучі дерева, шумопоглинаючі насадження* [25:175] та ін.

Термінознавці використовують різні підходи й подають різні зразки творення найменувань за процесуальними ознаками, проте їхні погляди збігаються в тому, що в українській мові є власні ресурси для творення процесових прикметників. К. Городенська [5], І. Кочан [10], О. Кочерга [11], Н. Місник, Л. Симоненко [14], В. Пілецький [16, 17], О. Тур [22] розглядають специфіку словотворення таких прикметників за трьома групами, рекомендуючи різні форманти (подаємо за частотністю пропонування):

1) призначений виконувати дію, спрямовану на інший об'єкт: суфікс *-льн-* (додають до основ на приголосний), *-ов-, -н-, -оч-, -ів-н- / -ив-н- /, -ч-, -уч-, -ач-* (*реєструвальний, рушійний, тяговий, орний, установчий*) [16:432];

2) здатний виконувати активну дію: *-ів-н-* (від безпрефіксних дієслів недоконаного виду із суфіксом *-ува-*, де «*-ів-* – це трансформація суфікса основи *-ува-*, коли до нього приєднують суфікс *-н-*, пор. також *панівний, керівний / від суфікса *-ува-* відтинаємо кінцевий голосний *а*, а звук *у* чергуємо з *і/»* [11:25]), *-к-, -лив-, -уч-* (*в'язкий*) [22];*

3) здатність піддаватися дії (пасивна здатність). Суфікс *-н-*: а) від префіксних перехідних дієслів, відтинаючи від основи суфікси *-и-, -а-, -і-, -ну-* (*змінний, стисний*); б) від твірної дієслівної основи із суфіксом *-ува-* відтяти кінцевий голосний *а*, відновити в усіченому суфіксі первинний голосний *о* та додати суфікс *-н-* (*вгамовний*); *-анн-, -енн-* (від твірної дієслівної основи відітнути *-а-* або *-и-* – *знищений*) [11:24].

Навіть вивчивши різноманіття прийомів, важко виробити єдиний спосіб творення віддієслівних прикметників у групах, тому пропонуємо дотримуватися комплексу правил: 1) насамперед залучати питомі ресурси; 2) використовувати найбільш продуктивні форманти; 3) сприяти системному словотворенню; 4) не змінювати вихідної семантики твірної одиниці; 5) дбати про милозвучність терміна й застосовувати найкращі з можливих варіантів.

Ураховуючи викладені вище підходи й правила, рекомендуємо виправляти порушені норми творення процесових прикметників у галузевій термінології:

а) прикметники, що вказують на призначення

виконувати дію, спрямовану на інший об'єкт: водорегулюючі берегозакріплюючі смуги [25:132] – водорегулювальні берегозакріплювальні смуги; лісові кольматуючі насадження [23:135] – лісові кольматувальні насадження; окаймляюче насадження [25:140] –

облямувальне / облямовувальне насадження; пилезатримуюча здатність [23:155] – пилезатримувальна здатність; фільтруючі насадження [26:177] – фільтрувальні насадження;

б) прикметники, що вказують на здатність виконувати активну дію (окремі заміняємо словом-синонімом): виступаюча кромка [25:140] – вісунутий край, або віступ кромки; оточуюче середовище [25:144] – навколішнє середовище (краще вживати доквілля); переважача структура [25:504] – переважна структура; прогресуючі місцезростання [25:72] – прогресивні місцезростання; процвітаюча ценопопуляція [26:99] – ценопопуляція, що розвивається; швидкоростучі породи [26:99] – швидкорослі породи; сипучі піски [26:169] – сипкі піски; всихаючий деревостан [25:415] – усохлий / всохлий деревостан, або деревостан, що всихає.

Замість деяких віддіслівних прикметників, що вказують на постійну ознаку, більшість укладачів сучасних словників наукової термінології вводить до реєстру прикметники на -уч-, -ач-, оскільки неможливо до твірної основи приєднати продуктивний суфікс. Для вноормування таких одиниць фітомеліорації пропонуємо вживати: діючі яри [26:29] – активні яри, або яри, що діють; висячий яр [26:185] – звіслий яр; лежачі захисти пісків [26:185] – горизонтальні захисти пісків; стоячі захисти пісків [26:185] – вертикальні захисти пісків [26:185]; плакучі дерева [25:105] – повіслі дерева, або дерева зі звіслими стеблами; повзучі чагарники [25:505] – сланкі чагарники, або виткі чагарники.

Уважаємо, що доцільно замінювати питомі терміни на запозичені у випадку «діючі яри» на «активні яри», «стоячі захисти пісків» на «вертикальні захисти пісків», оскільки все ж таки доречно надати перевагу чужомовним одиницям у тих випадках, якщо такі лексеми, поперше, більш чітко, порівняно з питомими, виражають відповідне поняття й структурують системність наукового знання, по-друге, не порушують мовні норми. Крім того, рекомендовані терміни утворюють чіткі опозиції, позбавлені семантичної дифузності, зокрема: вертикальні захисти пісків і горизонтальні захисти пісків.

Із відхиленням від словотвірної норми утворено прикметники зі скалькованими з російської мови терміноелементами 'видный', 'подобный': валоподібні підвищення [26:128]; паробразна і пароподібна вода [25:235]; лесовидні

і лесоподібні суглинки [25:235–236; 27]; парасолькоподібна крона, подушкоподібна крона, яйцеподібна форма крон [25:468] та ін. Така модель була актуалізована в українському термінотворенні за радянської доби, вона є штучною і на сьогодні не рекомендована в мовному плануванні української термінології. Прикметники із суфіксами -уват-, -ист-, -аст- покликані називати ознаки предметів та істот за подібністю до інших предметів чи істот [10:205; 11:17; 12:50; 17:52; 21:200] та вноормувати словотворення такої категорії прикметників. В аналізованих джерелах фіксуємо поодинокі одиниці, утворені відповідно до норми за допомогою суфіксів -уват- / -юват-, -ист-, -аст- / -яст-, наприклад: вологуваті ґрунти [25:136], грудкувата структура ґрунту [25:126], зморшкуваті листки [25:98], глинястий ґрунт [26:175], кучугуристі піски [26:175], смолиста хвоя [25:192]. Тому використовуємо найкращі форми та словотвірні зразки, кодифіковані в сучасних академічних словниках, виданих в останні роки (із 2010 року) [29, 31], і пропонуємо системно усувати такі порушення: веретенеподібна форма крон – веретениста крона; деревоподібні верби [26:128] – дерев'яністі верби; гребенеподібна тераса [24:222] – гребенювата тараса; лесовидні і лесоподібні суглинки [25:235] – лесуваті суглинки; паробразна і пароподібна вода – парувата вода; пиловидні частинки [25:197] – пилуваті частинки; конусоподібна форма крони [25:468] – конусна, або конічна, крона; колоноподібна [25:105] – колонувата, або колонна, або крона форми колони; кулеподібна форма крони [25:468] – куляста крона; яйцеподібна форма крони [25:468] – крона форми яйця; оберненояйцеподібна [25:468] – крона форми оберненого яйця. На позначення різновиду будови ґрунту кубовидна (структура) [28:14] слід уживати утворення із суфіксом -(ічн)- – кубічна (структура).

В аналізованій термінології під впливом російської мови трапляються порушення норм словотворення прикметників, що характеризують об'єкти, утворення та явища, вказують на їх диференціацію та класифікацію, є складниками терміносполучення і входять до терміносемантичної групи «ознаки й властивості»: надбрівочні (лісові смуги) [26:127], оціночний (бал) [25:219], поправочний (коефіцієнт) [25:434]. Такі прикметники потрібно утворювати від іменникових основ без нарощених елементів за допомогою суфікса -н-: надбрівний, оцінний, поправний.

Порушення словотвірної норми виявлено у складних іменниках – болототворення [32:57], ґрунтотворення [32:57; 33:25]. Нормативними формами є болотоутворення, ґрунтоутворення, як і гумусоутворення [28:10], кіркоутворення [27].

Ці терміни постали внаслідок складання основ слів, що входять до словосполучень: «утворення болота», «утворення ґрунту», «утворення гумусу». Твірна віддієслівна основа *утворення* походить від префіксального перехідного дієслова доконаного виду *утворити* – «2. Викликати появу, виникнення чого-небудь» [30:Т.10:506]. Зауважмо, що деякі електронні підручники також фіксують терміносполучення «*утворення боліт*» [35].

Отже, аналіз порушень словотвірних норм у фітомеліоративній лексиці у сфері фіксування і сфері функціонування засвідчує недотримання цих норм насамперед у навчальних виданнях, менше – у термінологічних словниках (що передусім покликані кодифікувати, уніфікувати й систематизувати наукову лексику). Відхилення стосуються процесових і відносних прикметників зі скалькованими суфіксами й складних

прикметників зі скалькованими елементами ‘-видний’, ‘-подобний’. Порушення словотвірних норм у сучасній термінології фітомеліорації зумовлені тривалим впливом мовної політики на процеси термінотворення й термінологічного планування за радянської доби, головним напрямом якого було нівеляція питомих рис української мови та її наближення до російської мови. Урахування критеріїв нормативності термінів під час творення, залучення питомих ресурсів, використання найбільш продуктивних формантів, застосування найкращих із можливих форм, а головне співпраця галузевих фахівців із термінологами й термінографами під час укладання навчальних праць та словників, сприяють системній розбудові української фітомеліоративної термінології.

Література

1. Библюк Н. Про сучасний стан української термінології / Н. Библюк, Р. Рожанківський // Вісник Держ. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»: матеріали 6-ї Міжнар. наук. конф. [«СловоСвіт 2000»]. — Львів, 2000. — № 402. — С. 13–19.
2. Боярова Л. Динамічна теорія норми в сучасній термінології / Л. Боярова // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. / [відп. ред. Л. О. Симоненко]. — Київ: КНЕУ, 2007. — Вип. VII. — С. 43–47.
3. Боярова Л. Терміни-варіанти в українській загальномовній лексикографії: нормативний аспект / Л. Боярова // Термінологічний вісник: зб. наук. пр. — К.: Ін-т укр. мови НАН України, 2013. — Вип. 2 (1). — С. 189–195.
4. Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців / М. Гінзбург // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — Львів, 2008. — № 620. — С. 26–32.
5. Городенська К. Г. Проблеми словотвірної ідентичності в українській термінології / К. Городенська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. — К., 1998. — С. 10–13.
6. Даниленко В. Лингвистическое изучение терминологии и культуры речи / В. Даниленко // Актуальные проблемы культуры речи. — М.: Наука, 1970. — С. 305–325.
7. Д'яков А. С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. — К.: Вид. дім «KM Academia», 2000. — 218 с.
8. Жирик О. Мовна норма в термінології / О. Жирик // Лінгвістика: зб. наук. пр. — № 3 (6). — Луганськ: Альма-матер, 2005. — С. 22–33.
9. Кияк Т. Лингвистические аспекты терминоведения / Т. Кияк. — К.: УМКВО, 1989. — 104 с.
10. Кочан І. М. Словотвірні норми і термінологія / І. М. Кочан // Термінологічний вісник. — К., 2013. — Вип. 2 (1). — С. 202–209.
11. Кочерга О. Процесові прикметники в науковій мові / О. Кочерга, В. Пілецький // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — Львів, 2010. — № 676. — С. 23–25.
12. Литвин О. Словотвірні норми сучасної української технічної термінології / О. Литвин // Проблеми української термінології: зб. наук. пр. — Львів: Видавництво Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. — С. 49–51.
13. Ментинська І. Мовностилістичні проблеми української комп'ютерної термінології / І. Ментинська // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — Львів, 2011. — № 709. — С. 92–95.
14. Місник Н. В. Про стан здоров'я мови медицини (термінологічний аспект) / Н. В. Місник, Л. О. Симоненко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — Львів, 2002. — № 453. — С. 262–269.
15. Моргунок В. Система українських термінотворчих засобів для позначення процесових понять: тези доповідей понять / В. Моргунок // Проблеми української науково-технічної термінології: матеріали 3-ої Міжнар. наук. конф. — Львів: Держ. ун-т «Львівська політехніка», 1994. — С. 85.
16. Пілецький В. Сучасний український термін (проблеми збереження національно мовної самобутності) / В. Пілецький // Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна «Проблеми української термінології». — Львів, 2004. — Вип. 34. — Ч. I. — С. 428–437.
17. Пілецький В. Український термін як національно-культурне явище / В. Пілецький // Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна «Проблеми української термінології». — Львів, 2006. — Вип. 38. — Ч. I. — С. 47–56.
18. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Радченко Ольга Іванівна; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2000. — 20 с.
19. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с.
20. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. В. Струганець. —

Тернопіль : Астон, 2002. — 249 с.

21. Сучасна українська літературна мова : морфологія / [за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда]. — Київ : Наук. думка, 1969. — 583 с.

22. Тур О. Потенціал суфіксального способу творення термінів землеустрою та кадастру / О. Тур // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — Львів, 2010. — № 675. — С. 45–49.

Список джерел

23. Гладун Г. Б. Лісові меліорації агроландшафтів. Термінологічний словник / Г. Б. Гладун, Т. О. Бойко, Л. М. Стрельчук. — [Вид 3-тє доп.] — Херсон : Гринь Д. С., 2015. — 232 с.

24. Гладун Г. Б. Лісові меліорації : термінологічний словник / Г. Б. Гладун. — [2-ге вид., доп.]. — Харків : Нове слово, 2008. — 244 с.

25. Кучерявий В. П. Фітомеліорація : навч. посіб. / В. П. Кучерявий. — Львів : Світ, 2003. — 540 с.

26. Лісові меліорації : підруч. / [О. І. Пилипенко [та ін.] ; за ред. В. Ю. Юхновського. — Київ : Аграрна освіта, 2010. — 282 с.

27. Назаренко І. І. Ґрунтознавство. Термінологічний словник з Ґрунтознавства та географії Ґрунтів [Електронний ресурс] / І. І. Назаренко, С. М. Польчина, В. А. Нікорич. — Режим доступу: http://geoknigi.com/book_view.php?id=775.

28. Російсько-український словник найбільш поширених термінів з курсу загального Ґрунтознавства / [М. І. Лактіонов, І. В. Карпенко, В. В. Дегтярьов, В. О. Малюга] ; Харк. держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. — Харків, 1992. — 32 с.

29. Російсько-український словник : у 4 т. / [Ред. кол.: П. Ю. Гриценко (голова), І. С. Гнатюк (заст. голови), С. І. Головащук, В. В. Жайворонок та ін.]. — К. : Знання, 2011–2014. — (Академічні словники).

30. Словник української мови : в 11 т. / [колект. авторів, за ред. І. К. Білодіда] ; АН УРСР. Ін-т мовознавства. — Т. 1–11. — К. : Наук. думка, 1970—1980.

31. Словник української мови : у 20 т. — Т. 1—6 (А — КВАРТА) [Електронний ресурс] // Національна академія наук України. — Режим доступу : <http://lcoip.ulif.org.ua/ExpIS/>.

32. Термінологічний словник з питань Ґрунтознавства, агрохімії і меліорації Ґрунтів / [редкол: гол. ред. В. В. Медведєв ; ред. А. Д. Міхновська [та ін.] / Ін-т Ґрунтознавства та агрохімії ім. О. Н. Соколовського УААН. — Харків, 1998. — 80 с.

33. Тлумачний словник з агроґрунтознавства / [укл. М. І. Лактіонов, В. В. Дегтярьов, В. О. Малюга, Т. М. Лактіонова; за ред. М. І. Лактіонова, Т. М. Лактіонової] ; Харк. держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. — Харків, 1998. — 75 с.

34. Українська мова: Енциклопедія / [Редкол. : Русанівський В. М., (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін.]. — [2-ге вид., випр. і доп.]. — К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.

35. Українські підручники. § 48. Болота. Штучні водойми [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrmap.su/uk-g6/781.html>.

УДК 316:811.161.2

Я. В. Синєгуб

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

До питання про класифікацію української соціологічної термінології

Синєгуб Я. В. До питання про класифікацію української соціологічної термінології. Ця стаття є спробою обґрунтувати засади тематичної класифікації українських соціологічних термінів, визначити принципи їх системного упорядкування. У статті виділено й проаналізовано 9 тематичних груп на позначення соціологічних найменувань. Розмежовано поняття лексико-семантичної та тематичної груп. У галузевій термінології соціологічні терміни позначають елементи, відношення та особливості відповідної терміносистеми. Їх можна поділити на ряд узагальнювальних тематичних найменувань категорійних наукових понять: явищ, процесів, ознак, властивостей, здатностей.

Ключові слова: соціологічний термін, тематична група, класифікація, українська соціологічна терміносистема.

Синєгуб Я. В. К вопросу о классификации украинской социологической терминологии.

Данная статья является попыткой обосновать принципы тематической классификации украинских социологических терминов, определить принципы их системного упорядочения. В статье выделено и проанализировано 9 тематических групп для обозначения социологических наименований. Разграничены понятия лексико-семантической и тематической групп. В отраслевой терминологии социологические термины обозначают элементы, отношения и особенности соответствующей терминотематической системы. Их можно разделить на ряд обобщающих тематических наименований категориальных научных понятий: явлений, процессов, признаков, свойств, способностей.

Ключевые слова: социологический термин, тематическая группа, классификация, украинская социологическая терминотематическая система.

Siniegbub Y. V. On the question of the classification of Ukrainian sociological terminology. This article is an attempt to substantiate the principles of the thematic classification of Ukrainian sociological terms, defining the principles of their systematic ordering. The article highlights and analyzes 9 thematic groups for the designation of sociological names. The notion of lexical-semantic and thematic group is distinguished. In branch terminology sociological terms denote elements, attitudes and features of the corresponding terminology system. They can be divided into a number of generalized thematic names of categorical scientific concepts: phenomena, processes, attributes, properties, abilities. The selected thematic groups of the studied terms are the most typical representatives of the systematic ordering of Ukrainian sociological terminological units, whose meaningful categorization is subordinated to the general laws of the language. The Ukrainian sociological terminology system, as well as any other industry terminology, is open and dynamic, as evidenced by the activity of the emergence of new terminology on the designation of relevant industry concepts.

Key words: sociological term, thematic group, classification, Ukrainian sociological terminology system.

У сучасному вітчизняному мовознавстві зростає необхідність унормування галузевих термінів, що обґрунтовано державним статусом української мови. Загальна характеристика українського термінознавства кінця ХХ – початку ХХІ ст. подається в наукових працях Т. Р. Кияка, І. М. Кочан, Г. М. Мацюк, Л. П. Полюги, Т. І. Панько, Л. А. Симоненко та інших термінологів. Класифікаційні ознаки українських галузевих терміносистем докладно розглядалися в дисертаційних дослідженнях: Н. П. Книшенко (термінологія дорожнього будівництва) [5], Г. К. Барвіцької (термінологія обліку й аудиту) [2], Т. В. Лепехи (судово-медична термінологія) [7], О. В. Чорної (податкова термінологія) [14] та інших лінгвістів.

Соціологічна термінологія як цілісна мовна підсистема не була предметом спеціального лінгвістичного дослідження, а отже в сучасній україністиці немає наукових праць, у яких би детально розглядалися питання тематичної класифікації українських соціологічних термінів, що дає підстави говорити про **актуальність** теми цього дослідження. Подана стаття є спробою обґрунтувати засади тематичної класифікації українських соціологічних термінів, визначити принципи їх системного впорядкування. **Мета статті** – аналіз предметно-поняттєвого аспекту українських соціологічних термінів, їхня класифікація за тематичними групами. **Об'єкт дослідження** – українська соціологічна термінологія. **Предмет дослідження** – українські соціологічні терміни. **Джерельна база дослідження** – загальнономовні й галузеві словники та підручники із соціології.

Упродовж останніх років в українській лінгвістичній науці переважає думка про необхідність системного вивчення термінології як складника словникового фонду загальнонародної мови. Системність лексики закладена в лінгвістичній природі слова, оскільки словесний знак, що є основним типом номінативних знаків, поєднує дві основні семіологічні функції – уподібнення й розрізнення, передаючи в мові не лише відмінності, але й тотожності, на підставі яких у системі мови виформовуються окремі класи,

угруповання та ряди слів [10:10]. На думку А. П. Критенка, система мови складається принаймні з трьох окремих великих систем – фонетичної, граматичної і лексичної, із яких найбільшою, найголовнішою і найскладнішою є лексична система [6:198]. Остання існує за певними законами, характерними для будь-якої природної терміносистеми: вона є відкритою й поповнюється на всіх етапах свого розвитку. Лексична системність виявляється в сукупності слів, об'єднаних у тематичні групи на основі спільності означуваних словами реалій [8:223]. Одним із показників системності галузевої термінологіки виступає наявність тематичних чи лексико-семантичних груп.

У сучасному мовознавстві нерідко ці поняття ототожнюють. Так, у «Словнику лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича та І. С. Олійника, *семантична група* кваліфікується як підгрупа слів у межах однієї частини мови, які об'єднані спільністю значень, а *тематична група* як ряд слів, які об'єднуються спільністю родових значень, тобто слова, які називають різновиди одного й того ряду предметів: назви птахів, квітів, мінералів [4:55].

Тематичне групування лексики ґрунтується на внутрішніх зв'язках між предметами і явищами дійсності й зумовлене насамперед предметно-логічними ознаками. Тематичні об'єднання в галузевій терміносистемі можуть мати у своєму складі по кілька ядерних (основних) лексико-семантичних груп, а їхні одиниці характеризуються чіткою диференціацією ознак [13:177].

Тематичне групування слів впливає з усвідомленого групування явищ об'єктивної дійсності, у складі яких виділяються логічно окреслені ширші або вужчі їх кола, поєднані між собою спільними ознаками. Кожна група таких слів пов'язана спільними значеннєвими прикметами, за якими ці слова співвідносяться як складники тематичної цілісності [2:55].

Ф. П. Філін, розрізняючи поняття *лексико-семантичні* і *тематичні групи*, зазначає, що останнім часом словниковий склад мови вважають системою різних лексико-семантичних груп, але під цими групами розуміють зовсім інші явища:

об'єднання слів на основі спільності граматично-семантичних значень, спільності значень словотвірних засобів та ін. [12:227]. На його думку, лексико-семантичні групи слів – це власне мовні одиниці, продукт історичного розвитку тієї чи іншої мови. Слова, виражаючи свої значення, у рамках однієї лексико-семантичної групи водночас стають пов'язаними між собою відношеннями, які не байдужі для їхніх власних значень. Це відношення синонімії, антонімії, різних уточнень тощо [12:237–238].

Тематичні групи – це об'єднання слів, в основу яких покладена класифікація самих предметів і явищ. Ф. П. Філін виділив два типи тематичних груп: 1) тематико-мовні (тематико-семантичні) – на підставі предметно-поняттєвого взаємозв'язку за родовим поняттям; 2) тематико-мовленнєві (ситуативні) – на підставі взаємозв'язку зі сферами застосування мови [12:232].

У словнику О. С. Ахманової *семантична група* – це 1) слова в межах певної частини мови, об'єднані спільним значенням: любов, ненависть, довір'я, недовір'я, доброзичливість, заздрість; 2) слова, об'єднані спільністю значення, безвідносно до частини мови. *Тематична група* – це 1) те саме, що й лексична серія: тематична група предметів домашнього вжитку; тематична група кольору; 2) ряд слів, який за своїм основним (стрижневим) значенням належить до того самого семантичного поля: хоробрий, сміливий, відважний, мужній, безстрашний тощо [1:113].

В енциклопедії «Українська мова» йдеться лише про лексико-семантичну групу. Вона виводиться із лексико-семантичного поля – групи слів зі спільною гіперсемою: Лексико-семантичні поля розпадаються семантично на ще тісніші об'єднання – лексико-семантичні групи. Так, у темпоральному лексико-семантичному полі можна виділити назви точних (секунда, хвилина, година, доба, тиждень, рік, століття) і неточних (час, пора, епоха, ера тощо) відтінків часу, назви частин доби, пір року, місяців, днів тижня та ін. У межах лексико-семантичних груп виділяють мінімальні семантичні об'єднання, побудовані на відношеннях синонімії, антонімії, конверсії і гіпонімії [ЕУМ: 283].

Л. М. Васильєв вважає, що терміном «лексико-семантична група» можна позначати будь-який семантичний клас слів (лексем), об'єднаних хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою (або хоча б одним спільним семантичним множителем). До тематичної групи, як зазначає дослідник, слід відносити лише такі класи слів, які поєднуються однією типовою ситуацією чи темою (пор. такі теми, як «транспорт», «спорт», «магазин», «театр» тощо), але спільна (ядерна) сема для них є не обов'язковою [3:110].

О. О. Реформатський виводить поняття

лексико-семантичної групи з поняття «термінологічного поля». Під термінологічним полем дослідник розуміє семантичне поле, одержане на поняттєвій, а не на лінгвістичній основі, що забезпечує той чи інший склад лексико-семантичної групи в певній синхронії розвитку суспільства та мови [9:51].

Д. М. Шмельов підкреслює, що, відображаючи ті чи інші відрізки дійсності, слова, дійсно, пов'язані між собою, як взаємопов'язані і явища самої дійсності, що ними відображаються. Завдяки цим «позамовним» зв'язкам слова об'єднуються в групи, котрі можна назвати тематичними [15:13]. Г. А. Уфимцева розрізняє окремо лексико-семантичні та предметні групи, відзначаючи той факт, що в межах таких груп термінологічні одиниці можуть вивчатися в усіх їхніх формах і значеннях [11:189].

У європейській лінгвістиці оформлення понять семантичної системи пов'язано з іменами Т. Остгоффа, В. Порцига, Й. Тріра. Предметом дослідження останнього були, зокрема, поняттєві і словесні поля. Поняттєвому (концептуальному) полю, за Й. Тріром, у мові відповідає лексичне поле, мовне поле знаків. Словесне поле, на його думку, покриває поняттєве. Й. Трір досліджує питання від поняття до слова й аналізує групу слів через поняття, тотожне значенню, тобто вчений уперше диференціював поняття семантичного та поняттєвого полів. Автор передбачав повний паралелізм між планом змісту і планом вираження, що стало його основною помилкою [16:5].

Найглибше теорію лексико-семантичної групи подав Л. Вайсгербер, який взяв за основу не значення самих слів, а поняття, яким відповідають ті чи інші поля. Він називає лексико-семантичну групу мовним полем, що співвідноситься із семантичною системою мови, а тематичні групи узгоджуються з поняттями зовнішнього світу. Л. Вайсгербер виходив не з мовного матеріалу, а з абстрактного членування мови на поняттєві сфери, на які, стверджував він, накладається вся лексика. Мовні поля, тобто лексико-семантичні групи, дослідник відмежував від тематичних предметних груп. Перші, на його переконання, співвідносяться із семантичною системою мови, а другі – із зовнішнім світом [17:185].

Ми виходимо з розуміння тематичної групи як сукупності терміноодиниць, об'єднаних однією темою. У галузевій термінології соціологічні терміни позначають елементи, відношення та особливості відповідної терміносистеми. Їх можна поділити на ряд узагальнювальних тематичних найменувань категорійних наукових понять: явищ, процесів, ознак, властивостей, здатностей. У зв'язку з тим, що базовою категорійною тріадою соціології є людина – спільнота – суспільство, виділяємо такі тематичні групи соціологічних

термінів:

1. Назви соціально-філософських та загальнометодологічних категорій соціології: *базис* [СЕ: 39], *соціалізм* [Примуш: 142], *цивілізація* [Волович: 676], *влада* [Бухтеев: 5], *державна* [Ржепец.: 31], *потреби* [СЕ: 297], *реформа* [Бухтеев: 25], *мета* [БКС: 174], *культура* [СР: 60], *ідеологія* [БМ: 9], *мораль* [Ржепец.: 36], *народ* [Сірій: 80], *праця* [Примуш: 431], *людина* [СР: 63], *діяльність* [СР: 27], *комунізм* [Бухтеев: 15] та ін.

2. Назви соціальних спільнот, відносин та соціальної структури: *соціальна система* [БКС: 250-251], *соціальний інститут* [Волович: 204], *соціальна організація* [СЕ: 261], *соціальний контроль* [БКС: 263-264], *соціальні дії* [БКС: 256], *соціальні відносини* [БКС: 267], *соціальна сфера* [БКС: 296-297], *соціальний зв'язок* [СР: 37], *соціальний факт* [БКС: 266], *соціальна спільнота* [Волович: 591], *соціальна група* [СЕ: 91], *сусільство* [Волович: 620-621], *соціальний проширок* [Кохан: 46], *соціальний шар* [Бухтеев: 34], *особистість* [Волович: 373], *соціальна страта* [БКС: 285] та ін.

3. Назви, що розкривають сутність соціальних процесів та соціального розвитку: *соціальний процес* [СЕ: 309], *соціалізація* [Волович: 479], *соціальна мобільність* [БКС: 258], *соціальна інтеграція* [СР: 44], *соціальний конфлікт* [БКС: 251], *соціальна дезорганізація* [БКС: 71], *соціальний прогрес* [СЕ: 304], *соціальна дія* [БКС: 256], *соціальний рух* [СЕ: 320], *соціальна самоорганізація* [БКС: 245], *соціальний розвиток* [БКС: 266], *соціальна інновація* [СЕ: 157], *соціальне відчуження* [Волович: 72-73], *соціальний протест* [СЕ: 306], *соціальна комунікація* [СЕ: 142] та ін.

4. Назви соціальних характеристик, властивостей, здатностей: *соціальна активність* [БКС: 15], *соціальний вік* [Волович: 74], *соціальна відповідальність* [БКС: 256], *соціальна ерозія* [БКС: 99], *соціальний екстремізм* [СЕ: 123], *соціальна ентропія* [БКС: 98], *соціальна ефективність* [СЕ: 135], *соціальний ідеал* [СЕ: 147], *соціальний імунітет* [СЕ: 153], *соціальна нерівність* [СЕ: 251], *соціальна патологія* [БКС: 209-210], *соціальна амбівалентність* [БКС: 16], *соціальна безпека* [Волович: 42-43], *соціальна властивість* [Волович: 83], *соціальна культура* [Волович: 275-276] та ін.

5. Назви галузей соціології, суміжних дисциплін: *промислова соціологія* [СЕ: 305], *соціальна статистика* [БКС: 260], *соціологія культури* [БКС: 273], *соціологія села* [БКС: 275], *соціологія міста* [БКС: 273], *соціологія праці* [БКС: 274], *соціологія молоді* [БКС: 273-274], *соціологія книги* [Волович: 538], *соціологія політики* [БКС: 274], *екосоціологія* [Волович: 150], *соціологія українознавства* [БКС: 276], *соціологія спорту* [СЕ: 372], *вікова соціологія* [Волович: 528], *соціологія професій* [Примуш: 439], *соціологія науки*

[Волович: 559], *лінгвістична соціологія* [Ржепец.: 35-36] та ін.

6. Назви, що відображають особливості дослідження соціологічних явищ: *питання-фільтр* [Кохан: 101], *дисперсійний аналіз* [БКС: 17], *пошукове спостереження* [Городян.: 551], *інтервальна змінна* [Волович: 190], *номінальна шкала* [БКС: 332], *вторинний аналіз* [СЕ: 23], *поштове анкетування* [СЕ: 30], *вибірковий метод* [СЕ: 59], *описове дослідження* [Білоус: 33], *нестандартизоване інтерв'ю* [Кохан: 102], *телефонне опитування* [Волович: 365], *оперативне соціологічне дослідження (ОСД)* [СЕ: 255], *лонгитюдне дослідження* [Примуш: 563], *порівняльний метод* [Танчин: 346], *соціометричний метод* [Сірій: 156], *валідність соціологічної інформації* [Волович: 52] та ін.

7. Назви понять, що розкривають характер використання соціологічних знань: *соціальне проектування* [СР: 85], *соціальне прогнозування* [СЕ: 349], *соціальне планування* [СЕ: 279], *соціальна технологія* [СЕ: 348], *соціологічний діагноз* [СЕ: 107], *соціальна експертиза* [СЕ: 121], *соціальне передбачення* [СЕ: 273], *соціальне програмування* [СЕ: 303], *соціальне замовлення* [СЕ: 348], *соціальне управління* [СЕ: 349], *соціальний захист* [БКС: 263], *соціальні послуги* [СЕ: 353], *соціальні програми* [Волович: 506], *соціальні гарантії* [Волович: 91], *соціальна карта* [БКС: 258], *державні соціальні стандарти* [СЕ: 101] та ін.

8. Назви на позначення наукових напрямків, концепцій та шкіл у соціології: *географічна школа в соціології* [Сірій: 214], *теорія соціального обміну* [Волович: 632], *мікросоціологія* [БКС: 163], *мікросоціологія* [БКС: 178], *соціальний дарвінізм* [Волович: 493], *теорія раціонального вибору* [Волович: 631], *соціометрія* [Волович: 583], *феноменологічна соціологія* [БКС: 314], *постмодерністська соціальна теорія* [Волович: 407], *франкфуртська школа* [БКС: 319-320], *етнометодологія* [Волович: 165], *соціобіологія* [Волович: 507], *доктрина людських відносин* [БКС: 86], *теорія соціальної установки* [Черниш: 479], *спеціальні соціологічні теорії середнього рівня* [БМ: 6], *мезосоціологія* [Кохан: 7] та ін.

9. Назви соціальних явищ та станів: *соціальна розбалансованість* [СЕ: 318], *соціальне самопочуття* [СЕ: 349], *соціальні цінності* [БКС: 330], *соціальна напруженість* [БКС: 258], *соціальний час* [БКС: 266], *соціальний міф* [СЕ: 235], *соціальний ризик* [БКС: 266], *соціальний настрій* [СЕ: 247], *соціальна атомізація* [БКС: 27], *соціальна безпека* [БКС: 30], *соціальний агрегат* [Волович: 5], *соціальна аномія* [Волович: 25], *соціальне ексклюзія* [СЕ: 340], *соціальна мімікрія* [СЕ: 341], *соціальна інтеграція* [Волович: 206-207], *соціальна катастрофа* [Волович: 228-229],

соціальна утопія [БКС: 312] та ін.

Зауважимо, що тематичні групи розрізняються не лише за денотативною співвіднесеністю. Вони також дозволяють установити різноструктурність соціологічних термінів, їх кількісну та якісну неоднорідність.

Відношення всередині виділених тематичних груп можуть бути доповнювальними, уточнювальними, а зв'язок між ними здійснюється шляхом перетину всього кола значень однієї групи з колом значень інших груп або за посередництвом різноманітних семантичних зв'язків одного члена групи з термінами, що не входять до цієї групи.

Деякі з досліджуваних соціологічних термінів полісемічні. Найбільше таких термінів (60%) зафіксовано в складі тематичних груп «Назви соціальних явищ та станів» та «Назви властивостей, характеристик, здатностей». Пор., наприклад: *соціальний інтерес* – 1) особлива форма існування та вияву суспільного інтересу; 2) вираження соціальних потреб суб'єкта (індивіда, групи, класу, нації, народу), через його місце (статус) у системі соціальних відносин та взаємодій з приводу умов та засобів задоволення цих потреб [Волович: 217–218]. А також *соціальне життя* – 1) компонент суспільного життя; 2) сукупність різноманітних форм спільної діяльності людей, спрямованої на

забезпечення умов і засобів їх існування, реалізації потреб, інтересів, цінностей; вияв, відтворення та утвердження соціальних характеристик індивідів і спільнот [Волович: 174]. Такими є і *декласованість* – 1) утрата індивідом чи соціальною групою основних класових ознак, своєї попередньої соціальної позиції; 2) переміщення індивіда чи соціальної групи на нижчий щабель соціально-класової структури суспільства [БКС: 72]; *аристократія* – 1) форма державного правління, за якої влада належить представникам родової знаті; 2) вищий прошарок привілейованого стану в рабовласницьких чи феодалських суспільствах [БКС: 25] та ін.

Отже, українська соціологічна термінологія – це сукупність взаємопов'язаних елементів, організованих на основі мовних і позамовних зв'язків у тематичні групи. Виділені тематичні групи досліджених термінів є найбільш типовими репрезентантами системного впорядкування українських соціологічних терміноодиноць, значеннєва категоризація яких підпорядкована загальним законам мови. Українська соціологічна терміносистема, як і будь-яка інша галузева термінологія, є відкритою та динамічною, про що свідчить активність виникнення нових терміноназв на позначення відповідних галузевих понять.

Перелік умовних позначень

Білоус – В.С. Білоус Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях.: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2002. – 140 с.

БКС – Біленький Є.А., Козловець М.А., Саух І.В. Соціологія: словник термінів і понять. Київ - 2006. – 337с.

БМ – Є.В. Болотіна, Мішура В.Б. Соціологія: тематичний глосарій для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форми навчання – Краматорськ: ДДМА, 2007. – 48с.

Бухтеев – Стислий словник соціологічних термінів. Автор-укладач Бухтеев М.І. – Донецьк: "Норд Комп'ютер", 2007 – 38с.

Волович – Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад. В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін. – К.: Український центр духовної культури – 1998. – 783с.

Городян. - Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів /За ред. В.Г. Городяненка – К.: Видавничий дім "Академія", 2002. – 560 с.

ЕУМ – Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. – 752с.

Кохан – Тематичний словник-довідник з соціології / За ред. В.В. Кохана; укл.: А. Александровська, С. Буга, Ю. Ткачук та ін. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 112с.

Примуш – М.В. Примуш Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: ВД "Професіонал", 2004. – 592с.

Ржепець. – Л.А. Ржепецький Громадянознавство у системі шкільної освіти України: Навч. посіб. М.: Вид-во МФ на УКМА, 2001. – 48 с.

СЕ – Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко К.: Академвидав, 2008. – 456с.

Сірий – Є.В. Сірий Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії /Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

СП – Соболев В.О., Рущенко І.П. Словник з соціології. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999 – 112с.

Танчин – І.З. Танчин Соціологія: навч. посібник / І.З. Танчин. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351с.

Черниш – Н. Черниш Соціологія. Курс лекцій. Львів. нац. ун-тет імені Івана Франка 4-е вид., перероб. і доп. – Л.: Кальварія, 2004. – 543с.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 605 с.
2. Барвіцька Г. К. Формування української термінології обліку та аудиту: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Г. К. Барвіцька – К. : Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2014. – 197 с.
3. Васильев Л. М. Теория семантических полей /Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105 – 113.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.
5. Книщенко Н. П. Українська дорожно-будівельна термінологія: структура і семантичні відношення: автореф. дис.

- ... канд. філол. наук, спец.: 10.02.01 – українська мова / Н. П. Книщенко. – Х., 2013. – 20 с.
6. Критенко А. П. Тематичні групи слів і синонімія / А. П. Критенко // Слов'янське мовознавство. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Вип. 4. – С. 198 – 211.
7. Лепеха Т. В. Лексико-семантичні та словотвірні-структурні особливості судово-медичної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. В. Лепеха – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
8. Плотников Б. А. Основы семасиологии / Б. А. Плотников – Минск : Высшая школа, 1984. – 223 с.
9. Реформатский А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский ; под ред. В. А. Виноградова. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 536 с.
10. Саяхова Л. С. Лексика как система и методика её усвоения / Л. С. Саяхова – Уфа : Изд-во Башкирского ун-та, 1979. – 88 с.
11. Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 240с.
12. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания / Ф. П. Филин – М. : Наука, 1982. – 336 с.
13. Халіновська Л. А. Тематичні групи лексики на позначення назв літальних апаратів в українській мові / Л. А. Халіновська // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VIII / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2009 – С.176–179.
14. Чорна О. В. Українська термінологія податкової сфери: структура, функціонування, формування: автореф. дис. ... канд. філол. наук, спец.: 10.02.01 - українська мова / О. В. Чорна. – К., 2009. – 20с.
15. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики: уч. пособ. для студ. высш. уч. завед. / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280с.
16. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. – Heidelberg, 1931.
17. Weisigerber L. Gruidzge der inhaltbezogenen Grammatik. – Dьsseldorf, 1962.

УДК 811.161.2

В. Г. Сухенко

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Нормативність і надмірність у сучасній українській мові

Сухенко В. Г. Нормативність і надмірність у сучасній українській мові. У статті проаналізовано поняття надмірності в українській мові. Когнітивний підхід дав змогу виявити позитивну конотацію досліджуваного явища, розглянути його як джерело виразності, образності, розвитку експресивності та емотивності мовних засобів. Звернено увагу на такі вияви надмірності, як тавтологія й плеоназм, наголошено на їхній відмінності. Розкрито причини й функціональні особливості надмірності, розглянуто випадки її вживання в усному та писемному мовленні, узагальнено результати спостережень.
Ключові слова: нормативність, надмірність, тавтологія, плеоназм, експресивність, багатослів'я, мовна компетентність.

Сухенко В. Г. Нормативность и избыточность в современном украинском языке. В статье проанализировано понятие избыточности в украинском языке. Когнитивный подход позволил выявить положительную коннотацию исследуемого явления, рассмотреть его как источник выразительности, образности, развития экспрессивности и эмотивности языковых средств. Обращено внимание на такие проявления избыточности, как тавтология и плеоназм, отмечено их различие. Раскрыты причины и функциональные особенности избыточности, рассмотрены случаи ее употребления в устной и письменной речи, обобщены результаты наблюдений.
Ключевые слова: нормативность, избыточность, тавтология, плеоназм, экспрессивность, многословие, языковая компетентность.

Sukhenko V. G. Normativity and redundancy in the modern Ukrainian language. In the article the concept of redundancy in the Ukrainian language is analyzed. The use of words without taking into account their meaning is the most common violation of this requirement. The inability of the speaker to express his opinion accurately appears in such a defect as speech excess. However, it can be useful, as it promotes expression and eliminates "obstacles" in perceptions of information, makes it possible to clarify it. The cognitive approach has allowed to reveal a positive connotation of the investigated phenomenon, to consider it as a source of expressiveness, imagery and the emotionality of language means. The analyzed phenomenon of redundancy in the Ukrainian language is considered as an unintentional repetition of linguistic units, as a functional tautology and as a normative redundancy. The article focuses on such manifestations of redundancy as tautology and pleonasm, emphasizing their difference. The reasons and functional features of redundancy are also disclosed, cases of its use in oral and written speech are considered, the results of observations are generalized.
Key words: normativity, redundancy, tautology, pleonasm, expression, verbosity, linguistic competence.

Унормування української мови – одна з актуальних лінгвістичних проблем. Важливість

питання становлення літературної норми, обґрунтування принципів її системності та функціональної доцільності для високорозвинених мов є безсумнівною, адже, за світовими критеріями, саме унормованість і стильова диференціація

національної мови свідчать про її культурний статус.

Кожна одиниця мови має зміст і містить інформацію, обсяг якої залежить від характеру, розміру й самостійності цієї одиниці. Але не завжди обсяг інформації виправданий, а наявні елементи не є надлишковими. У зв'язку з цим убачаємо за необхідне розглянути поняття надмірності, яке по-різному трактують на сучасному етапі.

Теоретичні основи нормувальних процесів у мові аналізували вітчизняні й зарубіжні науковці: О. Ахманова, Л. Баранникова, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, А. Коваль, Е. Косеріу, С. Ожегов, Є. Петрищева, М. Пилинський, В. Русанівський, О. Селіванова, З. Терлак, З. Франко, О. Черемська, Г. Яворська та ін.

Норма – об'єднувальний і зміцнювальний елемент складної структури літературної мови на всіх етапах її розвитку. Завдяки нормі формується літературна мова як упорядкована система, консолідується мовний національний простір [2:12]. Як і будь-який живий організм, мова постійно розвивається, удосконалюється, тому норми можуть змінюватися, що не завжди відбивається в лінгвістичних працях. Динаміка мовної норми залежить від екстралінгвальних чинників та передбачає як традиційне відтворення мовних одиниць, визначених практикою як правильних, так і фіксацію постійно породжуваних у процесі живої комунікації мовних явищ, які орієнтовані і на систему, і на реалізований зразок.

Точність вираження думки є однією з важливих ознак культури мови. Уживання слів без урахування їхнього значення – найтипніше порушення цієї вимоги. Невміння мовця точно висловити свою думку виявляється також у такій ваді, як мовленнєва надмірність, або багатослів'я.

У науковій літературі поняття надмірності отримало різноманітні термінологічні найменування: надмірність / надлишковість, плеоназм, тавтологія, надспецифікація, гіперхарактеризація, семантичне дублювання тощо. Сьогодні існує багато досліджень явища надмірності, розглянуто її види – лексичну, синтагматичну, парадигматичну, граматичну надмірність, також виділяють фонетичну, графічну, конвенціональну, синтаксичну, семантичну тощо. Різні аспекти проблеми реалізації надмірності в мові стали предметом дослідження у вітчизняному мовознавстві (О. Галич, В. Васильченко, І. Качуровський, А. Коваль, Л. Мацько та ін.). Зокрема плеоназм як прояв дії закону мовної надмірності розглянула В. В. Коломійцева, плеоназм і тавтологію в діловому мовленні досліджувала Л. А. Кулішенко, семантичний плеоназм у художньому тексті аналізувала О. В. Книш, надмірність у діалогічному мовленні –

Н. В. Шульжук, В. С. Роговий розкрив семантичну надмірність (гіперхарактеризацію) тощо.

Надмірність у широкому розумінні вчені тлумачать як наявність двох і більше знаків для передавання одного й того ж граматичного чи семантичного змісту в системі мови. В усному мовленні завжди існує надмірність, адже неминучими є повторення окремих слів, словосполучень, мовних штампів, вставних конструкцій тощо. Під час спілкування саме надмірність дає змогу виділити головне, суттєве, сконцентрувати увагу на інформації; вона є засобом оптимізації мовної діяльності та більш успішного досягнення цілей спілкування під час реалізації комунікативної функції мови, гарантує адекватне сприймання повідомлення.

Явище мовної надмірності притаманне всім рівням мови. Наприклад, на фонетичному рівні надмірність може проявлятися в невимушеному повторі звука, на морфемному рівні реалізується у вигляді зайвих афіксів, на стилістично-синтаксичному рівні – у вигляді повтору, плеоназму, тавтології, на граматичному – у дублюванні часових конструкцій відповідними темпоральними словами тощо.

Мовна надмірність найчастіше виявляється у вживанні слів і словосполучень, які не мають жодного смислового навантаження: надлишковість канцелярської лексики, невиправдані повтори (*користь від використання; забезпечити безпеку; продублювати двічі; працювали мовчки, без слів; повний анилаг; реальна дійсність*). Досить часто трапляються конструкції з прихованою тавтологією, комбінація яких сьогодні закріпилася в мові: *VIP-персона* (Very Important Person або VIP (англ. дуже важлива персона) – людина, що має персональні привілеї, пільги завдяки своєму високому становищу, багатству або славнозвісності); *мережа Інтернет* (Інтернет – Всесвітня комп'ютерна мережа, що слугує основою для поширених засобів обміну інформацією); *бібліотека книжок* (бібліотека – більш або менш значна кількість книжок, спеціально дібраних для читання, наукової роботи, з метою колекціонування) тощо. Яскраво виражена надмірність у словосполученнях *відомий в усьому світі* (закони логіки не дозволяють нам розмірковувати про половину світу), *народний фольклор* (англ. folk-lore, букв. – народна мудрість; народне знання), *місцеві аборигени* (абориген – це корінний житель країни або місцевості) тощо, однак фрази є досить розповсюдженими в навчальній літературі.

Відхилення від мовних норм часто створюють синтаксичні сполучення, що містять іншомовні слова (*прейскурант цін, пам'ятний сувенір, вільна вакансія, невикористані резерви, внутрішній інтер'єр, дитина-вундеркінд*). Їх уживання свідчить про те, що мовець не розуміє точного сенсу

запозиченого слова.

Більшість дослідників вважають, що мовна надмірність переважніше мову, позбавляючи її однозначності. Термін «надмірність» може ввести в оману, оскільки прикметник «надмірний» синонімічний слову «зайвий», а тому створюється ілюзія уведення негативної оцінки в термінологічний апарат. Насправді надмірність може бути корисною, оскільки вона сприяє експресивності й усуває «перешкоди» в сприйнятті інформації, дає змогу її уточнити, виділити головне.

Поширеним виявом надмірності в мовленні, що полягає в мимовільному або навмисному формальному чи смисловому дублюванні елементів повідомлення, є тавтологія. Розрізняють формально-граматичну (повторення спільнокореневих слів) і семантичну тавтологію (повторення слів з однаковим значенням) [3:597]. Тавтологію, на відміну від плеоназму (гр. *πλεονασμός* – надмірність), не розглядають як стилістичний прийом або вияв системних явищ мови, вона здебільшого є результатом недостатнього рівня грамотності й культури мовців або парадоксального мислення.

Плеоназм – явище мовної системи й мовлення, репрезентоване надмірною кількістю граматичного й лексичного забезпечення змісту повідомлення; це завжди осмислена додаткова експресивна, емоційна конотація. Плеоназм є виявом мовної надмірності, яким керуються координація підмета з присудком або граматичне узгодження у флективних мовах, дублювання просторових відношень при дієслівному керуванні, семантичне узгодження, множинне заперечення, мовна синонімія, повтори тощо [3:466].

Тавтологічна надмірність найчастіше можлива, коли сам процес і мета (друга дія) сприймаються як ідентичні (*почав його будити, щоб він прокинувся*) або ж за умови виділення надмірного аспекту номінованої ситуації (*про все подумав в умі; плакала гіркими сльозами*). Тавтологія поділяється на помилкову, що вживається в просторіччі (*хвороба хворого, зиму зимувати*), і стилістичну, яка є засобом створення експресивності й переважно властива фразеології мови (*німа німота, жити своїм життям, усяка всячина, їсти поїдом, сидьма сидіти, святая святих, дзвонити в усі дзвони, пропадати пропадом* тощо). Одиниці такого типу мають структуру, сформовану з настановою. Їхньою характерною ознакою є специфіка форми. Тавтологію також слід відмежовувати від повторів, які мають сенс і не дублюють смислових елементів повідомлення (*з уст в уста; око за око, зуб за зуб; палець об палець не вдарити*). Тож від образних тавтологізмів потрібно відрізнити тавтологічну помилку – ненавмисне використання повтору (*намалювати*

малюнок, сьогоднішній день, зробити роботу), – що свідчить про низький рівень володіння мовою.

Як було зазначено, лінгвістичний статус надмірності, зокрема тавтології й плеоназму, оцінюють різнопланово. Підручники й лінгвістичні словники кваліфікують її з точки зору логіки й загальних норм як логічну помилку мови. Однак у художніх творах вияв надмірності відображає систему стилістичних і семантичних засобів, що їх використовують письменники для експресивно-емотивної та інформативної семантизації: *Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий* (Т. Шевченко). *Вічний революціонер – / Дух, що тіло реве до бою, / Рве за поступ, щастя й волю, – / Він живе, він ще не вмер* (І. Франко). *На кричаний крик мій – мовчазне мовчання... / Я прагну спочатку почути ячання. / І все світу розум поставлю на чати – / Я хочу спочатку початок почати...* (І. Драч). Надмірність елементів тексту надає образіві сильнішого звучання, забезпечує надійність зв'язку, точність та переконливість міркування, створює стилістичний ефект, у той же час вимагає від реципієнта активної співучасті в процесі реконструкції змісту.

У художніх творах різних періодів спостерігаємо надуживання мовних засобів, що реалізується в повторах на рівні макроструктури (фабульні збіги) та мікроструктури тексту (семантичні повтори, гра слів, нагромадження синонімічних виразів): *Бридка шмарката відлига. Бридкі відлигові люди* (І. Карпа). *А їм якісь інструктори з інструкцій / Читали інструктивний інструктаж* (О. Ірванець). Надмірність є суттєвою характеристикою будь-якого тексту природної мови, що стає механізмом гарантування адекватного сприймання інформації, надає комунікативному акту більшої надійності [1:140].

Майже всім текстам, незалежно від стилю та жанру, притаманна надмірність, яка сприяє експресивності й уточненню інформації. Швидкі зміни в суспільстві зумовлюють впровадження нових стандартів породження повідомлень, відхилення від норм їхнього вербального оформлення. Це стосується й рекламних текстів, які стали репрезентативними складниками сучасної соціальної комунікації: *«ціни наряджені – знижки заряджені», «суперціна – супередина»* (реклама мережі магазинів «Comfy») [4:740–741]. Тавтологічні елементи в коротких текстах привертають увагу, зацікавлюють, наголошують на інформації та сприяють виникненню новотворів.

Слід пам'ятати й про виправдані повторення спільнокореневих слів (*розмовна мова, словник інішомовних слів, чорні чорнила, біла білизна, загадати загадку, зупинитися на зупинці* тощо). Тавтологія в таких словосполученнях неминуха,

адже спроба її уникнути буде невдалою та вплине на зміст інформації.

Отже, фактично будь-яке повідомлення містить надмірність, що є властивою ознакою висловлювання. Проаналізоване явище надмірності в українській мові варто розглядати як ненавмисний повтор лінгвістичних одиниць (однак він є помилковим і пов'язаний з некомпетентністю мовця), як функціональну тавтологію (є необхідною в мові та ініційована спеціальним завданням) і як нормативну надмірність (тобто

неминучу й обумовлену системою мови). Відсутність надмірності вимагала б від читача або слухача значної сконцентрованості уваги, щоб слідкувати за думкою автора.

Сьогодні варто ввести в обіг термін на позначення мовної надмірності, який би не мав негативної конотації. У перспективі вбачаємо дослідження й впровадження другої лінгвістичної одиниці, що найбільш повно відображала б сутність аналізованого явища.

Література

1. Книш О. В. Надмірність як засіб організації постмодерністського тексту / О. В. Книш // Наук. праці Кам'янець-Поділь. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Філологічні науки / [редкол.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2012. – Вип. 30. – С. 140–143.
2. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т. А. Коць. – К. : Логос, 2010. – 303 с.
3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. Сухенко В. Мова і суспільство: взаємодія і розвиток / В. Сухенко // Лексикографія та лексикологія в началото на ХХІ в. Доклади от Седмата межд. конф. по лексикография и лексикология (София, 15–16 октомври 2015 г.). – София : Изд. на БАН «Проф. Марин Дринов», 2016. – С. 732–740.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Сучасні літературознавчі дослідження як досвід рецепції ідей класичної філологічної науки

УДК 82.09

Н. І. Астрахан

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Теоретична поетика О. О. Потебні як чинник сучасної теорії літературного твору

Астрахан Н. І. Теоретична поетика О. О. Потебні як чинник сучасної теорії літературного твору.

У статті аналізуються основні положення психолінгвістичної концепції О. О. Потебні з погляду їх актуальності для сучасного літературознавства в плані становлення та еволюції теорії літературного твору. Здійснюється спроба аналізу ідей «Теоретичної поетики» в контексті основних напрямів розвитку літературознавчої думки ХХ та початку ХХІ століття, на тлі методологічних пошуків літературознавства. Акцентується наявний в концепції О. О. Потебні потенціал міждисциплінарної взаємодії, який не суперечить загальній філологічній підпорядкованості наукової творчості вченого.

Ключові слова: літературний твір, художній образ, слово, цілісність літературного твору, концепція літературно-художньої творчості, гносеологічна функція літератури, методологія літературознавства.

Астрахан Н. И. Теоретическая поэтика А. А. Потебни как фактор становления современной теории литературного произведения. В статье анализируются основные положения психолингвистической концепции А. А. Потебни с точки зрения их актуальности для современного литературоведения в плане становления и эволюции теории литературного произведения. Осуществляется попытка анализа идей «Теоретической поэтики» в контексте основных направлений развития литературоведческой мысли ХХ – начала ХХІ века, на фоне методологических поисков литературоведения. Акцентируется имеющийся в концепции А. А. Потебни потенциал междисциплинарного взаимодействия, не противоречащий общей филологической подчиненности научного творчества ученого.

Ключевые слова: литературное произведение, художественный образ, слово, целостность литературного произведения, концепция литературно-художественного творчества, гносеологическая функция литературы, методология литературоведения.

Astrakhan N. I. Theoretical Poetics of A. A. Potebnia as a Factor in the Contemporary Theory of Literary Work. The article analyzes the main provisions of A. A. Potebni's psycholinguistic concept from the point of view of their relevance for contemporary literary studies in terms of formation and evolution of the theory of literary work. An attempt is being made to analyze the ideas of «Theoretical Poetics» in the context of the main directions of development of the literary thought of the 20th and the beginning of the 21st century, against the background of methodological searches of literary studies. The potential of interdisciplinary interaction, which does not contradict the general philological subordination of scientific creativity of the scientist, is emphasized in the ideas of A. A. Potebnia.

Particular attention is paid to the structural analogy of the word – artistic image – a literary work, which becomes the basis of the concept of literary and artistic creativity proposed by scientists. In accordance with this concept, literary and artistic creativity is considered to be an important factor in the development of mankind, the tool of which is speech, and its method is artistic and poetic thinking. The man involved in the process of creativity, appears as a subject opened to the infinity of knowledge going in the space of the word art.

Key words: literary work, artistic image, word, integrity of a literary work, concept of literary and artistic creation, epistemological function of literature, methodology of literary studies.

Психолінгвістична концепція О. О. Потебні, покладена в основу книги «Думка та мова» (1862), робіт, умовно об'єднаних у межах «Теоретичної поетики» [4], сприймається як визначальний фактор здійснення сучасної теоретико-літературної концептуалізації феномену літературного твору [5]. Саме Потебня зробив перші кроки у напрямку теоретичного осмислення «поетичного твору» в просторі предметно-об'єктної сфери літературознавства, можливо, тому, що його

дослідницькі інтенції були принципово ширшими за вузькодисциплінарну підпорядкованість. Розглядаючи проблеми взаємоузгодженого розвитку мислення та мовлення, вчений вже у другій половині ХІХ століття виходив на той рівень узагальнення, філософсько-антропологічної та культурологічної зацікавленості, який став характерним для гуманітаристики у столітті ХХ, в період появи численних інтердисциплінарних досліджень та формування мета-дисциплін [9]. І водночас не втрачав філологічної специфіки своїх наукових розвідок, неначе готуючи ґрунт для

сучасного усвідомлення філології як внутрішньої форми будь-якого знання [8:311–312].

Одне з вихідних положень теоретико-літературної концепції Потебні полягає у визнанні за художнім твором «самостійного буття»: «Мистецтво є мовою художника, і як засобом слова неможливо передати іншому своїй думки, а можна лише пробудити у ньому його власну, так неможливо її повідомити й у творі мистецтва; тому зміст цього останнього (коли він закінчений) розвивається вже не у митці, а в розуміючих... Сутність, сила такого твору не в тому, що мав на увазі під ним автор, а в тому, як він діє на читача чи глядача, отже, у невичерпному можливому його змісті» [4:30]. Погляд на мистецтво як особливу мову, що надбудовується над природною, розкриваючи її атрибутивні властивості у горизонті якісно нових можливостей; акцентація діалогічної природи, комунікативної сутності авторського творення та читачького відтворення; визначення параметрів спільної роботи учасників естетичної комунікації над розширенням значення та поглибленням смислів у процесі художнього духовно-інтелектуального освоєння світу; увага до розуміння як підґрунтя художньо-естетичної діяльності, усвідомлення нескінченності його розгортання – ось неповний перелік векторів конкретизації закладеної в процитованому фрагменті думки, тією чи іншою мірою реалізованих у просторі літературознавчих та суміжних із ними гуманітарних дисциплін. У контексті наукових праць Потебні ретроспективно відчитуються не лише концептуальні перетини з майбутніми формальними, структурально-семіотичними, рецептивними, онтологічними теоріями літературного твору, а й з феноменологією, філософською герменевтикою та філософією діалогу як методологіями сучасних гуманітарних досліджень.

Уявлення про те, що у літературного твору є певний час «життя», зумовлений «гнучністю образу», «силою внутрішньої форми», завдяки яким виявляється можливим вкладення нового смислу, прирощення значення у порівнянні з буквального, вело до розуміння не лише відносної (тобто химерної) «вічності» твору, а й до думки про зміну масштабу часу, необхідну для розуміння феномену літературного твору. Цей феномен розкривається вповні у межах «великого часу» (поняття М. М. Бахтіна), який у свою чергу може бути зіставлений ще з «більшим» часом, актуалізуючи проблему цілісності культурогенезу, єдності людства, меж взаєморозуміння по-різному локалізованих у часі та просторі його представників, кордонів функціонування мистецтва як простору діалогу суб'єктів буття.

Аналогія між словом та поетичним (літературним) твором виростає з паралелі між

мовою та мистецтвом, роль якого у становленні людства, з погляду Потебні, є не периферійно-факультативною, а визначально-необхідною. Розвиток мови і мистецтва здійснюється як еволюція думки, свідомості, постійний рух від фіксації чуттєвого образу, зверненого до цілісного сприйняття, до його осмислення, що кожного разу відбувається на новому мисленнєвому рівні, не відмінюючи цілісного бачення образу, але поступово змінюючи його. У просторі літературного твору окремі образи утворюють цілісну картину світу, що не підміняє собою візію реальності, але формує її, відбиваючи водночас характеристики самої можливості «бачити», притаманної суб'єктам творення та відтворення. Картина світу постійно уточнюється і в процесі переходу від одного твору до іншого в межах творчості одного автора, літературної епохи, традиції, жанру, і в межах руху від однієї рецепції до другої.

Особливого значення в контексті розгортання цього процесу набуває інтерпретація літературного твору, оскільки вона встановлює зв'язок між картиною світу та буттєвими смислами, залишаючись водночас особистісною, прив'язаною до точки зору певного суб'єкта з його унікальною локалізацією у часі й просторі, та інтерсуб'єктивно зорієнтованою на перевірку в ході діалогу з іншим, потенційно – з усіма іншими суб'єктами. У цьому плані подібна амбівалентна орієнтація інтерпретації відповідає складній діалектиці універсального та унікального (загального / особного), який підпорядковане спів-буття людей у світі.

Референтність літературного твору щодо реальної дійсності робить створювану ним поетичну картину світу актуальною не лише для автора, але й для інших, так само як артикульовані твором смисли, естетично перевірені феноменом художньої цілісності, виявляються значущими для всіх. Ситуація ж конфлікту інтерпретацій, про яку говорив П. Рікер, лише підкреслює зв'язок кожної конкретної інтерпретації кожного окремого літературного твору не лише з особистісною історією – історією суб'єкта, що направляє інтерпретацію, віднаходячи себе в її результаті, але й зі спільною історією, культурогенезом в цілому. Адже протиріччя між «археологією суб'єкта» та «телеологією суб'єкта», ретроспективною чи перспективною інтерпретаційною стратегією, про яку писав П. Рікер у праці «Конфлікт інтерпретацій» [6], лише вказує на проблему цілісності людства та його культурного шляху, що передбачає спільне минуле, теперішнє та майбутнє.

Теоретичні ідеї Потебні мали на меті побачити поступ думки, відбиток розвитку свідомості в просторі конкретного слова, художнього образу, поетичного (літературного) твору. При цьому відкриття подібності структури кожного з цих

трьох взаємопов'язаних феноменів передбачало розгорнутість процесу їх теоретичного осмислення і у простір минулого (внутрішня форма як опора на найближче етимологічне значення, порівняння, через яке здійснюється процес пізнання [4:127], прив'язка до попереднього етапу осмислення явища, що називається / зображується / художньо досліджується), і у простір майбутнього, яке неможливо спрогнозувати точно, але вектор якого вже визначений (значення, що приречене на постійне зміщення, уточнення, розширення). Рух думки дослідника в цьому стосунку був відповідним тим процесам омовлення – представлення – осмислення, з якими він пов'язував розвиток слова (мови), художнього образу (мистецтва й зокрема літератури), поетичного твору (душевного світу митця), тобто виявлявся феноменологічно обгрунтованим.

Теперішнє ж у контексті таких міркувань поставало як момент невпинного переходу від бачення до мислення й навпаки, від відомого до невідомого й у зворотньому напрямку, від почуття до думки – й нового рівня відчуттів та рефлексій, від слухання та говоріння – до розуміння й узагальнення – процесу, що «йде без кінця і назад, і вперед» [4:123]. Тобто теперішнє виявлялось моментом творчості, що дозволяє додати до своїх історичних витоків «дещо таке, що у них не містилось» [4:48], необхідним етапом продукування нового у тому чи іншому аспекті мислєдїяльності (поняття Г. П. Щедровицького).

В цьому плані літературний твір постає як простір взаємозв'язку минулого, теперішнього та майбутнього, перетин особистісної та загальнолюдської історії творчого зростання, інструментом якого виступає мова, методом – мистецтво, а метою – людина, наділена здатністю творити себе і світ, досягаючи подієвої повноти та буттєвої гармонії. Власне, літературний твір сьогодні визначається як такий, що репрезентує спільну для всіх людей ситуацію «я-в-світі» [7] і окреслює параметри такої повноти і гармонії завдяки феномену художньої цілісності [1]. На думку Потебні, в процесі створення та від-творення літературного твору відбувається особистісно значуща, присутня зміна накопиченого суб'єктом «запасу думок», що стосуються певного «кола споріднених явищ», суб'єктивні процеси пізнання, скеровані на світ, об'єктивуються у художньому слові, образі, поетичному творі. Така об'єктивація дозволяє подивитися на твір як певний «об'єкт» та «предмет» [4:128], побачити у ньому своєрідну художню модель, яка репрезентує водночас світ, на який скероване пізнання, та суб'єкта, що це пізнання здійснює. А також зіставити статичну тексту з динамікою творчих та відтворювальних процесів.

Складниками літературного твору як пізнавального акту, на думку Потебні, виступають певний запас знання, досвіду, який потребує осмислення (А), питання, яким задається автор (х), й дещо спільне між одним та другим, що виявляється в процесі порівняння х з А й може бути позначене як *a* (на тій підставі, що *a* відкривається в А, віднаходиться в ньому в результаті художнього пізнання): «...будь-який поетичний твір може бути підведений під формулу не рівняння математичного, при якому обидві урівнювані частини дійсно рівні між собою, а порівняння. Те спільне *a*, яке ми щоразу знаходимо між вперше пізнаваним та пізнаним, називається *засобом порівняння*, або, інакше, *знаком*. *Знак є* для нас те, що вказує на значення. Те, що ми називаємо у слові *представленням*, у поетичному творі *образом*, може бути назване *знаком значення*» [4:129]. Отже, знакова природа літературного твору й його метафорична сутність (адже в основі кожної метафори лежить порівняння) відкривають полюс художнього та естетичного, як сказав би Р. Інгарден та його послідовники зі школи рецептивної естетики, апелюють до раціонально-аналітичного відчитання значення знака та до цілісно-емоційного споглядання зверненого до органів чуття зображення. При цьому у визначенні твору мова йде про онтологічно значуще запитання, що стоїть за процесом творчості, актуальне водночас і для автора, й для читача, який рухається від одного складника твору до іншого у зворотньому напрямі, дзеркальному відображенні, маючи на увазі свій власний досвід.

Потебня піднімає проблему цілісності твору, спираючись на ідеї В. Гумбольдта, відповідно до яких самозречена зосередженість поета на будь-якому предметі здатна відкрити перед читачем цілий світ, що характеризується єдністю та цільністю й постає як результат творчої діяльності самого читача [4:35–36]. Сучасна теорія художньої цілісності, представлена зокрема у роботах М. М. Гіршмана, знаменує новий етап осмислення окреслених проблем: літературний твір характеризується як напружена єдність матеріального (текст) та ідеального (поетичний світ) полюсів, діалектична суперечність між якими знімається завдяки феномену стилю як взаємозв'язку всіх елементів форми та змісту в єдності художнього світу. Стиль визначається як форма авторської присутності в творі, його носієм є ритм, що відбиває динаміку становлення, розгортання та завершення художньої цілісності. Ця динаміка характеризує як процес авторського творення, так і читацького від-творення. Розмірковуючи над співвіднесенням частини та цілого в межах цілісності літературного твору, М. М. Гіршман має на увазі не лише герменевтичний парадокс народження цілого

раніше частини, але й думки Потебні про зіставність структури слова, образу та твору в цілому. Це дає можливість досліднику визначити твір як нове слово про світ та образ світу, а з іншого боку – побачити у кожному слові та образі відбиток твору як художнього цілого, його «естетичної сутності та специфіки»: «семантичним центром слова як художньо значущого елемента є світ і смисл твору, а твір при цьому виявляється новим, індивідуально створеним словом, що вперше називає те, що до цього не мало імені» [2:63]. Це означає також, що певне слово чи образ можуть репрезентувати цілий твір та роботу думки, що стоїть за ним, у межах будь-якого іншого контексту, намічаючи шляхи формування цілісності, що виходить за межі окремого твору в широкий простір культурогенезу.

В теоретичній концепції Потебні твір постає як наділений особливими можливостями, що стосуються передусім прискорення процесу мислення, а також, як би ми сказали сьогодні, нарощування обсягів інформації, її стиснення та концентрованого вираження: «...поетична діяльність (думки) є одним з головних важелів ускладнення людської думки та збільшення швидкості її руху. Перед людиною знаходиться світ, з одного боку, нескінченний в широчінь, у просторі, а з іншого – нескінченний у глибину, нескінченний за кількістю спостережень, які можна зробити на найбільш обмеженому просторі, дивляючись в один і той самий предмет... Мистецтво взагалі, й зокрема поезія, намагається звести різноманітні явища до порівняно невеликої кількості знаків або образів й ним досягається збільшення значущості мисленневих комплексів, що входять у нашу свідомість» [4:110]. Виникає враження, що подібні міркування вченого виходять за межі його епохи, стають дотичними до проблематики сучасності й майбутнього, коли способи обробки, засвоєння, передачі інформації не лише від суб'єкта до суб'єкта в межах певного часо-просторового континууму, але й поверх часових та технологічних бар'єрів стануть нагальними завданнями, потребуючи найскорішого вирішення. Так Потебня акцентує роль літературного твору, літератури (поезії в широкому сенсі цього слова) в осмисленні та передачі загальнолюдського досвіду.

Роботу прискорення думки та концентрації її вираження у процесі поетичного мислення вчений

порівнює із алгебраїчним узагальненням конкретних величин і сам вдається до відповідних символів та формул, даючи визначення поетичному твору. Такий хід думки відповідає міркуванням Ю. М. Лотмана про відносність гносеологічних перешкод між так званими «точними» та «неточними» науковими дисциплінами, необхідність їх взаємодоповнення та продуктивну можливість перекодування інформації, винайдені в просторі точної дисципліни, понятійною мовою неточної й навпаки [3]. Більше того, Потебня переконаний, що немає суперечності між науковим та художнім пізнанням, яке повсякчас передує науковому, прокладаючи для нього шлях, адже там, де не вистачає «точного поняття», «виступає на сцену поетичний образ» [4:124]. Він стверджує необхідність гармонійної рівноваги між розгортанням поетичної та наукової пізнавальної діяльності, оскільки порушення такої рівноваги веде до страждання людини.

В контексті міркувань вченого постає концепція цілісного пізнання, в межах якого можуть співіснувати міфи й наука, мистецтво й релігія, сперечаючись про кордони, але не відмінюючи, не заперечуючи один одного [4:43]. Хоча такого роду міркування не позбавлені певного позитивістського пафосу, який виявляє себе також у виразному акценті на гносеологічній функції художньої літератури, він все ж таки далекий від абсолютизації наукового пізнання. Скоріше поетичне мислення виступає як певна універсальна пізнавальна поступка, оскільки сама мова диктує мистецтву закони просування вперед, й кожне слово існує за законами мистецтва, несе в собі актуальний чи втрачений образ.

Отже, теоретичні погляди О. О. Потебні можуть бути охарактеризовані як визначальні в плані формування сучасної теорії літературного твору, актуальні для різних напрямів розвитку літературознавчої думки у ХХ та на початку ХХІ століття, й водночас такі, що містять нерезалізований потенціал розвитку в контексті онтологічної та філософсько-антропологічної зацікавленості сучасної гуманітаристики, тяжіння літературознавства до міждисциплінарного синтезу, методологічного взаємодоповнення та співвіднесення результатів наукового та художнього пізнання.

Література

1. Гиршман М. М. Литературное произведение: теория и практика анализа / М. М. Гиршман. – М. : Высш. шк., 1991. – 160 с.
2. Гиршман М. М. Слово в художественной целостности литературного произведения // Литературное произведение: Теория художественной целостности / М. М. Гиршман. – [2-е изд., доп.] – М. : Языки славянских культур, 2007 – С. 62–68. – (Коммуникативные стратегии культуры).
3. Лотман Ю. М. Искусствознание и «точные методы» в современных зарубежных исследованиях // Об искусстве / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 2000. – С. 446–459.

4. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ ; М. : Изд. центр «Академия», 2003. – 384 с.
5. Рассказов Ю. С. Теоретическая поэтика литературного произведения [Электронный ресурс] / Ю. С. Рассказов. – Режим доступа : <http://www.proza.ru/2009/11/08/231>
6. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр ; [пер. с фр. и вступ. ст. И. Вдовиной]. — М. : КАНОН-пресс-Ц ; Кучково поле, 2002. — 624 с. — (Серия «Канон философии»).
7. Тюпа В. И. Анализ художественного текста / В. И. Тюпа. – М. : Академия, 2006. – 336 с.
8. Федоров В. В. Поэтический мир и творческое бытие // Проблемы поэтического бытия / В. В. Федоров. – Донецк : ДонНУ, 2008. – С. 309–396.
9. Фізер І. Психолінгвістична теорія Олександра Потебні: Метакритичне дослідження / І. Фізер ; [передм. І. Дзюби]. – К. : Обереги, 1996. – 192 с.

УДК 821.161.2:929:821.161.1:929Чехов].09

В. О. Борбунюк

Харківська державна академія дизайну і мистецтв

Українська чеховіана кінця XIX – початку XX ст.: Михайло і Марія Грушевські

Борбунюк В. О. Українська чеховіана кінця XIX – початку XX ст.: Михайло і Марія Грушевські.

У статті осмислюється літературно-критичний доробок Михайла і Марії Грушевських, пов'язаний із творчістю А. Чехова. Дослідження наглядно демонструє, що завдяки подружжю Грушевських українською культурною спільнотою був «присвоєний»/засвоєний один із найвизначніших загальнолюдських художніх здобутків – чеховський феномен, закладено підвалини розвитку українського чехознавства, накреслено перспективи для подальших досліджень. Український чеховський проект, започаткований Грушевськими, є не лише продовженням діалогу між двома культурами, але й одним із об'єднуючих культуротворчих чинників української нації.

Ключові слова: чеховіана, інтерпретація, контекст, літературно-критична спадщина, переклад.

Борбунюк В. А. Украинская чеховиана конца XIX – начала XX в.: Михаил и Мария Грушевские.

В статье осмысливается литературно-критическое наследие Михаила и Марии Грушевских, связанное с творчеством А. Чехова. Исследование наглядно демонстрирует, что благодаря супругам Грушевским украинская культурная общественность «присвоила»/усвоила одно из наиболее выдающихся общечеловеческих художественных достижений – чеховский феномен, ими были заложены основы украинского чеховедения, намечены перспективы дальнейших исследований. Украинский чеховский проект, начатый Грушевскими, был и остаётся не только продолжением диалога между двумя культурами, но и одним из объединяющих культуротворческих факторов украинской нации.

Ключевые слова: чеховиана, интерпретация, контекст, литературно-критическое наследие, перевод.

Borbunyk V. O. Ukrainian Chekhovian of the end of the XIX – early XX centuries: Mikhail and Mariya Grushevsky. The article describes the works of Mariya and Mykhaylo Grushevsky, related to the work of A. Chekhov, translation and scientific and critical reflection of his works on the pages of "Literary and scientific journal". It was shown that translations of M. Grushevsky were performed at a high professional level in line with the new requirements for the translation technology of the early twentieth century, which increased attention to the purity and correctness of the Ukrainian language. The Chekhov knowledge activity of Grushevsky testifies to the soundness of philological training, profound knowledge of the subject under discussion, tolerance and constructiveness of the assessments. The research clearly demonstrates that thanks to Mykhaylo and Mariya Grushevsky, the Ukrainian nation was "conquered" / mastered one of the most prominent human cultural achievements - the Chekhov phenomenon, the foundations of the development of Ukrainian Chechen studies, the prospects for further research. The Ukrainian Chekhov project, initiated by Mykhaylo and Mariya Grushevsky, was and remains not only a continuation of the dialogue between the two cultures, but also one of the unifying cultural cultivating factors of the Ukrainian nation.

Key words: association, interpretation, context, literary-critical heritage, translation.

У вітчизняному академічному просторі дискусій про стан сучасного українського чехознавства на кшталт «Український шекспірівський проект – бути чи не бути?» [15] не виникає. Це пов'язано, насамперед, із станом наукових студій творчості А. Чехова, тим значним внеском у розвиток сучасного чехознавства, який роблять українські літературознавці

(А. Головачова, В. Звиняцьковський, І. Лосієвський, Н. Нікіпелова, Я. Поліщук, В. Силантьєва, Т. Шеховцова та ін. [4; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 26; 27; 28]) і музеєзнавці (зокрема, співробітники Будинку-музею А. П. Чехова у м. Суми), а також відлунням традицій Чеховських читань у Ялті в рамках інших Міжнародних конференцій, які проводяться в Україні, неослабним інтересом до творів письменника з боку українського театру – модерними

театральними проектами, що сприяють, своєю чергою, появи численних театральних рецензій і наукових розвідок на цю тему. Між тим, проблеми українського «чеховського» проекту все ж існують. Насамперед, це не просто сповільненість (як шекспірівських), а взагалі відсутність кваліфікованого перекладу творів письменника українською мовою, у тому числі Повного зібрання творів і листів у 30 томах (рос. Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. М. : Наука, 1974–1983). Однак своє право на власного україномовного А. Чехова Україна заявила ще наприкінці XIX століття спільними зусиллями подружжя Грушевських. Цей промовистий історико-філологічний дискурс, без сумніву, знімає питання, чи потрібен український Чехов сьогодні.

Дотепер проблема витоків українського чехознавства, внеску Михайла і Марії Грушевських у популяризацію творчості російського письменника в Україні, закладення ними підвалин вивчення творчості А. Чехова у вітчизняному літературознавстві залишалася поза увагою дослідників. Наявні розвідки про історію рецепції А. Чехова українською критикою мають пізніші хронологічні межі, тому у центрі уваги – рецепція творчості А. Чехова М. Рильським, Л. Мосендзою та П. Загребельним. Як наслідок, відстежуючи критичну рецепцію А. Чехова в її розвитку, дослідник залишає імена Грушевських за рамками свого ґрунтовного дослідження [13:64]. Так само «губиться» чехознавчий доробок М. Грушевського і в спеціальних нечисельних дослідженнях його літературно-критичної спадщини [2; 24]. Внесок в українську чеховіану М. Грушевської взагалі залишився у затінку заслуг чоловіка. Її чеховські переклади з моменту першого друку жодного разу не републікувалися. У радянському літературознавстві треба було мати «наукову мужність» (вислів Т. Шмігера), щоб згадати ім'я М. Грушевської у тогочасному політико-літературному дискурсі навіть як «антирадянського» перекладача (докладніше про це див: [29]). Новітнім поштовхом до вивчення теми «М. Грушевський – літературний критик» стало видання у 2008 році окремого тому літературно-критичної спадщини письменника, який було сформовано із статей, розпоршених по малодоступних для широкого загалу періодичних виданнях. Увійшли до нього і чеховські роботи. Однак після републікації вони все ще не введені у сучасний науковий дискурс. Вважаємо, настав час заповнити лакуни в історії української інтелектуальної думки.

Метою нашої розвідки є аналіз доробку Марії і Михайла Грушевських, пов'язаного з літературною творчістю А. Чехова, перекладом і науково-критичним осмисленням його творів на сторінках «Літературно-наукового вістника» (тут і далі у

назві журналу збережено оригінальний правопис. – В.Б.).

Хронологія публікацій чеховських творів у «Літературно-науковому вістнику» першого львівського періоду видання (січень 1898 – грудень 1906) виглядала наступним чином: 1898 рік. Т. II – «Мужики»; 1899 рік. Т. V – «З дрібних оповідань Антона Чехова»: «Свідомий переступник» («Злоумышленник»), «Твір штуки» («Произведение искусства»), «Плутанина» («Канитель»), «Віст» («Винт»), «Журба» («Тоска»), «Дома» («Дома»), «Івасько» («Ванька»); 1899 рік. Т. VII – «Мое жите», оповідання провінціаліста («Моя жизнь»); 1902 рік. Т. XIX – «З гуморесок А. Чехова»: «Вилізло шило з мішка» («Шило в мешке»), «Кінське назвисько» («Лошадина фамилия»), «Мнюх» («Налим»), «Книга зажалень» («Жалобная книга»), «Мислитель» («Мыслитель»), «Ордер» («Орден»), «Обмова» («Клевета»). Наголосимо, що всі переклади чеховських творів для «Літературно-наукового вістника» були зроблені Марією Грушевською.

Публікація «Мужиків» супроводжувалася переднім словом М. Грушевського. Вивчаючи обставини створення його літературно-критичних публікацій, дослідники вказують, що їх реалізації сприяли дві основні причини – суспільна потреба і зацікавлення самого автора [2:XV]. Не дивно, що чеховських «Мужиків» М. Грушевський-критик оцінює, перш за все, з точки зору суспільної корисності, співвідносячи свій аналітичний аналіз з реальним життям. Того ж-таки 1898 року у четвертому тому «Літературно-наукового вістника» він дав більш розлогий коментар чеховських здобутків, розмістивши у розділі «Із чужих літератур» розвідку під назвою «Новини російської літератури: Л. Толстой; Чехов; Боборикін; Мамін Сибиряк і інші „сибиряки“; Потапенко; Микулич; Горкій; ювілей Белінського» [6]. Заключною чеховською публікацією М. Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вістника» став відгук на смерть письменника у 1904 році.

Однак «чеховський проект» «Літературно-наукового вістника» був би неповним без згадки про ще одну публікацію, яка відноситься до 1902 року. У сімнадцятому тому за вказаний рік поміж іншими повідомленнями рубрики «Хроніка і бібліографія» редакція часопису опублікувала «Признанє А. Чехова» (збережена орфографія першоджерела. – В.Б.). Це був перекладений українською мовою лист А. Чехова до А. Кримського, який супроводжувався короткою передмовою. Подаємо текст публікації повністю: «Пані М. Грушевська вислала Чехову через московського професора Кримського свої українсько-руські переклади його писань. На те Чехов одписав Кримському (по російськи, розуміється): „Щиро дякую за прислані переклади

моїх творів. Будьте ласкаві, одпишіть д. Грушевській, що, наскільки я розумію, переклади вона поробила дуже добре; коли б я знав її адрес, то поспішився б подякувати їй самій. Бажаю Вам усього гарного. Щиро Вас шануючий – А. Чехов. 21/XI 1901“» [19:27]. Даний лист був републікований у перекладі на російську мову у Повному зібранні творів і листів А. Чехова у 30 томах. Саме на нього дослідники, як правило, посилалися у розвідках на тему «Чехов і Україна». Між тим, поза увагою науковців залишалася мета оприлюднення приватного листа на сторінках українського часопису. На перший погляд, редакція лише доводила до відома читачів думку самого автора про опубліковані впродовж 1898 – 1899 років у «Літературно-науковому вістнику» повісті «Мужики», «Моє життя» та низку оповідань. Однак, якщо розглянути першодрук у контексті інших публікацій «Хроніки і бібліографії», то приватний чеховський лист набуває додаткового суспільного змісту. У 1902 році редакція продовжувала відстоювати свою позицію щодо права на існування часописів українською мовою і свого у тому числі. У 1901 році «Літературно-науковий вістник» було заборонено у Росії. Щодо правдивих мотивів заборони редакція часопису губилася у догадках. За версією, оприлюдненою І. Франком, ініціатива заборони «вийшла не від цензурного „відомства“, а стала наслідком «посторонніх впливів» (розрядка відповідно до першодруку. – В.Б.) [16:38]. Для редакції це було тим більш вразливо, оскільки часопис створювався «під фірмою наукового товариства, щоб відразу поставити його здалека від партійних суперечок і біжучої політики» [16:38]. Поставленої на момент заснування мети – «здобути для нового видання доступ у Росію» – редакції вдалось досягти, хоча розмір розповсюдження там був невеликий, за словами І. Франко, «ледве 150 передплатників» [16:38–39]. Апеляцією до А. Чехова спростовувалася, зокрема, думка кореспондента «Биржевых ведомостей», наведена у тому ж таки розділі «Хроніка і бібліографія», про те, що «після Шевченка по українськи пишуть самі лиш нездари („бездарности“), що погубили мову Шевченка» [19:27]. Лист А. Чехова свідчив на користь редакції. У контексті ж сучасного вітчизняного літературознавства зроблене сто п'ятнадцять років тому «признане А. Чехова» дає нові «свідчення», зокрема, про непересічну роль перекладачки Марії Грушевської і редактора часопису Михайла Грушевського в історії української літературної критики і перекладознавства взагалі, та чехознавства, зокрема.

У 1902 році на сторінках львівського часопису буде надрукована чергова добірка чеховських оповідань. Можливо, через те, що у журнальному

форматі А. Чехов уже «не уміщався» (у листі до М. Грушевського І. Франко якось писав: «На Чехова лишилося 3 ½ аркуші – не знаю, чи вміститься» [18:137]), у 1904 році ще за життя письменника накладом Українсько-руської видавничої спілки у Львові видається книга оповідань А. Чехова «Змора». Збірка нараховувала рекордну для того часу кількість чеховських творів в українському перекладі – дев'ятнадцять. Її особливістю був солідний об'єм – двісті сторінок – і передмова М. Грушевської, яка цього разу виступала не лише в якості перекладача, а також як літературний критик. На сьогодні книга «Змора» відноситься до рідкісних і зберігається у відповідних відділах бібліотек.

Переклади М. Грушевської мають неабияку цінність і представляють інтерес не лише для вузького кола спеціалістів, а й для широкого загалу читачів. Вони виконані на високому професійному рівні у руслі тих нових вимог до перекладацької техніки початку ХХ ст., що посилювали увагу до чистоти й оригінальності української мови, яка у двох імперіях зазнавала сильного впливу інших мов (найбільше польської та російської). Порівняймо, наприклад, переклад оповідання «Маска», зроблений М. Грушевською, з оригіналом: «Мущина встав, випростував ся і зірвав з себе маску. Відслонивши своє п'яне лице й поглянувши по всіх, він упав на фотель любуючись зробленим ним вражієм і радісно зареготав ся. А вражіння було дійсно незвичайне. Всі інтелігенти змішані переглянулись між собою і поблідли, деякі почали шкробатись в голову. Евстрат Спиридонич кахикнув, як чоловік, що несподівано зробив велику дурницю. В авантурнику всі пізнали місцевого міліонера, фабриканта, діничного почесного горожанина Пятигорова, знаного зі скандалів, добродійности, і як се нераз говорилось у місцевій часописи, – любовю до освіти» (правопис і пунктуація згідно з першоджерелом. – В. Б.) [21:38]. У А. Чехова: «Мужчина поднялся, вытянулся во весь рост и сорвал с себя маску. Открыв свое пьяное лицо и поглядев на всех, любуясь произведенным эффектом, он упал в кресло и радостно захохотал. А впечатление, действительно, произвел он необыкновенное. Все интеллигенты растерянно переглянулись и побледнели, некоторые почесали затылки. Евстрат Спиридонич крикнул, как человек, сделавший нечаянно большую глупость. В буяне все узнали местного миллионера, фабриканта, потомственного почетного гражданина Пятигорова, известного своими скандалами, благотворительностью и, как не раз говорилось в местном вестнике, – любовью к просвещению» [23:88].

Ще більш позитивне враження від перекладів М. Грушевської, а також уявлення про історичні трансформаційні процеси в українській мові можна

отримати, порівнявши її відтворення чеховського тексту з українськими радянськими перекладами. Звернімось, наприклад, до перекладу оповідання «Маска», зробленого А. Хуторяном: «Мужчина підвівся, витягся на весь зріст і зірвав з себе маску. Відкривши своє п'яне обличчя й подивившись на всіх, милуючись справленим ефектом, він упав у крісло й радісно зареготав. А враження, справді, справив він незвичайне. Всі інтелігенти розгублено переглянулись і зблідли, деякі почухали потилиці. Євстрат Спиридонович крикнув, як людина, що зробила несподівано велику дурницю. У бешкетникові всі впізнали місцевого мільонера, фабриканта, потомственного почесного громадянина П'ятигорова, відомого своїми скандалами, благодійністю і, як не раз говорилося в місцевому віснику, любов'ю до освіти» [20:19].

Як бачимо, переклад М. Грушевської виявляє більшу відповідність оригіналові саме завдяки тому, що перекладачка уникає калькованого перекладу: *вражіння* замість *ефект* (эффект) (тут і далі у дужках подаємо чеховські відповідники російською мовою. – В. Б.), *фотель* замість *крісло* (кресло), *змішані переглянулись* замість *розгублено переглянулись* (растерянно переглянулись), *шкробатись в голову* замість *почухали потилиці* (почесали затылки), *кахікнув* замість *крикнув* (крикнул), *авантюжник* замість *бешкетник* (буян), *дідичний почесний горожанин* замість *потомственный почесный гражданин* (потомственный почетный гражданин), *знаний* замість *відомий* (известный), *добродійність* замість *благодійність* (благотворительность), *часопис* замість *вісник* (вестник). Проста і легка мова, увага до стилістичного забарвлення окремих слів дозволяють М. Грушевській зберегти навіть у перекладі трагікомізм ситуації, описаної А. Чеховим, не порушити індивідуальний авторський стиль. Варіант А. Хуторяна через уніфіковану українську мову, калькування переважної більшості слів може викликати сумніви у необхідності перекладу чеховських творів українською мовою взагалі. Цей невеликий приклад підкріплює думку сучасників, висловлену стосовно перекладів з інших мов: «Переклад д-ки М. Грушевської, мимо його високих стилістичних прикмет, визначається ще тим, що написаний мовою, однаково зрозумілою для читачів з Російської України й з Галичини. Перекладниця, отже, поставилась до сього завдання не формально, а поклала ще одну цеглину в той міст, що має з'єднати обидві частини української землі» [3:184]. Переклади М. Грушевської, таким чином, повністю відповідали двом найголовнішим критеріям, якими керувалась перекладознавча критика початку ХХ століття, визначаючи місце перекладного твору в системі національної літератури, – чистота української мови та вірність оригіналові.

Звернення до художньої системи А. Чехова, її тлумачення і сприйняття свідчать не тільки про шляхи розвитку літератури того чи іншого періоду, тієї чи іншої країни, а й про світогляд реципієнта – читача, критика, перекладача. Окремо слід звернутися також до питання про вплив дослідників на перекладознавчу позицію, середовище, у якому формувалась перекладознавчий талант. Як не раз було помічено, реалізуючи текст, автор свідомо чи несвідомо відзеркалюється у ньому, тому кожний текст так чи інакше є авторським відображенням (див.: [11]). Саме таким текстом-відображенням є передмова до книги оповідань «Змора», яка репрезентує своєрідну парадигму сприйняття й інтерпретації М. Грушевською чеховської творчості одночасно і як читачем, і як дослідником-перекладачем.

За задумом львівських видавців, поява книжки припадала «якраз на двадцятип'ятиліття літературної діяльності Антона Павловича Чехова», тому М. Грушевська вважала за необхідне повідомити читачам «кілька слів про нього і його творчість» [21:VII]. Оскільки біографія А. Чехова була відома тільки в найзагальніших рисах, з історією творчості «приходиться знайомитись тільки з його творів» [21:VII]. Достеменно не відомо, на чій праці орієнтувалася М. Грушевська у своєму критичному розборі. В українському літературознавстві другої половини ХІХ століття був широко розповсюджений біографічний принцип аналізу. Наприклад, львівський професор О. Огоновський (1833–1894) розглядав художній твір як прояв елементів біографії його автора, вважаючи саме цей принцип аналізу провідним. На нашу думку, у своєму чеховському дослідженні М. Грушевська тяжіє саме до такого аналізу.

За розвідками української дослідниці, виходило, що початок творчої діяльності А. Чехова слід рахувати від 1879 року, коли почали друкуватись його «дрібні гумористичні оповідання, підписувані псевдонімом „Чехонте“, в різних гумористичних часописах» [21:VII]. Зазначимо, що насправді перший друкований твір письменника датується березнем 1880 року. Однак символічно, що через цю фактологічну необізнаність українській збірці судилося бути першою і, за нашими даними, в силу непереборних обставин, єдиною прижиттєвою збіркою, присвяченою двадцятип'ятиліттю творчої діяльності письменника, принаймні в Україні. Надалі важливою віхою для чеховіани стане трагічний 1904 рік.

Були в українській біографічній версії ще деякі хронологічні неточності. Повідомлялося, наприклад, що в 1889 році, закінчивши медичний факультет і отримавши докторський ступінь, А. Чехов ніколи не займався лікарською практикою. Насправді, курс університету А. Чехов

закінчив у 1884 році і з того часу завжди мав лікарську практику. Обмовками на кшталт «подробниць з життя Чехова знаємо дуже мало» рясніла вся передмова. Ті ж відомості, які доводились до відома читача, містили дещо прямолінійні умовиводи. Наприклад, такі: «Оженившись з талановитою акторкою Кніпер, він став писати драми для славного аматорського театру в Москві (Художественный театр), де грає його жінка» [21:VIII] (мимоволі виникає аналогічна біографічна паралель із життя іншого подружжя: жінка, яка друкується у журналі, де за редактора її чоловік). Особливості чеховської проблематики та провідний настрій творчості письменника М. Грушевською було схарактеризовано так: «Вже в перших оповіданнях його пробивається песимістична нота і чим далі, тим вона кріпшає. Автор підчеркує сильно ненормальні, абсурдні сторони життя, так що при всій розкішній артистичності його твори гнетуть своєю безрадісністю. Згодом в них дається відчувати сильна, хоч неясна туга за ідеалом» [21:VIII – IX].

Авторка передмови заступається за А. Чехова перед М. Михайловським, спростовуючи його «закиди» щодо «рівнодушності й браку ідейності». На її думку, «з дуже малими виїмками всі твори Чехова містять в собі якусь глибшу гадку, а є й такі, і то з пізнішої доби, де автор займається головно певними ідейними питаннями» [21:IX]. Серед сильних сторін чеховської творчості, на думку М. Грушевської, значиться і незвичайно широкий «круг його образів», бо «автор обсервував і потрапив відчувати людське життя в найрізніших ситуаціях так, що більше всестороннього писателя не має, мабуть, ніяка література» [21:IX]. Дослідниця намагається назвати всіх найприкметніших чеховських героїв з «кожної суспільної верстви», що «представляють цілу галерею типів». Розмірковування М. Грушевської тяжіють до своєрідної класифікації, як от: *мужики* (від «тупо наївного мужика» («Свідомий переступник», «Мужики»), різних типів «добродушних собі людей і філософів в різних степенях» (мельник в «Моїм життю», тесля Єлізаров в «Яру») до «сільських елегантів і донжуанів» (Агафія, Єгер), *дрібні міщани*, «всякого рода купці», *духовенство* (від дяка до архієрея), *урядники* (від дрібних канцеляристів до прокурора), *народні учителі, учителі гімназії* (Человек в футляре), *професори університету* (Скучная история), *лікарі, артисти, звірята* (Каштанка, Білоголовий), «вкінці – великі артистичні образи природи» (пояснення в дужках відповідно до першоджерела, курсив наш. – В. Б.). Як бачимо, чеховські твори розглядаються з урахуванням їх цілісності, структурності, зв'язків один з одним. «І не можна сказати, – підсумовує авторка, – що в цій або в тій сфері Чехов чує себе ліпше чи гірше: він

всюди однаковий, всюди бистра обсервація, всюди тонке артистичне чуття великого артиста» [21:IX–X]. Закцентувала рецензентка увагу і на тих особливостях творчості письменника, які згодом у чехознавстві стануть загальноновизнаними – стислості викладу і відкритих фіналах: «І хоч як декотрі оповідання його короткі, то ніколи ця короткість не виходить їм на шкоду, вони всі повні, закінчені і майже всі дають далеку перспективу, дарма, що на так малій простороні» [21:IX].

З метою охарактеризувати «прикмети» таланту А. Чехова М. Грушевська з усього їй відомого 16-ти томного корпусу оповідань на свій розсуд обирає найрепрезентативніші. Такими стають, зокрема, «Свідомий переступник», «Нудьга», «В яру», «Мелюзга» («Дрібнота»), «Муж», «Мое життє». На жаль, аналіз обмежується стислим переказом змісту, однак викликає інтерес уже сама вибірка, тим більше, що у передмові згадуються не лише ті оповідання, які склали «Змору», завдяки чому контекст чеховської творчості значно розширюється.

До першодруку ж книги «Змору» увійшли наступні оповідання: «Змору» («Кошмар», 1886), «Тріумф» («Торжество победителя», 1883) «Панахида» («Панихида», 1886), «Маска» («Маска», 1884), «Прішибєєв» («Унтер Пришибєєв», 1885), «Твір штуки» («Произведение искусства», 1886), «З дневника заступника бухгалтера» («Из дневника помощника бухгалтера», 1883), «Віст» («Винт», 1884), «Плутанина» («Канитель», 1885), «Слідчий суддя» («Следователь», 1887), «Свідомий переступник» («Злоумышленник», 1885), «Журба» («Тоска», 1886), «Краса» («Красавицы», 1888), «Дома» («Дома», 1887), «Заклад» («Пари», 1889), «Без титулу» («Без заглавия», 1888), «Івасько» («Ванька», 1886), «На заслання» («В ссылке», 1892), «В яру» («В овраге», 1899). Оригінальні назви в дужках без зазначення року видання у більшості випадків були запропоновані самою перекладачкою, за винятком назв, співзвучних для обох мов, як, наприклад, «Панахида», «Маска», «Дома» тощо. Як бачимо, в основі не хронологічний принцип, а змістовний. Читач або дослідник, добре обізнаний з чеховською творчістю, зверне увагу, що всі оповідання, за винятком двох останніх, репрезентують 1880-ті роки. Характерно, що ті оповідання, з якими український читач був ознайомлений на сторінках часопису у 1902 році, в збірці не републікувалися. Її основу склали сім «дрібних оповідань Антона Чехова», перекладених і опублікованих у 1899 році. Можна припустити, що обираються найбільш репрезентативні, з погляду перекладача, оповідання, які доповнюють широку картину дійсності, висвітлену у повістях. У тодішніх умовах виховне завдання перекладу ставилось вище, ніж

пізнавальне. Узагальненим словом для характеристики змалюваної А. Чеховим картини життя не випадково стає «змора», тобто «виснаження», «кошмар».

Нагадаємо, що знайомство українського читача з творчістю А. Чехова мало «національні» особливості, розпочавшись не з гумористичних ранніх, а з серйозних творів зрілого письменника. Про «раннього» А. Чехова у передмові до «Мужиків» читачам стисло повідомлялось, що письменник належить до молодшої генерації в російській літературі, «до визначніших <...> репрезентантів разом з пок. Гаршиним і Володимиром Короленком» [22:9]. На думку автора передмови М. Грушевського, «дещо спільне внутрішнє також в'яже сих письменників, показуючи в них дітей одного покоління нашого нервового віку, виострених аналітиків і психологів, чутких на неправильності сучасного складу життя, на ті „кляті питання“ без відповіді, що насовує воно на кожнім кроці» [22:9]. «Як характеристичне для фізіономії автора», М. Грушевським відзначалось, що він «звідав особисто місце заслання для засуджених у Росії – острів Сахалін і описав його й жите засланців в формі подорожі – мемуара» [22:9]. Погляд А. Чехова на життя в цілому характеризувався як глибоко песимістичний: «<...> його увагу звертають звичайно негативні форми людського життя, прояви аномалії, що впливають з самих обставин і від людей, з людської дурноти, тривіальності, більш як злоби. Природа, дитяче жите, часто описуване автором, своєю несвідомою правдою дають контраст цьому людському нерозуму й тривіальності, на котрі автор недоліків, не вказує виходу. В деяких своїх утворах він дав невимовно прикрі в своїй невідрадності й безпорядності образи, і вони власне падають переважно на останні роки діяльності автора, що примітно все остріше бере життє в його аномаліях, – от як Палата № 6 (страшні непорядки в інститутах для божевільних), Сахалін і в решті – Мужики» [22:9–10].

Читачам переказувалась коротка історія критичної думки щодо «Мужиків». Зокрема зазначалось, що оповідання викликало «загальну сенсацію»: «Голоси критики поділились: одні піднесли реальність і талановитість сього сумного образу, що виступив як протест проти ідеалізування народного побуту у деяких народників, ідеалізовано шкодливого тим, що присипляло увагу до народних потреб. Зате інші добачили якісь неприхильні народу тенденції у автора» [22:10]. Український критик, своєю чергою, стаючи на бік письменника, не погоджується з М. Михайловським, який «закинув Чехову, що він зідеалізував міську трактирну цивілізацію», а натомість «перечорнив» селянське життя: «Такий осуд здається несправедливим. Автору ніхто не

закинув нереальності виведеного ним образу. <...> Причини селянської дикості автор вказує не в людях, тільки в їх економічних та суспільних обставинах» [22:10]. М. Грушевський нагадує, про відсутність ідеалізації свідчить і повість «Моя жизнь», яка видана в одній книжці з «Мужиками»: «Невимовно сумно виглядає в ній міська „інтелігенція“ і міщанство; <...>. Супроти сього міського дрантя герой повісті в селянським життю бачить щось висше <...>» [22:11]. Таким чином, висвітлюється схожість авторського бачення сільського та міського світів: «Коли зведемо до купи безпросвітний образ селянства, намальований в „Мужиках“, з таким же образом міста, показаним в повісті „Моя жизнь“, виходить зачарований круг, дуже характерний для песимістичного образу автора. Село гине в матеріальній і духовній нужді, в нечуванім, нелюдським упадку, але місто, „крамарів і трактирників“, де не можна знайти чистої людини, розуміється, не прийде до помочі йому» [22:11].

Однак у наступних рядках український критик слідом за російськими колегами висуває авторові своє звинувачення у необ'єктивності, «темній фантазії»: «В дійсності інтелігенція складається не з самих гіпокритів і егоїстів, і до всіх, у кого є любов до справедливості, почуття обов'язку перед народом, є любов до чоловіка – до всіх тих страшний образ, змальований автором в „Мужиках“, кличе до помочи, до праці коло свого народу» [22:11]. Як бачимо, М. Грушевський виступає і як літературний критик, і як громадський і політичний діяч. Водночас критичному текстові М. Грушевського притаманна певна художність, він експресивний, насичений метафорами, порівняннями, епітетами. Як справедливо вказують сучасні дослідники літературно-критичної спадщини українського науковця, у таких випадках М. Грушевський «висловлювався не лише як читач, але і як людина з певним письменницьким досвідом» [2:ХІХ].

Передмовою до «Мужиків» чехознавча діяльність М. Грушевського не вичерпується. У наступній книжці «Літературно-наукового вістника» за той самий 1898 рік (Т. IV) у розділі «Із чужих літератур» з'являється публікація «Новини російської літератури: Л. Толстой; Чехов; Боборикін; Мамін Сибиряк і інші „сибиряки“; Потапенко; Микулич; Горкій; ювілей Белінського» з зазначенням точного місця і дати її написання – «Грушевський хутір, серпень» [6]. Не дивлячись на те, що стаття не персонально «чеховська», саме А. Чехов стає її основною віссю. На підтвердження наведемо розлогу цитату: «Дійсно, корифеї російської літератури 50-70 рр.: Тургенєв, Островський, Достоевський, Салтиков, Гончаров, Некрасов, зійшовши, не полишили по собі наступників тої ж міри. Останній з їх ряду – Лев

Толстой стоїть старим кріслатим дубом між молодою порослю і хщем, та й він перейшов на публіциста і мораліста, артистична ж творчість його останніх років не велика і сумнівної артистичної вартості. З молодших письменників 70 – 90 рр. не один не дорівняв корифеям старшої генерації й здебільшого не справдили вони надії, які на них покладались. Один тільки Антін Чехов все йде наперед і ще не завів надій – вийти на справді велику літературну фігуру» [6:134]. Як наслідок, «найважливішою новинкою російської літератури» критик вважає «дві річі Чехова: оповідання „Мужики“ (Селяни) і повість „Моя жизнь“ (Моє жите). Се безперечно найвизначніше з усього, що до тих часів написав Чехов, і сей повільний розвій його таланту (бо пише він вже яких кільканадцять літ, і декотрі збірники його оповідань перейшли вже за десяте видання – факт незвичайний в Росії!) подає надію, що в нім можемо ще побачити першорядну літературну силу» [6:138].

Далі критик вкотре зупиняється на оповіданні «Мужики», цього разу підносячи його «високу артистичну вартість» і підкреслюючи чеховську здатність створювати лаконічні і водночас місткі тексти: «На двох аркушах вісімки автор зумів дати незвичайно широкий і многосторонній образ селянського життя: тут змальоване і родинне життя, й порядки сільської адміністрації, й економічний стан, і культурний розвій, релігійні погляди, психологічні спостереження, цілий ряд типів, живих, з кістками і м'ясом, з своїми індивідуальними фізіономіями, і в додатку – ще настрої тихої, бідної, милої природи» [6:139]. Хоч і стисло, М. Грушевському вдалося вказати на головне у творчому методі письменника. Вперше у вітчизняному чехознавстві сказано про А. Чехова як про «незвичайно талановитого мініатюриста», який одним штрихом уміє дати цілий образ. Ця та інші тези будуть розвинуті наступними поколіннями дослідників. Всупереч багатьом сучасним А. Чехову рецензентам, український критик зазначає, що «тут не бездушний протоколізм, що за цим нелюдським, диким житєм чоловік чує чоловіка, і читач виносить не відразу, а співчуття, не хоробливе подразнення цим незвичайним брудом, а гуманний, ясний настрій» [6:139].

Ставлячи чеховську «Мою жизнь» в один ряд з «Мужиками», М. Грушевський анонсує появу повісті в перекладі українською мовою у своєму журналі. «Чехов написав її наче у відповідь на критики „Мужиків“, – розмірковує М. Грушевський. – Перед очима читача переходять урядники, інженери, купці й міщани, дами аристократки й професіональні учені, жите родинне і відносини службові, і це все до того степеня тривіальне, некультурне, позбавлене якоїсь

людської моралі, що тяжко стає. Правда, Чехову часто закидали песимізм, навмисне перечорнювання життя, але образ провінціального життя, ним намальований, відповідає дійсному життю, хоч його приклади і зібрані тут в артистичному фокусі; се признала й критика» [6:139–140].

Окремо зупиняється М. Грушевський на образі Полознева, визнаючи його складним і не досить проясненим: «Взагалі трохи неясне робить враження ця фігура: чи це позитивний тип для автора? тоді мусили б ми його признати невдатним, бо ся фігура з її пасивністю, дуже лихий пластир на суспільну хворобу. Чи це тільки тип толстовця, з його принципіальною пасивністю („не противление злу“) і виключно суб'єктивними моральними задачами? – тоді автору випадало б, бодай кількома штрихами, як то він вміє і робить звичайно, зовсім не будучи холодним фотографом, дати цьому типу свою моральну оцінку. Взагалі звернувши увагу головню на образ суспільності, автор може замало зробив для свого героя, щоб з нього вийшла зовсім жива фігура» [6:141]. Як бачимо, тут український критик наближається до своїх російських колег, яким бракувало у творах А. Чехова авторської оцінки, авторського вироку, чітких мотивацій вчинків героїв (відповідні фрагменти зі статей О. Скабичевського, П. Перцова, Д. Мережковського та ін. наведено у монографії А. Чудакова [25:234–235]. Утім М. Грушевському у чеховській поетиці вдалося помітити рису, яка буде схарактеризована науковцями лише у другій половині ХХ століття, а саме те, що для художнього світу письменника не притаманний цілеспрямований підбір речей, мотивів, рис характеру [Див. :25]. Вступаючи у заочну полеміку з неназваним критиком, який у бік А. Чехова зауважив, що «фабула повісті служить тільки формальним способом для того, аби намалювати суспільний образ, М. Грушевський проголошує прямо і беззаперечно: «Такий сильний артист, як Чехов, таких примітивних риштувань прибудові не потребує» [6:141].

У якості останніх чеховських новинок називаються «Человек в футляре, Крыжовник (аргест), О любви» (правопис і пунктуація згідно з першоджерелом. – В. Б.). На думку М. Грушевського, «вони зв'язані у автора в одну серію чисто формальним способом і змістом своїм мають дуже мало спільного. Артистична вага їх невелика; ще сильніше з них перше, що малює гімназійного учителя в стані хронічного переляку, ворога всього живого, свободного; два інші зовсім слабкі» [6:141]. У даному випадку критик не помітив тих внутрішніх зв'язків, які дозволили наступним дослідникам розглядати ці оповідання як «маленьку трилогію».

У той же час М. Грушевський намагається «реабілітувати» А. Чехова, приписавши йому

«провідну ідею», яка, насправді, у тексті висловлена не автором, а розповідачем: «Але цікава в них одна прикмета, нова в творчості Чехова – це ясно сформульована провідна ідея. Дотепер Чехов цим не погрішав, йому навіть закидали (хоч і несправедливо) індиферентизм; в цих же оповіданнях, хоч і устами введених персонажів, він висловлюється дуже ясно і категорично, особливо в другім оповіданні, де виступає з гарячою проповіддю громадської активності, роботи для загалу і нападає на підпорядкування цієї роботи задачам особистого морального поліпшення (себто на те ж «толстовство»). Це так незвичайно і несподівано у Чехова, що насувається гадка – чи не зробили на нього впливу ті нападки критики, і чи не схотів він задоволити своїх критиків «ідейними» оповіданнями? Це було б дуже шкода, тим більше, що оповідання вийшли розмірно слабенькі» [6:141–142].

Не обійшлося і без звинувачень А. Чехова вкупі з іншими російськими літераторами і публіцистами «в ювілейний рік Белінського», одних – «в ганебній нагинці на українське слово й літературу», других – у «малодушному чи двозначному мовчанні», третіх – у «стидкому індиферентизмі» [6:150]. А. Чехову дісталось за те, що в оповіданні «Человек в футляре» він «устами персонажа, і то досить позитивного, зачепив по дорозі наших компатріотів: там введена „хохлушка“ з Гадяцького повіту з різними смішними прикметами, і по дорозі „влетіло“ хохлушкам взагалі. Стара історія, від тургенєвського Пігасова почавши, і вона повторюється взагалі з усіма малодушними суспільностями, що не мають честі триматися свого, чіпляються чужої „вищої культури“ й ідуть їй на службу: ними послугуються – і зневажають» [6:142]. «Я думаю, – закінчує М. Грушевський, – що Чехов не дозволив би цьому своєму персонажу сказати щось подібне за польок, фінок і т.д., а з „хохлами“ які ж церемонії!» [6:142] (нагадаємо, що сам А. Чехов неодноразово іменував себе хохлом у приватному листуванні, про що М. Грушевський на той час знав, звичайно, не міг). Ця щира, непідробна (і, звичайно, несправедлива) образа на А. Чехова в особі його персонажа, висловлена всупереч жанру публікації не в академічній формі, а в приватно-інтимній, свідчила насправді не просто про визнання таланту письменника, а й сприйняття його як близької людини, «сердечного приятеля».

Саме так відреагує М. Грушевський на звістку про смерть письменника, відчувши «щирий біль як по утраті сердечного приятеля, що ділився з ними сумними або меланхолійними спостереженнями над цим повним сумних конфліктів і гірких абсурдів світом» [5:114]. Некролог, написаний М. Грушевським, має типологічні відповідності з іншими чеховськими некрологами, які порушували

жанрові канони і тяжіли до жанру критичної статті. М. Грушевський, відійшовши від безособово-стандартної форми, повідомляв про факти із життя письменника не відсторонено, а з почуттям болю і гіркоти, безпорадності від неможливості щось змінити, навіть звинувачення чеховського оточення: «Його довголітня недуга, його довга і тяжка боротьба зі смертю була звісна його прихильникам, хоч як узагалі мало звісно було з його приватного, особистого життя. <...> вже в 1890 р., під час подорожі з Сахаліна через Сибір у Чехова показалися вибухи крові. <...> треба було вести життя як можна гігієнічне, в теплім підсонню, в вигоді; а на це не було гроша, не легко було його заробити, і не було практичних здібностей у покійника, аби добути грошем добре зарядити. В 1899 році він продав авторські права на всі свої твори, вже написані, чи які б написав в будучности, петербурзькому книгареві Марксу за 75 тис. рублів, що мали бути йому виплачені протягом трьох літ; покійник пояснював сей учинок тим, що чуючи близьку смерть, хотів бодай останні роки прожити по-людськи. Але тими грошима господарити він не вмів, і перед смертю був знову не в світлих матеріальних обставинах, так що й потрібної вигоди не вмів мати» [5:114–115].

Згідно з біографічним методом, у поезиці письменника вбачався вплив життєвих перипетій: «Хоробливість, вічна близькість смерті положили глибоке пятно на творчість покійника – з неї віє ця меланхолія скоротечності життя, його красоти й змісту, і неминучість їх кінця» [5:115]. У зв'язку з цим по-новому тлумачились добре відомі твори: «„Нудна історія“ присвячена дуже тонкій, майстерній аналізі того перевороту, який передсмертний упадок сил і свідомість її близькості робить у чоловіці, навіть якнайліпше, здавалося б, забезпеченім від такого „малодушія“ – визначнім ученім і лікарі. В сім засудженім на близьку смерть ученім випливає, ще в неясних і несвідомих формах, та туга по „богу живого чоловіка“ – ідеальному, вічному змісту людського життя, що потім служить провідною ниткою в творчості Чехова, що також тужить по нім, хоч і не вміє його вказати – аж до смерті. Ся меланхолійна резигнація все глибше переходить потім у творчості Чехова й робить його ще чутливішим до людських страждань, болів – і до аномалій життя» [5:115–116].

Завершувалась публікація підкресленням чеховської творчої індивідуальності й значення його доробку для майбутнього: «Це вже дістало назву „чеховського тону“, „чеховської манери“. Одним вона подобається, інші обрушуються на неї за цей брак життєвої енергії, за пасивність і брак ідеалів. <...> Але й найгарячіші прихильники горожанських ідей у літературі не повинні переочувати глибокого й гуманного в ліпшій

значінні цього слова враження, яке робили й робитимуть твори Чехова» [5:116].

У створеному М. Грушевським творчому портреті А. Чехова звернено увагу і на особливий духовно-психологічний контакт між автором і читачем: «Чехов власне умів порушувати в чоловіку те, що при різницях обставин, складу, всього змісту життя в'яже його з людьми, умів відізватися до цього людського чуття в чоловіку. При безграничній майже просторі обсервації він умів знайти ту струну, яка відзвувалася в читачу, хоч би як віддаленім від ситуації, описуваної автором» [5:116]. За емоційною напругою некролог М. Грушевського типологічно близький до знаменитої некрологічно-критичної публікації А. Амфітеатрова, названої пізніше «плач по Чехову», з її всеохоплюючим «Помер поет усіх нас» [1:24].

Від роздумів про суспільну роль А. Чехова М. Грушевський переходить до роздумів про його значення для кожної окремо взятої людини: «Він був поетом людського чуття, сумного, меланхолійного чуття, і тому так багато мав щирих прихильників і приятелів серед людей, котрі також мали нагоду відчути на своїй шкірі й костях тверді колеса життя, пережили тріумфи грубої егоїстичної сили і не прилучилися до неї. В його тихій резигнації лежав глибокий і вічний протест проти сеї грубої сили і неустанный поклик до „бога живого чоловіка“. <...> Він далеко не сказав іще свого останнього слова – і тим гірший жаль викликає вістка про його смерть» [5:116–117]. Як бачимо, аналізуючи творчість письменника обґрунтовано і ретельно, М. Грушевський не просто дає оцінку, а відводить А. Чехову провідне місце у світовому літературному процесі.

Некролог супроводжувало те ж саме фото, яке публікувалось у збірці «Змора». Це малотиражований портрет А. Чехова, зроблений фотографом В. Чеховським, на якому письменник – з донкіхотськими стрілочастими вусами і зачесаним наверх пишним чубом, у незмінному пенсне і модній краватці. У чехознавців є принаймні дві версії, як фото потрапило до Львова: його міг подарувати сам А. Чехов (напр., у травні 1990 р. таку саму фотокартку він подарував кримському татарину Серверу Нурі), а міг придбати хтось із львівських шанувальників безпосередньо у фотографа (дякуємо А. Головачовій за атрибуцію

фото і висловлені у приватному листуванні версії; розраховуємо також на «підказку» грушевськознавців щодо історії з чеховським фото у Львові). У свій час В. Розанов звертав увагу, що у будь-якій інтелігентній сім'ї на видному місці неодмінно розміщували портрет чи карточку А. Чехова як знак певної ментальної, душевної спільності, спорідненості. Дозволимо собі припустити, що подібна карточка була і у сім'ї Грушевських.

Як відомо, І. Франко був переконаний, що саме своїми перекладами галицькі письменники дали українській літературі більше за наддніпрянських літераторів. Відповідно до його перекладознавчої концепції, переклади мали посприяти «втворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоєння собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися» [17:404]. Яскравим підтвердженням цієї тези є діяльність подружжя Грушевських, завдяки літературно-критичній діяльності яких українською культурною спільнотою був «присвоєний»/засвоєний один із найвизначніших загальнолюдських художніх здобутків – чеховський феномен. Кожна чеховська публікація, зроблена вченими, накреслювала перспективи подальших досліджень, тобто започатковувала підвалини і перспективи розвитку українського чехознавства, що, у свою чергу, благодібно позначилось на розвитку всього вітчизняного літературознавства того часу. На відміну від робіт іноземних колег (Е.-М. де Вогюе, Р. Лонга, Ж. Легра тощо), «чеховський» доробок Грушевських залишається досі недооціненим належним чином не тільки в історії світової чеховіани, а й в історії вітчизняної літературно-критичної думки. У своєму дослідженні ми намагалися довести, що український чеховський проект, започаткований Михайлом і Марією Грушевськими, був і залишається не лише продовженням діалогу між двома культурами, але й одним із об'єднуючих культуротворчих чинників української нації.

Література

1. Амфітеатров А. В. В посмертны дни (О кончине А. П. Чехова) / А. В. Амфітеатров // Амфітеатров А. В. Собр. соч. – СПб., 1912. – Т. 14. – С. 13–24.
2. Бурлака Г. Ще одна грань таланту: Михайло Грушевський – літературний критик / Галина Бурлака // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів : Світ, 2008. – Т. 11. – С. XIII – XXXII.
3. Гехтер М. Рецензія на переклад «Страждань молодого Вертера» Й. Гете, який зробила М. Грушевська // Літературно-науковий вісник. – Т. 58. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1912. – С. 183–184.

4. Головачёва А. Г. Харьков в жизни и творчестве А. П. Чехова / А. Г. Головачёва // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. Вип. 62. – 2011. – С. 201–213.
5. Грушевський М. Антін Чехов, некролог / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – Т. XXVII. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1904. – С. 114–117.
6. Грушевський М. Новини російської літератури: Л. Толстой; Чехов; Боборикін; Мамін Сибиряк і інші „сибиряки“; Потапенко; Микулич; Горкій; ювілей Белінського / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – Т. IV. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1898. – С. 134–150.
7. Звinyaцковский В. Я. Аксиография Чехова: система ценностей «чеховского интеллигента» в жизни и творчестве писателя, в современном мире и в школьном изучении : пособие для учителя / Владимир Звinyaцковский. – Винница : Нова Книга, 2012. – 416 с.
8. Звinyaцковский В. Я. Новелістика А. Чехова і М. Коцюбинського / В. Я. Звinyaцковский. – Київ : Наукова думка, 1987. – 105 с.
9. Звinyaцковский В. А. Чехов и Украина (По страницам нового издания) / Владимир Звinyaцковский // Радуга. – 1985. – № 1. – С. 136–140.
10. Лосиевский И. Я. «Присутствие идеала»: Чехов и русский философско-художественный. ренессанс начала XX в. / И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1994. – 48 с.
11. Лосиевский И. Я. Читатель, исследователь, интерпретатор, «соавтор» (на материале работ Андрея Белого о русских писателях XIX – начала XX века) / И. Я. Лосиевский // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. – 2016. – Вип. 75. – С. 125–137.
12. Никипелова Н. А. Чехов и Шекспир : мотив театра в драматичном сюжете «Бури» и «Чайки» / Н. А. Никипелова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. – 2016. – Вип. 75. – С. 174–179.
13. Поліщук Я. Чехов в українській критиці (три інтерпретації класика) // Слово і час. – 2006. – № 1. – С. 62–71.
14. Силантьева В. И. Художественное мышление переходного времени (литература и живопись): А. П. Чехов, И. Левитан, В. Серов, К. Коровин / Силантьева В. И. – Одесса : Астро-Принт, 2000. – 352 с.
15. Торкут Н. Український шекспірівський проект – бути чи не бути? [Електронний ресурс] / Наталія Торкут // ЛітАкцент. – 27.02.2008. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2008/02/27/natalija-torkut-ukrajinskyj-shekspirivskiyj-proekt-butyu-chy-ne-butyu/>
16. Франко І. Заборона Літературно-наукового вістника в Росії / Ів. Франко // Літературно-науковий вістник. – Т. XVI. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1901. – С. 35–39.
17. Франко І. Збір. творів : У 50 т. / І. Франко. – Т. 45. – К. : Наукова думка, 1986. – т. 45. – 574 с.
18. Франко І. Зібрання творів у 50 т. : Листи тт. 48 – 50 / Іван Франко. – Т. 50 (Листи 1895 – 1916). – Київ : Наукова думка, 1986. – 704 с.
19. Хроніка і бібліографія // Літературно-науковий вістник. – Т. XVII. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1902. – С. 26–37.
20. Чехов А. П. Вибрані твори : пер. с рус. / А. П. Чехов. – Київ : Дніпро, 1981. – 404 с. – (Вершини світового письменства ; Т. 36).
21. Чехов А. Змора : оповідання / Антін Чехов [з рос. пер. М. Грушевська]. – Львів : Українсько-руська видавнича спілка, 1904. – 200 с.
22. Чехов А. Мужики / Антін Чехов / пер. М. Грушевської // Літературно-науковий вістник. – Т. II. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1898. – С. 64–99.
23. Чехов А. П. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Соч. : В 18 т. Т. 3. [Рассказы, юморески, «Драма на охоте»], 1884–1885. – М. : Наука, 1976. – 624.
24. Чернопиский М. Михайло Грушевський – літературний критик / Михайло Чернопиский // Михайло Грушевський : Збірник наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 246–256.
25. Чудаков А. П. Поэтика Чехова / А. П. Чудаков. – М. : Наука, 1971. – 292 с.
26. Шеховцова Т. А. «У него нет лишних подробностей...»: Мир Чехова. Контекст. Интертекст : монография / Т. А. Шеховцова. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 196 с.
27. Шеховцова Т. А. Чаепитие в Сумах и не только... (ситуация чаепития в художественном мире Чехова) // Чеховский интеллигент: статика образа – динамика культуры : сб. докл. Международных Чеховских чтений в Сумах (май 2012 – май 2013). – Суми : МакДен, 2013. – С. 72–83.
28. Шеховцова Т. А. Чеховский музей в Харькове // «Как меня принимали в Харькове»: (А. П. Чехов и украинская культура) : сб. матер. Междунар. науч. конф., посвященной 150-летию со дня рождения А. П. Чехова. – Киев : Русское слово, 2011. – С. 88–95.
29. Шмігер Т. Історія українського перекладознавства XX сторіччя / Т. Шмігер. – К. : Смолоскип, 2009. – 342 с.

УДК 821.152.1:929О'Брайєн

Є. І. Василюк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Творчість Фленна О'Брайєна у наукових студіях: основні напрями й етапи вивчення

Василюк Є. І. Творчість Фленна О'Брайєна у наукових студіях: основні напрями й етапи вивчення. У статті аналізується історія вивчення літературознавством творчості видатного ірландського письменника Фленна О'Брайєна, якого разом із Дж. Джойсом і С. Беккетом, називають одним з трьох найвизначніших ірландських письменників ХХ ст. Виділяються основні етапи й аспекти даного наукового процесу, визначаються центральні праці і дослідники творів Ф. О'Брайєна. Вивчається внесок української науки у розвиток світового о'брайєнознавства. Також окреслюється коло питань, які ще не дістали належної уваги і потребують розвитку (функції автора, оповідальні стратегії, вплив письменника на англо-американський постмодернізм 1960-х р.).

Ключові слова: о'брайєнознавство, модернізм, постмодернізм, художні техніки, літературний контекст, рівні абсурду, оповідальні стратегії.

Василюк Е. И. Творчество Фленна О'Брайєна в научных студиях: основные направления и этапы изучения. В статье анализируется история изучения литературоведением творчества выдающегося ирландского писателя Фленна О'Брайєна, которого вместе с Дж. Джойсом и С. Беккетом, называют одним из трех великих ирландских писателей ХХ века. Выделяются основные этапы и аспекты данного научного процесса, определяются центральные работы и исследователи произведений Ф. О'Брайєна. Изучается вклад украинской науки в развитие мирового о'брайєноведения. Также очерчивается круг вопросов, которые еще не получили надлежащего внимания и нуждаются в развитии (функции автора, повествовательные стратегии, влияние писателя на англо-американский постмодернизм 1960-х годов).

Ключевые слова: о'брайєноведение, модернизм, постмодернизм, художественные техники, литературный контекст, уровни абсурда, повествовательные стратегии.

Vasyliuk Y. I. Flann O'Brien's Works in Scientific Studies: the Main Directions and Stages of Study. The article deals with the analysis of the history of research by means of literary criticism the works of an outstanding Irish writer Flann O'Brien, who, along with James Joyce and Samuel Beckett, is called one of three great Irish writers of the XXth century. The main stages and aspects of this scientific process are defined, the principal works and researches of F. O'Brien's works are determined. The researches, devoted to the study of the connection of Flann O'Brien and James Joyce, are reviewed, and the main common aspects of James Joyce and Flann O'Brien novels are named. A special attention is given to the question of Irish Gaelic language and its place in Flann O'Brien novels and to the Irish comic tradition, its aspects and research of these aspects in Ukrainian and foreign studies. The contribution of Ukrainian science to the development of the world Flann O'Brien research is being studied. Also, the influence of the Flann O'Brien International Society on the development of Flann O'Brien research is defined. The questions, which have not got a proper attention and require the development (the author's functions, narrative strategies, the author's influence on the Anglo-American postmodernism of the 1960s) are outlined.

Key words: Flann O'Brien's research, modernism, postmodernism, artistic techniques, literary context, levels of absurd, narrative strategies.

Творчість видатного ірландського письменника Фленна О'Брайєна (Flann O'Brien; 1911—1966) останнім часом все більше і частіше привертає увагу вчених-філологів. На сьогодні Ф. О'Брайєна називають одним з трьох найвизначніших ірландських письменників ХХ ст., який, на відміну від Дж. Джойса і С. Беккета, не полишав Ірландії і писав не тільки англійською, а й гельською мовою [6: 155]. Значення і внесок Ф. О'Брайєна у світову літературу підтверджується і самими письменниками: так Дж. Джойс говорив про Ф. О'Брайєна як про «<...> справжнього письменника із дійсним духом комічного», Е. Берджес казав, що «Фленн О'Брайєн атакує розум словом, стилем, чародійством, безумством і безмежною вигадливістю», Дж. Апдайк визнавав, що на кожній сторінці письменника присутня

«<...> блискуча легкість і пронизлива витонченість», а Г. Грін називав роман Ф. О'Брайєна «Про водоплавних» «<...> однією з кращих книг нашого століття. Таких одна на тисячу, <...> цю можна прирівняти до “Улісса” і “Трістрама Шенді”» [3: 3].

Проте, не дивлячись на інтенсивне зростання уваги до творів Ф. О'Брайєна, комплексного дослідження, яке б предметизувало і систематизувало етапи й напрями дослідження його творчості, на разі немає. Цим і зумовлена актуальність нашої статті.

Мета даної роботи — визначити загальний характер вивчення творчості Ф. О'Брайєна, виявити в ньому основні тенденції та періоди, виокремити аспекти творчості письменника, які потребують більшої уваги або взагалі ще не були досліджені, а також встановити внесок української науки у світове о'брайєнознавство.

Творчий доробок письменника включає шість романів: «Про водоплавних» (1939), «Ті, хто оспівують Лазаря, або На диво бідні люди» (1941), «Важке життя» (1961), «Архів Долкі» (1964), «Третій поліцейський» (1967) та незавершений «Сага про Саго Слеттері» (1964—1966), — а також значну кількість оповідей і статей, деякі з яких досі не видані.

Недивлячись на те, що Ф. О'Брайєн друкувався з 1930-х років, перші серйозні наукові роботи нерцензійного характеру, присвячені аналізу творчого доробку письменника, з'явилися наприкінці 1960-х років, і пов'язано це з публікацією роману «Третій поліцейський», написаного ще у 1940 р., але відхиленого тоді видавництвами. Виданий у 1967 році після смерті автора, він отримав визнання критиків, і це викликало інтерес до інших творів письменника.

Перші наукові роботи про Ф. О'Брайєна — це кілька статей, в яких був представлений огляд творчості письменника і висвітлена поетика окремих його романів. У 1970-х р. була видана перша монографія, в якій вивчалися його романістика, — «Ф. О'Брайєн: аналітичний вступ до його творів» (1975) британського літературознавця Анни Кліссманн, і стаття «Читач Ф. О'Брайєна» (1978) американського вченого Стефана Джонса, а також окремі праці, присвячені аналізу романів «Третій поліцейський», «Ті, хто оспівують Лазаря», «Важке життя», дослідженню міфу і реальності в ірландській літературі, зв'язку абсурдизму в романах Ф. О'Брайєна «Про водоплавних» і романа С. Беккета «Мерфі» і оглядові статті. У середині 1970-х р. виходить перша біографія письменника гельською мовою — «Ранні роки Брайєна О'Нолана» (1973) Ширана О'Нолана, брата Ф. О'Брайєна, книга Тімоті О'Кіфі, видавця роману «Третій поліцейський», який відкрив світові ім'я Ф. О'Брайєна, «Майлз: Портрети Брайєна О'Нолана» (1973), і декілька статей Е. Берджеса, серед яких необхідно виділити «Магічне безумство Фленна О'Брайєна» (1976), з якої взята вищенаведена цитата [1].

У 1980—90-х роках кількість монографій і статей по Ф. О'Брайєну значно зросла, крім раніше зазначених аспектів творчості письменника, були виявлені спільні для Дж. Джойса і Ф. О'Брайєна художні техніки і прийоми, а також специфіка звертання ними до міфу і національної ідеї. Серед робіт даної тематики виділяється стаття, в якій вперше художня цінність творів Ф. О'Брайєна порівнюється із внеском в літературу Дж. Джойса — «Фленн О'Брайєн: після Джойса або поруч із Джойсом?» (1989) Джозефа Брауна. Крім того, у цей період був вивчений характер сатиричного начала у Ф. О'Брайєна — у роботі професора Арканзаського університету М. Кіта Букера, «Фленн О'Брайєн: Бахтін і меніппова сатира»

(1995), де представлено комплексний аналіз форм і прийомів комічного і встановлено шляхи наслідування письменником ірландської сміхової традиції.

Після 2000-го року увага до літературної спадщини Ф. О'Брайєна зросла значною мірою. З'явилися спеціальні дослідження, де Ф. О'Брайєн розглядається як модерніст («Ірландський модернізм: походження, контексти, аудиторії» (2010) професора університету Белфаста Імона Х'юза), і постмодерніст («Два постмодерністських романіста: Семюель Беккет і Фленн О'Брайєн» (2006) професора Дублінського університету Теренса Брауна), роботи, в яких вивчається о'брайєнівський принцип гри (монографія «Ілюзія читання: естетика гри у Фленна О'Брайєна, Семюеля Беккета і Жоржа Перека» (2007) професора Нью-Йоркського університету Кімберлі Боман-Калая), мотиви постколоніалізму у романах Ф. О'Брайєна («Постмодерністські і постколоніальні тенденції у романі Ф. О'Брайєна "Про водоплавних"» (2007) Майкла МакПереза), і у продовження порушеного Джозефом Брауном питання — наслідування Ф. О'Брайєном техніки і поетики Дж. Джойса (дисертація Майкла Флагерті «Ірландські пост-джойсівські експериментальні романісти: О'Брайєн, Беккет і Банвіль» (2000)) [7].

Після столітнього ювілею письменника у 2011 році було засновано Міжнародне товариство Фленна О'Брайєна, і це відкрило новий етап в історії вивчення його творів. Товариство систематизувало творчу спадщину Ф. О'Брайєна, збило інформацію про усі його видані й невидані роботи (п'єси, теле- і радіосценарії, журналістські статті і рецензії) і створило систематизований каталог. Каталог Товариства також включає переклади його романів, оповідань і бібліографічні описи більш ніж двадцяти п'яти монографій і двохсот статей, в яких вивчається художня специфіка, жанрова своєрідність і оповідальні техніки творів письменника. Крім того, Товариство двічі на рік випускає журнал «The Parish Review» і проводить щорічні міжнародні конференції. Тематика конференцій охоплює значну кількість проблем: авторства, національної ідентичності та самоідентифікації, аналіз модерністських і постмодерністських рис і мовні питання у романах Ф. О'Брайєна і т. і. На сьогодні у Товариство входять вчені з двадцяти семи країн, в тому числі Ізраїлю, Сінгапуру, Туреччини, Фіджі і Японії [7].

Товариство зробило значний внесок у розкриття творчості Ф. О'Брайєна світовому літературознавству і визначило місце письменника у літературі ХХ ст. між модернізмом і постмодернізмом. Ним була переглянута позиція, у відповідності до якої Ф. О'Брайєн вважався тільки послідовником і учнем Дж. Джойса, і вперше повномасштабно затверджено положення, згідно

якого С. Бекетт і Ф. О'Брайєн розглядаються як постмодерністи. Дістало подальшого розвитку вивчення і стилю письменника (монографія «Діглоссія і лінгвістичний поворот: філософія мови Фленна О'Брайєна» (2015) ірландського науковця Флор Колумни) та пошук спільних художніх технік і прийомів у творах трьох визначних ірландських письменників ХХ ст. («Перекладаючи модернізм: Мова тверджень у романах Джойса, Фленна О'Брайєна, Бекетта» (2016) румунської дослідниці Еріки Міхалікси) [7].

Щодо російського літературознавства, то в ньому літературна спадщина Ф. О'Брайєна вивчалась більш ґрунтовно у контексті ірландської традиції комічного — у кандидатській дисертації Олексія Бороненка «Специфіка гумору в ірландській літературі 30—40-х років ХХ століття» (2012), де дослідник виділяє типи ірландського гумору («гротескний», «макабричний», «фантастичний» і «мовний») і здійснює аналіз їх втілення у романах Ф. О'Брайєна і С. Бекетта, виводить їх тісний зв'язок з ірландською ментальністю, ключовими рисами якої є амбівалентність і парадоксальність мислення, нестабільність ідентичності, інтенсивний розвиток усної традиції, складна лінгвістична ситуація і необхідність у захисних механізмах у зв'язку із трагічними історичними подіями, а також архаїзм і консервативність культури [1: 20]. Окрім О. Бороненка у Росії творчості Ф. О'Брайєна торкались у своїх статтях дослідники Кирил Кобрін, Валерій Шубинський і Ольга Чернорицька.

В українській науці вивченням літературної доробку письменника займався Володимир Діброва, який ще у 1988 році захистив кандидатську дисертацію на тему «Творчість Фленна О'Брайєна (традиції народної культури і літературний контекст)», і саме ним творчість Фленна О'Брайєна була вперше введена у вітчизняну науку. Проте після дисертації В. Діброва за останні тридцять років у вітчизняному літературознавстві твори Ф. О'Брайєна більше не вивчались.

У дисертації В. Діброва розглядаються різні аспекти національної кельтської культури, ірландської міфології і фольклору, відображені у романах Ф. О'Брайєна, сатиричний характер творчості письменника в цілому, при цьому матеріалом для дослідження є не тільки романи, а й статті, які Ф. О'Брайєн писав для колонки «Переповнений кухлик» у газеті «Айріш таймз» протягом двадцяти п'яти років. Особливе місце В. Діброва виділяє питанню гельської мови: Ф. О'Брайєн, який виріс у двомовному середовищі, доводив здатність гельської мови до функціонування у сучасній дійсності [2: 7]. Крім того, В. Діброва вивчає висвітлення англійської колоніальної політики у романі «Ті, хто оспівують

Лазаря», який він ставить в один ряд з кращими сатиричними творами європейської літератури від Ювенала до Дж. Свіфта, Вольтера, М. Салтиков-Шедріна, І. Во [2: 8]. Дослідник визначає фантазію і гротеск як на найбільш типові риси ірландського гумору, які присутні у творчості усіх видатних письменників цієї країни і є частиною національного характеру, так само, як і любов до іронії, пародії, перебільшення і каламбуру.

В. Діброва також здійснює ретельний аналіз композиційної структури роману «Про водоплавних» (1939) і виявляє у ній три паралельні сюжетні лінії, які розвиваються у різних епохах, при цьому персонажі їх можуть переміщатися між світами, а самі світи можуть зливатися [2: 10]. Вчений стверджує, що двома полюсами, між якими розташована реально-казкова Ірландія Ф. О'Брайєна і в гравітаційне поле яких так чи інакше потрапляють усі персонажі і події роману, є християнство і язичництво. Він вказує на цю проблему як ключову у романі і таку, яка є визначальною для ірландців. На його думку, письменник у своїх романах намагається знайти відповідь на питання «Чи може язичництво і християнство поєднуватись в рамках однієї культури, нації?» [2: 11].

Слід зазначити, що В. Діброва не погоджується із західними колегами, які вважають Ф. О'Брайєна тільки учнем Дж. Джойса, наприклад, Анною Клісман, Ернст-Ульріхом Кляйном, Лорною Сейдж [2: 12], але виокремлює спільні риси і зв'язок між романами «Про водоплавних» Ф. О'Брайєна і «Мерфі» С. Беккетта: створення ними гротескної, фантастичної реальності і використання пародії [2: 12].

У висновках В. Діброва стверджує, що Ф. О'Брайєн творив у рамках середньовічної літературної традиції і вільно поведився з нею і що відмінною рисою романів письменника є використання національного фольклору, епосу, кельтської міфології, ірландської традиції комічного, збагаченої англійською, а з іншого — ірландського контексту, живої реальності [2: 16].

Таким чином, підсумовуючи, можна сказати, що, хоча спадщина Ф. О'Брайєна як провідного представника пізнього ірландського модернізму та раннього постмодернізму і стала об'єктом уваги світового літературознавства пізніше, ніж творчість інших видатних ірландських модерністів Дж. Джойса і С. Бекетта, але протягом п'яти десятиліть у філологічній науці були сформовані базові підходи вивчення його творчості, основними з яких є: біографічний, модерністський, постмодерністський, постджойсівський, постколоніальний, міфологічний, культурологічний, контекстуальний, напрям ірландської сміхової традиції та напрям мовного питання. Окреме місце займає напрям, який

концентрується на виявленні впливу поезики Ф. О'Брайєна на формування творчого методу та художньої системи інших письменників, серед яких Д. Бартелмі, К. Воннегут, Р. Фідерман, Е. Берджес, Дж. Фаулз, П. Остер та багато інших.

Слід також відзначити, що на сьогодні недостатньо вивченим лишається часо-просторові відношення, мовний рівень абсурду, оповідальні стратегії, стильовий синкретизм і паратекстуальність у творах Ф. О'Брайєна.

Здійснені лише перші підходи до вивчення в текстах Ф. О'Брайєна функцій автора і читача та визначенні типу героя. Подальшого розвитку вимагає проблема вписування пізніх творів Ф. О'Брайєна у контекст англо-американського постмодернізму 1960-х р., наприклад, співвідношення їх з романами «Маг» Дж. Фаулза, «Лот 49» Т. Пінчона, «Політ над гніздом зозулі» і «Часом нестерпно кортить» К. Кізі. Усе це і стане для нас напрямом подальших досліджень.

Література

1. Бороненко А. В. Специфика юмора в ирландской литературе 30—40-х годов XX века : автореф. дис на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.01.03 «Литература народов стран зарубежья (ирландская литература)» / А. В. Бороненко. — Екатеринбург, 2012. — 23 с.
2. Диброва В. Г. Творчество Фленна О'Брайєна (традиции народной культуры и литературный контекст) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.01.05 «Литература стран Западной Европы, Америки и Австралии» / В. Г. Диброва. — К., 1988. — 17 с.
3. О'Брайєн Ф. Лучшее из Майлза / Флэнн О'Брайєн.— М. : Додо Пресс, 2016. — 495 с.
4. Booker M. K. Flann O'Brien, Bakhtin, and Menippean Satire / M. Keith Booker. — N. Y. : Syracuse University Press, 1995. — 163 p.
5. Gallagher M. "The Poor Mouth": Flann O'Brien and the Gaeltacht / Monique Gallagher // Studies: An Irish Quarterly Review. — 1983. — Vol. 72. — No. 287. — P. 231—241.
6. Hopper K. Flann O'Brien. A Portrait of the Artist as a Young Postmodernist / Keith Hopper — N. Y. : Syracuse University Press, 1995. — 292 p.
7. International Flann O'Brien Society [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.univie.ac.at/flannobrien2011/bibliography.html>
8. Kiberd D. Inventing Ireland. The Literature of the Modern Nation / Declan Kiberd. — L. : Vintage Books, 1996. — 720 p.

УДК 821.133.1 – 92 Петренко.09

І. Л. Михайлин

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Чи міг бути малим поет, який має велике значення?

Михайло Петренко в інтерпретації Юрія Шевельова (Шереха)

Михайлин І. Л. Чи міг бути малим поет, який має велике значення? Михайло Петренко в інтерпретації Юрія Шевельова (Шереха). Розглянуто студію Ю. Шевельова про М. Петренка «Інший романтик, інший романтизм» (1966). Встановлено чотири аспекти великого значення М. Петренка: 1) у шевченківську добу він не був епігоном Шевченка й розвивав особистісно-психологічну течію в українському романтизмі; 2) на відміну від Шевченкової конкретної лексики, М. Петренко сприяв виробленню родових назв, культивував «загальниковий» романтизм; 3) особливість фольклоризму М. Петренка полягала в тому, що він відмовився від баладної та пісенної творчості й запровадив жанри романсу, елегії, медитації; 4) його творчість оскаржувала «котлярєвщину» й заміщала високі жанри класицизму.

Ключові слова: М. Петренко, Ю. Шевельов (Шерех), романтизм, особистісно-психологічний напрям романтизму, загальна й конкретна лексика.

Михайлин И. Л. Мог ли быть маленьким поэт, имеющий большое значение? Михайло Петренко в интерпретации Юрия Шевелева (Шереха). Рассмотрена студия Ю. Шевелева о М. Петренко «Другой романтик, другой романтизм» (1966). Установлены четыре аспекта большого значения М. Петренко: 1) в шевченковскую эпоху он не был эпигоном Шевченко и развивал личностно-психологическое течение в украинском романтизме; 2) в отличие от Шевченковой конкретной лексики, М. Петренко содействовал выработке родовых понятий, культивировал «обобщенный» романтизм; 3) особенность фольклоризма М. Петренко состояла в том, что он отказался от балладного и песенного творчества и обратился к жанрам романса, элегии, медитации; 4) его творчество отрицало «котлярєвщину» и замещала высокие жанры классицизма.

Ключевые слова: М. Петренко, Ю. Шевелев (Шерех), романтизм, личностно-психологическое направление романтизма, общая и конкретная лексика.

Mykhailyn I. L. Could be a poet too little but so important? Mikhailo Petrenko in interpretation of Yuriy Shevelev (Sherekh). The article is considered the studio of Yuriy Shevelev "Another romantic, another romanticism" (1966) about M. Petrenko. The four aspects of M. Petrenko's importance are established: 1) in Shevchenko times he was not an imitator of Shevchenko and developed personal-psychological trend in Ukrainian romanticism; 2) unlike Shevchenko's specific vocabulary M. Petrenko contributed to the development of generic names, cultivated "zahalnykoviy" romanticism; 3) the folklore specific of M. Petrenko was that he refused ballade and song creation and brought the genres like romance, elegies, meditation; 4) his work challenged "kotlyarevshyna" and replaced high classical genres.

Keywords: M. Petrenko, Y. Shevelev (Sherekh), romanticism, personal-psychological romanticism, general and specific vocabulary.

Для існування повноцінного літературного процесу потрібно не так і мало чинників. Передусім потрібні письменники й читачі; далі – друкарні й книжки, книгарні, літературні часописи: газети, журнали й альманахи; ще далі – літературні організації, які організують літературні події, формують літературні школи, течії та напрямки. Що з цього мала українська література в першій половині XIX століття, у добу свого становлення? Нічого. Не існувало освіти українською мовою, а відтак був відсутній читацький запит на українську книжку. Якщо відбувалися якісь літературні факти, то з'являлися вони й створювалися всупереч обставинам соціального життя, а не завдяки їм. Літературний процес не існував, бо не можна книжки, між якими хронологічна відстань дорівнює поять чи навіть десять років, вважати єдністю.

У таких умовах відбувалася творчість Михайла Петренка. Нам невідомі автографи М. Петренка, невідома хронологія написання його поезій. Український письменник писав свої твори не з метою отримання гонорару, навіть не з метою їх публікації, бо очікувати на неї доводилося іноді багато років. Він писав їх за покликом серця, бо не міг не вилити в слові свої думки й почуття. Тому М. Петренко написав у своєму житті до гіркоти мало і залишився, як відзначив Ю. Шевельов, «зрештою, малим поетом» [4:30]. Але він був справжнім поетом. І це робить його великим у наших очах. Я навів кінцеві слова висловлювання Ю. Шевельова, яке в повному обсязі звучить так: «Петренко посів своє, окреме місце в історії літератури. В цьому велике значення цього, зрештою, малого поета» [4:30]. Про велике значення малого поета й піде далі мова.

Ю. Шевельов народився в Харкові в 1908 році й помер у Нью-Йорку в 2002 році. На сьогодні вже можна не перелічувати його заслуги перед українською та світовою філологічною наукою. Формальними ознаками цього стало присудження йому Національної премії України імені Тараса Шевченка, обрання академіком НАН України. Але для нашої наступної розмови важливо наголосити на іншому: у добу вузької і такої, що дедалі вужчає, спеціалізації, він залишався універсальним філологом у широкому змісті цього слова, поєднуючи в своєму доробкові високопрофесійні мовознавчі та літературознавчі праці. Сам Ю. Шевельов старанно підтримував думку про те,

що він головним чином мовознавець, а із статтями про літературу виступає як дилетант. Зрештою, він був дуже іронічною й обережною людиною. Йому було вигідно в колах письменників і літературознавців підтримувати думку, що він мовознавець, а відтак не конкурент тим, хто вивчає й пише про літературу. Насправді ж така позиція – ще один його блискучий маскувальний хід. Він був прекрасний літературний критик; і місце в історії української літературної критики йому гарантоване.

За що б не брався Ю. Шевельов, він бачив речі наскрізь, сприймав літературу дискурсивно, тобто як занурену в життя, бачив літературні твори у вертикальному й горизонтальному контекстах. Це дозволяло йому часто в невеликих статтях, обсягу газетної публікації, висловити оригінальний погляд, сформулювати глибокі, програмові ідеї щодо того чи іншого літературного явища.

Стаття про М. Петренка не виняток. Під нею дві дати: 1944, Львів і 1966 роки. Очевидно перший її начерк написано у Львові під час війни. Публікація його невідома. Можливо, досі не розшукана. Але в 1950 році в неперіодичному збірнику «Україна, що виходив у Парижі (1947–1953) за редакцією І. Борщака, була опублікована невеличка розвідка Ю. Шевельова (підпис – Ю. Шерех) «Михайло Петренко – майстер елегії» [5]. Таким чином, це перша публікація Ю. Шевельова про М. Петренка з нині відомих, у якій закладено основу для подальших студій над поезією цього автора.

14 червня 1964 році газета «Українські вісті» (Німеччина, Новий Ульм) повідомила про доповідь Ю. Шевельова «Шевченко і літературні течії сорокових років XIX століття» [2], яку він виголосив 21 березня того ж року у Нью-Йорку на пленарній конференції УВАН у США. Ця публікація, підписана криптонімом *Л. Д.*, який належав Любові Дражевській, так само харків'янці, являла собою досить докладний реферат доповіді вченого. У ній розглянуто три епізоди, стосунки Шевченка з Г. Квіткою, І. Котляревським і М. Петренком. Причому зазначено, що цей останній сюжет розгорнуто найповніше. Є точні текстуальні збіги із статтею «Інший романтик, інший романтизм».

Остаточний її варіант дослідження про М. Петренка опублікований в Мюнхені в збірникові

на пошану Дм. Чижевського «Orbis Scriptus», що вийшов до 70-річчя вченого. У цій публікації розвідка називалася «З історії українського романтизму». Переддруковуючи цю статтю в книзі «Третя сторожа» (1991), Ю. Шевельов дав їй заголовок «Інший романтик, інший романтизм». Це не формальна зміна. Якщо в першому випадку увага фіксувалася на напрямкові романтизму, то в другому – на його представникові, причому підкреслювалася його самобутність, особливість, інакшість: М. Петренко – інший романтик, тому з під його пера з'являється й інший романтизм. Не романтизм, а М. Петренко став головною дійовою особою в другому випадку. Як бачимо, Ю. Шевельов багато років опрацьовував тему М. Петренка, аж поки з-під його пера не вийшов остаточний, довершений текст. Далі ми зосередимося на ньому.

Ю. Шевельов розглянув чотири аспекти великого значення українського поета-романтика М. Петренка.

Аспект перший. Розвідка складається з двох розділів: 1. Полеміка двох романтиків і 2. Романтики і загальники. Як же ці два романтики, між якими йшла полеміка в українській літературі середини XIX століття? Зрозуміло, що один з них М. Петренко. Хто ж другий? Це Тарас Шевченко. Ні більше, ні менше.

Час, коли друкувалися вірші М. Петренка: між альманахами «Сніп» О. Корсуна (1841) і «Южный русский сборник» А. Метлинського (1848), був позначений домінуванням Т. Шевченка. Він мав настільки потужний вплив, що не уявлялося, що в літературі можуть існувати якісь самостійні явища, які народилися поза його впливом. Більшість істориків літератури сходились на тому, що й М. Петренко працював як поет у полі впливу «Кобзаря». І тільки Ю. Шевельов побачив протилежне.

Він наголосив на тому, що й «Кобзар» Т. Шевченка 1840 року і найповніша збірка віршів М. Петренка «Думи і співи» в «Южном русском сборнике» 1848 року розпочиналися віршами з однаковими назвами «Думи мої, думи» Це не могла бути випадковість, відзначив Ю. Шевельов, але чи це було наслідування, чи виклик?

Критик відповів на це запитання після старанного аналізу обох віршів. Т. Шевченко показав трагічний зміст свої дум; вони виростили на чужині з туги за українською дівчиною, за українськими красвидами, за минулим вільної колись козацької країни і усвідомлення трагічного стану України тепер. Він посилає свої думи в Україну і просить її привітати їх.

У М. Петренка нічого немає з цих мотивів. Він пише про те, що думи покинули його, одцурались. Після широкої репрезентації теми: де ж можуть перебувати його думи, дізнаємося, що це лише

остання втрата з низки втрат, що їх зазнав поет («Покинула мене доля / покинули люди»). Т. Шевченко самотній, бо він на чужині. М. Петренко – бо це *condition humane*, тобто умова життя людини. У Т. Шевченка крізь особисту лірику пробивається на поверхню національно-історична романтика. «Цьому Петренко протиставить концепцію суб'єктивної і тим самим загальнолюдської лірики» [4:20].

В історичній перспективі Петренко не сховався епігоном чи підспівувачем Великого Тараса. Їх сили в змаганні були нерівні, голос шевченкової творчості лунав надзвичайно потужно і заглушив «несміливий ліричний тон Петренкової лірики» [4:21]. Але що була це цілком самостійна, оригінальна змістова позиція в літературі, ніяких сумнівів не лишалося. Її сутність Ю. Шевельов подав так: «не колектив, а я, моя душа, мої переживання, які є водночас переживання універсальної людини, мій світ, що є світом універсальної людини; не драма національної субстанції в конкретних історичних обставинах, а трагедія внутрішнього конфлікту, закладеного в самій істоті людської душі» [4:20; курсив Ю. Шевельова. – І. М.] – це пафос усієї творчості М. Петренка.

Скористаймося щойно вжитим Ю. Шевельовим поняттям історичної перспективи. В історичній перспективі концепція Ю. Шевельова істотно вплинула на українське радянське літературознавство. У ньому типологія романтизму тривалий час зводилася до двох його типів: активного й пасивного. Логіка зрозуміла: перший оголошувався прогресивним, революційним явищем, другий – назадницьким, кволим і немічним. В основу типології був покладений ідеологічний чинник, чужий для художньої творчості. Ю. Шевельов запропонував типологію, засновану на художньо-естетичних засадах мистецтва, на врахуванні внутрішніх його закономірностей.

Коли самодержавний кулак трохи розтиснувся і українське радянське літературознавство дещо отямилось, у Києві у видавництві «Наукова думка», у серії «Бібліотека української літератури», вийшла в світ книжка «Українські поети-романтики» (1987). Передмову до неї «Українська романтична поезія 20–60-х років XIX ст.» написав тодішній завідувач відділу дожовтневої літератури Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України Михайло Трохимович Яценко.

Він виокремив такі основні «тематично-стильові течії: фольклорну, фольклорно-історичну, громадянську та психологічно-особистісну» [6:14]. Немає сумніву, що Шевченкова «національно-історична романтика», за термінологією Ю. Шевельова, тут розтягнута між фольклорно-історичною та громадянською течією, а

«суб'єктивна і тим самим загальнолюдська лірика» [4:20] М. Петренка тотожна особистісно-психологічній течії в М. Яценка. Можна припустити, що слово «національний» М. Яценко просто не міг вжити, і тому обмежився назвою «фольклорно-історична течія». Так продуктивно спрацювала в майбутньому концепція Ю. Шевельова.

Тепер варто зупинитися на дуже важливому питанні про вартість двох течій; ми можемо вже сміливо їх назвати шевченківською й петренківською. На перший погляд, особливо для невтаємниченого розуму, може здатися, що національно непритомний український народ потребував потужної національно-історичної поезії, а якась там особистісно-психологічна лірика була йому ні до чого.

Для розгляду цього запитання я прикличу авторитет Пантелеймона Куліша, Шевченкового сучасника, який, на мій погляд, зробив з нього Великого Кобзаря. У статті «Характер и задачи украинской критики» (ж-л «Основа», 1861, № 2) він пояснював, що українська література – витвір народного духу. Українські письменники ніколи не творили для вузького кола обранців, а для всього народу, бо цього вимагала мова, якою добре володів народ, а не відірвані від нього освічені верстви. А відтак українські твори слід вважати не іграшками, а витворами духу народного. Народ же нічого не створює без практичного, життєвого смислу. В українській літературі народ шукає задоволення своїх моральних потреб.

Читач може подумати, провадив далі П. Куліш, що я тим самим виключаю з української літератури елегію, жарт і уявляю народ суворим мудрецем, який шукає в житті тільки позитивно визначеної користі. Це не так. Ми повинні передбачати в народі здатність приймати розмаїті враження від зовнішнього світу й перетворювати їх у власну моральну сутність. У цьому відношенні, закінчує побудову своїх міркувань П. Куліш, Т. Шевченко однаково великий і як автор поеми «Катерина», і як автор елегії «Нащо мені чорні брови»: «і там, і тут він примушує серце українця усвідомлювати себе українським, а не якимось іншим серцем, тимчасом як заслуги його, як автора, відмінні в обох п'єсах» [1:268].

Зрозуміло, для чого я навів позицію П. Куліша? Він пояснив значення Петренкової лірики та й усієї особистісно-психологічної течії в українському романтизмі. Своїм «Небом», «Слов'янськом», іншими віршами: «Туди мої очі, туди моя думка», «Минулися мої ходи» – М. Петренко примушував серце українця битися по-українськи, відчувати себе українським, а відтак, продовжимо цитувати П. Куліша, українська людина за допомогою таких віршів «усвідомлює своє українське я, і отже, міцнішає в своїй народності, і отже, робиться у

своїй масі солідарнішою, і отже, могутніше протистоїть усякому розтлінному впливу іншої народності» [1, с. 268; курсив П. Куліша. – І. М.].

П. Куліш ніби свідомо й навмисне писав про М. Петренка, адже це його твори є переважно елегіями, хоча між ними зустрічаються й жарти: «Ой біда мені, біда». Твори М. Петренка формували українську національну свідомість і були не менш важливі, ніж шевченківський національно-історичний романтизм. Понад те, можна припустити, що його особистісно-психологічна лірика серед масового читача мала так само високий попит і авторитет. Про це, зрештою, свідчить той факт, що його вірші, надруковані в малотиражних і важкодоступних джерелах, проникли в народну свідомість і стали народними піснями.

Тільки зараз настав час перейти до **другого аспекту** Шевельовської інтерпретації М. Петренка – формування словника української літературної мови. Тут критик так само йде від його порівняння з Т. Шевченком. Не варто нагадувати, що це спеціальна Шевельовська тема – історія української мови. Що ж спостеріг Ю Шевельов-мовознавець?

«Шевченків вірш раз у раз удається до конкретного словника», – відзначив він [4:22]. Це стосується краєвиду (садок *вишневий, ревуть пороги*), історичного минулого (козацька громада з *булавами, бунчуками*), трапаїчного оформлення викладу («Нехай думка, як той *ворон, / Літає та кричє*»). Лексика Петренка «винятково загальна, часто абстрактна (...) Це стосується не тільки його «Дум», де нема жадного конкретного чи побутового деталю, а й усіх його творів» [4:22]. Для прикладу критик, чи то пак у даному випадку: учений, розглянув вірш «Весна», де не знайшов жодного конкретного образу. Найбільше здивування в нього викликав цикл «Слов'янськ», – «опис рідного міста, найконкретніша з його ліричних поезій» [4:23]. Читач дізнається, що в поета «забилося серденько в грудях», що «очі плавають в сльозах», але «як же мало (власне нічого!) дістає читач, щоб *побачити* місто» [4:23].

У М. Петренка «майже ніколи родові поняття не заступлені видовими» [4:23], «зате там, де замальовується настрої, душевний стан, чуттєва оцінка – там поет багатий на терміни й вислови» [4:23]. Ще далі: «Основа поезії Петренка – музичний рух почуття, а не мальовничість структурного світу» [4:24].

Можна далі не нагромаджувати спостереження над мовою М. Петренка, а поставити знову ж запитання про значення такої мовотворчості для розвитку української літературної мови. Нормативним є уявлення про те, що поезія (і література в цілому) тяжіє до конкретного образу. Чим більше деталей, тим більше увиразнюється образ, оскільки сам він, образ, – це конкретно-

чуттєве відображення дійсності. Але з погляду мовотворчості вироблення загальних понять, саме родових, а не видових становить головну й найпершу трудність. У нерозвинених мовах існує величезний словник на позначення конкретних речей і обмаль або немає абстрактної лексики, слів на позначення явищ, узагальнень. Наприклад, у якутській мові є сімдесят слів для позначення снігу (сніг, що падає; сніг, який лежить; пухкий сніг, який ліпиться; скрижанілий сніг, наст і т. д.) і немає узагальненого слова «сніг».

При цій нагоді варто нагадати поему Лесі Українки «Одно слово» [3:78–83], яка вперше була опублікована в журналі «Вільна Україна», що розпочав виходити в 1906 році в Петербурзі. Поема мала підзаголовок «Оповідання старого якута». Її сюжет полягав у зображенні українського політичного заслання, який прагне пояснити якутам, за що він карається тут, у Сибіру. Він хоче сказати їм: «За волю», але якути не розуміють його, бо не мають у своїй мові слова «воля». Працюючи над поемою, Леся Українка мала на прикметі долю Павла Грабовського, який саме в Якутії провів більшу частину заслання. Агатагел Кримський написав невеличку замітку про цю поему, де довів, що в якутській мові слово «воля» все ж існує. В окремому виданні цієї поеми Леся Українка змінила підзаголовок; тепер він звучав так: «Оповідання тубільця з півночі» [3:340]. Історія цього твору Леся Українки наочно показує, яке значення має загальна лексика в історії становлення будь-якої мови.

Усі наведені приклади й міркування наштовхують на думку: роль і значення поета, який наповнював українську літературну мову «романтикою загальників» [4:27], родовими, за Ю. Шевельовим, поняттями, нічим не менша, ніж поета, який сприяв використанню конкретної лексики.

Третій аспект сформульовано Ю. Шевельовим так: «Відмінність Петренка – передусім, у живих зв'язках з фольклором» [4:27]. Як не дивно, в розумінні Ю. Шевельова, М. Петренко й тут відіграв революційну роль. Зрозуміло, він не був перший, хто запроваджував у романтизм «загальники». Ю. Шевельов навів для порівняння чималі уривки з віршів А. Лямартина, В. Бенедиктова, І. Козлова, нарешті, поставив їх усіх у залежність від Дж. Г. Байрона. І протиставив «загальникам» «конкретиків» В. Гюго, М. Лермонтова; до них потім приєднався Т. Шевченко. В українському ж романтизмі, виходить, два струмені романтизму – «загальниковий і суб'єктивний, з одного боку, предметово-конкретний і посередньо вже, через цю конкретність об'єктивний, з другого, в українській поезії сорокових років дев'ятнадцятого сторіччя були репрезентовані Петренком і Шевченком»

[4:29].

Відмінність М. Петренка – у джерелах його загальникового, суб'єктивного поетичного світу. Вони не в наслідуванні І. Козлова, В. Бенедиктова чи їхніх віддаленіших у часі учителів, а в українському фольклорі, який представник Харківської школи романтиків знав досконало. Відомо ж бо, що усна народна творчість тяжіє до узагальнених ситуацій, конфліктів і характерів. Ю. Шевельов відкинув думку про наслідувальний характер поезії М. Петренка.

В орієнтації на фольклор – унікальна музичність Петренкового вірша. «Основа поезії Петренка, – написав Ю. Шевельов, – музичний рух почуття, а не мальовничість структурного світу. Музичність, властива його поезії, не підкреслена зовнішніми засобами» [4:24]. Рими його, якщо вони не дієслівні, неточні, переважно приблизні, асонансні; зате рядки наповнені звуковими повторами. «У цьому принципі музичної організації свого вірша Петренко виступає поетом однієї школи з Шевченком і може його попередником. Але в Шевченка – це один з аспектів його майстерності, а в Петренка – це її суть» [4:24].

Міркуючи над значенням М. Петренка в українській поезії, Ю. Шевельов наголосив на тому, що фольклоризм не був для нього самоціллю, навпаки, – предметом подолання в творчому змаганні. Критик з симпатією послався на оцінку Агапія Шамрая: Петренко «був чи не перший з харківських романтиків, хто перейшов від баладних і пісенних форм до рефлексивної, пісенної лірики, – заакцентував Ю. Шевельов і трохи далі продовжив: – Таким чином Петренко ніби виявляє нову фазу в розвитку української романтики, перейшовши від епічних народних форм до романсу, елегії, медитації та ін.» [4:29]. Отже, М. Петренко підноситься до рангу реформатора українського романтизму, його типологічної сутності, мелодики, жанрової системи.

І, нарешті, **четвертий аспект** видатного місця М. Петренка в українській літературі. У конкретних обставинах українського літературного життя той тип романтизму, який репрезентував М. Петренко, мав інший характер, ніж у Росії чи на Заході. Там «загальниковий» романтизм був переходом від загальникового ж класицизму до романтизму, а «конкретний» романтизм – до натуралізму-реалізму. Але в Україні класицизм розвинувся без вищих жанрів, тому «загальниковий» романтизм не продовжував класицизм, а заперечував його і робив це далеко рішучіше, ніж на Заході. Адже «низькі» класичні жанри якраз плекали, а надто в Україні, найконкретніший словник. З цього погляду відстань між Котляревським і Петренком – велетенська.

«Український романтизм, – підкреслив

Ю. Шевельов, – і зокрема романтизм «загальниковий» надолужував в історичній перспективі те, що в інших літературах виконував класицизм своїми «високими» жанрами» [4:30]. Творчість М. Петренка сміливо посіла це визначне місце. «У переборенні «котляревщини» Петренко був послідовнішим, ніж Шевченко, – і заключний акорд: – У створенні «чистої» дикції української поезії, не обтяженої реаліями побуту й подробицями щоденності, Петренко посів своє, окреме місце в історії літератури» [4:30].

Обставини українського літературного життя спричинилися до того, що «поезія Петренка обмежилася на жменьці віршів» [4:30], не діждалася жодного книжкового видання, продовжувачів не знайшла і фактично жодного місця не посіла. Сьогоднішній історик української літератури мусить виконувати працю археолога, який відкопує не колишні міста, а макети міст, що

ніколи не були збудовані. Такими міркуваннями закінчено розвідку про поета М. Петренка.

Тепер важливо повернутися до нашого початку і запитати: чи може малий поет мати велике значення? Так М. Петренко написав у своєму житті мало. Але в літературі сенс творчості ніколи не вимірювався кількістю написаного, а лише якістю доробку того чи іншого автора. У своїх поетичних відкриттях, особливому статусі, небажанні бути епігоном великого поета, який визначав зміст епохи М. Петренко не був малим поетом, він був поетом великим, що й довів у своїй статті про нього Ю. Шевельов.

Подяка: автор щиро дякує членам Харківського історико-філологічного товариства Сергієві Вакуленку та Катерині Каруник за консультації та допомогу в збиранні фактичного матеріалу для цієї студії.

Література

1. Куліш П. О. Характер и задача украинской критики / Пантелеймон Куліш // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія : У 3 кн. : навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К. : Либідь, 1996. — С. 263–269.
2. Л. Д. (Любов Дражевська). Доповідь проф. Ю. В. Шевельова «Шевченко і літературні течії сорокових років XIX століття» // Українські вісті. — 1964. — 14 червня. — С. 4–5.
3. Українка Леся. Збір. творів: у 12 т. / Леся Українка. — К. : Наук. думка, 1975. — т. 2 : Поеми, поетичні переклади. — 367 с.
4. Шерех Ю. (Шевельов Ю.). Інший романтик, інший романтизм // Шерех Ю. Третя сторожа : Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. — Балтимор — Торонто : Смолоскип, 1991. — С. 17–31.
5. Шерех Ю. (Шевельов Ю.). Михайло Петренко — майстер елегії / Ю. Шерех // Україна : українознавство і французьке культурне життя. — 1950. — № 1. — С. 246–249.
6. Яценко М. Т. Українська романтична поезія 20–60-х років XIX ст. / М. Т. Яценко // Українські поети-романтики : поет. твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; вступ. ст. М. Т. Яценка; ред. тому М. Т. Яценко. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 5–37.

УДК 821.161.1 – 1 "19/20"

И. П. Поборч а я

Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды

Тютчев в поэтическом мире Александра Кушнера

Поборча И. П. Тютчев в поэтическом мире Александра Кушнера. Предметом дослідження в статті є особливості діалогізму у творчості О. Кушнера. У центрі уваги перебував інтертекстуальний зв'язок творів Кушнера з лірикою Ф. І. Тютчева, мотивно-образні паралелі, які характеризують особливості засвоєння поетом нашого часу традицій класичної російської літератури XIX століття. Показано, що тютчевський дискурс визначає багато напрямків розвитку поетичної думки О. Кушнера, при цьому ремінісценції та алюзії стають інструментом для створення ним власної картини світу, яка відображена в ліричній творчості поета.

Ключові слова: традиція, діалогізм, інтертекстуальність, ремінісценція, алюзія, мотив, образ, картина світу.

Поборч а я И. П. Тютчев в поэтическом мире Александра Кушнера. Предметом исследования в статье стали особенности диалогизма в творчестве А. Кушнера. В центре внимания находилась интертекстуальная связь произведений Кушнера с лирикой Ф. И. Тютчева, мотивно-образные параллели, характеризующие особенности усвоения поэтом нашего времени традиций классической русской литературы XIX столетия. Показано, что тютчевский дискурс определяет многие направления развития поэтической мысли А. Кушнера, при этом реминисценции и аллюзии становятся инструментом для создания им собственной картины мира, отраженной в лирическом творчестве поэта.

Ключевые слова: традиция, диалогизм, интертекстуальность, реминисценция, аллюзия, мотив, образ, картина мира.

Poborchaya I.P. Tyutchev in the poetic world of Alexander Kushner.

The subject of the research in the article is peculiarities of dialogism in Kushner's poetry.

The main focus here is intertextual connection between Kushner's works and F.I. Tyutchev's lyrics, motive and image parallels which describe modern poet's specific way of understanding classical literature of XIX century. It is shown that Tyutchev's discourse determines many ways of Kushner's poetic ideas where reminiscences and allusions become a special tool to create his own world picture, reflected in poet's lyrics.

Keywords: tradition, dialogism, intertextuality, reminiscence, allusion, motive, image, picture of the world.

«Чем оригинальней поэт, тем естественней для него переключка с предшественниками. Это понятно – для переключки нужны два голоса: те, у кого нет своего голоса, не могут позволить себе и переключку, им нечем переключаться», – писал А. Кушнер в 1980 году [4: 111]. Одним из основных свойств его собственной лирики является установка на повышенную коммуникативность.

Диалогизм – явление, присущее любому тексту. М. Бахтин подчеркивал: «Нет ни первого, ни последнего слова и нет границ диалогическому контексту (он уходит в безграничное прошлое и безграничное будущее). Даже *прошлые*, то есть рожденные в диалоге прошедших веков смыслы никогда не могут быть стабильными (раз и навсегда завершенными, конченными) – они всегда будут меняться (обновляясь) в процессе последующего, будущего развития диалога» [1: 373]. В большинстве случаев диалогический аспект рассматривается современными учеными в рамках концепции интертекстуальности. Такое понимание природы диалогизма вполне применимо и в интерпретации художественной системы А. Кушнера. О том, что эта проблема волновала самого поэта, свидетельствует не только его поэтическое творчество. Специальная статья была посвящена Кушнером проблемам интертекстуальных стратегий в художественном творчестве. Сам поэт избегает терминологической усложненности и предпочитает слово «переключка», вынесенное в заглавие своего эссе. Однако, по сути, он затрагивает и по-своему трактует именно понятие интертекстуальности, усматривая в использовании «чужого слова», если воспользоваться бахтинским термином, «процесс закономерный, естественный и неизбежный» [4: 85]. В свойственном ему свободном литературном стиле А. Кушнер утверждает невозможность существования обособленных поэтических миров: «Поэзия не квартира с изолированными комнатами, это – лермонтовский космос, где “звезда с звездой говорит”» [4: 85]. Будучи не только талантливым художником, но и одаренным читателем, он приводит многочисленные примеры интертекстуального взаимодействия различных текстов поэтов XX-го и предшествовавших ему веков. Характеризуя художественные тексты, включающие отнюдь не очевидные интертекстуальные элементы, Кушнер полагает, что «поэт, используя чужой текст,

рассчитывает на знающего и умного читателя, которому не требуются сноски, указания и наводящие кавычки» [4: 87]. Этой же стратегии придерживается и он сам, вступая в диалог со своими предшественниками, иногда приобретающий полемический характер.

Особенности поэтического диалога поэта с его предшественниками рассмотрены в диссертации Ю. В. Поддубко «Мотивно-образная система лирики А. Кушнера» [13]. Виртуальными собеседниками Кушнера становятся Пушкин, Дельвиг, Баратынский, Фет, Манделштам и многие другие. Не является исключением и Ф. И. Тютчев. Тютчевский, как, впрочем, и любой литературный интертекст в художественной системе Кушнера, призван, в первую очередь, подчеркнуть эстетическую и интеллектуальную близость с цитируемым поэтом, а во вторую – создать у читателя ощущение единого текста русской поэзии, своего рода неразрывной лирической цепи.

Сформировавшаяся в художественном сознании А. Кушнера концепция непрерывности культурного развития и ставший непреложным для его философского миропонимания закон сохранения культурных ценностей обусловили характерное для поэта ощущение постоянного духовного присутствия его великих предшественников в современной действительности. Этим объясняется потребность в общении с ними. Для Кушнера, как верно подметил А. Пукач, «очередность эпох уступает ощущение их одномоментности» [14: 10]. Коммуникативный статус многих стихотворений Кушнера раскрывается в прямых обращениях к поэтам XIX – начала XX столетий.

Тютчевский дискурс часто определяется в творчестве Кушнера не только в прямой цитации, но и в сближении мотивно-образных структур. Свое отношение к наследию великого поэта Кушнер выразил и в целом ряде эссеистических произведений, среди которых особенно хочется выделить статьи «Стихи и письма» (1981) и «Душа хотела б быть звездой...» (1995) [5; 8]. Рецепция тютчевского творчества осуществляется им в нескольких направлениях. Это, прежде всего, восприятие творческой индивидуальности поэта, и в то же время это поэтический диалог, актуализирующий те или иные мотивные и образные параллели. И. А. Кудрявцева в качестве

основных форм «присутствия» любимых поэтов Кушнера называет «эпиграфы, посвящения, цитирование, а также те стихотворения, в которых биографический автор (тот или иной художник как реально существующее лицо) становится персонажем, и в этом случае в тексте возникает его образ» [3: 84]. Применительно к творчеству А. Кушнера в подтверждение своей мысли литературовед приводит единственный пример его стихотворения – «Когда бы Тютчев мог прочесть...». Между тем обращение к личности Тютчева определяет содержание многих стихотворений поэта. Среди них – «Пир», «И после отходной не в силах головы...», «На скользком кладбище, один...», «Мы в Мюнхене были, мы видели сад...», «Когда бы Тютчев мог прочесть, что здесь...» и многие другие. Свойственная Кушнеру тенденция к интимизации образов любимых поэтов находит выражение, например, в стихотворении «Поверх вещей», где современная бытовая ситуация вдруг воспринимается как двойник тютчевского повседневного бытия.

Стихотворения этого (назовем его «биографическим») плана уже привлекали внимание современных литературоведов. Помимо упомянутых работ И. А. Кудрявцевой и Ю. В. Поддубко следует назвать и диссертационное исследование украинского ученого – Л. Н. Ячник [18], где тютчевский дискурс в творчестве Кушнера рассматривается преимущественно в данном ракурсе.

Однако помимо биографических реалий существенный интерес представляет анализ тех стихотворений Кушнера, в которых находят свое продолжение и развитие характерные образы поэтического творчества Ф. И. Тютчева. Целью данной статьи и является исследование особенностей функционирования тютчевского интертекста в поэтическом мире А. Кушнера, характеристика зоны мотивно-образного пересечения двух индивидуальных художественных систем.

Многие произведения Кушнера диалогически обращены к тютчевскому художественному миру. Мы встречаем и отдельные переосмысленные в собственном контексте аллюзии, и трансформированные цитаты, как, например, «И вижу смысл, и верю в Бога, / Молчу, скрываюсь и таю» [9: 15], и многочисленные эпиграфы, восходящие к текстам Тютчева, уже бывшие предметом исследования в современном литературоведении. Привлекает Кушнера и философская составляющая тютчевской лирики, которая часто направляет развитие поэтической мысли в его произведениях. Так, в стихотворении «Живу ли я? Жива ли ты?» типичные для поэтики Тютчева образы мрака, полночного ветра, смерти,

да и само обращение к поэту («О, Тютчев, Тютчев, смерть сама / Во мраке льнет ко мне, тоскуя...») венчаются мотивом хаоса. Тютчевское «присутствие» обнаруживается здесь и в трактовке содержания самого понятия «разлука». Для Кушнера разлука является частью небытия:

Живу ли я? Жива ли ты?

Полночный ветер гнет кусты

И дышит с посвистом простудным.

И лишь свиданье в некий час,

Быть может, убедило б нас

В существованье обоюдном [7: 137].

Уверенность в «обоюдном» существовании укрепляется лишь при условии преодоления разлуки, в момент долгожданной встречи. Реминисцентная природа выражения «существованье обоюдное» становится очевидной в сравнении с фрагментом письма Ф. И. Тютчева к дочери Дарье, датированного 9/21 апреля 1868 года: «А мне, мне нужно твое действительное присутствие <...> Такое свидание убедит нас в обоюдном бытии и поможет нам думать иногда друг о друге» [17: 418]. Это письмо упоминает Кушнер в своем эссе «Стихи и письма». Но и в поэтическом творчестве Тютчева на одно из первых мест он ставит «мотив разлуки, времени, расстояния – их таинственной силы, их враждебности» [5: 141]. Не вызывает удивления поэтому и появление в собственном стихотворении Кушнера образа смерти.

Тревожное сознание лирического субъекта выделяет из окружающего враждебного мира и другой ключевой образ тютчевской лирики – хаос. Но в стихотворении «Живу ли я? Жива ли ты?» хаос вписывается в современную действительность, приобретая при этом материальные очертания: «Как дико воют поезда / От непосильного труда, / Твой хаос нам организуя!» [7: 137].

Этот же мотив актуализируется и в другом стихотворении Кушнера, восходящем к тютчевской концепции мироздания – «Хотел бы я поверить в час ночной...» [9: 7]. Но и здесь он претерпевает трансформации, характерные для поэтического сознания Кушнера. В этом произведении автор вступает в своеобразную полемику со своим предшественником. В понимании Тютчева «древний хаос» определяет темные первичные стороны существования мироздания и воспринимается как нечто непознанное и несущее угрозу земному бытию, но возвращающее человеческую душу к исходному родному космическому началу. Кушнер, человек совсем иного времени и мировоззрения, в своем стихотворении тоже размышляет о некой «предначертанности» и звездных орбит, и человеческих судеб. Но если Тютчев проникнут уверенностью в этом, то поэтическое сознание Кушнера лишь таит в себе надежду на «разумный

небосвод» и predeterminedность не только космического, но и человеческого бытия, о чем свидетельствует сослагательное «хотел бы я поверить...». Тютчевские претексты создают аллюзивное поле поэтических образов Кушнера. Но конструктивную роль в его стихотворении выполняет не устрашающий космогонический хаос, не подвластный управлению извне, а хаос как созидательный элемент мироздания: «...хаос – заготовка вещества, / Строительный несметный матерьял, / Подручная основа волшебства, / Чудесная возможность всех начал» [9: 7].

Тютчевские аллюзии определяют и пафос стихотворения А. Кушнера «О, да! Как мошкара над ярким фонарем...» [7: 344]. Как и в лирике Тютчева, в этом стихотворении Кушнера параллелизм природы и человеческого мира становится основным художественным приемом. Ощущая себя такой же мельчайшей частицей природы, «как мошка над огнем слезящимся», лирический субъект этого стихотворения задается теми же вечными вопросами, которые столетие назад волновали его предшественника. Сравнение с летящей на свет мошкой актуализирует мотивы уязвимости и опасности. Не случайно рефреном проходит обращение к незримому собеседнику: «Скажи, что...», выражающее сомнение в разумности мироздания и целесообразности собственного бытия:

Скажи, что знаем мы, куда летим во тьму,

Что страшный путь меж звезд осмыслен и понятен.

Над бездной яркий свет последний – и к нему

Приток эфемерид, и море черных пятен [7: 344].

Повелительное наклонение звучит здесь не столько как просьба, сколько как заклинание «всепоглощающей», но вряд ли в контексте кушнеровского стихотворения «миротворной» бездны: «Мы вынесены в ночь, мы выдвинуты в хаос. / И черная внизу шевелится беда» [7: 344]. Во всех этих образах узнаваем образный мир тютчевской поэзии: ночная тьма, звездная бездна, шевелящийся хаос.

Сближают лирику двух поэтов и размышления о соотношении мига и вечности. Одному из своих произведений А. Кушнер предпослал эпиграф из тютчевского стихотворения: «От жизни той, что бушевала здесь...». Воскрешая в памяти читателей стихотворение Тютчева, завершающееся знаменитым образом «всепоглощающей и миротворной» бездны, Кушнер позволяет себе не согласиться с утверждением своего предшественника относительно судьбы человечества. Для Тютчева «всепоглощающая бездна» не оставляет никакой надежды человеку не только на бессмертие, но даже на историческую память:

От жизни той, что бушевала здесь,
От крови той, что здесь рекой лилась,
Что уцелело, что дошло до нас?

Два-три кургана, видимых поднесь...

Да два-три дуба выросли на них <...> [17: 140].

За двадцать лет до этого стихотворения в другом своем произведении («Смотри, как на речном просторе...», 1851) Тютчев уже выразил мысль о поглощении человеческого существования бездной вечности. Проводя параллель с тающим льдом, который весенняя река несет «во всеобъемлющее море», Тютчев и человеческую судьбу уподобляет этим уничтожаемым временем льдинам:

Все вместе – малые, большие,

Утратив прежний образ свой,

Все – безразличны, как стихия, –

Сольются с бездной роковой!..

О, нашей мысли обольщение,

Ты, человеческое Я,

Не таково ль твое значенье,

Не такова ль судьба твоя? [17: 92].

В позднем стихотворении Тютчева – «От жизни той, что бушевала здесь...» (1871), – которое И. Сухих справедливо назвал стихотворением-итогом, стихотворением-завещанием [15: 188], образ «всепоглощающей бездны» окончательно приобретает трагический фатальный смысл. Позиция Тютчева здесь близка к размышлениям Державина о тленности всего сущего в его последнем стихотворении «Река времен».

Характерно, что Тютчев ставит знак равенства между природой и бездной. В стихотворении «От жизни той, что бушевала здесь...» человечество со всеми его победами и поражениями мыслится лишь «грезой природы». Сама же природа, как уже отмечалось в литературоведении [2: 40], редко детализируется в стихах поэта. Чаще он воспринимает «природу как универсум, природу в ее космических проявлениях» [12: 152].

Иначе видит природных явления А. Кушнер. Свойственное ему тяготение к созданию детализированного мирообраза обуславливает и подробность воспроизведения природных реалий. В его поэзии изображаемый объект природы – конкретно «этот», индивидуально выхваченный из потока бытия. Нельзя сказать, что Кушнер не принимает тютчевского космизма. Он тоже размышляет о вечности, но воспринимает ее не столько в качестве роковой вселенской бездны, сколько в виде непрерывной смены культурных парадигм, видит в ней хранилище созданных человеческим гением ценностей. В сочетаниях *человек/природа* и *человек/культура* Кушнер скорее предпочитает последнее, хотя никогда не ставит своего лирического героя перед таким ограничительным выбором. Да и существует ли противопоставление природы и культуры?

Примечательно, что в беседе с А. Кузнецовым в 1986 году Кушнер высказал мысль об их единстве: «Природа и искусство не разделены трагической чертой, искусство представляется мне частью природы, одним из драгоценнейших ее проявлений» [6: 315].

Пессимистический пафос тютчевского стихотворения «От жизни той, что бушевала здесь...» чужд Кушнеру. Он не склонен утверждать, что все человеческие достижения исчезают бесследно и даже память о них канет в жерле столетий, как писал Тютчев в другом своем стихотворении: «И канет в темное жерло / За годом год» [17: 63]). По мысли же нашего современника, есть ценности, которые достойны вечного существования:

От жизни той, ах и от этой тоже,
На разные шумящей голоса <...>
Поэзия останется одна!
И скажем прямо, это ль не удача?
Ведь пережить могло бы что-нибудь
И менее заветное... [7: 365].

В лирической форме здесь выражена убежденность поэта в том, что переделывая и «переиначивая» все тягостные житейские реалии, «всю эту тьму и жуть», одна лишь поэзия остается в веках подругой «тех курганов, / Двух-трех дубов, в стихах воспетых им» [7: 365]. Все подвержено тлению, и лишь поэзия способна стать хранителем человеческой памяти. Так тютчевский интертекст, поставленный в сильные позиции эпиграфа и финала стихотворения Кушнера, продуцирует развитие философской мысли в современной поэзии.

Параллель между природой и культурой образно выражена и в другом стихотворении А. Кушнера – «Так ветер куст приподнимал...» [11: 28]. В нем актуализированы два коммуникативных ряда: безмолвный диалог происходит между лирическим субъектом и кустом жасмина и виртуальный диалог – с Тютчевым. Оба они взаимосвязаны в сознании лирического субъекта:

Так ветер куст приподнимал,
Такой клубился белый свет,
Плеча касаясь моего,
Как если б Тютчев мне сказал:
Зайдите, будет только Фет
И вы, а больше никого [11: 28].

Эта первая их трех строф стихотворения выполняет роль вступления. Остальные две поровну разделены между коммуникантами. Во второй строфе белеющий в ночи жасмин создает магический круг, в котором преобразается человек, обретая «прилив счастливых, юных сил». Диалог с природой тем самым активизирует способность человека к восприятию вечности. Заключительная строфа воспроизводит

предполагаемое содержание возможной беседы лирического субъекта с Тютчевым:

О чем мы будем говорить?
Что могут мне они сказать?
И что сказать могу я им?
О двух столетях, может быть?
Зачем же так их огорчать?

И Тютчев скажет: помолчим [11: 28].

Примечательно, что все стихотворение о такой желанной встрече с великими предшественниками венчается тютчевской аллюзией, прозрачно отсылающей читателя к знаменитому стихотворению «Silentium!». Так две поэтические волны сливаются в едином потоке лирического творчества.

Философские размышления о жизни и смерти, о времени и вечности часто в поэзии А. Кушнера имеют полигенетическое происхождение. Так, стихотворение «Кто ты? Что ты?..» [10: 12–13] корреспондирует, прежде всего, со стихотворением «Тоска маятника» И. Анненского. Об этом свидетельствует и предпосланный ему эпиграф из названного произведения Анненского, и само содержание кушнеровского стихотворения. Между тем это не стилизация, хотя проблематика и даже склонность к повторам в имитации звука часов (у Анненского: «так-то, так-то»; у Кушнера: «кто ты? Что ты?») сближает эти произведения. Анненский передает ощущение дискомфорта, навязчивого присутствия некоего существа – полусумасшедшего, полуманьяка, с неотступным рвением отмеряющего сроки человеческой жизни. Кушнер уже в первой строфе стихотворения называет «философские заботы» азами детской жизни. Этим объясняется и отказ от метафизического понимания времени: «А исканий и запросов / Я не знаю никаких» [10: 12]. Да и заканчивается стихотворение отсылкой к характерной для Анненского «тоске», но отсылка эта прозаизирует всю философскую ситуацию, привнося в нее оттенок иронии: «Я их в комнату другую, / Под шумок перенесу: / Пусть там тикают впустую, – / От тоски себя спасу» [10: 13].

Однако эта полемическая перекличка с Анненским была бы понята слишком упрощенно, если бы стихотворение Кушнера не было обращено и еще к одному источнику – тютчевской «Бессоннице». В этом стихотворении Тютчева тоже сквозным мотивом проходит мотив времени, овеянный ощущением неизбежной тоски:

Часов однообразный бой,
Томительная ночи повесть!
Язык для всех равно чужой
И внятный каждому, как совесть!
Кто без тоски внимал из нас,
Среди всемирного молчанья,
Глухие времени стенанья,
Пророчески-прощальный глас? [17: 34].

Здесь тоска поэта определяется именно теми причинами, которые Кушнер в своем произведении отвергает как «жизни детские азы». Он прямо перечисляет чисто тютчевские проблемы бытия, которые для него перенесены в разряд отброшенных «исканий и запросов». Это, прежде всего, ряды «роковых перерождений, / Переломов, катастроф, / Вековых нагромождений / Установок и основ» [10: 12]. Нетрудно в перечисленном узнать философские категории тютчевской лирики, в частности, увидеть переключку со строками его стихотворения «Бессонница»: «Нам мнится: мир осиротелый / Неотразимый Рок настиг – / И мы в борьбе, природой целой / Покинуты на нас самих» [17: 34]. Не тот ли это Рок, который ведет к «последнему катаклизму», воспетому Тютчевым? Кушнер далек от такого мировосприятия, как отстранен и от экзистенциальной тоски Анненского. Но так ли далек, если учесть обращение к наследию этих поэтов?

Прямым диалогизмом отмечено и кушнеровское стихотворение «Душа – элизиум теней...». В нем начальная формула душевной субстанции прямо восходит к стихотворению Тютчева «Душа моя, Элизиум теней...». У Тютчева мир души – это райское содружество светлых и прекрасных теней, далеких от земных треволнений и сиюминутных забот: «ни помыслам години буйной сей, / Ни радостям, ни горю не причастных» [17: 58]. Поэт даже задается вопросом, обращенным к душе: «Что общего меж жизнью и тобою?». Душа противопоставлена в его стихотворении земному бытию, пошлой и бесчувственной толпе. Так выстраивается вертикаль *небо/земля*, которая со всей очевидностью определяет мотивный ряд и другого стихотворения Тютчева, взятого Кушнером в основу своего диалога с поэтом. Перефразированное начало стихотворения Тютчева «Душа хотела б быть звездой...» [17: 40] используется Кушнером в полемическом ракурсе [10: 16]. В стихотворении Тютчева оппозиция *небесное/земное* не столько разделяет, сколько рассматривает полюса как составляющие единого универсума. Это то самое романтическое «чувство “вселенской жизни” – единства и цельности мирового бытия», о котором говорит А. Тархов в своей статье «Творческий путь Тютчева» [16: 5]. При этом у Тютчева ночные светила приобретают то сходство с человеческим миром («Сии светила, как живые очи...»), то с неким горним, небесным, божественным началом: «Они, как божества, горят...» [17: 40]. Для Тютчева потребность души в сближении с небесным миром обостряется не в

ночном осмыслении ирреального начала мироздания, а в период трезвого дневного мировосприятия.

В стихотворении Кушнера мотив всеединства мира, несмотря на всю цитатную близость к тютчевскому творчеству, решается по-своему. Наиболее частотным предстает в кушнеровском стихотворении образ тьмы: это ночная, «надмирная тьма», неземное сияние, в котором неугасимым светом горят звезды, это «хладная вечность», где они пребывают «миллионы лет». Основное пространство стихотворения занимает именно характеристика ночного мира звезд. Их образ доминирует. Образ души значительно уступает в объеме лирического сюжета. И всё же именно он определяет главную интенцию автора. Как и у Тютчева, в стихотворении Кушнера возникает оппозиция *ночь/день*. При этом ночной мир холодных звезд выглядел бы совсем безжизненным, если бы не сопоставление с человеческой душой, «омытой летним днем». Таким образом, сюжетообразующую роль в стихотворении играет мотив уподобления звезды и души друг другу. При этом мотив тоски становится объединяющим началом в сопоставлении этих двух образов: душа тоскует по небесному миру, мечтая стать звездой, в то время как холодная звезда, лишённая душевной теплоты, возможно, мечтает о смертной участи земного человека. Характерно, что одну из статей о творчестве Тютчева Кушнер завершает именно образом души как наиболее частотным в творчестве своего предшественника: «Не природа, не стихия, не хаос, не ветер, не день, не свет, не тьма, не сон, не ночь, не звезда, не жизнь, не бог, не любовь, не мысль – душа, вот слово, пронизывающее всю поэзию Тютчева. Нет другого поэта, который был бы загнипнотизирован ею в такой степени, занят ею с такой страстью, так сосредоточен на ней» [5: 159].

Тютчева Кушнер называет в числе любимейших поэтов. Но это не означает рабского следования путями своего кумира. В статье «Переключка», написанной еще в 1980 году, А. Кушнер утверждал: «...цитирование плодотворно тогда, когда чужой текст вступает в неожиданное соотношение с вновь создаваемым, обостряя его новизну, служит не задачам стилизации, а задачам создания нового поэтического слова» [4: 86]. Следование этой стратегии мы и наблюдаем во многих произведениях поэта, в том числе и основанных на рецепции тютчевского образного мира.

Литература

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
2. Бухштаб Б. Русские поэты : Тютчев. Фет. Козьма Прутков. Добролюбов / Б. Я. Бухштаб. – Л. : Худож. лит., 1970. – 247 с.
3. Кудрявцева И. А. Поэт и процесс творчества в художественном сознании А. Кушнера: дисс. ... канд. филол.

- наук : 10.01.01. Русская литература / И. А. Кудрявцева. – Череповец, 2004. – 184 с.
4. Кушнер А. Переключка // Аполлон в снегу: Заметки на полях / А. С. Кушнер. – Л. : Сов. писатель, 1991. – С.85 – 113.
 5. Кушнер А. Стихи и письма // Аполлон в снегу: Заметки на полях / А. С. Кушнер. – Л. : Сов. писатель, 1991. – С.139 –159.
 6. Кушнер А. Аполлон в снегу: Заметки на полях / А. С. Кушнер. – Л. : Сов. писатель, 1991. – 512 с.
 7. Кушнер А. Избранное: Стихотворения / Предисл. И. Бродского / А. С. Кушнер. – СПб. : Худож. лит., 1997. – 496 с.
 8. Кушнер А. «Душа хотела б быть звездой...» // Аполлон в траве. Эссе. Стихи / А. С. Кушнер. – М.: Прогресс-Плеяда, 2005. – С. 46 – 80.
 9. Кушнер А. Облака выбирают анапест / А. С. Кушнер. – М. : Мир энциклопедий Аванта+. Астрель, 2008. – 95 с.
 10. Кушнер А. Вечерний свет : Книга новых стихов / А. С. Кушнер. – СПб. : Лениздат, 2013. – 111 с.
 11. Кушнер А. Земное притяжение : Книга новых стихов / А. С. Кушнер. – М. : Время, 2015. – 96 с.
 12. Маймин Е. А. Русская философская поэзия. Поэты-любомудры, А. С. Пушкин, Ф. И. Тютчев / Е. А. Маймин. – М. : Наука, 1976. – 190 с.
 13. Поддубко Ю. В. Мотивно-образная система лирики Александра Кушнера : дисс. ...канд. филол. наук : 10.01.02. Русская литература / Ю. В. Поддубко. – Харьков, 2015. – 219 с.
 14. Пукач А. «По границе прошлого с грядущим...» / А. Пукач // Вопросы литературы. – 1980. – №8. – С.3–37.
 15. Сухих И. Н. «От жизни той, что бушевала здесь...» Ф. И. Тютчева / И. Н. Сухих // Анализ одного стихотворения. Межвузовский сб. / Под ред. В. Е. Холшевникова. – Л. : Изд-вл ЛГУ, 1985. – С.187 – 198.
 16. Тархов А. Творческий путь Тютчева / А. Тархов // Тютчев Ф. И. Стихотворения. – М. : Худож. лит, 1972. – С. 3 – 24.
 17. Тютчев Ф. И. Стихотворения. Письма / Ф. И. Тютчев. – М. : Правда, 1986. – 544 с.
 18. Ячник Л. Н. Интертекстуальность в поэзии Александра Кушнера и русская литературная традиция: дис. ... канд. филол. наук : 10.01.02. Русская литература / Л. Н. Ячник. – Харьков, 2015. – 224 с.

УДК 821.161.2 – 31 Винниченко.09+811.111 – 31.Орвелл.09

А. С. Промська

Національний університет цивільного захисту населення України

Дискурс тоталітаризму в інтерпретації В. Винниченка та Дж. Орвелла

(на матеріалі романів «Слово за тобою, Сталіне!» та «1984»)

Промська А. С. Дискурс тоталітаризму в інтерпретації В. Винниченка та Дж. Орвелла (на матеріалі романів «Слово за тобою, Сталіне!» та «1984»).

У статті зроблено спробу дослідити специфіку художнього втілення дискурсу тоталітаризму на матеріалі романів В. Винниченка «Слово за тобою, Сталіне!» та Дж. Орвелла «1984» шляхом типологічного зіставлення літературного доробку та світоглядних позицій обох митців, проведено паралелі між біографічними реаліями та їхньою художньою інтерпретацією в творах письменників. Стаття допомагає виявити й цілісно проаналізувати особливості філософсько-естетичних підходів обох романістів до потрактування таких важливих категорій у їхній творчості як держава й особистість, демократія й терор, особистість і маса, можливості досягнення людством щастя в похмурому тоталітарному світі.

Ключові слова: В. Винниченко, Дж. Орвелл, роман, тоталітаризм, дискурс, свобода, влада, особистість, мислення, щастя.

Промская А. С. Дискурс тоталитаризма в интерпретации В. Винниченко и Дж. Оруэлл (на материале романов «Слово за тобой, Сталин!» и «1984»). В статье предпринята попытка проанализировать специфику художественного воплощения дискурса тоталитаризма на материале романов В. Винниченко «Слово за тобой, Сталин!» и Дж. Оруэлл «1984» путём типологического сопоставления литературного наследия и мировоззренческих позиций обоих художников, проведены параллели между биографическими реалиями и их художественной интерпретацией в произведениях писателей. Статья помогает выделить и целостно проанализировать особенности философско-эстетических подходов обоих романистов к трактовке таких важных категорий в их творчестве как государство и личность, демократия и террор, личность и масса, возможность достижения человечеством счастья в мрачном тоталитарном мире.

Ключевые слова: В. Винниченко, Дж. Оруэлл, роман, тоталитаризм, дискурс, свобода, власть, личность, мышление, счастье.

Promska A. S. Discourse of totalitarianism in the interpretation by V. Vynnychenko and G. Orwell (based on novels «It's Your Word Now, Stalin!» and «1984»). The article aims to investigate the specificity of the artistic presentation of totalitarianism discourse in novels «It's Your Word Now, Stalin!» by V. Vynnychenko and «1984» by G. Orwell through typological comparison of literary works and ideological positions of the writers. The author draws parallels between the biographical realities and their artistic interpretation in the writings by novelists. The study helps to identify and explore holistically the peculiarities of V. Vynnychenko's and G. Orwell's philosophical and aesthetic approaches to the representation of such important categories in their works as state and personality, democracy and terror, personality and mass, opportunities for humanity to achieve happiness in the totalitarian world. The theme of war and peace is a leitmotif for the creative works of both artists, in particular for novels «It's Your Word Now, Stalin!» and «1984». However in contrast to V. Vynnychenko who showed the horror of Stalinism in the USSR focusing on the implementation of the idea of «collectocracy» that would eliminate all wars on the planet, G. Orwell created the image of «superstate» that embodied both features of Hitlerism and Stalinism, and author's reflections on the evolution of totalitarianism in the world and its consequences for humanity in the future. Representing in the novels a miserable world of the totalitarian state that invalidates personalities, turning them into weak-willed mass of mediocrities, the English writer aimed to warn the world of totalitarian aggression. Instead the Ukrainian artist created the image of country of concentration camps and secret informers, proposing alternative model of the society without terror — his own idea of «collectocracy» which implementation could not only destroy the wage labor but also prevent any conflict on the planet.
Key words: V. Vynnychenko, G. Orwell, novel, totalitarianism, discourse, freedom, authority, personality, thinking, happiness.

Минуле століття характеризується бурхливими суспільно-політичними подіями, революціями, які охопили країни Європи. Саме в період початку ХХ століття прискорення індустріалізації, засилля капіталістичної системи спричинили соціальні проблеми й створили умови для появи різних радикальних рухів за соціальні реформи: почав активно поширюватися соціалізм, у радянській Росії — марксизм-ленінізм з утворенням комуністичного режиму СРСР, в Італії та Німеччині — фашизм з подальшими амбіціями загарбання світу.

Саме поява на початку ХХ століття тоталітарних режимів у Італії, Німеччині, Іспанії, СРСР активізувала інтерпретацію цього явища в літературі, культурі, філософії, політиці. У світовій літературі до проблем тоталітаризму зверталися Дж. Орвелл («Колгосп тварин», «1984»), Є. Замятін («Ми»),

О. Гакслі («О дивний новий світ!», «Мавпа і сутність»), О. Солженіцин («Архіпелаг ГУЛАГ», «Один день Івана Денисовича»), А. Кестлер («Спляча п'ятьма»), А. Жід («Повернення з СРСР»), В. Винниченко («Лепрозорій», «Нова заповідь», «Слово за тобою, Сталіне!») та ін.

Особливо активно почав розвиватися в літературі жанр антиутопії, в якій зображувалась абсурдність людського буття в тоталітарних системах. Серед кращих антиутопій початку ХХ століття виділяється саме роман Дж. Орвелла «1984», який стає знаковим твором цього жанру, а сам митець вважається засновником негативної утопії (дистопії) чи антиутопії. До антиутопії звернувся й український письменник-модерніст В. Винниченко, написавши науково-фантастичний роман «Сонячна машина». Цей фантастичний роман також вписується в контекст світової утопії й антиутопії та вважається першим в українській літературі, за визначенням Г. Баран, «синтезом утопічного роману з антиутопічним» — «пантопією» [2:36].

Зазначимо, що творчість В. Винниченка та

Дж. Орвелла й сьогодні залишається предметом активного вивчення літературознавцями. Існує значна кількість монографічних робіт, присвячених романістиці як В. Винниченка (Г. Баран, О. Брайко, О. Гожик, І. Кошова, В. Панченко, Б. Пастух, Г. Сиваченко, В. Хархун та ін.), так і Дж. Орвелла (Р. Піс, Дж. Вудкок, Р. Уільямс, А. Звердлінг, К. Олдрід, Ю. Фельштинський, Г. Чернявський, К. Хитченс, Т. Хопкінсон та ін.), в яких окреслені проблемні площини вивчення творчого доробку письменників, зокрема романістики, представлені її основні змістові й формотвірні елементи. Однак заявлені напрями аналізу далеко не вичерпують їх.

Підкреслимо, що вітчизняне літературознавство пострадянського періоду характеризується майже повною відсутністю спеціальних досліджень творчості видатного англійського письменника та недостатньою вивченістю феномену антиутопії. Щодо українського письменника, то його художнє надбання тривалий час прочитувалося відірвано від літературного процесу в Україні, значна кількість творів була заборонена для вивчення чи взагалі не видавалися друком. Творчий доробок В. Винниченка, відомого митця першої половини ХХ ст., й дотепер не представлений уповні, а опубліковане потрактовується неоднозначно. Саме це й зумовило актуальність пропонованої статті, а саме відсутність цілісного аналізу романістики В. Винниченка та Дж. Орвелла в контексті вивчення дискурсу тоталітаризму в українській та світовій літературі.

У своїй статті ми вирішили звернутися до типологічного зіставлення саме роману В. Винниченка «Слово за тобою, Сталіне!» (не роману «Сонячна машина» (1921 – 1924 рр.) й Дж. Орвелла «1984», оскільки вважаємо, що доцільно буде порівняти твори однієї тематики (засилля

тоталітарного режиму) в один хронологічний період (роман Дж. Орвелла «1984» («Nineteen Eighty-Four») написаний у 1948 році, роман В. Винниченка «Слово за тобою, Сталіне!» — у 1949–1950 рр.). Саме на цей період двох світових воєн між імперіалістичними країнами й створення двох тоталітарних держав — фашистської Німеччини та комуністичного СРСР припадає й активна творча діяльність як англійського, так і українського митців та політичних діячів Дж. Орвелла та В. Винниченка. Написанню ж творів за однією тематикою сприяло, на наш погляд, те, що обидва письменники мали схожі суспільно-політичні переконання, обидва були активними політичними діячами й протягом життя вели щоденник.

Відзначимо, що творча манера обох письменників тяжіє до натуралізму, експериментаторства, парадоксальності вирішення конфліктів, епатажності, зверненням до табуйованих тем, оскільки митці прагнули у своїх творах наблизитися до життя за допомогою соціального експерименту, сповідували своєрідний принцип «чесності з собою» у житті та творчості, підтримували доктрину соціалізму. За переконаннями обох письменників література не могла існувати без політики. Вони вбачали себе «політизованими письменниками» й активними борцями із соціальною несправедливістю та терором. Так, В. Винниченко міг сказати про себе і на початку ХХ століття, і наприкінці життєвого шляху, що «все своє свідоме життя я був марксистом і революціонером-соціалістом» [9:236]. Комунізм у його світогляді поєднувався із патріотизмом, а єдиним виходом України із державної кризи на шляху до самостійності він уважав створення «Світової Федерації Народів», яка «знищує яку-будь можливість одній нації накинути другій своє панування» [3:84]. Саме пошук українським письменником виходу із основних суперечностей доби, реакція на криваві світові війни стає поштовхом до розробки концепції «конкордизму» — «дискордизму», яка стане лейтмотивом пізнього періоду творчості митця — «муженського періоду». В. Винниченко, будучи відомим письменником та політичним діячем, постійно намагався «одягти більшовизм в українську одягу» [9:233], хоча ця спроба закінчилась вимушеною еміграцією в Європу назавжди. Відійшовши за кордоном від будівництва соціалістичної України, митець все ж не зміг «обтруситися від політики» [9:234], вважаючи, що «найшвидше ... може існувати ... наша державність ... большевицька, совітська» [9:235].

Як і В. Винниченко, Дж. Орвелл до кінця життя залишився небайдужим до політики, до тих світових процесів, які панували у суспільстві ХХ століття. Однак на відміну від українського

письменника, котрий наївно намагався «одягти більшовизм в українську одягу» [9:233] й побудувати соціалізм в незалежній від СРСР Україні, дотримувався власної інтерпретації комунізму, повністю протилежної до сталінської доктрини (гостра критика «червоного терору» в статтях «Та, за яку змагалися Гітлер, Сталін та інші», «Світовий мир без війни, ні гарячої, ні холодної» тощо), через що й потрапив у політичну ізоляцію на батьківщині й самотність в еміграції, англійський митець, повністю відкидаючи доктрину комунізму й фашизму, наївно намагався бути прибічником «демократичного соціалізму» чи соціалізму з «людським обличчям», що за своєю суттю було парадоксальним й утопічним. Роздумуючи над проблемами існування соціалізму в Британії, публіцист зазначає, що не мав інтересу до соціалізму, оскільки вважав, що «соціалізм, принаймні на цьому острові, не пахне більше революцією...» [10:236]. Англійський митець та політичний діяч з дитинства відчував огиду до всього того, що йому нав'язували проти його волі, й усе життя називав себе «демократичним соціалістом», «естетичним ідеалістом» й прагнув «опинитися внизу, серед принижених, бути одним із них й на їхньому боці проти їхніх тиранів» [10:94].

Відзначимо, що обидва письменники — патріоти своєї країни, які усе життя виступали проти фізичної чи моральної наруги над особистістю. Спільною для обох митців стала й тема тоталітаризму, яка набула найбільшого розвитку в останній період творчості митців, особливо у романах «Слово за тобою Сталіне!» та «1984». Тема фашизму, наближення загрози наступної (другої) світової війни, комунізму, засилля тоталітарних держав гостро звучить у художньо-публіцистичному доробку обох митців. Обидва автори виступали проти фашизму та сталінізму, вважаючи ці два правління формами тиранії, схожими за своєю природою та ідеями суспільного втілення.

Звернемося безпосередньо до художньої інтерпретації дискурсу тоталітаризму в заявлених для дослідження романах, які стали ніби своєрідною квінтисенцією художніх та естетичних пошуків письменників.

Для романів «Слово за тобою, Сталіне!» та «1984» спільною є тема зображення абсурдності існування людини в тоталітарній державі, яка знищує особистість як морально, так і фізично. Показово, що дія в романі «1984» відбувається у так званій Океанії, в якій дослідники роману вбачають тогочасну Великобританію, щоб показати, що навіть демократична європейська країна, така як Великобританія, може стати тоталітарною імперією. Англійський письменник, реагуючи на сприйняття роману як

«песимістичного пророцтва» майбутнього Англії, писав, що «мій останній роман був задуманий не як атака на соціалізм чи Британську лейбористську партію...», а як «демонстрація збочень, до яких схильна система з централізованою економікою і яка уже була частково втілена при комунізмі та фашизмі. Я не вірю, що той тип суспільства, який описаний в цій книзі, обов'язково настане, але я вірю, що дещо схоже може настати» [7:148; 13:219].

Загальнопланетарною загрозою уважав тоталітаризм й В. Винниченко, зображуючи свій світ «дискордизму» в романі «Слово за тобою, Сталіне!», дія якого розгортається на території колишнього СРСР. У щоденнику від 1 червня 1946 року український митець пише про виникнення думки «писати роман «Крик до людства». Виявити всю суть большевизму-сталінізму в живих образах Крик перестороги й заклику до превентивних засобів проти страшної хвороби...» [5:2000, № 4, с.79]. У передмові до роману В. Винниченко визначає роман як «політичну концепцію в образах, роман», зазначаючи, що в основі зображення життя в СРСР покладені «реальні події на підставі документів, на свідченнях багатьох живих людей, на загальновідомих фактах і на особистому досвіді автора» [4:97]. Письменник детально вивчає свідчення емігрантів з «країни щастя», слідкує за суспільно-політичними тенденціями доби, про що детально описує в своєму щоденнику.

Ідея написання роману у формі звертання до «вождя» СРСР виникла, на наш погляд, через дещо утопічні погляди митця, який, з одного боку, прагнув, щоб його почули з політичної ізоляції, а з іншого, — наївно сподівався своєю працею пробудити «сумління» якогось «тупого, жорстокого диктатора», який би, «прочитавши цю книгу, змінився в своїй жорстокості ... » (Сталін. — А. П.)» (запис у щоденнику від 25 серпня 1946 року) [5:2000, № 4, с. 80]. Саме звертання до диктатора Сталіна могло б спровокувати інтерес до концепції «трудової колектократії» не тільки прибічниками «батька народів» та комуністів уцілому, а й усього світового співтовариства, оскільки ідея «колектократії» пропонується не тільки як «ліки» від тоталітарного режиму, а й взагалі як «панацея» від будь-якого конфлікту на планеті як на комуністичному просторі, так і в країнах «капіталістичного» Заходу. Однак саме цей заклик до миру, до будь-якого поневолення людства носить досить декларативний та утопічний характер, про що не раз закидали авторові його опоненти.

Зазначимо, що дія в романі «Слово за тобою Сталіне!» відбувається в період засилля сталінського терору, тобто в той же час, в який жив і творив письменник, натомість дія роману «1984»

переноситься в недалеке майбутнє, хронологія якої заявлена вже в назві роману — 1984 рік. При цьому майбутній роман задумувався митцем, на думку Т. Файвела, як «картина майбутнього, яке невідворотно настане в його рідній країні, якщо британці, як і інші народи, не знайдуть у собі сили попередити катастрофу» [10:515] та як «опис власного досвіду, перенесеного в майбутнє» [10:515]. Однак, окрім абстрактних образів та ідей, іншим джерелом роману стала тема тоталітаризму, втілена на практиці сталінського СРСР й резонансно заявлена вже в казці-притчі «Колгосп тварин».

Вибір спільної теми для обох романів щодо показу жахіття укладу тоталітарної держави на прикладі сталінського режиму, на нашу думку, не випадкове, оскільки у післявоєнний період загроза фашистської експансії «Третього рейху» стала не такою актуальною через поразку гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні. Натомість загроза загарбання світу вже сталінським режимом стала уповні реальною, оскільки Й. Сталін став певною мірою спадкоємцем А. Гітлера на світове панування. Іншим фактором, який вплинув на світогляд обох митців є атмосфера «холодної війни» (термін увів Дж. Орвелл) та політичного загострення між двома військово-політичними таборами «американського капіталізму» та «радянського комунізму». Саме тема війни та миру є лейтмотивною для романів обох митців. Однак на відміну від В. Винниченка, який показав жахіття сталінського режиму у СРСР, зосередившись на втіленні ідеї «колектократії» чи «трудократії», яка б ліквідувала у світі наймита, а разом із тим усі війни на планеті, Дж. Орвелл не обмежувався зображенням тоталітарного світу типу сталінського. Він створив загальний образ «супердержави», яка б утілювала, окрім рис гетлеризму чи сталінізму, ще й міркування автора про еволюцію тоталітаризму у світі та його наслідки для людства у майбутньому. Тому орвеллівська модель тоталітаризму набагато складніша, глибша й багатогранніша, ніж винниченківська, оскільки показує майбутнє тоталітарного устрою у гіпертрофованому вигляді, зображуючи не лише диктаторський режим однієї країни, як у В. Винниченка, а й усепланетарний масштаб катастрофи тоталітарного устрою (зобразив три «супердержави» (Океанію, Остазію та Євразію), які постійно перебувають у хронічному стані війни за світове панування. Ці три супердержави мають однаковий тоталітарний устрій на чолі з диктатором, мета якого повністю викоринити в людині людське й підкорити пануючій ідеології [8:238].

У романі «Слово за тобою, Сталіне!» абсурдним простором постає увесь Радянський Союз — країна страху, терору, концтаборів,

шпигунства, сталінської брехні. Громадяни перебувають у постійному страхі за своє життя й життя своїх рідних. Якщо ти не сексот, шпигун, то жертва доносу й репресивної машини. У повітрі панує тривога, жах, напруження, людей охоплює масовий психоз. Осередком зла постає Кремль, у «якому тут, на землі ... перебував усемогутній, ... Бог» Сталін [4:102], образ якого символізує безмежну владу над мільйонами мешканців радянського простору...» [4:103]. У щоденнику митець пише про «комуністів», які керують сталінською державою: «Ноги хворих, оскаженіло-гнилих істот, які звать себе «вищою расою» й з моторошною ширістю божевілья вірять у свою вищість і право бути гнилими і скаженими» [5:2000, № 4, с. 85].

Характерними ознаками тоталітарного суспільства, як зазначає більшість дослідників (Х. Аренд, Ф. Хайек та ін.), є: монополізація влади, диктатура однієї партії та наявність харизматичного вождя, який одноосібно керує державою. У радянському СРСР таким «вождем» став Сталін, якого всі прирівнювали до Бога («Бог Карло-отець, ... бог Ленін-син і бог Сталін – дух святий» [4:287]). Й. Сталін, на думку Е. Фромма, є прикладом клінічного випадку «несексуального садизму». Диктатор відчував садистське задоволення від катування людей, оскільки, на думку психолога, ним керував деструктивний інстинкт «злостісної агресії», потреба мати необмежену владу над людьми. Саме радянський тиран, маючи манію переслідування та гіпертрофовану жагу до влади, створив країну терору, в якій панував культ сили та брехні на догоду її «вождю», а жертвами репресивної машини ставали не тільки прості радянські люди, яких «щодня десятками трошили кулями в потилицю по всіх неоглядних просторах СРСР» [4:152], а й їхні кати — «енкаведисти чи емгебісти... нелюдські істоти...» [4:172].

У романі «1984» образ диктатора, який постійно спостерігає за тобою («BIG BROTHER IS WATCHING YOU» [8:6]), не є суто портретом Сталіна чи Гітлера. Дж. Орвелл подав збірний абстрактний образ диктатора («The blackmoustachio'd face gazed down from every commanding corner» [8:6], катехізисна форма виступу з риторичними питаннями й відповідями на них) таким, яким його уявляв, оскільки призначенням «Старшого брата» було служити об'єктом любові й поваги, тому потрібно було створити конкретне втілення «борця» за краще життя на планеті.

Сталін створив «цілу філософію життя», перетворивши державу на «країну велетенської, страшної сталінської брехні» [4:257], де людське життя перестало бути найвищою цінністю, де влада трималася на терорі й всеохоплюючому страхі, а

жодні суспільні інститути та моральні закони перестали діяти. Страх, як зазначає у «Щоденнику» В. Винниченко, це — «всемогутня рушійна сила. Вона створила бога, ... тримає в покорі покірних рабів...» [6:№ 5, с. 80]. Суспільство перетворилося на країну сексотів, які «бояться доносу і ... бояться не донести» [4:355]. Через недовіру до людей та постійну підозру інших у сексотстві в суспільстві виникає атмосфера тотальної самотності. Ставши сексотом з примусу, людина, на думку одного з персонажів роману Марусі Іваненкової, «почуває себе самотньою...», бо як можна «любити тих, на кого завтра може донести, та яких вже сама боїться...» [4:238].

Жага до абсолютної влади над іншими — єдине, чим керується «вождь» та єдина масова партія (у романі «1984» внутрішня партія, у романі «Слово за тобою, Сталіне!» — члени Політбюро ВКП(б)). Відома дослідниця тоталітаризму Х. Арендт вбачала у гіпертрофованій жазі до необмеженої влади над людством «патологію» сучасного суспільства й вперше запропонувала охарактеризувати тоталітаризм як «патологію» людства, що веде до його (людства — А. П.) самознищення, а природа такої «патології» криється в людській сутності [1]. Е. Фромм назвав таку «патологію» людства «злостісною агресією», оскільки вважав, що людина «пригнічує в собі потяг до руйнування, ненависть, заздрість та помсту» [11:5]. Ці деструктивні потяги виникають через те, що людина прагне «звільнитися від почуття власної нікчемності, руйнуючи світ навколо» [11:5]. Таким був і «несексуальний садист», «велика посередність» Сталін, і некрофіл-гермофродит маленького зросту А. Гітлер, і більшість оточення диктаторів тоталітарних режимів, які прагнули самовивищитися ціною пониження чи вбивства розумніших за себе.

Так, над проблемою влади роздумує й В. Винниченко як у щоденнику («А там (в СРСР. — А. П.) усе б'ють, розстрілюють, убивають винних і невинних... Мета ... — втримати владу і винищити всіх, хто робить на неї замах» [5:2000, №6 с.79]) та на сторінках роману «Слово за тобою, Сталіне!» («...Оці паразити згодяться віддати нам, робочим, заводи, шахти, колгоспи... вони ... на шматки нас та наших дітей посічуть, а свого панування не віддадуть...») [4:300], доводячи тим самим, що ціль існування диктаторів — панування над іншими, задоволення «розбухлого інстинкту егоїзму» [4:249].

Жагу до необмеженої влади, яка лежить в основі тоталітарного суспільства, панування заради панування називає лейтмотивом у своєму романі й Дж. Орвелл. Під час допиту головного персонажа В. Сміта ідеолог ангосоу, член внутрішньої партії, кат-фанатик О'Браєн указує на самодостатність влади як такої: «The Party seeks power entirely for its

own sake...Power is not a means, it is an end... The object of power is power» [8:314]. І досягнення цієї єдиної мети виправдовує будь-які засоби, у тому числі масовий терор та нищення населення, що зберегло зачатки здорового глузду та здатність мислити. «The espionage, the betrayals, the arrests, the tortures, the executions, the disappearances will never cease. It will be a world of terror as much as a world of triumph...» [8:320]. У цьому й полягає єдине призначення тоталітарної машини — створити світ безмежного усепланетарного терору.

Так, у своєму романі Дж. Орвел зображує абсурдність укладу «надрозвинутої» тоталітарної держави Океанії, яка живе за трьома перевернутими щодо дійсності принципами й за своєю суттю ворожі існуванню людини («WAR IS PEACE, FREEDOM IS SLAVERY, IGNORANCE IS STRENGTH» [8:23], й намагається повністю підкорити особистість як фізично (погана їжа, житло, дефіцит продовольчих товарів, репресії, тортури, «розпилення»), так і морально (контроль над інстинктами (інтимна сфера, сім'я, дітонародження), думками («поліція думок»), мовою (створення спеціальної мови «новоязу»).

Суспільство Океанії знаходиться в атмосфері тотального стеження й постійного відчуття страху. Саме тотальний контроль, на думку Х. Арендт, є фундаментом для існування тоталітарного суспільства й «забезпечує в країні атмосферу загального страху... що пронизує всі пори суспільства» (Х. Арендт) [1]. Цими інститутами необмеженого контролю стали міністерства (Minitrue, Minirax, Miniluv and Miniplenty), де працювали тільки зовнішні партійці, під контролем внутрішніх партійців. Більшість же населення Океанії (біля 80 %) були непартійними та взагалі не вважалися людьми й мали назву «проли», які жили в старих будинках, масово помирили від голоду, холоду та хвороб, однак їм не заборонялося, на відміну від членів партії, грати в азартні ігри, ходити до пабів, займатися сексом та мати багато дітей тощо, оскільки уважалися «тваринами», які не здатні до адекватного мислення й разом з тим організованого опору офіційній владі.

Уже у назвах основних міністерств управління містився оксюморон, підміна понять з метою встановлення тотального контролю. Так, «The Ministry of Truth, which concerned itself with news, entertainment, education, and the fine arts. The Ministry of Peace, which concerned itself with war. The Ministry of Love, which maintained law and order. And the Ministry of Plenty, which was responsible for economic affairs» [8:9]. Однак насправді «Міністерство правди» фальсифікувало будь-яку ні моральної свободи, пропагується культ війни, брехні та шпигунства, людина перестає бути найвищою цінністю, а терор та пропаганда стають єдиними інструментами досягнення диктаторами

правду залежно до пануючої ідеології, «Міністерство миру» займалося тотальною підготовкою та проведенням війни з двома іншими супердержавами Остасією та Євразією, «Міністерство любові» провадило тотальне стеження за кожним членом суспільства за допомогою спеціально створеного органу контролю — «поліції думок», а «Міністерство достатку» фактично проводило лінію планової економіки, результатом якої стало хронічне зубожіння більшої частини населення, окрім членів внутрішньої партії, котрі жили у достатку. Підміна значень основних понять дозволяло б тримати населення під контролем, нав'язуючи партійну ідеологію без опору, оскільки члени суспільства сприймали б подану інформацію як власні думки й переконання. Тому найефективнішим методом в такій ситуації, на думку Ф. фон Хайека, було б «використовувати старі слова в нових значеннях...», що збивало б з пантелику зовнішніх спостерігачів: викривлення мови, підміна значень слів, які виражають ідеали режиму» з метою фальсифікації дійсності на догоду пануючій ідеології [12:159].

Саме існування таких «міністерств» підтверджує, що основними ознаками тоталітарного устрою є: фальсифікація будь-якої правди, історії, контроль усіх ЗМІ у державі на догоду існуючій ідеології, проведення війни, поліцейський терор, масові репресії та провадження планової економіки.

У радянській системі, зображеній в романі «Слово за тобою, Сталіне!», таким державним апаратом, який зосереджував усю владу у своїх руках, була комуністична партія на чолі з Політбюро ВКП(б), котра проводила основну пропагандистську лінію в країні, виконавчою ж владою, яка втілювала на практиці усі директиви партії з контролю та чистки населення, було «Міністерство державної безпеки» (МДБ) на чолі з Миколою Белугінім. Це ж міністерство контролювало усі сфери суспільно-політичного життя населення, шпигувало й вчиняло масові «чистки ворогів народу». Аналогом радянського МДБ в романі «1984» постає «Міністерство любові» з підлеглим органом виконавчої влади — «поліцією думок», що виконували аналогічні функції на території Океанії: тотальний терор, шпигунство, чистку «ворогів народу».

Отже, проаналізувавши особливості зображення тоталітарного дискурсу у романах В. Винниченка та Дж. Орвелла, зазначимо, що обидва письменники зображують абсурдність існування людини в тоталітарному суспільстві, де немає ні економічної, ні політичної, панування заради панування. Прикметно, що дія в романі «Слово за тобою Сталіне!» відбувається в період засилля сталінського терору й обмежується радянським простором, натомість дія роману

«1984» переноситься в недалеке майбутнє (1984 рік) й охоплює усю планету, показуючи розвиток тоталітарних держав в перспективі.

У обох романах подається класична модель тоталітарної держави, в якій панує диктатура однієї партії на чолі з харизматичним вождем, масовий терор, репресії, тотальний поліцейський контроль, шпигунство, розвинута система доносів, підтримання доктрини постійної війни як із «зовнішнім», так і з «внутрішнім» ворогом з метою консолідації населення й перетворення людей на злагоджений апарат «гвинтиків» та «гаєчок» — фанатичних прибічників панівної партії.

Проте на відміну від тоталітарного устрою, змальованого у романі Дж. Орвелла, де кожна людина нівелюється як особистість й стає безвольною примарою, фанатично відданою партії, а противниками існуючої системи є одиниці, такі як головний персонаж роману В. Сміт, В. Винниченко показав, що більшість населення СРСР — це «вороги» панівної системи правління державою, які або відкрито виступають проти «диктатури» Сталіна (Марко Іваненко, та ін.) або маскуються під «своїх», а насправді ж як терміти гризуть стіни «радянської тюрми».

Підкреслимо також, що, незважаючи на подібність теми, у романах значно відрізняється

композиція та спосіб викладу матеріалу. В. Винниченко розвінчує тоталітарну ідеологію та популяризує власну ідею «колектократії» за допомогою розлогої системи персонажів у романі, через яку розкривається певне соціальне явище, використовує в творі документи публіцистичної гостроти. Натомість Дж. Орвелл удається до монологізації викладу, оскільки оповідь ведеться від першої особи — головного персонажа твору В. Сміта, який у щоденнику подає власний погляд на існуючу політичну систему в Океанії.

Створюючи у романах жахливий світ тоталітарної «супердержави», яка знищує особистість й прагне необмеженої влади з метою задоволення деструктивного інстинкту руйнування, Дж. Орвелл вірив, що песимістичне закінчення його твору стане ніби застереженням світу від тоталітарної агресії, натомість В. Винниченко подав власну альтернативу — ідею «колектократії», практичне втілення якої знищило б не тільки найману працю, експлуатацію людини людиною, а й попередило б будь-який конфлікт на планеті.

Такий напрям дослідження видається перспективним, оскільки дозволяє дослідити особливості зображення дискурсу тоталітаризму представниками різного культурного та національного простору.

Література

1. Арндт Х. Истоки тоталитаризма [Електронний ресурс] / Ханна Арндт. — М. : ЦентрКом, 1996. — Режим доступу : <http://www.klex.ru/g3d>.
2. Баран Г. П. «Сонаяча машина» В. Винниченка у зіставленні з творами Є. Замятіна «Ми», О. Гакслі «Чудовий новий світ», Дж. Орвелла «1984» / Г. П. Баран // Всесв. літ. в сер. навч. закл. України. — 1996. — № 10. — С. 36–39.
3. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / Володимир Винниченко; післям. М. Жулинського. — К. : Вид-во «Криниця», 1991. — 128 с.
4. Винниченко В. Оповідання. Роман «Слово за тобою, Сталіне!», п'єса «Чорна Пантера і Білий Медвідь» / Володимир Винниченко; [ред. Н. М. Максименко]. — К. : Наук. думка, 2001. — 438 с.
5. Винниченко В. Щоденники / Володимир Винниченко; упор. та прим. Галина Сиваченко // Київ. старовина. — 2000. — № 3 (333) травень — червень. — С. 153–167; № 4 (334) липень — серпень. — С. 62–83; № 5 (335) вересень — жовтень. — С. 50–75; № 6 (336) листопад — грудень. — С. 83–101.
6. Винниченко В. Щоденники / Володимир Винниченко; упор. та прим. Галина Сиваченко // Київ. старовина. — 2001. — № 1 (337) січень — лютий. — С. 91–117; № 2 (338) березень — квітень. — С. 63–80; № 3 (339) травень — червень. — С. 9–25; № 4 (340) липень — серпень. — С. 91–103; № 5 (341) вересень — жовтень. — С. 59–74; № 6 (342) листопад — грудень. — С. 144–153.
7. Медведев Р. Джордж Оруэлл и его книги / Рой Медведев // Библиография. — 2004. — № 2. — С. 139–157.
8. Оруэлл Дж. 1984: Книга для чтения на английском языке / George Orwell; комментарий и словарь Е. Г. Тигонен. — СПб. : КАРО, 2015. — 384 с. — (Englishmodernprose).
9. Панченко В. С. Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900 – 1920 рр. у європейському літературному контексті / Володимир Панченко. — Кіровоград, 1998. — 272 с.
10. Фельштинский Ю. Джордж Оруэлл (Эрик Блэр): Жизнь, труд, время / Юрий Фельштинский, Георгий Чернявский. — М. : Книжный клуб «Книгобек», 2014. — 592 с.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; пер.; авт. вст. ст. П. С. Гуревич. — М. : Республика, 1994. — 447 с. — (Мыслители XX века).
12. Хайек Ф. Дорога к рабству / Хайек Фридрих Август фон; пер. с англ. — М. : Нов. издат-во, 2005. — 264 с. (Библ-ка фонда «Либеральная миссия»).
13. Чаликова В. Неизвестный Оруэлл. Диалог / Виктория Чаликова, Вячеслав Недошивин // Иностран. лит-ра. — 1992. — № 2. — С. 215–225.

УДК 821.161.1 – 2 Андреев

В. А. Сухоруков

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Поэтика пьесы Л. Андреева «Реквием»

Сухоруков В. А. Поэтика п'єси Л. Андреева «Реквієм». У статті здійснено аналіз поетики та жанрових особливостей драми Л. Андреева «Реквієм». Доведено, що важливу роль у ній відіграють модерністські принципи та форми зображення: неоміфологізм, інтертекстуальність, мотивність, домінування образів-символів, іронія, гротеск. Це «нова драма», в якій зовнішній конфлікт та дія виведені за сцену, а ключову роль відіграє внутрішній конфлікт і підтекст, що знаходить реалізацію у неоміфологічній сюжетній лінії. Створена Л. Андреевим вже у перших драмах оригінальна модель стала інваріантною і лише варіювалася в усіх наступних п'єсах.

Ключові слова: інтертекст, автоінтертекст, паратекст, міфопоетика, мотив, хронотоп.

Сухоруков В. А. Поэтика пьесы Л. Андреева «Реквием». В статье осуществлен анализ поэтики и жанровых особенностей драмы Л. Андреева «Реквием». Показано, что важную роль в ней играют модернистские принципы и формы изображения: неомифологизм, интертекстуальность, доминирование образов-символов, мотивность, ирония, гротеск. Это «новая драма», в которой внешний конфликт и действие выведены за сцену, а ключевую роль играет внутренний конфликт и подтекст, находящий реализацию в неомифологической сюжетной линии. Созданная Л. Андреевым уже в первых драмах оригинальная модель стала инвариантной и лишь варьировалась в последующих пьесах.

Ключевые слова: интертекст, автоинтертекст, паратекст, мифопоэтика, мотив, хронотоп.

Sukhorukov V. A. Poetiks of L. Andreev's play «Requiem». In article is devoted to the thorough analysis of poetics and genre peculiarities of L. Andreev's play « Requiem». The study showed that the important role in this work play modernistic principles of representation of world and person as neomythologism, intertextuality, motify, dominating of symbolical types and characters, irony, grotesque.

This is the "new drama" which moves behind the scene external conflict and the action, the key role is played by internal conflict and subtext, which is finding realization in neomifological storyline. The study of L. Andreev drama's chronotop in various periods of his work, along with variability, demonstrates his apparent conceptual uniformity. The local framework, where he transfers the action in the play "Requiem", represents only spatial variations of the locuses of early dramas and plays of the second half of the 1900s, the invariant of which can be considered the room where the Life of Man flows in the work of the same name. Furthermore, in the play, aside from the spaceless chronotope offered to the spectator, it is steadily found, often dominating the open "space" chronotope, acquiring the symbolic spatial outlines of emptiness and night.

The original model established by L. Andreev in the first dramas was invariant and only varied in subsequent plays.

Key words: intertext, autointerext, paratext, mythopoetics, motive, chronotop.

Наш исследовательский интерес к особенностям поэтики пьесы Л. Андреева «Реквием» объясняется неоднозначностью в оценках ее жанровой специфики. Большинство исследователей квалифицируют его как драму «панпсихе». В то же время, как полагает И. И. Москвина: «Контекст поздней прозы Андреева позволяет взглянуть на «Реквием» как на произведение, написанное в духе... постсимволизма (постмодернизма)» [2:232]. Исследовательница отмечает, что «подзаголовок этой трагедии («Игра»), хронотоп («театр в театре», вокруг которого абсолютная «пустота»), подчеркнута условные, в большинстве своем автоинтертекстуальные, фигуры героев (Маскированный, Директор театра, Режиссер, Художник, Гордый человек – «движущийся манекен», Влюбленные, наконец, деревянные зрители), сюжет, воссоздающий итоги опустошения и умирания человеческой души – все это свидетельствует о зарождении постмодернистской эстетики» [2:232]. Кроме того, она акцентирует внимание на традиционно важной роли интертекста и автоинтертекста в рамках жанровой структуры

произведения: «Интертекст пушкинских «Маленьких трагедий» сопрягается здесь с автоинтертекстом (трагедии «Жизнь Человека», новелл-мифов «Три ночи», «Воскресение всех мертвых» и т. д.), усиливая игровое начало и увеличивая философский масштаб обобщения авторской концепции... «Реквиема» [2:232]. Функции поэтики игры в пьесе исследовала Н. Эртнер. По ее мнению, игра в «Реквиеме» – категория универсальная, имеющая множество смыслов, структурирующая мотивы и лейтмотивы произведения» [3:102].

Помимо важной роли поэтики игры, в художественной структуре пьесы ученые отмечают также лежащий в ее основе традиционный для андреевской драматургии тип конфликта (человек и противостоящие ему законы мироздания, Судьба, Рок, Стена), представленный как внутренняя, нравственно-психологическая коллизия, запечатлевшая процесс самопознания человека, постижения им смысла и цели жизни, потребовавшая адекватных жанрово-композиционных способов воссоздания.

Соглашаясь с такими интерпретациями «Реквиема», возможно предложить и иные ракурсы его рассмотрения. Прежде всего, это сопоставление

«Реквиема» с незавершенной гаршинской драмой «Голоса», наброски которой не были известны Андрееву, но позволяют говорить об их типологическом сходстве. При этом в драмах и концепциях писателей очевидны и различия. Если Гаршин в финале приводит героя к осознанию счастья, смысла и цели жизни как стремления к Красоте, то, по Андрееву, человеческое сознание не способно проникнуть в суть процессов, происходящих как в нем самом, так и в душе Человека (ср. «Черные маски», «Мои записки»). При этом Гаршин добивался художественного эффекта условности сценического действия, погружая Человека в состояние сна. В «Реквиеме» же сценическая жизнь Человека (Директора театра) носит условно-игровой характер сама по себе, изначально (еще до начала запланированного «представления»).

В «Реквиеме» Андреев стирает грань не только между сознательным и бессознательным, но и между сном и реальностью, благодаря чему символическое начало подчиняет себе все элементы художественной структуры драмы. Действие происходит не просто как во сне, но, как подчеркивается в первой ремарке: «Все происходит в пустоте» [1:472]. Нетрудно догадаться, что «пустота» в данном случае означает не только сценическое пространство драмы. Как и вся жанровая структура, это образ глубоко символичен. Автор первой же фразой вводит нас в «среду существования» человеческого сознания, неспособного вырваться за ее пределы. Вся образная система драмы зависает в этой пустоте, подобно заключительному монологу Директора. Мифосимволические мотивы пустоты, сна и смерти находят свое воплощение и в пространственном образе самого театра в театре, расположенного в «пустой» комнате «мертвого дома», где «раньше была чья-то спальня», а теперь «только стена из старого кирпича отделяет...» героев «...от пустоты и ночи» [1:476].

Если топос пустоты является в первую очередь мотивным атрибутом внешнего и внутреннего аспектов хронотопа пьесы, то лейтмотивы призрачности и смерти – ее системы персонажей. Согласно обстановочной ремарке произведения, «свет рампы отраженно падает на... мертвые румяные лица» деревянных зрителей, давая «...им призрак жизни» [1:472]. Актеры, по мнению Маскированного, идут по сцене «странную, скользящую походкой, как призраки» [1:481]. Наконец, в соответствии с еще одной ремаркой, сам директор «очень бледен – почти как призрак» [1:483].

Мотив смерти (помимо уже упоминавшихся экспликаций) представлен в названии произведения и лежит в основе его сюжета. «Завтрашний спектакль, репетиция которого проходит перед

глазами заказчика пьесы («Реквиема») – Некого в черном, знаменует грядущую смерть Директора театра (Человека) и всего рода человеческого (Апокалипсис) [2:232]. Из реплик Директора зрители узнают о смерти его жены, детей, друзей (ср. «Жизнь Человека»). Все персонажи репетируемого спектакля должны умереть по ходу его действия, а лица актеров, согласно одной из ремарок, «мертвенны и странно неподвижны, как у трупов» [1:480]. Наконец, в финальном монологе ожидающий представления Директор предполагает, что он «давно уже умер, а все это только грезы... мертвого мозга... или той пустоты, которую он населял» [1:485].

«Молчалив и темен» [1:472] режиссер дьявольского спектакля в спектакле (ср. Некто в сером и Некто, ограждающий входы). По мнению Его Светлости, в помещении театра «должно быть пусто и немо» [1:477], как в сердце самого Директора. Обречены на немоту (молчание) не только бутафорские зрители, изоморфная им группа персонажей-статистов («десяток совершенно одинаковых, до смешного похожих людей с серыми, лишенными выражения лицами» [1:482]), но и проходящие пред взором Маскированного актеры, представляющиеся Директору «процессией безмолвных призраков» [1:482]. Впрочем, сама Жизнь Человека в финальном монологе Директора приобретает мифосимволические образные контуры «моря молчания, пустынного моря тишины и безмолвия» [1:486]. Таким образом, Андреев вновь приводит зрителей к традиционной для его творчества мысли о роковой неспособности человеческого сознания проникнуть в тайны бытия и адекватно выразить неподвластные ему истины Мироздания.

В то же время, жанровая специфика «Реквиема» предопределяет несколько иную, нежели в рассматривавшихся выше пьесах, природу действия и пространственно-временной символики. Сопоставление «Реквиема» с «Черными масками» обнаруживает в первой драме статичный тип коллизии. В этой «неподвижной» драме «нет событий, нет поступков, нет противостояния равноценных волей» [1:70]. Человек, человеческое сознание и противостоящий ему Рок в ней как бы изначально признаются явлениями разноуровневыми и неравносильными. Таковыми они и остаются на протяжении всего спектакля. Единственное, на что оказывается способной опустошенная человеческая душа, – это беспомощный призыв о милосердии, обращенный в никуда.

Такая «статичная» одноактная пьеса не дает возможности для создания подвижного хронотопа, поэтому изначально он выстроен более причудливо, чем в предыдущих произведениях. Сценическое пространство разделено на три части:

зрительный зал и сцену на сцене, в свою очередь поделенную пополам тонкой перегородкой. Здесь также сталкиваются более освещенные и менее освещенные подпространства. Однако все они, тем не менее, слишком хорошо видимы, чтобы в соответствии с андреевской концепцией служить пространственной оболочкой неких противостоящих Человеку космических сил. Шаг к разгадке пространственной символики драмы-мессы позволяет сделать анализ интерьера зрительного зала «маленького театра», заполненного грубо сколоченными куклами. Внешний пространственный план драмы явно носит бутафорский характер.

Истинный масштаб и глубину хронотопа Андреев задает с помощью уже упоминавшегося образа пустоты, в которой должно происходить действие. Кроме того, он вновь использует автоинтертекстуальный потенциал образов дома, заполненного пустыми, враждебными герою локусами-клетками (ср. «Мысль», «Собачий вальс»), дверей (множества невидимых глазу Директора дверей, через которые уходят в пустоту сначала Маскированный, затем – Режиссер), стены («стены из старого кирпича», отделяющей театр от «пустыни и ночи» [1:476]). Именно эта зыбкая граница («Да, ночь проходит и сквозь камень» [1:476]) позволяет понять глубину символики хронотопа драмы. Стремясь преодолеть «стену из старого кирпича», проникнуть во Вселенские пространство и время, человеческое сознание сталкивается с Роком (Его Сиятельство) и терпит крах.

Таким образом, Андреев, выстраивая своеобразный хронотоп, вновь смещает акценты с «панпсихического» на символическое образное начало и находит способы его воплощения. Чрезвычайно высока в «Реквиеме» и степень символизации музыкально-звуковой декорации. На смену музыкальной многослойности условно-символических драм, в пьесах «панпсихе» приходит относительная однородность. Однако символическая емкость музыкального образа от этого еще возрастает. Эта мелодия, звучащая в бутафорском театре, одна вмещает в себя и веселье, и печаль, и тоску, и «...смертное томленье, и ужас, и одинокий стон бесприютного ветра, и слабую мольбу о помощи» [1:479]. Символизируя собой различные состояния человеческого духа и сознания, мелодия в то же время представляет собой ту экспрессивную образную нить, которая связывает различные пространственно-временные уровни драмы. Заглавная музыкальная тема пьесы вновь оказывается не чем иным, как символизируемой, перевоплощенной функцией сознания героя.

Палитра экспрессивно-символических сценических образов и мотивов андреевской драмы

не исчерпывается ее музыкальной темой. И хотя в «Реквиеме» светозвуковая символика не столь динамична и многогранна, как в условных пьесах, структурирована она, несмотря на лаконизм, достаточно любопытно. Отдельные участки пространства сцены, освещенные слабым светом нескольких лампочек, теряются во мраке и пустоте, окружая «подобие маленького театра». В этом призрачном свете даже зрители-куклы кажутся наблюдателю живыми. Все эти штрихи постепенно складываются в символический образ иллюзорной реальности. По ходу пьесы яркий направленный столб света последовательно вырывает из темноты отдельные элементы этой реальности, обнажая ее бутафорскую сущность. Этот же луч сопровождает фрагмент репетируемого спектакля, который можно было бы назвать и «Жизнь Человека», и «Жизнь души и сознания Человека», подчеркивая трагическую безысходность бытия и беспомощность человеческого сознания перед противостоящим ему Роком.

Глубину перспективы этого противостояния Андреев обеспечивает звуковой символикой: «...хлопает одна дверь, другая – и еще, словно их подхватывает ветер, и закрываются они с громким, все удаляющимся стуком» [1:484]. Пространство, недоступное свету, оказывается доступным звуку. Однако Человек, замкнутый «...один в освещенном пространстве» [1:485], не в силах проникнуть в пустоту Вселенной, окружающую «маленький театр». На крик о милосердии он «...ждет хотя бы эхо, но нерушимы молчание и мрак» [1:486].

Изображая процесс умирания души и сознания Человека, Андреев традиционно углубляет масштаб коллизии за счет неомифологического подтекста, который, как и в ряде других произведений (ср. «Анатэма», «Мысль» и т. д.), имеет иронически кощунственную природу. На одну чашу весов символической антиномии Бог – Дьявол драматург помещает озвученный Художником образ обманывающегося господина Бога, который «зовет... на страшный суд» бутафорских зрителей театра и «впервые... в недоумении останабливается перед вопросом: кто они – грешники или праведники?» [1:473]; образ немотствующего, обреченного на «театральную» смерть пророка; просвечивающий сквозь интертекст «Маленьких трагедий» образ Христа, во имя (во изображение) которого приносится в жертву человеческая жизнь. Им драматург гротесково противопоставляет автоинтертекстуальную фигуру «осененного короной», всемогущего заказчика спектакля (Его Сиятельства), диктующего Человеку (Директору театра) «законы жанра». Углубляя таким образом трагизм внутренней коллизии пьесы, писатель вновь воссоздает трагедию экзистенциального одиночества Человека, обреченного на безуспешный поиск Истины, обратившись на

сей раз к жанровой разновидности одноактной символично-«панпсихической» драмы, осложненной и элементами экспрессионизма и экзистенциализма. Такая одноактная драма, не

повторяя сказанного во всех предыдущих пьесах Андреева, в предельно концентрированном, «сгущенном» виде подводила итоги его размышлениям о современном мире и человеке.

Литература

1. Андреев Л. Н. Драматические произведения : в 2 т. Т. 2 / Л. Н. Андреев ; [ред. кол. Б. Ф. Егоров, Г. А. Лапкина, В. М. Маркович, А. Б. Муратов и др.]. – Л. : Искусство, Ленингр. отд-ние, 1989. – 550 с.
2. Московкина И. И. Между «pro» и «contra»: координаты художественного мира Леонида Андреева / И. И. Московкина. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. – 287 с.
3. Эртнер Е. Н. Поэтика «игры» в пьесе Л. Андреева «Реквием» / Е. Н. Эртнер // Эстетика диссонансов : О творчестве Л. Андреева. – Орел, 1996. – С. 102–104.

УДК 81.371

У Луцянь

Аньхойский университет

Цветочная метафора в повести И.С. Тургенева «Вешние воды»

У Луцянь. Квітова метафора в повісті І. С. Тургенєва «Весняні води». У цій статті розглядається метафоричне вживання назв кольорів у художньому тексті на прикладі повісті І.С. Тургенєва «Весняні води». Дослідження показало, що, стаючи засобом образного мислення, ці слова можуть набувати нові смислові, емоційні й оцінні відтінки. Квітова метафора дозволяє нам відчути світ душі героїв, збагнути тонкий зв'язок людини і природи, відбиту в досліджуваній повісті. Особливе місце приділяється естетичній функції даної лексики, яка реалізується в ключових сценах і в розкритті образів персонажів. Докладно проаналізовано роль наступних квітів: троянди, якою пронизано весь твір, що супроводжує героїв на їх побаченнях резеди та квітів білих акацій і клумби високих бузків, втілення героїні Марії Полозової жовтої лілії та камелії. У тексті повісті найменування квітів служать вираженню авторської ідеї, допомагають читачеві співпереживати разом з героями.

Ключові слова: найменування квітів, естетична функція, асоціація, мотив, символіка, квітова метафора.

У Луцянь. Цветочная метафора в повести И.С. Тургенева «Вешние воды». В настоящей статье рассматривается метафорическое употребление наименований цветов в художественном тексте на примере повести И.С. Тургенева «Вешние Воды». Исследование показало, что, становясь средством образного мышления, эти слова могут приобретать новые смысловые, эмоциональные и оценочные оттенки. Цветочная метафора позволяет нам прочувствовать мир души героев, постичь тонкую связь человека и природы, запечатленную в исследуемой повести. Особое место уделяется эстетической функции данной лексики, которая реализуется в ключевых сценах и в раскрытии образов персонажей. Подробно проанализирована роль следующих цветов: розы, образом которой пронизано всё произведение, сопровождающих героев при их свиданиях резеды и цветов белых акаций и клумбы высоких сиреней, воплощения героини Марии Полозової жёлтой лилии и камелии. В тексте повести наименования цветов служат выражению авторской идеи, помогают читателю сопереживать вместе с героями.

Ключевые слова: наименования цветов, эстетическая функция, ассоциация, мотив, символіка, цветочная метафора.

Wu Luqian. The Flower Metaphor in Ivan Turgenev's Novella "The Torrents of Spring". The article discusses the metaphorical use of names of flowers in fiction by analyzing Ivan Turgenev's novella "The Torrents of Spring". The study shows that when these names of flowers have become means of creative thinking, they can acquire new shades of meaning, and newly associated feeling and evaluation. The flower metaphor allows readers to experience the world of souls of the protagonists, and to understand the delicate relationship between man and nature embedded in the work. The article mainly focuses on the aesthetic function of these names, which are used in the key scenes of the story, and in revealing full images of the protagonists. It analyzes the role of the following flowers such as "rose", whose image pervades the entire work; "mignonette and white acacia flowers" and "a clump of high lilacs", which accompany the protagonists in their dating; and "yellow lilies" and "camellias", which are the embodiment of the heroine, Maria Polozova. In the novella, names of flowers are the expressions of the author's main ideas, and they help the reader to empathise with the protagonists.

Key words and phrases: names of flowers, aesthetic function, association, motif, symbols, flower metaphor.

Художественный текст можно воспринимать сквозь призму ключевых слов, прямо или опосредованно выражающих его главную идею. К числу таких ключевых слов можно отнести

наименования цветов. Как удивительный дар природы, цветы своей богатейшей палитрой делают жизнь человека ярче и многообразнее. Многие философско-психологические свойства цветов, закреплённые в восприятии человека, привлекали писателей и подсказывали темы и названия для их

произведений (ср. К.Г. Паустовский «Золотая роза», Ю.М. Нагибин «Сирень»).

Наименования цветов играют важную структурную и семантическую роль в языке русских поэтов и писателей XIX века, среди которых выделяется Иван Сергеевич Тургенев. Он наделён своеобразным чутьём и отношением к природе, особенно к цветам. Больше всего ему нравился *нарцисс* (по записи, оставшейся после смерти); лечась в Висбадене, он по утрам гулял с *букетом душистых фиалок*; когда был смертельно болен, писатель попросил своих друзей прислать «*сиреневому цветку*».

Собственное понимание природы Тургеневым глубоко проникает в его художественные произведения, в том числе в ряд повестей-воспоминаний, написанных в конце 1860-х гг. и первой половине 1870-х гг. В них распространён (если пользоваться термином из этикета) так называемый язык цветов, который «можно назвать “проекцией” мира людей на мир растений, когда цветы ассоциируются с внешними и внутренними качествами людей, их чувствами, настроениями, идеями и взаимоотношениями» [1: 232].

В данной статье проанализируем использование писателем-психологом цветочной метафоры в одной из таких повестей «Вешние воды» (1872).

Статистический анализ позволяет определить, что упоминается чаще всего *роза* (12 словоупотреблений), образом которой пронизано всё произведение.

С розой сравнивается главная героиня Джемма, итальянская красавица. Она является олицетворением розы, с этим цветком соотносятся части её тела:

а) Губы – лепестки: «Черта тени (шляпы от солнца) останавливалась над самыми губами: они рдели девственно и нежно, – как *лепестки стolistвенной розы*» [6: 425]. Метафора возникает за счёт аналогии по внешнему виду между губами и лепестками розы, по впечатлению от них: и те, и другие ярко-красные (*рдеть* – отливать красным цветом), мягкие, утончённые, слегка вывёрнутые наружу, и шевеление губ напоминает трепетание лепестков от ветерка.

б) Шея – стебель: «Она (Джемма) вся исчезла под шляпой: виднелась только *шея*, гибкая и нежная, как *стебель крупного цветка*» [там же]. Несомненно, это описание подразумевает розу. Сравнение основано на внешнем сходстве: шея девушки сравнивается по нежности и утончённости с длинным стеблем цветка.

в) Голова – головка: «Тёплый блеск вечернего солнца озарял её молодую *голову* – и выражение *этой головы* было светлее и ярче самого *этого блеска*» [7: 453]. Механизм метафоры здесь состоит в том, что голова красавицы приобретает свойства

головки цветка, которая отражает лучи солнца благодаря своему яркому цвету и от этого становится светлее, ярче и красивее.

Неслучайно именно розе уподобляется Джемма. Этот цветок издавна считается королевой цветов, символом совершенства, в греческой мифологии служит эмблемой Афродиты – богини любви и красоты. «В женщине роза символизирует радость, обходительность, богатство, юность» [1: 409].

Джемма, которую И.С. Тургенев в повести называет «ангелом», «царицей», «богиней», «мрамором девственным и чистым», «королевой», производит на героя фантастическое впечатление. Уже при первой встрече с ней Санин от изумления как бы застыл на месте, так как «в жизни не видывал подобной красавицы» [6: 404]. Когда Джемма принималась за чтение, его поражило её «идеально-прекрасное лицо» [6: 413]. В полдень комната Джеммы, «где там и сям яркими толчками *рдели* вставленные в зелёные старинные стаканы *свежие, пышные розы*», и сама хозяйка – «это молодое, чутко-настороженное и тоже доброе, умное, чистое и несказанно прекрасное существо» – порождают в сознании Санина ирреальную, идеальную картину, и он невольно спрашивает себя: «Что это? Сон? Сказка?» [6: 420]. В канун дуэли герой «вспоминал её мраморные руки, подобные рукам *олимпийских богинь*» [6: 440].

Все перечисленные детали свидетельствуют о том, что розе в повести отведена роль, согласующаяся с её прототипической символикой. Очевидно, неслучайна и фамилия героини – *Розелли*. Цветок розы служит символом не только красоты, но и душевной чистоты и доброты Джеммы. Свежие, пышные розы в её комнате указывают на её молодость.

Джеммина роза способствует нарастанию чувства любви между героем и героиней. Кульминационным становится момент, когда пьяный офицер Дёнгоф отнимает у героини «*этом цветке*, сорванный её божественными пальчиками». Это сильно унижает её достоинство. Сидящий за соседним столиком, этот барон грубо берёт со стола «*розу*, лежавшую перед прибором Джеммы» [6: 429].

Дерзкая выходка становится поводом для того, чтобы Клюбер упрекнул свою невесту в появлении перед публикой, не защищая её. Сведя это к «неприличности», он сразу же приказал ей уйти. Но Санин смело вступился за её честь. Он быстрыми шагами подошёл к обидчику, который «в это мгновение давал своим товарищам поочередно нюхать *её розу*», резко укорил его в том, что его поступок недостойн чести офицера. Затем герой «бросил на стол свою визитную карточку и <...> проворно схватил *Джеммину розу*, которую один из сидевших за столом офицеров уронил к себе на

тарелку» [там же].

Следует отметить, что образ розы является своеобразным камертоном в оценке разных персонажей. До обеда Джемма положила свою розу прямо *перед прибором* – этим писатель показывает, насколько дорог героине этот цветок, ставший неотделимой её частью, опорой её души, насколько она его ценит. Но офицеры относятся к цветку с циничным презрением и насмешкой: по очереди понюхав отобранную розу, они бросили цветок *на тарелку*, оставив его вместе с остатками еды. Вмешательство Санина говорит о его благородстве и особом отношении к героине. Джеммина роза, заново полученная героем в обмен на его визитную карточку, послужила поводом к его поединку с Дёнгофом.

Джемма, разочаровавшаяся в своём женихе, была тронута поступком Санина. Она чувствует к нему благодарность, у неё возникает к нему ответная симпатия: немедленно после того, как Санин потихоньку вложил в её руку розу, от волнения и стеснения «она вся вспыхнула, стиснула его руку и *мгновенно спрятала розу*» [6: 430].

Джемма колебалась, надо ли перед дуэлью передать Санину ту самую розу, которую он отвоевал у оскорбивших её людей, чтобы этим намёком открыть ему своё сердце: «Я в течение целого нынешнего дня хотела вам дать *одну вещь...* но не решалась». И наконец, видимо решив признаться, тихой, тёплой ночью, «под лучами роившихся звёзд», «на чёрном четырёхугольнике», под аккомпанемент «знойного вихря» героиня «быстрым движением, достав из-за корсажа *уже увядшую розу*, бросила её Санину» со словами: «– Я хотела дать вам *этот цветок...*» [6: 439].

Стоит обратить внимание на то, что именно из нагрудного, близкого к сердцу *корсажа* героиня вынула этот цветок. Она бережно прячет свою розу от чужих глаз, а передать её собирается ночью, в скрытом месте. Эта деталь проявляет её трепетное отношение к зарождающейся любви и разоблачивает глубину её чувств. Недаром Санин, узнав этот знакомый ему цветок, немедленно понял её тайные чувства: он почувствовал, что «мгновенно, как тот вихрь, налетела на него любовь» [6: 440].

Подаренная Джеммой роза даёт герою возможность забыть о страхе перед поединком, он охвачен удовольствием и наслаждением. Обращает внимание на скрытые психологические детали, свидетельствующие о сильном чувстве В.В. Соськин: «Тургеневская эротика – не душная, а альпийски-разрежённая; она проявляется в мелочах. <...> нужна некоторая просветлённость духа, чтобы воспринять его фантастическое ощущение детали. Санин берёт подаренную Джеммой розу, и ему кажется, “что от её *полузавядших лепестков* веяло другим, ещё более

тонким запахом, чем обычный запах роз”» [5].

В самый последний момент перед дуэлью, перед возможной смертью герой не забыл поручить Джеммину розу секунданту: он шёпотом приказал Панталеоне, чтобы тот при его случайной гибели достал из его бокового кармана *бумажку*, в которую *завёрнут цветок*, и отдал её синьорине Джемме. Герой так же, как и сама хозяйка розы, бережно охраняет этот цветок, символизирующий их взаимное расположение, – он упаковывает его в бумажку, чтобы сохранить завянувшие лепестки, носит его при себе. Но поединок закончился мирным договором. Возможно, это значило, что ни за розу, ни за любовь Джеммы – Санин не был готов бороться до конца.

Особую роль в повести играет мотив *сада*. Сад, главную составляющей которого являются цветы, «всегда выражает <...> отношение человека к природе. Это микромир в его идеальном выражении» [3: 8]. Как во многих произведениях Тургенева, сад в повести «Вешние воды» вводит мотив земного Эдема, является идеальным пространством, где царит любовь: там легче всего признаться в любви.

Пытаясь оправдать доверие Джеммы, Санин под вечер отправился в садик, где героиня сидела на скамейке, отбирала спелые вишни. «Солнце стояло низко <...> и в широких косых лучах, которыми оно затопляло весь *маленький садик* <...>, было больше багрянца, чем золота. Изредка <...> перешептывались листья, да <...> жужжали, перелетывая *с цветка на соседний цветок*, запоздалые пчёлы, да <...> ворковала горлинка» [6: 451].

Свидание в саду даёт герою почувствовать себя в фантастическом мире. Он внезапно осознаёт, как глубоко любит её. Как только вошёл в комнату, «горестно и глухо воскликнул: “Я её люблю, люблю безумно!” <...> Он вспомнил о *розе*, которую вот *уже третий день* носил у себя в кармане: он выхватил её и с такой лихорадочной силой прижал её к своим губам, что невольно поморщился от боли» [7: 455].

Из-за своего алого, ярко-красного цвета – цвета крови, пламени/огня – *роза* искони ассоциируется с пылкой, лихорадочной любовью. Выбор её, таким образом, понятен: и для героя, и для героини эта любовь – первая, горячая, страстная, и чувства, которые они раньше не испытывали, в повести сравниваются с такими могучими явлениями природы, как «кипучий, могучий поток, сильные, неудержимые волны», «вихрь» и «огонь». Ещё сильнее этот мотив проявляется, когда Санин прижимает Джеммину розу к своим *губам*.

В последующем письме Санин открыл героине свои истинные чувства. Когда он получил от неё записку, в которой «она назначила ему свидание <...> *в одном из публичных садов*, со всех сторон

окружающих Франкфурт», он никак не мог заснуть: его сердце «билось так легко, как бьёт крылами мотыльк, прикинувший к цветку и облитый летним солнцем» [6: 459-460]. Метафорой, несущей в себе глубоко эстетическую функцию, выражены его праздничные, счастливые переживания.

В этом настроении герой пребывает до самого утра, момента, предназначенного для свидания. По словам автора, утро это «было тихое, тёплое, серое. Иногда казалось, что вот-вот пойдёт дождь <...> Каждый звук не летел, а разливался кругом; в отдалении чуть сгушался беловатый пар, в воздухе пахло *резедой и цветами белых акаций*» [6: 461]. Сочетаются мажорная и минорная тональности. Яркие цветы: резеда, белая акация, которые вызывают ассоциацию с радостью, в данном случае символизируют пробуждение любви. Надвигающийся «дождь», «сгущающийся пар» предвещают разрыв героев.

Эта развязка соответствует символике розы – образа, пронизывающего повесть. Не надо забывать, что у этого цветка есть и шипы, символизирующие пороки и горечь (ср. *Нет розы без шипов*). Несмотря на укол шипами, Санин страстно целует розу Джеммы (невольно поморщился *от боли*), и их любовь, и сама героиня подобны розе, им суждено быть ранеными шипами своего цветка, первая любовь будет сопровождаться болью и закончится отчаянием.

В конце повести мы видим Санина совсем другим. Поддавшись искушению Полозовой, он изменил своей первой привязанности, своей чистой любви. Это помогает раскрыть и прототипическая семантика слова *сирень*, которая не только связана с мотивом пробуждения чувства любви, признанием и встречей влюблённых, но и служит символом их разрыва: именно *за клумбой высоких сиреней* герой обещал быть рядом с героиней всю жизнь.

Как знак весны, распускающиеся в саду благоухающие кусты сирени в лирических произведениях XIX века чаще изображаются как фон романтической любви. Но с другой стороны, символика этого растения восходит к древнегреческой легенде о нимфе Сиринге, которая для избавления от преследования бога Пана, страстно полюбившего её с первого взгляда, превращается в тростник, из которого тот сделал себе свирель. Так как дудку можно было сделать из побега сирени, этот куст стал носить имя Сиринги [2: 339]. Таким образом, куст сирени приобрел печальную окраску. «Свирель, связанная с Паном, несёт семантику грусти, утраты, оплакивания» [4: 35].

Соблазнительница Марья Николаевна, антипод Джеммы, уподобляется цветку жёлтой лилии: Дмитрий Санин «не мог не ощущать <...> того *особенного запаха*, тонкого, свежего и

пронзительного, как *запах жёлтых лилий*, которым веяло от её одежд» [6: 493]. Тургенев делает акцент на *жёлтый* цвет, отличный от обычного эпитета *белый* к слову *лилия* (хотя их вряд ли могут различать по признаку запаха).

Эта метафора далеко не случайна, поскольку белый цвет является эмблемой целомудрия, не свойственного героине, а жёлтый цвет, который сразу бросается в глаза, вызывает ассоциацию с золотом. С одной стороны, он намекает на её зажиточность, избалованность, с другой – обнаруживает её кокетливость, коварность, язвительность, хищность: она пытается завлечь героя, покорить его (не зря она уподобляется *змею*, даже сама фамилия говорит об этом: *Полозова* < *полоз*: вид змей из семейства удавов). К тому же жёлтый – цвет вероломства, измены, расставания, разочарования. Этим писатель метафорически намекает на преклонение героя перед Полозовой, его предательство.

Узнав о смерти князя Громобоя, одного из своих поклонников, Марья Николаевна вспоминает о нём лишь одно: «Он мне каждый год, <...> в феврале, ко дню моего рождения, все комнаты убирал *камелиями*. Но для *этого* ещё не стоит жить в Петербурге зимой» [7: 495].

Цветок камелия – это воплощение героини Полозовой. Называя камелию «цветком бессмертия», Н.Ф. Золотницкий в своей монографии «Цветы в легендах и преданиях» пишет: «Он в одно и то же время и прельщает и отталкивает. Все считают его красивым, но бездушным – эмблемой холодности и чёрствости чувств, эмблемой тех красивых, но бессердечных женщин, которые, не любя, завлекают, разоряют и губят молодёжь» [2: 303].

Этот цветок несёт ещё один добавочный смысл. После выхода романа А. Дюма-сына «Дама с камелиями» (1848) «выражение “дама с камелиями” и просто “камелия” стали употребляться в значении: женщина лёгкого поведения» [9: 232]. В образе камелии, отсылающей к этому произведению, выражены незаконные любовные отношения между героем и героиней, в отношении к этим цветам обнаруживаются её легкомыслие и бессердечность.

За три дня до того, как Санин вернётся во Франкфурт, к Джемме, Полозова ещё раз делает попытку добиться его покорности. В этот раз ей это удалось. В сцене свидания происходит диалог между Саниным и Марьей Николаевной, в котором они впервые спрашивают друг друга о возрасте. На следующий вопрос героини о том, раскраснелась ли она, Санин ответил: «– *Как маков цвет!*» [6: 495]. Ответ героя обнаруживает его шутовское настроение, смягчение отношения к Полозовой, к которой прежде он испытывал отвращение.

Сцена соблазнения героя происходит в

«природной глуши». «У Тургенева это настойчивые и неоднократные отсылки к «Энеиде» (гроза и пещера, в которой укрылись Дидона и Эней), т.е. к “римскому” сюжету. “Эней?” – шепчет Марья Николаевна (Марья Николаевна, в отличие от Санина, читала «Энеиду» по-латыни) у входа в караулку (= пещеру). К ней ведёт долгий лесной путь: “Тень леса накрыла их широко и мягко, и со всех сторон <...> дорожка <...> внезапно повернула в сторону и вдаль в довольно тесное ущелье. Запах вереска, смолы сосновой, промозглой, прошлогодней листвы так и сперся в нём – густо и дремотно» [7: 509].

Появления вереска в сцене измены героем своей невесте метафорически объясним. «Из вереска и первоцвета плели венки разлуки. Такой венок девушка дарила парню в том случае, когда у них не складывались отношения. О значении такого венка в старину знали все парни» [8]. Находясь в разительном контрасте с крупной алой, ярко-красной розой, сопровождающей героев при первой влюблённости, эти мелкие сиренево-розоватые цветы намекают на исчезновение их любви.

Лишь через тридцать лет герой случайно нашёл несколько писем, «в одном из них оказался засохший цветок, перевязанный полинявшей

ленточкой» [6: 402]. Засохла Джеммина роза, когда-то отвоёванная героем, исчезла и хозяйка этого цветка, их бурная любовь, счастливая пора, отвергнутая им самим.

Вновь находясь во Франкфурте, бродя по когда-то столь знакомым местам, он ничего не смог узнать, включая тот самый публичный сад, где героиня назначила ему в письме свидание. Напомним, для обоих садов – сада у Розелли, в котором герой осознал своё чувство, и сада, где происходило его последнее объяснение с Джеммой, – характерны распускающиеся цветы. Но сад, вновь увиденный Саниным в старости, хотя он находится в прежнем месте, этих привычных атрибутов совсем лишён. Видимо, в наказание Санина изгнали из Эдема, теперь он оказался за его пределами. Сад без цветов и засохшая роза символизируют невозвратную любовь, загубленную жизнь героя.

Цветочная метафора позволяет нам прочувствовать мир души героев, постичь тонкую связь человека и природы, запечатленную в исследуемой повести, помогает читателю сопереживать вместе с героями произведения.

Литература

1. Егорова Е. Н. Флористическая символика в поэзии Пушкина [Электронный ресурс] / Е.Н. Егорова // Приют задумчивых дриад. Пушкинские усадьбы и парки. – М.: Информационный центр, 2006. – 232 с. – Режим доступа к ст.: <http://www.proza.ru/2008/08/29/531>
2. Золотницкий Н. Ф. Цветы в легендах и преданиях / Н.Ф. Золотницкий. – М.: Фирма «Т-Око», 1992. – 361 с.
3. Лихачёв Д. С. Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей. Сад как текст / Д.С. Лихачёв. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Наука, С.-Петербургское отделение, 1991. – 343 с.
4. Селиванова И.Н. Растительный код в новелле «Учитель словесности» / И.Н. Селиванова // А.П. Чехов: варианты интерпретации: сборник научных статей. Вып. I [Текст] / под ред. Г.П. Козубовской, В.Ф. Стениной. [Серия «Лицей»]. Барнаул, 2007. – С. 34–48.
5. Сонькин В. В. Иван Сергеевич Тургенев. Вешние воды. Рандеву с ностальгией [Электронный ресурс] / В.В. Сонькин // Русский журнал – 2003. – №13. – Режим доступа к журн.: <http://old.russ.ru/journal/kniga/99-03-05/sonkin.htm>
6. Тургенев И. С. Дым; Новь; Вешние воды; Стихотворения в прозе / И.С. Тургенев. – М.: Художественная литература, 1981. – 608 с.
7. Цивьян Т. В. Просвечивающие мотивы (Тургенев у Комаровского) / Т.В. Цивьян // Язык: тема и вариации. Кн.2: Античность. Язык. Знак. Миф и фольклор. Поэтика. – М.: Наука, 2008. – С.281–294.
8. Чернышева В. Г. Легенды и поверья о растениях [Электронный ресурс] / В.Г. Чернышева // Природные символы в русско-украинской народной культуре. – Режим доступа к ст.: <http://myphs.jimdo.com>
9. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / [Авт.-сост. Серов В.В.]. – М.: Локид-Пресс, 2005. – 880 с.

Ювілей Лідії Георгіївни Бикової

Є люди, про яких завжди хочеться говорити з особливим пієтетом, усвідомленням того, що мав щастя працювати поруч із ними. Такою ми знаємо Лідію Георгіївну Бикову – ветерана з молодою душею, відкриту назустріч добру. Цього року вона святкує поважний ювілей – 90 років із дня народження. Тож до привітань рідних, близьких і ми, колеги, долучаємо своє слово.

Л. Г. Бикова народилася 17 листопада 1927 року в Харкові. Середню освіту отримала в м. Нижньодніпровську Дніпропетровської області. Протягом 1948—1953 років навчалася на відділенні української мови і літератури філо-

логічного факультету Харківського університету. Одержавши диплом із відзнакою, того ж року вступила до аспірантури на кафедрі історії української літератури, після завершення якої працювала на посадах викладача (1956), старшого викладача (1958) кафедри. Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук на тему «Особливості реалізму Панаса Мирного (Деякі принципи і засоби художньої типізації)» захистила в нашому університеті в 1966 році. Із 1970 року працювала на посаді доцента кафедри, в 1974 році отримала вчене звання доцента.

Сфера наукових інтересів Л. Г. Бикової – історія української літератури другої половини XIX, кінця XIX—початку XX ст. Вона розробила спеціальні курси «Художня проза І. Франка», «Українська дожовтнева повість», «Питання розвитку української класичної прози в українському літературознавстві 1970-х років»; вела наукові семінари «Розвиток українського дожовтневого роману й романи Панаса Мирного», «Повісті І. Франка», «Українська проза 70-х—90-х років XIX ст.: проблематика, жанри, поетика».

Усі, хто слухав лекції Лідії Георгіївни, були зачудовані їхньою фаховістю, доступністю для сприйняття, ілюстративною базою, структурованістю, що робило виклад цікавим і переконливим. На її появу в аудиторії слухачі очікували з нетерпінням, бо спілкування обіцяло бути насиченим фактами, оригінальним коментарем, цитуванням (часто й напам'ять) художніх творів, висловлювань митців і науковців.

Про Лідію Георгіївну можна казати чимало добрих слів і як про неабиякого вихователя, адже вона вміє вислухати, заохотити молодших колег розібратися в складних літературознавчих проблемах, тактовно порадити, як оптимально методологічно й методично викласти матеріал.

Наприкінці 1970-х років Л. Г. Бикова брала участь у створенні підручника «Історія української літератури другої половини XIX століття», для якого написала шість розділів. Ця книга й дотепер багато в чому не втратила своєї цінності як своєрідний дороговказ у розмаїтому літературному процесі XIX ст. Як член авторського колективу Лідія Георгіївна працювала також над упорядкуванням збірника літературно-критичних матеріалів «Українські радянські письменники» (1984). Її перу належать статті в Українській літературній енциклопедії (1988), в яких вона з великою повагою написала про своїх колег – професора І. Т. Балаку, доцента П. П. Вербицького. Тривалий час Лідія Георгіївна була відповідальним секретарем «Вісника Харківського університету», серії «Філологія», тримаючи руку на пульсі наукового життя філологічного факультету. З її «благословіння» побачили світ десятки наукових досліджень колег, молодих викладачів та аспірантів.

У власних наукових студіях Л. Г. Бикова прагнула бути водночас об'єктивною й толе-

рантною в оцінках літературних творів і на працювань попередників. Вона завжди обирала малодосліджені аспекти, щоб окреслити шляхи їхнього вивчення, пропонувала неординарні підходи щодо осягнення художнього цілого. Такими є її статті за творчістю Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, опубліковані в «Учених записках Харківського університету», «Віснику Харківського університету», журналі «Українська мова і література в школі» та ін.

Саме Л. Г. Бикова стала автором післямови до видання творів П. Куліша (1990) – в часи, коли спадщина цього митця тільки поверталася до читачів після довготривалого забуття.

Лідія Георгіївна завжди приділяла увагу методиці викладання курсів історії української літератури, тому в її доробку чимало найрізноманітніших «указівок», «планів», які й сьогодні допомагають студентам опановувати фах філолога. Серед них – класичні «Методичні вказівки до виконання курсової роботи з української літератури XIX ст.», які витримали не одне видання.

Л. Г. Бикова – член історико-філологічного товариства з часу відновлення його роботи (1989), активний учасник засідань як зацікавлений слухач і поважаний виступаючий, що охоче ділиться своїми думками з аудиторією, спонукаючи до роздумів над проблемами й перспективами розвитку гуманітарного знання.

За довгі роки сумлінної праці на науково-педагогічній ниві Л. Г. Бикову відзначено багатьма подяками, грамотами, а в 1985 році нагороджено медаллю «Ветеран праці».

Сьогодні Лідія Георгіївна перебуває на заслуженому відпочинку, проте не пориває зв'язку з alma mater, спілкується з колегами, передає досвід, цікавиться літературними новинками, читає й оцінює літературознавчі праці, що з'являються в Україні.

У ювілейний рік і ще на багато років потому колектив кафедри історії української літератури, факультету зичить дорогій Лідії Георгіївни здоров'я, наснаги, щастя, душевної гармонії. Хай Вам ведеться з роси й води, а ми, вдячні учні, пам'ятатимемо Ваші уроки одухотвореності, щирості, сердечного тепла.

Кафедра історії української літератури

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анютіна Ганна Анатоліївна, старший викладач кафедри загального та прикладного мовознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Астрахан Наталія Іванівна, доктор філологічних наук, доцент кафедри германської філології та зарубіжної літератури, Житомирський державний університет ім. Івана Франка, ННІ іноземної філології

Бобро Марія Павлівна, старший викладач кафедри загального та прикладного мовознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Болотнікова Алла Петрівна, викладач кафедри іноземної філології та перекладу, Полтавський технічний національний університет імені Ю. Кондратюка

Борбунок Валентина Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Харківська державна академія дизайну і мистецтв

Васильєва Катерина Петрівна, викладач української мови та літератури, Одеський технічний коледж Одеської національної академії харчових технологій; аспірантка кафедри української філології і методики навчання фахових дисциплін Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Василюк Єлизавета Ігорівна, аспірантка кафедри історії зарубіжної літератури і класичної філології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Гамалі Ольга Ігорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури, ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»

Глуценко Володимир Андрійович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської та слов'янської філології, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Гуменяк Віра Олександрівна, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Жовнір Марина Миколаївна, кандидат філологічних наук, викладач, медичний коледж ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія» (Полтава)

Заверюченко Ольга Леонідівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та української мови, Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

Каневська Ольга Борисівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури, ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»

Кримець Оксана Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української, російської мов та прикладної лінгвістики, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Литвин Олена Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший викладач, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця

Мальцева Вероніка Валеріївна, викладач, аспірантка кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Маслій Олена Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Михайлин Ігор Леонідович, доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Мусієнко Валентина Павлівна, доктор філологічних наук, професор, Київський національний лінгвістичний університет

Охріменко Тетяна Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови і літератури, Київський національний лінгвістичний університет

Педченко Людмила Вадимівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Петрова Тетяна Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовних дисциплін, Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва

Піскунов Олександр Вікторович, старший викладач кафедри германської та слов'янської філології, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Поборча Ірина Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент (Харків)

Промська Альона Сергіївна, кандидат філологічних наук, старший викладач, Національний університет цивільного захисту населення України

Рябініна Ірина Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Сердега Руслан Леонідович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Синсгуб Ярослава Володимирівна, аспірантка кафедри української мови та методики її викладання, Уманський державний педагогічний університет імені П. Тичини

Сметана Ірина Ігорівна, старший викладач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця

Смирнова Тетяна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Сніховська Ірена Едуардівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови, Житомирський державний університет імені І. Франко, ННІ іноземної філології

Стрельченко Ксенія Сергіївна, викладач кафедри англійської філології та перекладу, Київський університет імені Б. Грінченка, Інститут філології

Сухенко Вікторія Григорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця

Сухоруков Віктор Анатолійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української, російської мов і прикладної лінгвістики, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Тихоненко Олена Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовних дисциплін, Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва

Тищенко Зара Робертівна, аспірантка кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Тищенко Катерина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У Луцянь, кандидат філологічних наук, викладач факультету російської мови, Аньхойський університет (Хефей, Китай)

Фунікова Тетяна Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та української мови, Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «ХАІ»

Черемська Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця

Шведова Марія Олексіївна, кандидат філологічних наук, докторант кафедри російської мови та літератури, Київський національний лінгвістичний університет

Шепель Юрій Олександрович, доктор філологічних наук, академік АНВО України, професор кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців, Дніпровський національний університет імені О. Гончара

Шугась Андрій Володимирович, викладач та аспірант кафедри англійської філології та перекладу, Житомирський державний університет імені І. Франка

Юмачікова Олена Михайлівна, аспірантка кафедри практичного мовознавства, Уманський державний педагогічний університет імені П. Тичини

Яроцька Галина Сергіївна, доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної лінгвістики, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова